

ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

TILTANYM

№2 (94) 2024

СӘУІР, МАМЫР, МАУСЫМ 2024

АПРЕЛЬ, МАЙ, ИЮНЬ 2024

APRIL, MAY, JUNE 2024

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

Published since April 2001

Published 4 times a year

Алматы

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. – 2024. – №2.

Бас редактор:

Фазылжанова А.М., филология ғылымдарының кандидаты

Жауапты редакторлар:

Хабиева А.А., филология ғылымдарының кандидаты

Абаева М.Қ., филология ғылымдарының кандидаты

Бисенғали А.З., философия докторы (PhD)

Техникалық редактор:

Байсыдық И.Б., философия докторы (PhD)

Редакциялық кеңес мүшелері:

- Алдашева А.М.** филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан)
- Әмірбекова А.Б.** филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан)
- Базарбаева З.М.** филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан)
- Виллиерс Д.Г.** философия докторы (PhD), профессор, Смит колледжі (АҚШ)
- Демир Н.** философия докторы (PhD), профессор, Хаджеттепе университеті (Түркия)
- Джусупов М.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университеті (Өзбекстан)
- Дыбо А.В.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ҰҒА корреспондент-мүшесі, Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Ресей)
- Екер С.** философия докторы (PhD), профессор, Башкент университеті (Түркия)
- Есенова Қ.Ө.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан)
- Ислам А.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті (Қазақстан)
- Каракоч Б.** философия докторы (PhD), профессор, Уппсала университеті (Швеция)
- Күдерінова Қ.Б.** филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан)
- Кючуков Х.С.** философия докторы (PhD), профессор, Силез университеті (Польша)
- Ли В.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Харбин политехникалық университеті (Қытай)
- Мәжітаева Ш.М.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан)
- Момынова Б.Қ.** филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан)
- Мусаев С.Ж.** филология ғылымдарының докторы, профессор, И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғызстан)
- Петрова Т.Е.** филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті (Ресей)
- Сейітова Ш.Б.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлихан Бөкейхан университеті (Қазақстан)
- Сүлейменова Э.Д.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан)
- Уәли Н.М.** филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан)
- Шаймердинова Н.Ғ.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
E-mail: tiltanyim@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: <https://www.tiltanym.kz>

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті
Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы
№ KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Журнал «Tiltanyim» Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы. – 2024. – №2.

Главный редактор:

Фазылжанова А.М., кандидат филологических наук

Ответственные редакторы:

Хабиева А.А., кандидат филологических наук

Абаева М.К., кандидат филологических наук

Бисенгали А.З., доктор философии (PhD)

Технический редактор:

Байсыдык И.Б., доктор философии (PhD)

Члены редакционного совета:

- Алдашева А.М.** доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы (Казахстан)
- Амирбекова А.Б.** кандидат филологических наук, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы (Казахстан)
- Базарбаева З.М.** доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы (Казахстан)
- Виллиерс Д.Г.** доктор философии (PhD), профессор, Колледж Смит (США)
- Демир Н.** доктор философии (PhD), профессор, Университет Хаджеттепе (Турция)
- Джусупов М.** доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков (Узбекистан)
- Дыбо А.В.** доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент РАН, Институт языкознания РАН (Россия)
- Екер С.** доктор философии (PhD), профессор, Башкентский университет (Турция)
- Есенова К.У.** доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан)
- Ислам А.** доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Казахстан)
- Каракоч Б.** доктор философии (PhD), профессор, Уппсальский университет (Швеция)
- Кудеринова К.Б.** доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы (Казахстан)
- Кючуков Х.С.** доктор философии (PhD), профессор, Силезский университет (Польша)
- Ли В.** доктор филологических наук, профессор, Харбинский политехнический университет (Китай)
- Мажитаева Ш.М.** доктор филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова (Казахстан)
- Момынова Б.К.** доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы (Казахстан)
- Мусаев С.Ж.** доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева (Кыргызстан)
- Петрова Т.Е.** кандидат филологических наук, доцент, Санкт-Петербургский государственный университет (Россия)
- Сейтгова Ш.Б.** доктор филологических наук, профессор, Университет Алихана Бокейхана (Казахстан)
- Сулейменова Э.Д.** доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан)
- Уали Н.М.** доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы (Казахстан)
- Шаймердинова Н.Г.** доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28

E-mail: tiltanyim@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz

Сайт: <https://www.tiltanyim.kz>

Свидетельство № KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, дата выдачи 23.12.2021 г.

The Journal "Tiltanyim" of the A.Baitursynuly Institute of Linguistics. – 2024. – №2.

Chief editor:

Fazylzhanova A.M., Candidate of philological sciences

Responsible editors:

Khabyeva A.A., Candidate of philological sciences

Abaeva M.K., Candidate of philological sciences

Bissengali A.Z., Doctor of Philosophy (PhD)

Technical editor:

Baissydyk I.B., Doctor of Philosophy (PhD)

Members of the editorial board:

- Aldasheva A.M.** Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan)
- Amirbekova A.B.** Candidate of philological sciences, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan)
- Bazarbayeva Z.M.** Doctor of philological sciences, professor, academician of the NAS of RK, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan)
- de Villiers J.G.** Doctor of Philosophy (PhD), professor, Smith College (USA)
- Demir N.** Doctor of Philosophy (PhD), professor, Hacettepe University (Turkey)
- Dzhusupov M.** Doctor of philological sciences, professor, Uzbekistan State University of World Languages (Uzbekistan)
- Dybo A.V.** Doctor of philological sciences, professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, The Institute of Linguistics (Russian Academy of Sciences) (Russia)
- Eker S.** Doctor of Philosophy (PhD), professor, Başkent University (Turkey)
- Yessenova K.U.** Doctor of philological sciences, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan)
- Islam A.** Doctor of philological sciences, professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages (Kazakhstan)
- Karakoç B.** Doctor of Philosophy (PhD), professor, Uppsala University (Sweden)
- Kuderinova K.B.** Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan)
- Kyuchukov H.** Doctor of Philosophy (PhD), professor, University of Silesia (Poland)
- Li W.** Doctor of philological sciences, professor, Harbin University of Technology (China)
- Mazhitayeva Sh.M.** Doctor of philological sciences, professor, Karaganda Buketov University (Kazakhstan)
- Momynova B.K.** Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan)
- Musaev S.Zh.** Doctor of philological sciences, professor, Kyrgyz State University named after I.Arabaev (Kyrgyzstan)
- Petrova T.Y.** Candidate of philological sciences, docent, Saint Petersburg State University (Russia)
- Seitova Sh.B.** Doctor of philological sciences, professor, Alikhan Bokeikhan University (Kazakhstan)
- Suleimenova E.D.** Doctor of philological sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)
- Uali N.M.** Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan)
- Shaimerdinova N.G.** Doctor of philological sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Postal address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.

E-mail: tiltanyim@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz

Web-site: <https://www.tiltanyim.kz>

Certificate № KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan, date of issue 23.12.2021

ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА
THEORETICAL LINGUISTICS

Мақала
FTAMP 16.39.29

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-5-17>

Қ.Қ. Рысберген

филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ms.rysbergen@mail.ru

ХАЛЫҚТЫҚ ТАРИХИ МИКРОТОПОНИМДЕРДІҢ
ЛИНГВОМӘДЕНИ СЕМАНТИКАСЫ

Аңдатпа. Зерттеудің басты идеясы – Ресей патшалығының қазақ жерін отарлаудың соңғы кезеңіндегі қазақ ауылдарының топонимдік портретін, географиялық образын айқындау арқылы ол жерлердің бағзы заманнан қазақ ру, тайпалары иелік еткен, көшіп-қонған төл атажұрты екендігін тарихи-дерекнамалық, топонимдік деректер арқылы дәйектеу.

Мақалада XIX-шы ғ. соңы – XX-шы ғ. бас кезеңіндегі Қазақстанның солтүстік, солтүстік-шығыс тарихи аймағының топонимдік бейнесін, тілдік контентін анықтау, микротопонимдердің мазмұнындағы этномәдени семантикасын айқындау мақсаты қойылды. Зерттеу өзектілігі аталмыш аймақтың ерте кезден қазақ ру, тайпаларына тиесілі атажұрты болғандығын топонимдік деректер арқылы дәйектеу қажеттілігімен байланысты болды.

Мақала тақырыбының жаңалығы мен ғылыми құндылығы – зерттеу аймағының микротопонимдері семантикасындағы аталымдық уәж, ашық тілдік код пен жабық кодқа салынған мәдени ақпараттар, атаулар семантикасындағы халықтық білімдердің сипатталуымен айқындалады. *Ағаш* индикаторының қатысуымен жасалған микротопонимдердің семантикасын талдау арқылы оның этномәдени әлеуеті ашылады.

Зерттеу барысында тілдік материалды жүйелеу, сипаттау, тарихи-деректік интерпретация жасау сынды дәстүрлі әдістер қолданылды. Сондай-ақ топонимдердің лингвомәдени мазмұнындағы рационалды, иррационалды (мифтанымдық, эзотерикалық) білімдер түрі көрсетілді.

Тарихи-тілдік деректерді талдау үшін *герменевтикалық әдіс* тиімді болады. Зерттеудің болашақ *перспективалары* негізделді, ең бастысы, тарих дереккөздерден Қазақстанның барлық тарихи аймақтарындағы ономастикалық атаулар (топонимдер, антропонимдер, патронимдер, генонимдер) жинақталып, түгенделуі тиіс екендігі дәйектелді. Болашақта *pdf* (фото) форматтағы тарихи дереккөздерден, ескі карталардан жер-су атауларының *word*, *excel* форматындағы дерекқорын жасау, цифрлау, «Қазақ тілінің ұлттық корпусының» Ономастикалық ішкорпусының базасына енгізу қажеттілігі жөнінде *тұжырым* жасалды.

Тірек сөздер: микротопоним, мәдени семантика, отарлау саясаты, көшпелі мал шаруашылығы, герменевтика.

Қ.Қ. Рысберген

доктор филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: ms.rysbergen@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТИКА
НАРОДНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ МИКРОТОПОНИМОВ

Аннотация. Основная идея исследования связана с необходимостью определения топонимического портрета и географического образа традиционного казахского аула в последний период колонизации казахской земли Российской империей, а также на основе историко-документальных и топонимических данных указать на факт изначальной принадлежности исследуемой территории казахским родам и племенам, в пределах которых они кочевали веками.

В статье поставлена цель определения топонимической картины мира, языкового контента, этнокультурной семантики микротопонимов северных и северо-восточных исторических областей Казахстана конца XIX в. и начала XX века. Актуальность исследования обусловлена необходимостью обоснования топонимических данных, свидетельствующих о том, что этот регион с древних времен был заселен казахскими родами и племенами и является их исконной территорией.

Новизна и научная ценность темы исследования определяются описанием мотивов номинации в семантике микротопонимов данной территории, выявлением культурной информации, заложенной в открытом и закрытом языковом коде, а также системы народных знаний в семантике имен. Путем анализа культурной семантики

микротопонимов, созданных с участием индикатора *ағаш*, выявлен его этнокультурный потенциал.

В ходе исследования были использованы традиционные методы, такие как систематизация, описательный метод и историко-документальная аргументация языкового материала. Также указаны рациональный, иррациональный (мифологический, эзотерический) тип знаний в лингвокультурном содержании топонимов.

При анализе историко-лингвистических данных наиболее эффективным будет *герменевтический метод*. Обоснованы дальнейшие перспективы исследования, а главное, сделан вывод о том, что ономастические названия (топонимы, антропонимы, патронимы, генонимы) всех исторических регионов Казахстана должны быть собраны и инвентаризированы из исторических источников. В дальнейшем сделан вывод о необходимости создания, оцифровки базы данных географических названий в формате *word, excel* из исторических источников и старых карт в формате *pdf* (фото), внесения в базу данных Ономастического подкорпуса «Национального корпуса казахского языка».

Ключевые слова: микротопоним, культурная семантика, колониальная политика, кочевое скотоводство, герменевтика.

K. Rysbergen

Doctor of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: ms.rysbergen@mail.ru

LINGUOCULTURAL SEMANTICS OF FOLK HISTORICAL MICROTOPYNOMS

Abstract. The main idea of the study is to determine the toponymic portrait, geographical image of Kazakh villages of the last period of colonization of Kazakh lands of the Russian Empire through historical and chronicle, toponymic data and to substantiate that these lands are indigenous ancestral homeland, which have been owned and migrated by Kazakh tribes since time immemorial.

The paper aims to determine the toponymic image, linguistic content, ethno-cultural semantics in the content of microtoponyms of the northern, north-eastern historical region of Kazakhstan in the period of the late XIX-early XX century. *The relevance of the research* is due to the need to substantiate toponymic data indicating that this region has been inhabited by Kazakh clans and tribes since ancient times and is their ancestral territory.

The novelty and scientific value of the topic of the paper – name motivation in the semantics of microtoponyms of the studied area, cultural information embedded in the open language code and closed code is determined by the description of folk knowledge in the semantics of names. The analysis of the semantics of microtoponyms with the participation of the *tree* indicator revealed its ethno-cultural potential.

In the course of the research, traditional methods of systematization, description of linguistic material, historical and factual interpretation were used. The type of rational, irrational (mythological) knowledge in the content of toponyms was also demonstrated.

The hermeneutic method will be effective for analyzing historical and linguistic data. The future *prospects* of the study are substantiated, and most importantly, it follows from historical sources that onomastic names (toponyms, anthroponyms, patronyms, patronyms, genonyms) in all historical regions of Kazakhstan should be collected and inventoried. In the future it was concluded that it is necessary to create, digitize the database of geographical names in *word, excel* format from historical sources and old cards in *pdf* (photo) format, to include in the database Onomastic subcorpus of the "National Corpus of the Kazakh Language".

Keywords: microtoponym, cultural semantics, colonial policy, nomadic animal husbandry, hermeneutics.

Кіріспе

Жер-су атауларының қоғамдағы орны мекенжайлық қызметімен шектелмесе керек. Тарихи топонимдер көшпелі халқымыздың сан ғасырлық тыныс-тіршілігінен, өмірлік тәжірибесінен, қоршаған ортасы жөнінде сыр шертетін, ата-бабаларымыздың даналығы көрініс тапқан мәдени, тарихи феномен.

Ата-бабаларымыз ауқымды еуразиялық кеңістікте емін-еркін көшіп-қонып, өз тіршілік қажеттілігіне орай игерген. Табан тіреген аймақтарда ізін жер-су атауларында қалдырып отырған. Ежелгі өркениет иелері өз тіршілігін ұйымдастыру үшін өмір сүрген кеңістікті, қоршаған ортаны танып, зерделеп, қоғам мүшелерінің қажеттілігіне сай игеріп, атаулармен таңбалап отырған. Қандай да бір географиялық кеңістікті танып, онда қоныстану қай халықтың болмасын ұлттық менталитетін қалыптастыруда айрықша рөл атқарды.

Зерттеу аймағы, яғни Қазақстанның солтүстік, солтүстік-шығыс аймақтары XX-шы ғасырға дейін ғасырлар бойы қазақтың ру, тайпалары иелік еткен, табиғи шекарасы бар белсенді көшпелі аймақ болған.

Қазақ тайпалары Қазақстанның қазіргі қалыптасып отырған әкімшілік-территориялық

құрылымы мен мемлекеттік шекарасы сыртындағы қазіргі Ресей, Қытай, Өзбекстанға тиесілі трансшекаралық аймақтан ары қоныстанғандығы туралы тарихтан белгілі. Әлі күнге сол мемлекеттердегі қазақ этносы диаспорасы өз тарихи отанынан ауып айныған емес.

Әлемдік саяси аренадағы қуатты державалардың текетіресі, көрші Ресей саясаткерлері тарапынан еліміздің солтүстік аймақтарына қатысты жиірек айтылып жүрген сепаратистік идеялары осы ғылыми зерттеуді қолға алуға негіз болды. Зерттеу нысанымызға сол кездегі солтүстік, солтүстік-шығыс өңірлерінің топонимдік деректері негіз болды.

Мақалада Ф.А. Щербинаның, Н.И. Красовскийдің еңбектерін негізге ала отырып, XIX-шы ғасырдың соңы мен XX-шы ғасырдың бас кезеңінде аталмыш аймақтың топонимдік портретін, физика-географиялық ландшафт бейнесін сипаттау арқылы сол кезеңдегі тілдік контентті айқындау, қандай атаулар белсенді қолданыста болғандығын көрсету маңызды болды. Ғылыми мақсатқа орай аталмыш тарихи дәуірдегі дәстүрлі қазақ қоғамында қалыптасқан микротопонимдік жүйенің негізгі аталым түрлері мен уәждері, ашық тілдік кодтағы ақпарат пен қатар жабық мәдени кодты айқындау жолдары, тәсілдері көрсетілді. Топонимдер мәдени семантикасындағы халықтық білімдер мен түсініктер ажыратылып көрсетілді. Түптеп келгенде сепаратистік риториканың үдеуімен байланысты зерттеу аймағының қазақ халқының «кіндік қаны тамған» атажұрты екендігін ғылыми фактологиялық негізде көрсету, дәлелдеу маңыздылығы артып отыр.

Материал және әдістер

Зерттеу материалы ретінде Орынбор губерниясына қарасты Ақмола облысының Ақмола, Омбы, Атбасар, Петропавл уездері, Семей облысының Қарқаралы, Павлодар уездерінің топонимдік, антропонимдік, патронимдік, генонимдік деректері іріктеліп, өзгеріссіз көшіріліп, каталог түрінде түзіліп, алынды. Лингвистикалық зерттеуге қажет топонимдік бірліктер, деректік база орыс ғалымдары Ф.А. Щербинаның «Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей» атты 12-томдық еңбегінің 2, 3, 4, 6, 11, 12 томдарынан (Щербина, 1902-1906), Н.И. Красовскийдің 3-томдық (Красовский, 1868) және т.б. еңбектер мен ескі карталарлардан алынды.

Зерттеу барысында Ресей патша үкіметінің отарлау саясатына қатысты шетелдік, отандық авторлардың тарихи-деректік, ғылыми-теориялық еңбектеріне сүйендік. Отарлау нәтижесінде жойылып, ұмыт болған, бұрмаланған, орыс топонимдерімен ауыстырылып, қайта аталған атаулар жөнінде көптеген зерттеулер бар екендігі белгілі. Бұл зерттеудің өзгешелігі мен жаңашылдығы XIX-XX ғасырлар тоғысындағы қазақ даласының жер-су атауларының тілдік-ландшафттық, географиялық бейнесі ғана айқындалып қоймай, мәдени семантикасы сипатталады, кодталған ақпараттар көрсетіледі. Зерттеудің өзектілігі дәстүрлі қазақ қоғамының топонимдік жүйесінің герменевтикалық сипаттама жасау қажеттілігімен айқындалады.

Жер-су атауларының герменевтикасы – ол топонимдерді түсіндіруде олардың терең мағыналарын, мәдени-тарихи және әлеуметтік жағдайларын талдау мен түсінуді қамтитын тәсіл. Герменевтика философиялық пән ретінде мәтіндер мен белгілер жүйесін түсіндірумен айналысады, жасырын мағыналар мен қатынастарды ашуға ұмтылады. Жер-су атауларына қолданылғанда герменевтикалық тәсіл олардың шығу тегі мен тура мағынасын зерттеп қана қоймай, сонымен қатар бұл атаулардың мәдени болмысын, тарихи оқиғалар мен мифтік аңыз-әпсаналарды, әлеуметтік өзгерістерді терең талдауды қамтиды. Сонымен қатар зерттеу материалының сипатына орай экстраполяция әдісі қолданылды, өйткені кейбір топонимдік модельдер, мысалы, *су, тас, бұлақ, төбе, тоғай* т.б. апеллятивтермен келетін жер-су атаулары т.б. Қазақстанның тарихи және қазіргі барлық аймақтарына тән болып келеді.

Зерттеу тақырыбына қатысты болашақ даму перспективасы мен болжамдар, тұжырымдар айтылды.

Әдебиетке шолу

Зерттеуге қажет тарихи, ғылыми әдебиетті екі бағытта қарауға болады. Біріншісі, XIX ғ. соңы – XX ғ. бас кезеңіндегі Ресей империясының Орталық Азия мен Қазақстанды отарлау, игеру мақсатында ұйымдастырылған көптеген әскери-статистикалық, топографиялық-геодезиялық экспедициялардың аса құнды фактографиялық материалдары, әскери, тарихи

карталар болса, екіншісі, ғылыми-теориялық зерттеулер, олар шетелдік, орыс және отандық тарихшылардың, этнографтардың, тілші ғалымдардың еңбектері.

Зерттеудің деректік базасы ретінде «Материалы по киргизскому землепользованию...» атты ауқымды іргелі еңбек (әрі қарай – МКЗ) негіз болды. Бұл еңбекте XIX ғ.соңы мен XX ғ. бас кезеңдеріндегі қазақ халқының географиясына, этнографиясына, демографиясына, топонимиясына, ру-тайпалық құрылымына, дәстүрлі шаруашылығына қатысты аса құнды көптеген деректер берілген. Әсіресе зерттеу аймағына арналған Ф.А. Щербинаның еңбектеріндегі алуан сипаттағы деректерден бөлек кесте түрінде жүйеленіп берілген жер-су атаулары, ауыл, рубасы аттары зерттеуге негіз болып, зор септігін тигізді (Щербина, 1902-1906). Онда физика-географиялық деректерден өзге құнды болып есептелетін тұсы – кестеде облыс, уез, ауыл, адам саны, жасы, төрт түлік малдың саны т.б. статистика тәптіштеп келтірілген. Әр ауылдың ру басы, ақсақалдарының аты-жөндері патроним, генонимдік жүйеде берілген. Сондай-ақ әр ауыл шеңберіндегі микротопонимдер тізімі, ол аймаққа нақты ру қанша уақыттан бері қоныстанған туралы деректер бар.

Көптеген әскери картографиялық деректерде қазақ даласының негізгі топонимдер массиві тіркелгендіктен, олар жан-жақты кешенді түрде зерттеуге мүмкіндік береді. Н.И. Красовскийдің 3-томдық еңбегі (Красовский, 1868), отандық тарихшы этнографтардың М. Мұқановтың (Муканов, 1991), С. Толыбековтың (Толыбеков, 1971), Д. Кішібековтің (Кшибеков, 1984), Н. Масановтың (Масанов, 1995), И. Ерофееваның (Ерофеева, 2014), Н. Әлімбаевтың (Alimbaev, 2020) т.б. еңбектері пайдаланылды. Солтүстік Қазақстанның тарихи топонимиясына арналған қазіргі қазақ мамандары И. Бекзатқызының (Бекзатқызы, 2021), облыстық архив директоры С. Ахметжанова мен т.б. авторлардың еңбектерін атауға болады (Ахметжанова т.б.).

И. Бекзатқызының кітабында облыстың әкімшілік-аумақтық бірліктерінің атаулары бойынша тарихи деректер келтірілген. Сондай-ақ геоақпараттық жүйе технологиясын қолдана отырып, архив деректері негізінде жасалған карталар ұсынылған.

Жер-су атауларының тілдік, лингвомәдени сипатына қатысты жұмыста «Қазақтың этнографиялық ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты 5-томдық энциклопедиясының (Қазақтың этнографиялық..., 2017) материалдары пайдаланылды. Тілші ғалымдар Н. Уәлидің (Уәли, 2015), Қ. Рысберггеннің (Рысбергген, 2011) т.б. еңбектері басшылыққа алынды.

Нәтижелер және талқылау

Топонимиядағы отарлау нарративі. Қазақ даласын Ресей патшалығы отарлауы XVII ғ. орта тұсында бастау алғандығы мәлім, 1730 жылдардан бастап XIX ғ. соңына дейін қазақ жерінің шекарасын бойлап, бекініс, қорғандарды, хутор, поселке, қалаларды көптеп салып тастаған. Орыс басқыншылығы мен отарлау саясатының қазақ халқының ұлттық бірегейлігіне, рухани мұрасына, тілі мен діліне келген орасан қауіп жөніндегі көптеген гуманитария сала мамандарының зерттеулері, еңбектері мол болғандықтан, біз тек зерттеу мәселе төңірегінде сөз қозғаймыз. Қазақ сахарасының төл жер-су атаулары орасан өзгеріске ұшырап, тоқтаусыз орыс тіліндегі атаулар жүз мыңдап өзгертілді, ауыстырылды, тыңнан қойылды, ол туралы тарихшылар мен лингвист, журналистердің жазған монографиялары, диссертациялары, мақалалары да жетерлік, сондықтан сол кезде сақталған қазақ тіліндегі микротопонимдерге ғана тоқталамыз.

Белгілі ғалым М. Мырзахметов топонимикалық атаулар жөнінде Қазақстанның Ресейге қосылу тарихының ел билеу жүйесінде патша үкіметі орнатқан әрі терең ойластырыла ұстанған саясатын, осыдан қазақ даласын біртіндеп, асықпай отарлаудағы қолданған айла-шарғылардың эволюциялық даму жолын отаршылдық мазмұндағы географиялық атауларының біртіндеп ену, молая түсу әрекеттерінің болмысы айқын көрінетіндігін айтқан (Мырзахметов, 1993).

«Айқап» журналы авторларының бірі «Түркістан уәлаятында қазақ ішінде орнығып жаңадан қала салып отырған қара шекпендер көбейді. Жақсы жерлер қара шекпенге кетті, қазаққа шөл, қыр дала қалды. Ойлап тұрсақ, қазаққа обал болды. Амал жоқ, қазақтың жеріне тиме дегенмен жердің алынғаны. Қазақ байғұс жері кеткен соң қалайша күн көреді, тамақ асырауға һәм былайғы елден қалыспай ретке кірмекке керек», – деп ашына сөз етеді (Сұбханбердина, 1995). Өз кезегінде бұл қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан, үйлесімді қызмет етіп келген дәстүрлі әлеуметтік-құрылымдық, территориялық бірегейлігін бұзып,

күйзеліске ұшыратты.

«Крестьяне колонизаторы не только сумели сесть на запретных землях, но и прочно устроились, заставивши самим фактом широкой хозяйственной культуры признать за ними право на занятия земли... Под видом аренды земель идет дальнейшее завоевание степей русским населением» (Щербина).

Осылай дей тұрғанымен Ф. Щербинада ұшан-теңіз Қостанай өлкесін орыс шаруаларының қоныстануының қазақ шаруасы үшін орасан пайдасын тигізгендігі, шаруашылық мәдениетін, тұрмыс деңгейін көтергендігі туралы прагматика басым. Қазақтар өз жерлерін орыстарға жалға беруге дайын, олар одан көп пайда көретіндігі туралы, азыққа, тұрмыстық заттарға жарығандығы туралы айтады.

«Бұрын ешкім көріп-білмеген жерлерде, әсіресе Тобыл өзенінің сағасында америкалық жылдамдықпен 12 мың халқы бар Қостанай қаласы тез өсе қалды. Сол Тобылдың бойында және одан шалғайырақ жерлерде, далалы, орманды алқаптарда қырғыз жеріне мықтап орнығып, қоныстанған он екі ірі шаруа поселкелері пайда болды», – деп, «игерген», бос жатқан жер көлемін мал, жан санын, есеп-қисаптарын таблицаға салып, қай ру қай жерде отырғандығын тәптіштеп тұрып көрсеткен (Щербина, 1902-1906: 11).

Таяқтың екі ұшы бар дегендей, қазақ жерінің орыстану үрдісі күшейіп, ұлттық бірегейлігімізден анық айрылу, жойылу қаупі төнгендігі тарихтан жақсы мәлім. Бүгінгі қазақ жерінде сол отарлау дертіне шалдыққан топонимдер әлі күнге жетерлік.

Бұл жайында отандық зерттеушілер «...қолданыстағы топонимикалық ландшафтты осылайша жаппай орыстандыру қазақ малшыларының қоныс аумақтарын переселен шаруалардың шартты түрде иеленгендігін білдіреді, яғни дереккөздерде көрсетілгендей әкімшілік және зорлық-зомбылық арқылы орын алып отырған. ...Осы тұрғыдан алғанда, жергілікті халықтың еркінен тыс дәстүрлі топонимиканың алмастырылуы, шын мәнінде қазақ жерін крестьяндық отарлаудың бір бағыты болды. Шындығында, ескі топонимиканы жаңасына жаппай ауыстыру көшпелілердің қауымдық тайпалық қоныс шекарасын белгілеудің дәстүрлі жолын жоюға бағытталған» (Nursan т.б., 2023).

Бұл мәселені америкалық автор төмендегідей сөздермен дәйектейді: «Изучение колониального акта наименования мест позволяет географам исследовать, как колониальные власти называли или переименовывали места, чтобы узаконить территориализацию и ослабить территориальные претензии коренного населения. Власть была вписана в ландшафт через названия мест, которые помогали создать чувство принадлежности для колонизатора и, в конечном счете, были инструментом для осуществления контроля над социальной и физической средой» (Grounds, 2001). Отарланған топонимдерді зорлап енгізу, кодификациялау жаңа қоныстанушылардың жерге деген меншіктеу құқын арттырып, оны заңдастыруға ықпал етеді (Grounds, 2001). Сондай-ақ Граундстың пікірінше, отарлаушы билік өз тілін, әліпбиін және мәдени идиомаларын пайдалана отырып, жерлер мен географиялық аумақтардың атын өзгертуі империялық биліктің күшін нығайтуға бағытталған.

Нәш дәлелдегендей, отарлаушы биліктің бұл әрекеттері бір елдің тілі мен мәдениетінің эрозиясына әкеп соқтырады (Nash, 1999). Жер-су атауларымызға сол кезеңде және кеңес кезеңінде түскен «жараның» ізі әлі де карталарымыз бен оқулықтарымызда бар.

Орыс тарихнамасы терминологиясында «артық жерлер, «бос жатқан жерлер» дегенді батыстық ғалымдар Terra nullius – ешкім қоныстанбаған, сондықтан иелік етіп, қоныстануға болатын жерлер дейді екен (Алимбай и др., 2023; Williamson, 2023).

Тіптен қазақ жерін отарлаушы билік бақылауында болмаса да, олар қалдырған атаулар әсері метрополия жұртының санасында ұзақ уақыт сақтала береді екен (Murphyao & Black, 2015).

XVIII ғ. соңында-ақ Ресей империясының әкімшілері Қазақстан жерін отарлауды жер-су атауларын өзгерту арқылы халық санасынан өзінің иелік еткен жерлері жайлы тарихи жадын автоматты түрде өшіріп, Ресей империясының аумағын кеңейтіп, басқара беруге болатындығын түсінген болатын, – дейді И. Ерофеева (Ерофеева, 2014).

XIX ғасырда отарлау саясатының ықпалымен қазақ ауылының бұл дәстүрлі жүйесі ыдырап, XX ғасырда Қазақ төңкерісіне дейін үдей түсті. Сөйтіп, қазақ даласындағы ғасырлар бойы

калыптасқан көшпелі өмір салты орасан экономикалық, әлеуметтік дағдарысқа ұшырап, соңынан жойылды.

Осылайша орыс отарлау саясаты қазақ даласын отарлау, жер-су атауларын өзгерту арқылы халқымызды ұзақ мерзімде айықпас рухани апатқа ұшыратты. Тілінің, дінінің, ділінің, жер-су атауларының жаппай орыстану зардабынан қазақ халқы әлі күнге дейін арыла алмай келеді, яғни «постколониальная травма» деген ұғымға сай сананың орасан қатты уланғандығын білдіреді.

Дәстүрлі қазақ ауылының микротопонимиясының мәдени семантикасы. Отарланған қазақ жерлеріндегі халықтық микротопонимдердің мазмұнындағы мәдени семантикасын зерттейтін болғандықтан, 20 ғ. бас кезеңіндегі далалық топонимияның семантикалық мазмұны мен тілдік-географиялық-ландшафттық образын айқындау қажет болды. Өйткені орыстанған топонимдер негізінен ірі, ірілеу нысан атауларына қатысты болып келеді, ал ауыл төңірегіндегі мыңдаған микротопонимдер: орман-тоғай, су көздері, жайылым, қыстау, күздеу, суат, төбешік сынды шағын нысан атауларын өзгертіп жіберу мүмкін емес болғандықтан аталмыш кезеңде олар мыңдап кездесетін. Жойылу, орыстану алдында тұрған халықтық микротопонимдік жүйені Ресей үкіметінің Ф. Щербина сынды мамандары хатқа түсіріп үлгерген. Сол аса құнды деректер аталмыш аймақтардың топонимдік, географиялық бейнесін, қазақ халқының қолданыста болған тілдік, топонимдік контентін, ғаламның ономастикалық бейнесін анық көрсете алады.

Бұл еңбектердің дүниеге келгеніне ғасырдан астам уақыт өткенін ескерсек, зерттеу аймағындағы жер-су атауларының пайда болу кезеңі әрі қарай 400, тіптен Қазақ хандығы дәуірімен тұстас 500 жылға шегеріледі. Яғни бұл жерлер қазақ халқын құраған ру, тайпалардың, ата-бабаларымыздың «кіндік қаны тамған жер» атажұрты, байырғы этникалық, табиғи шекарасы болған төл мекені екендігінің нақты тілдік-фактологиялық, тарихи-дерекнамалық дәлелі.

Ф. Щербина еңбектерінде топонимдерден тыс антропоним, патроним, генонимдер тізімі берілген. Осы аталған онимдерді кітаптағы ретпен өзгеріссіз тізімдеп шыққанда 280 бет сөздікті құрады. Бұл жердегі деректерге қарасақ, қыстау иесі, ақсақалының аты-жөні екі антропонимдік компоненттің тіркесуінен жасалған. Біріншісі өз есімі, екіншісі әкесінің, атасының, арғы бабаларының, руының атынан қойылған. Тізімдегі алуан түрлі мәдени семантикаға ие антропоним, патронимдер (генонимдер) жеке зерттеуді қажет етеді.

Төменде берілген 1-кестенің 3-ші бағанында «сколько лет основан аул» делінген. Байқасақ, *Көбентай Нұрпейіс* есімді ақсақалдың ауылы *Кішкене Шілік* шатқалында 150 жылдан бері мекен еткен екен және соңғы аталарының есімі *Дархан*, су көздері ретінде Дарханға тиесілі 3 құдық болғандығын көреміз. Сонда орташа есеппен 4-5 шаңырақтан тұратын осы шағын ауыл Дархан жайлауын 150 жылдай иелік еткен. Ресей статистикалық партия есепшілері тіркегенде ауыл ақсақалының сөзінен жазылып отырған. Мұндай кейбір көрсеткіштерде 300 жыл бұрын көшіп келіп, отырғандығы жөнінде деректер бар. Яғни сөз етіп отырған аймақ бұдан 7 ата бұрын немесе шамамен 100-300 жыл бұрын қазақ рулары қоныстанған байырғы атажұрты екендігін білдіреді.

Әлихан Бөкейханов «Екі жол» атты мақаласында 1909 жылы Ертістің бойында отырған халықты жайылымынан айырып, тартып алмақ болғанда, Кереку қазақтарының Ресей шенеуніктеріне дәлелін келтіреді: «Біз Ертісте жүз елу жыл отырмыз. Ертіс тоғайының аты қоныс алған кілең бабамыздың аты. Ертісті өрлей, қуалай жүрген адамдар біледі: он шақырым жерінде қазақ бейіті қала сияқты. Ертіс бізге ата қоныс болған жер. Біз, Ертісте жоңғарды күшпен қуып қоныс қылғанбыз» (Бөкейхан, 1995: 267), Ертіс өңірі ертеден ата-бабаларымыздың «кіндік қаны тамған жер», төл атамекені екендігін дәлелдейді.

Зерттеу аймағындағы микротопонимдердің тілдік семантикасы ашық, түсінікті келеді. Жалпы микротопонимдер шектеулі аймақтың шағын географиялық нысан атауларын белгілейді. Олардың семантикасы негізінен ашық, түсінікті болады, тек атауы көне ірі өзен, тау жүйелерінің алқабында орналасқан микротопонимдер екіншілік аталым нәтижесінде пайда болып (көшірінді атаулар) этимологиясы күңгірт болуы мүмкін.

Таксондық тұрғыдан микротопонимдер де көпжүйелі топтарға жіктеледі. Мәселен, гидронимдер су көздерінің түрлері, жер бедеріне қатысты орографиялық атаулардың барлық түрлерін қамтиды, фитотопонимдер де өсімдік түрлеріне, наным-сенімге, оқиғаларға қатысты

топонимдер, *-ған, -ген*, мысалы, *Тайжүзген, Ешкіқырылған* сынды есімше жалғауымен келетін және т.б. атаулар типтері де сан-салалы болып келеді. *Қаратөгей, Қызыладыр, Талдыбұлақ, Сарытөбе* т.б. сынды көптеген топонимдік модельдер Қазақстанның барлық тарихи аймақтарында кездеседі деуге болады. Сондықтан осы типтес атауларды экстраполяциялық әдіспен бүкіл қазақ топонимдік жүйесіне тән деп таратып қарауға болады. Бұл типтес атаулар қазіргі топонимдік қорымыздың өзегінен орын алып, күні бүгінде белсенді қолданыста. Яғни тарихи сабақтастық жалғасын тауып отыр.

1-кесте – Ақмола облысы, Ақмола уезі. – III том (МКЗ орфографиясы мен бұрмалаулары сақталған)

НАЗВАНИЯ		3. Последняя по времени родночальника	4. Сколько лет в ауле	Водные источники 8. Название источника
1. Хозяйственного аула (зимовки) по аксакалу	2. Урочища, при котором находится зимовка			
АДМ. АУЛЬ № II				
Батырбек Ақылбек	Айғыр-джаль	Шагр	70	Май-узокь-кудукь
Тореужан Отеубай	Кары-кстау	Кабыль	100	2 колодца
Қаты Манабай	Акъ-шоқы	Кунгбась	7 п.	кл. Акь-шеку
Кобентай Нурпеись	Кшкене-чликь	Дархань	150	3 колодца
Тышкамбекь Картымбекь	Акъ-сары		150	кл. Дархань
Ермагомбеть Тойтакь	Чошакь		150	3 колодца
Сарсекей Дюсембай	Джамань-кара	Шагрь	150	1 колодезь
Ибрай Сулеймень	Кара-тумсукь		150	Бокань-булакь
Смаиль Толель	Кара-узекь	Шагрь	150	1 колодезь
Итыбай Тортууль	Кереге-тась	Шагрь	100	1 колодезь
Джадарь Джанакь	Сокурь-кудукь	Шагрь	17	4 колодца
Бейсекь Казангап	Джуань-тобе	Шагрь	150	Мональ-булакь
Кусань Муса	Кзыль-чликь	Шагрь	51	5 колодцевь
Джумабекь Козганбай	Кара-кырка	Дархань	70	1 колодезь
Накань Сади	Джалгызь тобе	Дархань	51	оз. Чормань
				оз. Шаггалалы
				кл. Джалгызь-тобе

Көшпелі мал шаруашылығы дәстүрлі қазақ қоғамын басқарудың негізгі түрі ретінде оның тіршілік кеңістігін экологиялық тұрғыдан игеруге ықпал етті, қоршаған орта туралы түсініктер мен іргелі білімдер, этноэкологиялық таным-түсініктер қалыптасқан. Топонимдерді жасауда да, оны түсінуде де аялық білім қажет. Көшпелі қазақ халқының топонимдік жүйесі жөніндегі аялық білім сол тілдік, этномәдени қауымдастыққа тән аялық білімдер болады. Топонимдердің герменевтикасы – географиялық атаулардың мағыналарын, мәдени, тарихи және әлеуметтік контексте тереңірек түсінуді қамтитын тәсіл, сол білімдерді жеткізуші құрал.

Зерттеу аймағындағы Ақмола облысы Ақмола, Атбасар, Омбы, Петропавл уездерінде, Семей облысы Қарқаралы, Павлодар уездеріндегі микротопонимдерді талдау барысында оларды жасауға мына географиялық апеллативтердің жиілігі өте жоғары екендігін байқадық: *ағаш, қыстау, шілік, томар, сай, тас, жұрт, адыр, өзек, шоқы, томар, жал, көң, оба, көл, су, өткел, шығанақ, қоға, ащы, түбек, қопа, адыр, бұлақ, шұбар, мола* т.б. Әр облыс уездердің табиғи ерекшеліктеріне қарай топоним құрамындағы бұл индикатор сөздердің қолдану жиілігіндегі айырмашылықты байқауға болады. Сулы, ылғалды немесе тасты, жазық жерлердің ерекшеліктеріне қарай жүйелей түсуге болады. Сол кездегі көптеген микротопонимдердің тілдік семантикасы анық болып келеді, ал олардың әралуан сөздермен тіркесуі тілден тыс ақпараттар мен халықтық рационалды білімдерді көрсете алады. Мысалы, *Айналматүбек, Молалытүбек, Обалытүбек, Ұзынтомар, Жамантомар, Сасықтомар, Былқылдақтомар, Суаттомар, Тырналытомар, Томарқызық* т.б.

Н.И. Красовский қазақ даласындағы жер-су атауларын жинақтау барысында мынадай принцип ұстанғандығын көрсетеді (түпнұсқаның орфографиясы сақталған – Қ. Р.): «Названия гор, озер, рек и всех вообще степных урочищ часто не неизменны: случается, что каждый отдельный род называет одно и то же место по своему. В области сибирских киргизов, разбитой на волости, имеющая зимовые места более нежели где-нибудь постоянными, данные этими

волостями различных местностям наименования можно считать укоренившимися. Многие из них известны всем окружающим, а иногда областным киргизам. При обозначении местностей мы старались по возможности придерживаться собирательных наименований, известных в округе всем живущим в нем киргизам» (Красовский, 1868).

Жоғарыда аталған 6 уездің топонимдер тізіміндегі (280 бет, 11-ші шрифтпен терілді – Қ. Р.) кейбір апеллятивпен тіркесу жиілігі төмендегідей: *ағаш* – 495 атауды жасауға қатысқан, *тал* – 340 рет, *көң* – 130, *шілік* – 147, *тас* – 214, *оба* – 150, *қона* – 74, *томар* – 72, *жұрт* – 72, бұл статистикалық талдау әрі жалғасын табады. Ондағы мақсат – сол кезеңдегі дәстүрлі көшпелі халықтың танымындағы ғаламның топонимдік бейнесін, оның ішінде белсенді, сол этномәдени қауымдастық үшін атаудың уәжділігіндегі маңызды ақпараттың өзектілік деңгейін анықтау.

Жиілігі ең жоғары *ағаш* индикаторымен келетін микротопонимдердің түрлі лексемалармен тіркесуі алуан түрлі этномәдени семантиканы репрезенттейтіндігін төмендегі кестеден байқауға болады.

2-кесте – *Ағаш* индикаторының топонимдердегі мәдени репрезентациясы

Топоним	Аталым уәжі	Тілдік семантикасы	Мәдени семантикасы
Тіней-Қызыалағаш	Орналасуына қарай уәжелген	Тіней руы ауылының төңірегіндегі Қызыалағаш	Нақты Орта жүз қоңырат тайпасына жататын тіней руының ауылға иелік ететін және ру-тайпалық құрамынан хабар беретін білім бар.
Масалы ағаш	Ағаш сөзі жекеше түрде берілгенімен бұл тал, бұталар өскен суы жақын, ылғалды тоғай, мұнда маса көп болуымен түсіндіріледі	Масасы көп топ ағаш өскен жер	Шөбі шүйгін, шұрайлы жер болғанымен масалы, малға жайсыз, малдың күйі қашатын жер. Малшы үшін бұл қажет ақпарат, аялық білім бар. Халықтық рационалды практикалық білім түріне жатады.
Сыйырыққан ағаш	Сыйыр ірі қара малы паналуға қолайлы жер	Сыйыр малы паналаған ағашты жер	Бір немесе бірнеше шоқ ағаш, әртекті талдар, бұталар өсетін нулы жыныс, мал ыққанына ыңғайлы. Малшы үшін жағымды ақпарат беріп тұрған (сигналдайтын) белгі атау.
Саз ағаш	Жер бедерінің, топырақтың батпақтар немесе грунт суларымен ылғалданатын жер	Батпақты жердегі бұталы, ағашты тоғай	Сазды жерге мал батып кетуі мүмкін, малға жайсыз шыбын-шіркейлі болуы да мүмкін. Бұл малшы тұрмысына қажет мәдени ақпарат.
Қыңыр ағаш	Атау «қайсыз» деген сема арқылы уәжеліп тұр.	Семантикасы «тоғайдағы бұталар қисық, қалай болса солай өскен».	«Қисық бұтақ қыңыр өседі» деген мәтел бар. Мал тұмсығы батпайтын, кіре алмайтын нулы тоғай. Аялық білімдер шоғырланған. Сол жердегі ауыл-аймаққа мекенжайлық қызмет атқарып тұр.
Қисық ағаш	Атаудың басты уәжі нысанның формасы, сырт пішініне қарай уәжелген. Қыңырағаш синонимі.	Бұл жерде қисық деп жалғыз ағашты меңзейді, қисық, қиқы-жиқы қалың бұталы тоғай дегенді білдіреді.	Көшпелі малшыға бұл атау күнделікті түрлілігіне байланысты рационалды-практикалық білімді көрсетіп тұр. Негізгі сигнал «мал жаюға ыңғайсыз» ақпараты өзектеліп тұр. Сондай-ақ мекенжайлық ақпарат береді.
Ағаш мола	Ағаштан тұрғызылған жалғыз жарым мола.	Бақсының жерленген моласы. Әруақты мазаламас үшін бақсыны бөлек жерге қояды.	Кеңістіктегі жол бойында жолаушыға бағыт-бағдар береді. Кей жерлерде бұндай моланы Қарамола деп те атайды.
Бүкпе ағаш	Арғы жақты көзден тасалап тұратын қалың өскен жердің ағашы.	Жалғыз жарым өскен ағашты білдірмейді, өзен-судың бойында қалың өскен жердің ағашы.	Бүкпе ағаштың ішіне мал кіріп кетсе, оны іздеп табу қиынға соғады.

2-кестенің жалғасы

Төс ағаш	Төскей (жер бетінен көтеріңкі) жерде өскен ағаш.	Төс және төсек пішінді көтеріңкі жерде тұтасып өскен жердің ағашы деп екіұдайы мағынада түсінуге болады.	Мал бағуға, жан-жақты шолуға қолайлы жер.
Кіндік ағаш	Екі уәж бар: 1. Мекен, жайлы жер. Құтты қоныс. 2. Ауыл төңірегіннің өзегінде, ортасында орналасқан.	Оты, суы мол жер. Сондай-ақ семантикасында «өзек, орталық» локальдық семасы бар.	Мал кіндігінің көбейетін, төлдейтін жері. Кіндік соматикалық термин арқылы жасалған, ағаштың жайлаудың ортасында орналасқан топ ағаш болуы мүмкін.
Қақсал ағаш	Әуелде бұлақ-бастаудың жағалауында өскен, кейіннен су тартылып қалғандықтан бірте-бірте қурай бастаған ағашты жер.	Қақсал әбден кеуіп, мүжілген, қатайған ағашқа байланысты айтылады.	Ағаш шеберлері қақсал ағашты өңдеп, қасық, ожау, киім ілгіш т.б. әртүрлі тұрмыстық бұйымдар жасайды.
Отын ағаш	Отынға жарайтын ағаш	Тасыған өзен-су бойындағы салынды жиналып қалған жер.	Қазақы дәстүрде өсіп тұрған ағашты отын-суға кестірмейді, өзен бойындағы қураған ағаштарды жинап отынға пайдаланады.

Ағаш лексемасының ғылыми анықтамасына келейік.

АҒАШ < 1. Тамырын терең жайып, бұтақтап өсетін, діні биік, жуандығы әр түрлі көпжылдық өсімдік; жапырағына, діңіне және басқа да табиғи ерекшеліктеріне қарай бірнеше топқа бөлінеді. Олардың әрқайсысының қазақ тілінде өз атауы бар: *қарағай, тал, қайың, алма, өрік, шырша, шынар, қарағаш, үйеңкі* т.т.; 2. Ағаш өсімдігінен алынатын, яғни оның түбірінен кесіп алғаннан кейінгі құрылысқа, үй жасауға, ауыл шаруашылық құрал-саймандарын жасауға, сондай-ақ отын ретінде жағуға пайданылатын материалдар (Қайдар, 2013).

Ертеде дәстүрлі ортада ағаштың тұрмыс пен шаруашылыққа жарамдылығына қарай *отындық ағаш* және *кәделік ағаш* деп екі топқа бөлген. Ал өсу, даму сатысына байланысты да екі түрге бөледі: *жас ағаш* және тіршілік циклы аяқталуы жақын *кәрі ағаш*.

Ағаш туралы халықтық (рационалды) білімдер. Қазақ халқы өсімдік дүниесінің қадір-қасиетін тереңнен таныған халық. Мәселен, тек ағашқа қатысты айтар болсақ, оның көптеген түрлері, күнделікті тіршілігінде тұтынатын бұйым, заттар, киіз үйге, үй, мал, қора жабдықтары, қолөнер бұйымдарының алуан түріне пайдаланған, емдік қасиетін білген т.б. Мұның бәрі халықтық рационалдық білім түрлеріне жатады. Әрқайсысына тоқталып, әрі қарай сипаттап, аша түсуге болады. Бұл туралы Ә. Қайдардың көрсетілген еңбегінде және жоғарыда аталған 5-томдық энциклопедияда жан-жақты айтылған.

Ағаш жөніндегі иррационалды (мифтанымдық) білімдер: анимистік, эзотериялық дүниетанымға байланысты туындаған наным-сенімдер бойынша ағаштарда жаны бар «тіршілік иесі» деп түсінілген.

Кейбір ертегілерде қасиетті ағаш та адамдар сияқты сөйлейтін болған. Бұны фетишизмнің көрінісі деуге болады. Ә. Диваевтың этнографиялық материалдарында мынадай аңыз кездеседі: «*Даугер мен жауапкер ісінің ақ-қарасын, сөзінің рас немесе жалған екенін адамша сөйлейтін сол ағаш айтып береді екен. Кейіннен қилы заман өтіп ағаш сөйлемейтін болыпты. Бірақ адамдар әлі де дауларын сол ағаштың түбіне барып айтады екен*» (Диваев, 1992).

Ақиқат дүниеде ағаштар сөйлемейтіндігі белгілі, бұл антропоморфтау тәсілі. Н. Уәли бұл жөнінде былай дейді: «Бұл сөздің мазмұнында «тасаланған» мәннің бар екені айқын. Ертеде бір *ағашты* белгілеп, ғажап қасиетке ие көп құдайдың бірі деп танып, әртүрлі ғұрыптық салттарды сол *ағаштың* түбінде өткізетін болған.

Жапан түзде өскен жалғыз ағашты халық қасиетті *әулие ағаш, әулие тал* деп атайды. Қазақ наным-сенімі бойынша оны кеспейді, зақым келтірмейді. Қасиеттілігіне сеніп, тілек айтып, шүберек байлаған. Бұл дәстүр, ұлттық құндылықтың көрінісі әлі күнге өз жалғасын тауып

келеді.

Ағаш туралы этноэкологиялық түсініктер. Қазақ дәстүрінде жаңа шыққан көкті жұлмайды, ағаш бүрлерін үзбейді. Көк шыбықты, көк өркенді сындырмайды. Өйткені жас өркеннің бәрі бақыттың бастамасы, барлық тірліктің қайнар көзі деп біледі. Текке ағашты шаппайды, тұрмыстық қажеттілігіне, отындыққа қураған ағашты, бұтақтарын пайдаланған.

Ағашқа қатысты наным-сенім, ырымдар. Көк жұлсаң көктей соласың деп ырымдалады. Сондай-ақ қазақ дәстүрінде қосарланып өскен, қатар біткен ағашты кеспейді. Себебі қосағыңнан айырыласың, қанатыңнан қырқыласың деп тыйым еткен. Яғни, дүние түгел егізден жаралған, ал егіздің сыңарын құлатқан оңбайды, көңілі қапаланып, зарығып өтеді деп қатты ырымдайды.

Ағашқа қатысты тағы бір тыйым далада жатқан, шала жанған ағашты үйге кіргізбейді. Өйткені, «күйелі ағаштай» адамға пәле жұққыш үйірсек болып кетеді деп ырымдаған. Яғни көңіл шаладай бықсып, үй ішінде алауыздық туады, тіптен қорадағы қой, өрістегі жылқы, қотандағы сиыр, даладағы түйе шала туып, шығын көбейеді деп ырымдайды. Береке кетіп, бақ сөнеді, адам өледі деп қорқады.

Малды қу шыбықпен немесе қабықсыз ағашпен, әсіресе жыңғылмен айдатқызбайды. Қазақ ырымында жыңғыл қатты жынысты болғандықтан онымен мал айдау жамандық нышаны делінеді. Бұл тыйым «Кендірменен мал байлама, жыңғылменен мал айдама, Жыңғылменен айдасаң, мал бігер деп ойлама» деген сөз орамында көрініс береді.

Топоним құрамындағы бір ғана *ағаш* лексемасының семантикасын талдау арқылы оның мазмұнындағы алуан түрлі ақпараттардың, мәдени семантикасындағы халықтық білімдердің өзектелетіндігін көреміз. Мұның өзі герменевтикалық түзілім құрайды. Бұл түзілімді әрі қарай лингвомәдени концепті аясында, ассоциативтік өріс арқылы толықтыра беруге болады.

Осы тәріздес талдауды кез келген атауға жүргізуге болады, мысалы, *оба* сөзімен тіркесетін микротопонимдер: *Ақ оба, Қызыл оба, Обалы түбек, Обалы қойтас, Сарыоба, Қособа* т.б. *Оба* – этномәдени, танымдық әлеуеті өте жоғары тілдік бірлік.

Жалпы ономастика ғылымында топонимдерді мәдени мәтін деп түсіну қалыптасып келеді. Мәселен, біз зерттеп отырған тарихи кезең, сол тарихи орта дискурс деп түсінілсе, ономастикалық атауларды сол дискурс бойындағы көпқатпарлы мәдени, тарихи білімдер мен ақпаратты бойына жинақтаған мәтіндер деп түсінуге болады.

Ресейлік ғалымдар талданатын топонимдік фактілерге бірінші кезекте семиотикалық тәсілді қолдана отырып, ономастикалық, әсіресе топонимиялық материалды арнайы құрылымдалған мәтін ретінде түсіндіруді ұсынған болатын. Семиотикалық тұрғыдан бұл «мәтін» әрбір топонимде және топонимдердің бүкіл жүйесінде кодталған ақпараттың жиынтығы деп есептейді.

Біздің пайымдауымызда, топонимиялық деректерді уақыт пен дискретті географиялық кеңістікте «шашыраңқы» орналасқан халықтық түсініктерді білдіретін, әмбебаптық сипаттағы этномәдени, саяси-экономикалық, әлеуметтік тілдік бірліктерден құралған *мәдени мәтін* ретінде қарастыру қажет. Топонимдердің концептуалдық, ассоциативтік мазмұнындағы барша ақпаратты, яғни топонимдік мәтіндерді абстрактілі түрде визуалдауға болады және лингвомәдени сипаттағы мәтін ретінде «Қазақ тілінің ұлттық корпусында» вербалдауға да болады.

Қорытынды

Ф. Щербина т.б. авторлар еңбектеріндегі ономастикалық материал, ондағы сол кездегі қазақ даласының әлеуметтік құрылымы, жер бөлінісі мен жерді пайлану нормалары, ауыл, ру-тайпалардың көшіп-қону, иелік ету, ауыл төңірегіндегі жер-су атаулары т.т. зерттеу аймағының ежелден қазақ халқы иелік еткен, шекарасы болған атажұрты екендігі тарихи, топонимдік деректермен дәйектелді.

Зерттеу аймағындағы XIX ғ. соңы мен XX ғ. бас шеніндегі сол аймақтың топонимдік, географиялық бейнесі айқындалды, жер-су атауларының этномәдени семантикасы берілді.

Қазақстанның солтүстік, солтүстік-шығыс аймақтарының ерте кезден қазақ тайпалары иелік еткен төл территориясы екендігін тілдік-тарихи тұрғыдан дәйектеу, лингвомәдени семантикасындағы бүкпелі ақпаратты ашуға әрекет жасалды.

Жер-су атауларын әрі қарай тереңдетіп зерттеу үшін герменевтикалық түзілімге сай сол дәуір дискурсында, тарихи контекстінде қарастыру қажеттілігі жөніндегі гипотезамыз қуаттала түсті. Нақтырақ айтқанда, дәстүрлі қазақ қоғамының құрылымы, жерге қатысты қалыптасқан экономикалық қатынастар, жерге, су көздері мен жайылым, күзеу, қыстау сынды физика-географиялық, әлеуметтік атрибуттарға иелік ету формасын ескере отырып зерттеу қажеттілігі анықталды. Лингвокогнитивтік тұрғыдан сол кезеңдегі аксиогемаларды анықтау, топонимдерді тарихи, тілдік, мәдени феномендік факт ретінде қарастырумен байланысты.

Зерттеудің болашақ *перспективасы*:

- Қазақстанның барлық тарихи аймақтарының жер-су атауларын XIX-XX ғғ. тарихи дереккөздерден жинап, инвентарлау, каталог жасап цифрландыру қажет. Ресей патша үкіметінің әскери топограф, геодезия, статистика мамандарының қазақ жерін жан-жақты сипаттаған еңбектері *pdf* форматта (фото түрінде) цифрланғаны белгілі. Ф. Щербинаның 13-томдығы т.б дереккөздердегі ономастикалық материалдарды жеке тізім-каталогқа *word*, *excel* форматына салу керек;

- тарихи ономастикалық атаулар дерекқорын (базасын) жасап, оны «Қазақ тілінің ұлттық корпусының» Ономастикалық ішкорпусы базасына енгізу керек;

- тарихи ономастикалық блоктағы топонимдер, антропонимдер, генонимдерге жан-жақты кешенді гуманитарлық талдау жасау қажет.

Бұл шаралардың тарих, тіл ғылымдарының болашағына, руханиятымызға қажеттілігі мен маңызы өлшеусіз. Себебі бұл деректер – ата-бабаларымыздан қалған тілдік, мәдени мұра, ментефакт. Сондықтан байырғы қазақ жерінің бүкіл бір тарихи дәуірін сипаттайтын осындай бай тілдік-фактологиялық материалды шашауын шығармай жинап алу, жүйелеу, зерттеу – болашақ ұрпаққа қалдырар аса құнды мұрамыз.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР 14872289 «Қазақстанның солтүстік және солтүстік-шығыс аймақтарының тарихи топонимдерін ұлттық мемлекеттік контексте лингвомәдени тұрғыдан зерттеу» атты ғылыми жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер

- «Айқап» газеті (1995) // Құрастырушылар: Ү.Сұбханбердина, С. Дәуітов. – Алматы, 1995.
- Алимбай Н., Кабульдинов З.Е., Смагулов Б.К. (2023) Вопросы крестьянской колонизации Степного края в Государственной думе Российской империи (1906–1917 гг.) // *Turkic Studies Journal*. – 2023. – №3. – С. 7-40.
- Ахметжанова Г., Мәлікова С., Оспанов К., Тайшыбай З. (2015) Атамекен атаулары (Солтүстік Қазақстан облысының топонимикалық атаулары. Ғылыми басылым). – Петропавл, 2015. – 343 б.
- Бекзатқызы И. (2021) Ақмола облысының тарихи топонимдері. Исторические топонимы Акмолинской области. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 96 б.
- Бөкейхан Ә. (1995) Таңдамалы (Избранное). /Гл. ред. Р. Нургалиев. Сост.: С. Аққұлұлы./ – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 478 б.
- Диваев Ә. (1992) Тарту. – Алматы, 1992. – 256 б.
- Ерофеева И.В. (2014) Историческая топонимика Казахстана как составная часть культурного наследия номадов // Проблемы изучения нематериального культурного наследия народов Казахстана и Центральной Азии: топонимика, эпиграфика, искусство. Сб. мат-лов межд. науч. конф. – Алматы: Изд. EVO PRESS, 2014. – 292 с.
- Красовский Н.И. (1868) Область сибирских казахов / Материалы для географии и статистики России. – Т. 16, Ч. 1. – СПб., 1868. – 428 с.
- Кшибеков Д. (1984) Кочевое общество: генезис, развитие, упадок. – Алма-Ата, 1984.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі (2017). – Алматы: Әлем. Даму. Интеграция, 2017. – Т. 1-5.
- Қайдар Ә.Т. (2013) Қазақтар ана тілі әлемінде (*этнолингвистикалық сөздік*). Табиғат. – Алматы: Сардар, 2013. – I том. – 612 б.
- Щербина Ф.А. Материалы по киргизскому землепользованию: В 12-томах. Собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей под руководством Ф. Щербины. – ТТ. II, III, IV, VI, XI. – 1902-1906 гг.
- Масанов Н.Э. (1995) Кочевая цивилизация казахов. – М., 1995.
- Муқанов М.С. (1991) Этническая территория казахов в XVIII – начале XX веков. – Алма-Ата, 1991.
- Мырзахметов М. (1993) Қазақ қалай орыстандырылды. – Алматы: Атамұра, 1993. – 128 б.

- Рысберген К. (2011) Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011.
- Толыбеков С.Е. (1971) Кочевое общество казахов в XVI – начале XX века. – Алма-Ата, 1971.
- Уәли Н. (2015) Ұлттық мәдениеттің мәдени кодтарын ашу мәселелері // Тілтаным. – 2015. – №3. – 44-57-66.
- Grounds R. A. (2001) Tallahassee, Osceola, and the hermeneutics of American place-names. *Journal of the American Academy of Religion*, 69(2), 287–322. <https://doi.org/10.1093/jaarel/69.2.287>
- Murphyao A., & Black K. (2015) Unsettling settler belonging: (Re)naming and territory making in the Pacific Northwest. *American Review of Canadian Studies*, 45(3), 315–331. <https://doi.org/10.1080/02722011.2015.1063523>.
- Nash C. (1999). Irish placenames: Post-colonial locations. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 24(4), P. 457-480. <https://doi.org/10.1111/j.0020-2754.1999.00457>.
- Nursan A. Alimbay, Anar M. Fazylyzhanova, Bolat Q. Smagulov, Kyzdarhan K. Rysbergen (2023) Strengthening the Peasant Colonization of the Kazakh Krai in the Period of the Stolypin Agrarian Reform (1906–1917) // *Bylye Gody*. – 2023. – 18(4).
- Nursan A. Alimbay, Bolat K. Smagulov (2020) Fundamental Changes in the Traditional System of the Kazakhs-Nomads in the Context of the Colonial Policy of the Russian Empire (late 19th – early 20th centuries): Factors and Consequences // *Bylye Gody*. – 2020. – Vol. 58. – Iss. 4.
- Williamson B. (2023). Historical geographies of place naming: Colonial practices and beyond. *Geography Compass*, 17(5), e12687: <https://doi.org/10.1111/gec3.12687>

References

- «Ajqpap» gazetі (1995). Qurastyrushylar Y.Subhanberdina, S. Dautov. – Almaty, 1995. – 74-94-bb. [Aiqap newspaper. Compilers: U. Subhanberdina, S. Dautov. – Almaty, 1995. – P. 74-94] (in Kazakh)
- Alimbaj N., Kabul'dinov Z.E., Smagulov B.K. (2023) Voprosy krest'janskoj kolonizacii Stepnogo kraja v Gosudarstvennoj dume Rossijskoj imperii (1906–1917 gg.). – *Turkic Studies Journal*. – 2023. – №3. – S. 7-40. [Alimbaj N., Kabul'dinov Z.E., Smagulov B.K. (2023) Issues of peasant colonization of the Steppe region in the State Duma of the Russian Empire (1906-1917). – *Turkish Studies Journal*. – 2023. – No.3. – P. 7-40] (in Russian)
- Ahmetzhanova G., Malikova S., Ospanov K., Tajshyбай Z. (2015) Atameken ataulary (Soltustik Kazakhstan oblysynyng toponimikalyq ataulary. Gylymi basylym). – Petropavl, 2015. – 343 b. [Akhmetzhanova G., Malikova S., Ospanov K., Taishyбай Z. (2015) Atameken names (toponymic names of the North Kazakhstan region. Scientific publication). – Petropavlovsk, 2015. – P. 343] (in Kazakh)
- Bekzatqyzy I. (2021) Aqmola oblysynyng tarihi toponimderi. Istoricheskie toponimy Akmolinskoj oblasti. – Nur-Sultan, 2021. – 96 b. [Bekzatqyzy I. (2021) Historical toponyms of the Akmola region. – Nur-Sultan, 2021. – 96 p.] (in Kazakh)
- Bokejhan A. (1995) Tangdamaly (Izbrannoe). Gl. red. R. Nurgaliev. Sost.: S. Akkululy. – Almaty: Qazaq jenciklopedijasy, 1995. – 478 b. [Bokeikhan A. Tandamaly (Favorites). Editor-in-chief R. Nurgaliyev. Compiled by S. Aqqululy. – Almaty: Kazakh Encyclopedia, 1995. – 478 b.] (in Kazakh)
- Divayev A. (1992) Tartu. – Almaty, 1992. – 256 b. [Divayev A. (1992) Tartu. – Almaty, 1992. – 256 p.] (in Kazakh)
- Erofeeva I.V. (2014) Istoricheskaja toponimika Kazahstana kak sostavnaja chast' kul'turnogo nasledija nomadov. – Problemy izuchenija nematerial'nogo kul'turnogo nasledija narodov Kazahstana i Central'noj Azii: toponimika, jepigrafika, iskusstvo. Sb. mat-lov mezhd. nauch. konf. – Almaty: Izd. Evo Press, 2014. – 292 s. [Yerofeyeva I.V. (2014) Historical toponymy of Kazakhstan as an integral part of the cultural heritage of nomads. – Problems of studying the intangible cultural heritage of the peoples of Kazakhstan and Central Asia: toponymy, epigraphy, art. Collection of materials of the international scientific conference. – Almaty: Ed. Evo Press, 2014. – 292 p.] (in Russian)
- Krasovskij N.I. (1868) Oblast' sibirskih kazahov. – Materialy dlja geografii i statistiki Rossii. – T. 16. – Ch. 1. – SPb., 1868. – 428 s. [Krasovsky N.I. (1868) The region of Siberian Kazakhs. – Materials for geography and statistics of Russia. – Vol. 16. – Part 1. – SPb., 1868. – 428 p.] (in Russian)
- Kshibekov D. (1984) Kochevoe obshhestvo: genezis, razvitie, upadok. – Alma-Ata, 1984. [Kshybekov D. (1984) Nomadic society: genesis, development, decline. – Alma-Ata, 1984.] (in Russian)
- Qazaqtyng jetnografijalyq kategorijalar, ugymdar men ataularynyng dasturlı zhujesi. (2017) – Almaty: Alem. Damu. Integracija, 2017. – T. 1-5. [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. – Almaty: World. Development. Integration, 2017. – Vol. 1-5.] (in Kazakh)
- Qajdar A.T. (2013) Qazaqtar ana tili aleminde (jetnolingvistikalıq sozdik). Tabigat. – Almaty: Sardar, 2013. – I tom. – 612 b. [Qaidar A.T. (2013) Kazakhs in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary). Nature. – Almaty: Sardar, 2013. – 612 p.] (in Kazakh)
- Shherbina F. A. Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju: V 12-tomah; Sobrannye i razrabotannye jekspedicej po issledovaniju stepnyh oblastej pod rukovodstvom F. Shherbiny. – TT. II, III, IV, VI, XI. – 1902-1906 gg. [Sherbina F.A. Materials on Kyrgyz land use: In 12 volumes. Collected and developed by the expedition to explore the steppe regions under the leadership of F. Sherbina. – V. II, III, IV, VI, XI. – 1902-1906] (in Russian)
- Masanov N.Je. (1995) Kochevaja civilizacija kazahov. – M., 1995. [Masanov N.E. (1995) The nomadic civilization of the Kazakhs. – M., 1995.] (in Russian)
- Mukanov M.S. (1991) Jetnicheskaja territorija kazahov v XVIII-nachale XX vekov. – Alma-Ata, 1991. [Mukanov M.S. (1991) The ethnic territory of the Kazakhs in the XVIII-early XX centuries. – Alma-Ata, 1991.] (in Russian)
- Myrzahmetov M. (1993) Qazaq qalaj orystandyryldy. – Almaty: Atamura, 1993. – 128 b. [Myrzahmetov M. (1993)

How the Kazakhs was Russified. – Almaty: Atamura, 1993. – 128 p.] (in Kazakh)

Rysbergen Q. (2011) Ultyq onomastikanyng lingvokognitivtik negizderi. – Almaty: Dajk-Press, 2011. [Rysbergen Q. (2011) Linguocognitive foundations of national onomastics. – Almaty: Dyke-Press, 2011.] (In Kazakh)

Tolybekov S.E. (1971) Kochevoe obshchestvo kazahov v XVI-nachale XX veka. – Alma-Ata, 1971 [Tolybekov S.E. (1971) The nomadic society of Kazakhs in the XVI-early XX century. – Alma-Ata, 1971.] (in Russian)

Uali N. (2015) Ultyq madenietting madeni kodtaryn ashu maseleleri. – Tiltanym. – 2015. – №3. – 44-57-bb. [Uali N. (2015) Problems of discovering cultural codes of national culture. – Tiltanym. – 2015. – No.3. – P. 44-57] (in Kazakh)

Grounds R. A. (2001) Tallahassee, Osceola, and the hermeneutics of American place-names. Journal of the American Academy of Religion, 69 (2). – P. 287-322. <https://doi.org/10.1093/jaarel/69.2.287> (in English)

Murphyao A., Black K. (2015) Unsettling settler belonging: (Re) naming and territory making in the Pacific Northwest. American Review of Canadian Studies, – 45(3). – P. 315-331. <https://doi.org/10.1080/02722011.2015.1063523> (in English)

Nash C. (1999) Irish placenames: Post-colonial locations. Transactions of the Institute of British Geographers, – 24(4), 457-480. <https://doi.org/10.1111/j.0020-2754.1999.00457> (in English)

Nursan A. Alimbay, Anar M. Fazylzhanova, Bolat Q. Smagulov, Kyzdarhan K. Rysbergen (2023) Strengthening the Peasant Colonization of the Kazakh Krai in the Period of the Stolypin Agrarian Reform (1906-1917). – Bylye Gody. – 2023. – 18(4). (in English)

Nursan A. Alimbay, Bolat K. Smagulov (2020) Fundamental Changes in the Traditional System of the Kazakhs-Nomads in the Context of the Colonial Policy of the Russian Empire (late 19th – early 20th centuries): Factors and Consequences. – Bylye Gody. – 2020. – Vol. 58. – Iss. 4. (in English)

Williamson B. (2023) Historical geographies of place naming: Colonial practices and beyond. Geography Compass, 17(5), e12687: <https://doi.org/10.1111/gec3.12687>. (in English)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 22.04.2024

Мақала
FTAMP 16.21.45

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-18-29>

Б.Қ. Момынова

филология ғылымдарының докторы, профессор,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: momynova_b@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АТАУЛЫҚ ТІРКЕСТЕР: БАСПАСӨЗДЕГІ ЖАҢА ЖӘНЕ КҮРДЕЛІ ҚҰРЫЛЫМДЫ АТАУЛАР

Андатпа. Мақалада номинация теориясы бойынша екінші номинациялық бірліктер тілдік жүйеге еніп, лексикографиялық практиканың фактілеріне айналатыны атаулық тіркестер негізінде дәлелденеді. Атауланудың аспектілері аталады, тіркестердің атаулануы түрік изафетімен байланыстырылады. Тілдік және сөйлеу тіліндегі номинациялардың айырмашылықтары айтылады. Атаулану үдерісіне жазудың әсері бары мысалдармен дәлелденеді. Мысалдар атаулық тіркестердің қазіргі қолданысын көрсету мақсатымен 2023 жылғы мерзімді басылымдардан іріктелді, өйткені жаңа сөздер алдымен ғылыми әдебиетте, публицистикалық стильдерде көрінеді, біртіндеп сала терминдерінің қатарын толықтырады. Олардың өзге тіркес түрлерінен айырмашылығы аталып, нәтижесі анық болуы үшін сызбаға түсірілді. Мақала талдауға сұранып тұрған әрі қажеттілік бар өзекті мәселе – атаулануға арналған. Өйткені номинативтену ертеден кез келген тілдің сөздік қорын байытудың адамзатпен бірге жасасып келе жатқан тәсілдерінің біріне жатқызылып келеді, ал қазіргі таңда тиімді тәсіл түрі саналады. Мақаланың мақсаты – атаулық тіркестердің лексикаланып, сөздіктерде тіркелгенге дейінгі дамуын ғылыми тұжырымдар негізінде талдау; сөздіктерде тіркеудің қажеттілігін, практикалық маңызын, сөздік қорды көбейтетінін дәлелдеу; тіркестердің лексикалану үдерісінің үздіксіздігін, атаулану барысына емленің әсері болатынын көрсету; екі компоненттен тұратын атаулық тіркестерден бөлек құрамы екі компоненттен асатын кешенді атаулық тіркестерді нәтиже ретінде көрсету.

Тірек сөздер: номинативтену, атаулану, тіркес түрлері, екіншілік номинация, түрік изафеті.

Б.К. Момынова

доктор филологических наук, профессор,
Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: momynova_b@mail.ru

НОМИНАТИВНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: НОВЫЕ И СЛОЖНОСОСТАВНЫЕ НОМИНАТИВЫ В ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЯХ

Аннотация. В статье на основе именных словосочетаний доказывается, что согласно теории номинации производные номинативы входят в языковую систему и становятся фактами лексикографии. Отмечены аспекты наименования, где наименование словосочетаний рассматривается в связи с турецким изафетом. Определены различия между языковыми и разговорными языковыми номинациями. Влияние письма на процесс наименования доказывается примерами. Примеры были отобраны из периодических изданий 2023 года с целью показать текущее использование именных словосочетаний, поскольку новые слова сначала появляются в научной литературе, публицистическом стиле, постепенно пополняя ряды отраслевых терминов. Была упомянута разница между ними и другими типами словосочетаний, для наглядности результат был нанесен на чертеж. Статья посвящена актуальному и достаточно востребованному вопросу – номинативности. Потому что номинация с давних времен относилась к одному из способов обогащения словарного запаса любого языка, и в настоящее время является одним из эффективных методов. Цель статьи – на основе научных данных проанализировать развитие именных словосочетаний до их лексикализации и регистрации в словарях; доказать необходимость регистрации в словарях, практическую значимость, увеличение словарного запаса; продемонстрировать непрерывность процесса лексикализации словосочетаний, влияние орфографии на процесс наименования; в результате показать, что кроме именных словосочетаний, состоящих из двух компонентов встречаются комплексные именные словосочетания, состав которых превышает более двух компонентов.

Ключевые слова: номинация, наименование, типы словосочетаний, вторичная номинация, тюркский изафет.

В. Момынова

Doctor of Philology, Professor,
A. Baitursynuly Institute of Linguistics,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: momynova_b@mail.ru

NOMINATIVE PHRASES IN THE KAZAKH LANGUAGE: NEW AND COMPLEX NOMINATIVES IN PERIODICALS

Abstract. The article proves on the basis of nominal phrases that, according to the theory of nomination, derived nominatives enter the linguistic system and become facts of lexicography. The aspects of the name are noted, the name of the phrases is considered in connection with the Turkish *izafat*. The differences between linguistic and spoken language nominations are noted. The influence of writing on the naming process is proved by examples. Examples were selected from periodicals in 2023 in order to show the current use of nominal phrases, as new words first appear in scientific literature, journalistic style, gradually replenishing the ranks of industry terms. The difference between them and other types of phrases was mentioned, for clarity, the result was plotted on the drawing. The article is devoted to an urgent and quite popular issue – nominativeness. Because nominativity has long been one of the ways to enrich the vocabulary of any language, and is currently one of the most effective methods. The purpose of the article is to analyze the development of nominal phrases on the basis of scientific data before their lexicalization and registration in dictionaries; to prove the need for registration in dictionaries, practical significance, increase in vocabulary; to demonstrate the continuity of the process of lexicalization of phrases, the influence of spelling on the naming process; as a result, to show that in addition to nominal phrases consisting of two components, there are complex nominal phrases whose composition exceeds more than two components.

Keywords: nomination, name, types of phrases, secondary nomination, Turkic *izafat*.

Кіріспе

Номинативтену немесе атаулану – адамзатпен бірге жасап келе жатқан құбылыс. Адамның ойы, ойлау қабілеті дамып, дүниені кеңінен таныған сайын затты жаңа сөзбен атауға мұқтаждық пайда болады. Бұл атаулар тудырудың негізгі уәжі. Қазақ тіліндегі атаулану үрдісі түрік *изафетімен* байланыста қарастырылатын күрделі үдеріс және сөздердің тіркесу амалдары осы үдеріске қатысады. Сондықтан екіншілік мағынамен, синтаксистік тіркестен туынды күрделі сөзге айналған лексикаланған тіркестердің сөзжасам саласында зерттелуі әлі де болса қарастыруға сұранып тұрған мәселелердің бірі.

Адам ойының дамуы және ой нәтижесін атаудың қажеттілігі тілдегі номинативтену құбылысын тудырады. Бұл турасында В.Гактың: «Тілдік номинацияларда номинат – қолтанба, тілдік ұжымның әлемді шартты түрде бөлуінің нәтижесі; сөйлеу номинацияларында сөйлеушіге объективті түрде берілген денотат», – деген пікірі бар (Гак, 2000: 255).

Тақырып өзекті мәселеге орай көтеріліп отыр. Номинатив немесе атаулану теориясы жалпы тіл білімінде жан-жақтылығымен, көпаспектілігімен ерекшеленеді. Тіл аралық қарым-қатынастар мен интеграциялық үдерістер күшейген сайын номинативтенудің қырлары көбейеді, ал жазба коммуникация қазақ тіліндегі атаулануға жазу және орфографиямен байланысты өз өзгерістерін енгізе беретіні бүгінгі күннің шындығына айналып отыр. Бұл мақаладағы ойдың өзектілігін білдіретін бір белгі. Атаулану теориясын игерудің сөздіктерге жаңа материалдар енгізуде, сөз құрамын яки реестр сөздерді жаңалауда, олардың сөздік мақаласын реттеуде тигізер ықпалы зор болса, мақаланы жазуға итермелеген келесі өзектілік деп осыны атауға болады. Жазу үлгілерін ұсынуға да атаулану үдерісінің өзектілігі байқалады.

Тіл-тілдегі номинация теориясы күрделі құбылыстарды зерттейді және түрлі аспектілерден құралады.

Номинативтенудің аспектілеріне: тілдің номинативті (атаулық) аспектісі: сөз және сөз тіркестері; сөйлеудің номинативті аспектісі: фразалар, сөз-сөйлемдер, сөйлем-терминдер; ономазиологиялық номинация: адам, жер-су аттарының номинативтенуі жатады. Аталған аспектілердің ішінде тілдің номинативті аспектісі зерттеушіні этимологиялық ізденістер жасауға жетелейді. Өйткені тілдегі бастапқы номинацияның нәтижелері этимологиялық, тарихи немесе мотивациялық талдауларда ғана «ашылатын» туынды емес (жасалымды емес немесе жасалмайтын) мазмұн ретінде танылады. Мұндай лексикалық бірліктер тікелей номинативті мәнге ие. «Тілдің номинативті қызметін зерттеу кезінде лингвистикалық формалардың таңбалық үдерістегі ұйыстырушылық рөлін, олардың ұғымдарды лексикалық мағыналары бар бірліктерге айналдыруға әсерін, қолданылатын құралдар мен адамның санасында көрінетін шындықтың әр түрлі фактілерін белгілеу тәсілдерін анықтау қажет» (Гак, 2000: 255).

Материал және әдістер

Мақалада тақырыпқа сай талдауға қажетті материалдар мерзімді басылымдардан іріктелді, яғни кез келген тіркес емес, атаулану үдерісінің талаптарына сай келетін тілдік фактілер

іріктелді. Тіркес түрлері мен атауланған тіркестердің айырмасын көрсетуде де іріктеу тәсілі қолданылды. Ал іріктелген материалдар жасалу жолына, мағынасына қарай топтастырылды. Демек, топтастыру, жинақтау тәсілдері де мақаланы жазу барысында қолданылды деген сөз, осы тәсілдер арқылы іріктелген материалдар жіктелді. Тіркес түрлерінің жасалу жолын, мағынасы мен құрылымындағы айырмашылықтарды анықтауда, түсіндіруде жинақталған мысалдар салыстырылып отырды. Атаулық тіркестердің өткен ғасырдан бері жазба мәтіндерде кездесетіндігін көрсету мақсатында бір ғасыр бұрынғы мерзімді басылымдардан іріктелген материалдар мен қазіргі баспасөз материалдары салыстырылды, бұл тарихи әдіс-тәсіл де мақаланы жазу барысында қолданылғанын білдіреді.

Әдебиетке шолу

Мақаланы жазу барысында қазақ тіл білімі, орыс және шетел ғалымдарының номинация теориясына арналған ғылыми еңбектеріне сілтеме берілді. В.Гактың тілдегі номинативтену, номинативтенудің адам санасында шындықты бейнелейтіндігі, белгілеу үшін тәсілдер жиынтығын анықтау қажеттілігіне байланысты айтқандары, номинат мен денотат туралы кең таралған көзқарасы тірек ретінде алынды.

Сондай-ақ ғалымдар С.Исаев, Ә.Аблақов, Б.Қасым т.б. монографияларындағы тақырыпқа тікелей қатысы бар тұжырымдары, түрік изафетінің түрлері мен тіркестің атаулануға дейінгі сатылардан өту заңдылығы туралы пікірлері, дәлелдері мақала жазу барысында қажетіне қарай қолданылды. Атаулану үдерісіне арнайы тоқталған Н.Ә. Ильясова (Ильясова, 2003: 25), М.Сарсембаева (Сарсембаева, 2004: 24), Ж.Әуелбекова (Әуелбекова, 2005: 23) т.б. зерттеушілердің кандидаттық диссертацияларындағы сөз тіркестерінің байланысу тәсілдерінің атаулану үдерісіндегі орны жайлы көзқарастары талдау барысында кеңінен пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Мақалада номинативтенудің түрлі аспектілері атап өтілді. Өйткені жалпы тіл білімінде сөйлеудің номинативті қызметі мен тілдегі номинативті қызметті екі бөлек қарастыру өзекті мәселе ретінде жиі зерттеледі. «Тілдік номинациялар «үнемі уәжденбейді, яғни мотивацияланбайды»; ал сөйлеу номинациялары «әрқашан уәжделеді, яғни мотивацияланады», өйткені «денотат ойлау арқылы игерілгенде, ол осы тіл үшін міндетті форманы алады» деген көзқарас (Гак, 2000: 255) тіл және сөйлеу үдерісінің номинативтенуге байланысты жеке-жеке қарастыруға сұранып тұрғанын білдіреді.

Номинативтену – қазақ тіл білімінде зерттеушілер назарында жүрген тілдік құбылыс әрі қалыптасуы барынша көрсетіліп жүрген құбылыс. Мысалы, М.Сарсембаева «Матаса байланысқан сөз тіркесінің лексикалануы негізінде жасалған туынды сөздер семантикасы» атты кандидаттық диссертациясында изафеттік тіркестер арқылы жасалған атаулар туралы айта келіп туынды сөздерді былайша топтастырады: «1) ауызекі лебіз арқылы қалыптасқан атаулар; 2) жазба тіл негізінде термин болып қалыптасқан атаулар; 3) жер-су атаулары; 4) әртүрлі мекеме атаулары; 5) газет, журнал атаулары» (Сарсембаева, 2004: 5). Әрине, бұл бөлініс жалпы тіл білімінде көрсетілген номинативтену аспектілерінен бөтен емес, соның дәл өзі деуге болады және номинативтену немесе екіншілік номинация тіл-тілдегі сөздік қорды байыту құралы, сөз жасаудың белсенді тәсілі екенін тағы бір мәрте айғақтайды. Ал олардың екіншілік болатын себебі, «екінші номинация – тілде бұрыннан бар номинативті құралдарды жаңа функциясында қолдану процесін» білдіреді (Сарсембаева, 2004: 5).

Номинациялардың көпшілігі бағалауда пайдаланылады. Екіншілік номинация үдерісіне метафоралық және метонимиялық трансферттер, сондай-ақ мағынасы мәнмәтінге, сөйлеу актісіне байланысты сөйлеу тілінің (ауызша) белгілері жатады. Екіншілік номинациясы бар сөздер тілдік жүйеге енеді, сөйтіп лексикографияның (сөздерді реестрге енгізу практикасының) фактілеріне айналады. Сондай-ақ метафора мен метонимия қайталама жанама номинация ретінде қарастырылады. Ал аббревиатураларды реноминаттар ретінде қолдана отырып, ана тілінде сөйлейтіндер мұндай бірліктерді тек екінші мағынада ғана емес, сонымен бірге «декодтаусыз» танылатын бірліктер деп қабылдайды. Туынды немесе бейнелі мағына аббревиатураға ғана емес, тәуелсіз өмір сүре алатын дыбыс кешеніне де тән.

Сөйлеу тіліндегі атаулану үдерісі және сөйлем-терминдер. Сөйлеу тіліндегі атаулану

үрдісіне қатысты тұшымды пікір айтылған еңбек ретінде зерттеуші Г.Сағанаеваның «Әскери саптық бұйрықтар тілі» (Сағанаева, 2009: 53) еңбегін атауға болады. Осы еңбекте саптық бұйрықтардың қалыптасу тарихына тоқтала келіп, автор: «Ұлы Отан соғысы жылдарында берілген бұйрықтардың бізге тілдік факт ретінде жеткен үлгілері, негізінен, ұрыс жағдайында берілген бұйрықтар. Бірақ қай кезде де әскери бұйрықтардың ауызша берілгені белгілі», – деген тұжырым айтады (Сағанаева, 2009: 53-54). «Әскери терминдер мүмкіндігінше қазақ тіліне аударылып, оларға қысқаша түсінік беріліп кеткен: Влево развернись! («Солға жайылы!») деген команда; Колонна по два! – «Екі-екіден тізіліңдер!» деген команда; Шаг назад! – «Бір қадам артқа!» деген команда; Шагом марш! – «Алға адымдай атта!» деген команда» т.б. деректерді (Орысша-қазақша әскери сөздік, 1942: 204) келтіреді (Сағанаева, 2009: 57). Сөйтіп, сөйлеу тілінде атаулану үрдісі жүретін салалар барын (әскери, спорт) анық көрсетеді. Мақаланың басында тілдік және сөйлеу тіліндегі номинациялар туралы пікірдің не үшін айтылғанын дәлелдеу мақсатында осы мысалдар мен дәйексөз келтірілді. Әрі келтірілген мысалдар сөйлем-терминдердің де атаулануда ерекше орын алатынын көрсетіп тұр.

Атаулық тіркестер және сөз тіркестерінің түрлері. Атаулық тіркестер – номинативтерді жасаудың бір амалы, оларды тіркес түріндегі номинативтер деуге болады. Номинативті тіркестер туралы зерттеулерде бұл құбылысты сөз тіркесімен тығыз байланыстырады. Алдымен олар сөз тіркесі түрінде қалыптасады, бара-бара, жұмсала келе, даяр күйінде қолданылатын дәрежеге жетеді. Бірақ осы дайын күйінде қолданылғанға дейін тұлға жағынан да, мағына жағынан да өзгерістерге ұшырайтынына назар аударатырып, еркін сөз тіркестерінің лексикалануы немесе атаулануы жайын сөз еткен түрколог ғалымдар бұл құбылысты теориялық тұрғыдан дамыта алды.

Атаулану – ертеден бар құбылыс. Атаулық тіркестерге алғаш көңіл аударған профессор Н.Т. Сауранбаев: «Изафеттік тіркесте ілік жалғауы бірде жалғанып, бірде жалғанбайды. Мұның себебі ілік септіктің иелік мағынасының айқындалып, я көмескіленіп айтылуынан. Ілік жалғауы түсіріліп айтылғанда, алдыңғы сөздің иелік, субстантив мәні сезілмейді, көмескіленеді де екеуі бір сөз мағынасында айтылады, яғни атауға айналады», – дейді (Сауранбаев, 1953: 45). Осы құбылысты ғалым тілдегі сөз тудыру жүйесінің, жаңа сөз, атау жасаудың тәсіліне жатқызады. Тілдік тәжірибеге қарағанда олар термин сөздерге бірте-бірте айналады.

Бұл пікірдің негізсіз емес екенін С.Исаев пікірі бекіте түседі: «Бұл кезеңде (советтік) бұрын ана тілімізде болмаған жаңа тіркестер туды. Орыс тіліндегі кейбір терминдік лексика қазақ тіліне тіркеспен аударылып жүрді: *прение – талас сөз* не *жарыс сөз*, *договор – уәде қағаз* не *шарт қағаз*, *частный* (капитал) – *жеке байлар* (капиталы) т.б. Орыс тілінің әсерімен қазақ тілінде жаңа тіркестер пайда болды: *ашық хат* (открытое письмо), *ұлт мәселесі* (национальный вопрос), *күн тәртібі* (повестка дня), *тап тартысы*, *тап күресі* (классовая борьба) және т.б.

Әрине, тіркестердің атаулануын тек советтік кезеңге телігеннен гөрі өркениетпен байланысты көбейе түскен кальканың нәтижесі, сөздік құрамды көбейтудің бір амалы деген жөн. Зерттеуші Г.Тулекова өркениеттің тілге ықпалы туралы осы ойдың дұрыстығына күмәнсіз қарайды: «Сөздердің тіркесу қабілетінің артуы, біріншіден, тілдің ішкі даму мүмкіншіліктеріне негізделсе, екіншіден, өзге тілдердің, әсіресе, орыс тілінің ықпал, әсеріне негізделеді. Себебі тілдік құрамдағы қолданыста жүрген сөздеріміз кірме сөздермен толығып отырады. Демек, сөздердің мағыналық жағынан дамып жетілуі, жаңа сөздердің пайда болуы, сөйлемнің ықшамдала қолданылуы т.б. жаңа сөз тіркестерінің қалыптасуына негіз болады» (Тулекова, 2019: 50). Өйткені «атаулық тіркестердің үлгілері советтік кезеңнен бұрын «Қазақ» газетінде (1913-1918) де болды, мысалы: *ұлт мәселесі*, *ұлт намысы*, *ұлт жұмысы*, *темір жол*, *ауыз хабар*, *алым құлағы*, *жүргінші пойыз*, *алаш партиясы*, *партия ұраны*, *партия басылары*, *социализм жолы* т.б.» (Момынова, 2023: 101). Осы үлгінің ізімен туындаған «*саяси байкот*, *саяси күйзеліс*, *қоғамдық пікір*, *жаһандану үдерісі*, *әлемдік арена*, т.б. – калькалар, тіркес түріндегі атаулар, жаңа атаулар» (Момынова, 2005: 85). Келтірілген мысалдардың бәрі де тіркес түріндегі атаулар.

«Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі» еңбегінде авторлар тіркестерді үш топқа бөледі: 1) еркін тіркес; 2) түйдекті тіркес; 3) тұрақты тіркестер. Тұрақты тіркестерге: 1) фразеологиялық тіркестерді; 2) атаулық тіркестерді жатқызады (Аблақов т.б.

1997: 68). Екі топтастырудың бір-бірінен айырмашылығы бар. Бірінші топтастыруда (М.Сәрсембаеваның топтастыруы) автор тіркестерді ауызекі лебіз бен жазба тілдегі терминдер деп бөліп, жазба тіл мен ауызекі тілді негізінде жіктегендей болғанмен, келесі бөліктерінде тіркестердің семантикасы жіктеуге негіз болып, ой бірізділігі сақтамаған. Ал екінші топтастыру (Аблақов пен Исаевтың топтастыруы) бірізді, жүйелі. Тіркес түрлері жасалу жолдары мен тіркес құрамына қарай, яғни синтаксистік тұрғыдан топтастырылған.

С.Исаев *атаулық тіркестердің* синтаксистік сөз тіркестерінен де, фразеологиялық тіркестерден де едәуір айырмашылығы барын (Исаев, 1973: 67) айтып, мынадай фактілерді келтіреді: *темір жол* – фразеологиялық ұласым, *соқыр ішек* – фразеологиялық бірлік, *сұрау белгісі* – фразеологиялық тіркес, *саяси экономия* – фразеологиялық орам. Ғалым атаулық тіркестерді осы төрт топтан да бөлек қарастырады. Тұрақты тіркес деген атауды фразеологизмдерге байланысты (идиома, фразалық тіркес, мақал-мәтелдер және т.б.) және басқа да тұрақты тіркестердің басын біріктіретін жалпы атау, категория атауы ретінде атаулық тіркесті ұсынады (Исаев, 1973: 67). Кейде оларды «атауыштық» деп айту кездеседі, айналып келгенде, ол да өрескел қате емес, себебі бұл қолданыс А.Ысқақовтың тілдегі сөз атаулыны қызметі мен қасиетіне қарай *атауыш (атаушы) сөздер, көмекші сөздер, одағайлар* деп бөлуіне орайластырылған. Жарыспалылық орын алмас үшін «атаулық тіркестер» деген атау қалады.

Еркін тіркестердің атаулық тіркестерден негізгі айырмашылығы оларда номинативтік мән болмайды. Айта кету керек, еркін тіркес құрамындағы компоненттерінің орны тұрақты емес, олардың саны шектеулі болмайды. Ал атаулық тіркестердің құрамы, компоненттерінің саны белгілі бір дәрежеде шектеулі, ең маңыздысы, мағынасы даму нәтижесінде атауларға тән мағына бере бастайды. Бірақ «Атау мәнді тіркестердің тұрақталып, лексикалық единицалар қатарына жетуі біркелкі емес» (Аблақов т.б., 1997). Біркелкі, бір уақыт көлемінде бола қалатын процесс болмайтыны түсінікті, себебі ол уақытқа, тіл иелерінің талғамына, әдеби тілдің қалыптануына байланысты болып келеді. Сондықтан атаулық тіркестердің тілдегі өзге тіркес түрлерінен айырмашылығы болуы заңды. Ол ерекшеліктерді салыстыру арқылы көруге болады. Соның бірі фразеологиялық тіркестердің атаулық тіркестерден айырмашылығын С.Исаев пікірін негізге ала отырып (Исаев, 1973: 73-77), салыстырып, кестеге түсірсе, анығырақ әрі түсінікті болады.

1-кесте – Фразеологиялық тіркестердің атаулық тіркестерден айырмасы

Фразеологиялық тіркестердің ерекшелігі	Айырмасы	Атаулық тіркестердің ерекшелігі	Тіркес түрлерінің ұқсастықтары
<ol style="list-style-type: none"> 1. Атаулық мағынада қолданылмайды. 2. Айтушының көзқарасымен шектеледі, затқа деген сөйлеушінің ойынан туған шарттылық басым, дәлді болмайды. 3. Айтып тұрған (сөйлеу кезіндегі) уақыттағы заттың нейтральді түрі ғана емес, оның бойындағы бар көркемдігін, экспрессиялығын, сындық, сапалық қасиетін байқатып, сөйлемдегі қызметі арқылы сөз, сөз тіркестері білдіре алмайтын көркемдікті білдіреді. 4. Эстетикалық функция атқарады. 5. Метафоралық ауыспалы мағынада қолданылады да, еркін тіркестермен омонимдік қатар құрайды. 6. Мағынасы тіркес құрамындағы компоненттерінің мағыналарынан туындамайды, контекстік сипаты болады. 7. Компоненттері құрамында мағынасы күнгірт сөздер болады. 	<p>Экспрессивті-эмоционалды сипаты бар.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Көркемдік, бейнелік мақсатта қолданылмайды. 2. Белгілі заттың, құбылыстың номинативті атауы. 3. Терминдік мәні бар, мағынасы дәл, нақты болады. 4. Барлық адамдардың ұғымында бірдей болады. 5. Коммуникативтік қызмет атқарады. 6. Синонимдері болмайды. 7. Атаулық тіркестердің құрамындағы сөздердің мағынасынан тіркес мағынасы алшақ кетпейді, басқа тіркестерден мотиві бөлек болады. 8. Құрамында мағынасы күнгірт сөздер болмайды. 9. Компоненттерінің орнын ауыстыруға болмайды. 10. Көбінесе орыс тілінен енген сөздерді аудару барысында кальканың әсері болады. 	<p>Алдыңғы сөз екінші сөзді анықтап тұратын анықтауыштық қатынасқа құрылады. Атаулық тіркестерде осы анықтауыштық қатынас көмескіленіп, тіркес мағынасы лексикаланады.</p>

Клишелер және атаулық тіркестер: Тілдегі екі құбылысты салыстырғанда бірнеше ұқсастықтары анықталды: а) атаулық тіркестер көбінесе, алғашқыда БАҚ-та және ғылыми мәтіндерде ұшырасады; ә) клишелердің тұрақты түрде қолданылатын орны – БАҚ. Себебі, БАҚ-та дайын формулалар, стандарттар, клишелер, жаңа ұғым атаулары көп кездеседі, ол публицистканың стильдік заңдылығынан туындайды; б) атаулық тіркестер де, клишелер де – өміршең құбылыстар; в) екі құбылысқа тән ерекшелік яки ұқсастық – компоненттерінің тұрақтылығы; г) екі құбылысқа да бейнелілік тән емес.

Екі құбылысқа тән негізгі *айырмашылықтар:* а) тұрақтылығы басым клишелердің біразы тіркес емес, аяқталған ойды білдіретін сөйлем түрінде болуы; ә) клишелердің термин қабатының бірлігі болуға әлеуетінің төмендігі; б) керісінше, «әдеби тілдегі ең үлкен қабатты құрайтын терминдер құрамында атаулық тіркестердің болуы» (Момынова, 2020). Міне, осы келтірілген салыстырулар арқылы клишелерді атаулық тіркестерден айырудың белгілері қалыптасады. Клишелерге мысалдар: *адамгершілігі үшін бағалау, адамгершілігі үшін сыйлау, адамдықтан аттамау, адамишылықты аяққа таптау, қайда екенін айқындау, ...көмегі арқылы айқындау, мәліметтер бойынша айқындау, электр энергиясына айналдыру, рухани қазынаға айналу, ақша айналымын икемді ету, ақша айналысын қолдау, зерттеу жұмыстарымен айналысу және т.б.* Бірақ сөйлем-термин түріндегі номинативтердің спорт пен әскери салада да кездесетіні туралы алдында айтылғанын ескерту орынды.

Клишелерді арнайы зерттеген М.Мәмбетова оларды жасалу жолдарына қарай бірнеше топқа бөледі. Клишелерге мысалдар: *еңбек тәртібі, валюта бағамы, ақша айналымы, жұмыс орны, абсолют белгісі, абсолют биіктік, абсолют шама, абсолют ылғалдылық, абыз адам, абыз би, дала абызы, автопойыз қызметі, аға буын, ағалар алқасы, ұшу алаңы, шағын алаң, алапат айқас, алапат аймақ және т.б.* (Мысалдардың арасында атаулық тіркестер де бар екенін ескерту керек – Б. М.).

Осы топтағы кейбір тіркестердің алдыңғы компоненті ілік септігінің жасырын тұруымен ерекшеленеді, мысалы: *ағалар алқасы, ұшу алаңы т.б. Абыз жасы – абыздың жасы, дала абызы – даланың абызы, автопойыз қызметі – автопойыздың қызметі, т.б.* (Мәмбетова, 2011: 127).

Атаулық тіркестер – жазба коммуникация туындылары ретінде. Атаулық тіркестердің жазба коммуникация күшейген сайын көбейе түсуі бұл үдерістің тоқтамайтын үдеріс екенін білдіреді, өйткені жаңа тіркестер жаңалықтармен бірге қолданысқа еніп отырады. Мысалы: *мемлекеттік қолдау: Мемлекеттік қолдау* бағдарламалары әлемде кеңінен таралған тәжірибе, соның нәтижесінде экономиканың белгілі бір салаларын дамытуға жол ашылып, ол өз кезегінде экономикалық өсімді ынталандыруға тиіс (Егемен Қазақстан. 27 желтоқсан, 2023, №248 (30727), *атаулы грант:* Қолдаудың да сан түрі бар – *атаулы грант*, субсидия, не болмаса жеңілдетілген шартпен берілетін кредит (Егемен Қазақстан. 27 желтоқсан, 2023, №248 (30727)); *экономика драйвері:* *Экономиканың негізгі драйвері* саналатын ауыл шаруашылығы өнімінің жалпы көлемі – 69 млрд. теңге, былтырғымен салыстырғанда – 90,2 пайыз (Егемен Қазақстан. 28 желтоқсан, 2023, №249 (30728)); *депутаттық сауал:* Бұл министрлерге қойылған сұрақтарда да, заң жобаларын талқылау кезінде де, *депутаттық сауалдарда* да анық байқалады (Егемен Қазақстан. 28 желтоқсан, 2023, №249 (30728)); *саяси мәдениет:* Осылайша бәріміз жаңа *саяси мәдениетті* қалыптастыруға атсалыстық (Егемен Қазақстан. 28 желтоқсан, 2023, №249 (30728)).

Бірақ кейде жазу атаулық тіркестер құрамына өзгерістер енгізеді. Қазіргі қазақ тілінде бұрын атаулық тіркес (тұрпатына қарай, яғни жазылуына қарай) деп танылып жүрген жүздеген тіркестер кейінгі кезде бірге жазылып, тіркестік сипатын жойғаны мәлім. Бірақ атаулық қызметтерін жоғалтпаған.

Тіркесті немесе тіркес құрамындағы сөздерді «біріктіру, бірге жазу бірте-бірте кең өріс алып отырғанын, тілдің түрлі салаларымен тығыз байланысты орфографияның, жазудың коммуникативтік қызметін арттыруды жетілдіре берудегі үздіксіз процесс» деп танитын ғалымдар дұрыс жазылуы қиындық келтіретін Д1Д1, Д2Д1 қатынастағы лексикалық топты *құрама сөздер* деп атайды (Күдерінова, 2001: 202-205). Қ.Күдерінова ғалым Н. Уәлиұлының фразеологиялық коннотат-денотат теориясын құрама сөздерді бөлек, бірге жазуда негізге алғанын көрсете келіп, эндоцентрлі біріккен сөздер тобын уәжделуіне қарай бірнешеге бөледі. 1 -

топтағы экстралингвистикалық мәнділікпен біріккен сөздердің екінші компоненті тура мағынасында қолданылатын *сарымай, көкқарға, көкпияз, ақбөкен* т.б. сөздеріндегі мағыналық жылжудың бірінші компонентке тән екенін, оның сөздерді біріктіретінін, лексикалық синтагмаларда екі қатынастың үлгісі де терминдік мәнге ие болған сайын бір таңбалану тұрпатын иемденіп, сөздіктерде реестр сөздер қатарын толықтыратынын, ал синтаксистік сөз тіркесі деңгейіндегі тілдік бірліктер Д1Д1 қатынастағы немесе бірге таңбалануы қиын сөздер болып табылатынын айтады. Ал атаулық тіркестердің бір таңбалану тұрпатын иемдену мүмкіндігі аз, өйткені ол Д1Д1 қатынастағы құрама сөздерге (ат қора секілді) ұқсас. Дегенмен, сөздіктерде олар бірге таңбаланған, сондықтан жазу атаулық тіркестердің тұрпатына, тіпті мазмұн межесіне де өзгеріс енгізді деуге болады. Мысал ретінде, *ақ табан* (бірінші түсіндірме сөздік) – *ақтабан* (соңғы түсіндірме сөздік) – *ақтабан* (орфографиялық сөздік). Осы үлгімен: *ақ саусақ – ақсаусақ; бір үзім – бірүзім, көк езу – көкезу – көкезу, кер езу – керезу – керезу, екі ойлы – екіойлы – екіойлы* және т.б. келтіруге болады. Бірақ түсіндірме және орфографиялық сөздікте осы сияқты сөздердің екі түрлі жазылып жүргендері аз емес. Сөздерді біріктіріп жазудың олардың тілдегі басқа категорияға (тіркестік сипаты жойылған) өтуіне ықпалы бары байқалады. Ал тіркесу тұрпатынан айырылған сөздерді атаулық тіркестер қатарына жатқызу мүмкін емес, бірақ біріккеннен соң да олар номинативтілігін сақтап қалғаны мысалдардан көрініп тұр. Барлық тіркестер дәл осындай жазу арқылы өзгеру сатыларынан өткенде, мағынасы не болмаса функциясы өзгеруі ықтимал. Яғни жазудың тілдік бірліктердің функциясы мен мағынасына әсері бар, бірақ ол әсердің қандай өзгеріске жеткізетіні әрбір атаулық тіркесті жеке қарастырғаннан соң анықталады.

Кешенді атаулық тіркестер немесе жазу тұрпаты екінші рет өзгеріске түскен бірліктер. Соңғы жылдары бұрынғы тіркес компоненттері біріктіріліп, бір сөзге айналып, ол өз кезегінде өзге бір сөзбен тіркесіп жаңа атаулық тіркес жасалатын жайттар көбеюде. Оларды *кешенді атаулық тіркестер* (күрделі деген атау қолданылмайды, өйткені онсыз да күрделі құрамды) деп атау дұрыс көрінді. Осындай үдерістің барын көрсететін мысалдар атаулық тіркестердің, күрделі сөздердің ғылым салаларында қолданылатын терминдерге бірте-бірте айналатынын «Егемен Қазақстан» газетінің (ЕҚ., 28 желтоқсан, 2023) №248 және 249 сандарындағы, «Ақиқат» журналы, 2023, 12 нөмір, 4,5-8 беттеріндегі атауларды іріктеп алумен көрсетуге болады: *көпвекторлы саясат* (кешенді тіркес, себебі бұрынғы *көп + векторлы* (екі компоненттен тұратын) тіркес *саясат* сөзімен тіркесіп, үш компонентті болды (Тәуелсіздік алған кезеңнен бастау алып, бүгінде жемісті жалғасын тауып келе жатқан *көпвекторлы* сыртқы *саясат* доктринасы тек Қазақстан үшін ғана емес, алып державалар арасында өзара балансқа негізделген әрбір орта державалы мемлекеттің сенімді сыртқы саясаты стратегиясына айналды («Ақиқат» журналы, 2023, №12, 4-б.), *түркітілдес (түркі + тілдес) мемлекеттер* (үш компоненттен тұрады). Бірақ *бір векторлы саясат* бөлек жазылып жүр. Осы мысалдар қатарына: *аймақаралық ұйым* (Ал 2009 жылы Нахчанда өткен Түркітілдес елдердің IX саммитінде Түркі кеңесі *аймақаралық ұйымын* құру жөнінде ұсыныс жасалды («Ақиқат» журналы, 2023, №12, 5-б.), *командалық көшбасшылық* (Ол үміткерлердің мінез-құлық көрсеткіштерінің жиынтығы арқылы белгілі бір құзыреттерін (стратегиялық ойлау, проактивтілік, қызметті басқару, *командалық көшбасшылық*, сенімділік) анықтауға және бағалауға бағытталған («Ақиқат» журналы, 2023, №12, 8-б.). Келтірілген кешенді атаулық тіркестердің номинативтенгенін олардың түрлене алуымен түсіндіруге болады. «Егемен Қазақстан» газетіндегі *жалпыелдік жобалар* – Нысаналы даму трансферттері тек аса маңызды инфрақұрылымды және *жалпыелдік* маңызы бар *жобаларды* қаржыландыруға бағытталады (ЕҚ., 28 желтоқсан, 2023, №249 (30728); *бірмандатты округтер* – Мәжіліске алты саяси партия мен *бірмандатты округтерден* сайланған депутаттар келді (ЕҚ., 28 желтоқсан, 2023, №249 (30728); *бюджетаралық қатынастар* – Төртінші *бюджетаралық қатынастарды* жетілдіру (ЕҚ., 28 желтоқсан, 2023, №249 (30728); *жылыжай шаруашылығы* – Президент Қасым-Жомарт Тоқаев «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты жолдауында «Ет, сүт, астық өнімдерін терең өңдеу және өндірістік *жылыжай шаруашылықтарын* дамыту сияқты біз үшін болашағы зор бағыттарға басымдық берген абзал» деген еді (ЕҚ., 28 желтоқсан, 2023, №249 (30728) – деген

атаулық тіркестерді де құрамына (негізінен бірге жазылу тұрпатына) және білдіретін мағынасына қарай кешенді деуге болады.

Жиі қолданылатын атаулық тіркестер. Атаулық тіркестердің жиі немесе сирек қолданылуы қоғамдық өзгерістерге тәуелді. Бұрынғы жиі қолданылып жүрген сөздер өзгерістер әсерінен сирек қолданылатын перифериялық тілдік бірліктерге айналуы мүмкін. Қолданыс жиілігін осы тұрғыда шамалауға болады. Ал нақты қолданысы жиілік сөздіктерде көрсетіледі. Бірақ жиілік сөздікте жеке сөздердің жиілігі көрсетіледі, ал тіркестер өте аз. Мысалы *саясатсымақ* сөзінің мәтінді қамту жиілігі – 99,8590; ал *саяси-идеялық/сн.* қос сөзінің бір топ сөздің мәтінді қамту жиілігі – 99,8591, ал абсолютті жиілігі – 1 деп көрсетілген. Бір топ сөздің мәтінді қамту жиілік пайызы *саяси-көпшілік/сн.* – 99,8591, *саяси-мемлекеттік/сн.* – 99,8592, *саяси-үгіт/сн.* – 99,8592, *саяси-шаруа/зт.* – 99,8593, *саяси-шаруашылық* – 9,85939 деп көрсетілсе, осы күрделі сөздердің бәрінің де абсолютті жиілігі – 1 деп белгіленген (Қазақ тілінің жиілік сөздігі, 2016: 240). Бірақ ешқандай тіркес түрі қамтылмаған, яғни олардың жиілігі туралы мәлімет те жоқ. Реттілігіне қарай 21896-21910 нөмірлер аралығында орналасқан *саясат/зт.*, *саясатсымақ/зт.*, *саясаттық/сн.*, *саясатшы/зт.*, *саяси-әлеуметтік/сн.*, *саяси-бұқаралық/сн.*, *саяси-идеялық/сн.*, *саяси-көпшілік/сн.*, *саяси-қоғамдық/сн.*, *саяси-мемлекеттік/сн.*, *саяси-тәрбие/сн.*, *саяси-үгіт/сн.*, *саяси-шаруа/зт.*, *саяси-шаруашылық/сн.*, *саяси/сн.* белгіленімдерімен тіркелген сөздер арасында да тіркестер жоқ (Қазақ тілінің жиілік сөздігі, 2016: 440). Әрине, сөздік құрастырушыларының тіркес түрін о баста алмағаны анық. Сондықтан жаңа деп таныған тіркестер бүгінгі БАҚ беттерінде (2016-ға дейінгі емес) кездесуіне, қолданысына қарай іріктелді, сандық нақтылықпен жиілігі есептелмеді. Бірақ келесі жиілік сөздіктерде ол анықталады деп ойлаймыз.

Соңғы жылдардағы жиі қолданылатын атаулық тіркестерді сандық нақтылық тұрғысынан емес, қоғамдық мәселелердің өзектенуіне қарай да анықтауға болады: *мемлекеттік тіл*, *басқару академиясы*, *сараптамалық комиссия*, *ұлттық комиссия* (Ұлттық комиссияның отырысына сараптама комиссиясы ұсынған ең жоғары баллмен 65-тен аспайтын кандидат жіберіледі («Ақиқат» журналы, 2023, №12, 8-б.)), *өңірлік бөлініс*, *мемлекеттік қызмет*, *мәдени сала*, *әлеуметтік байланыс*, *дипломатиялық қатынас*, *интеграциялық үрдіс*, *мәдени астана*, *сыртқы саясат*, *достық қарым-қатынас*, *әлеуметтік қорғау*, *әскери оқу-жаттығулар* (Қауіпсіздік пен терроризммен күрес саласында бірлескен *әскери оқу-жаттығулар* мен операцияларды өткізіп, сондай-ақ халықаралық ұйымдар арасында бірлескен шараларды жүзеге асыруда («Ақиқат» журналы, 2023, №12, 5-б.)), *алпауыт империя* (Олар қазір *алпауыт империяға* тәуелді («Ақиқат» журналы, 2023, №12, 5-б.)), *төрткүл дүние*, *жаһандық ықпал*, *геосаяси тұрақсыздық* (Себебі қазіргі таңдағы түркі аймақтарындағы *геосаяси тұрақсыздықтар* мен халықаралық құқық дағдарысы Түркі мемлекеттері одағы ұйымының әрбір ұйым мүшесі үшін ХХ ғасырда Мұстафа Шоқай аңсап кеткен Түркі интеграциясының мәні мен мазмұнын арттыратыны сөзсіз («Ақиқат» журналы, 2023, №12, 6-б.)), *ұлттық мүдде* (Президенттік кадр резервтері *ұлттық мүддені* басшылыққа алады («Ақиқат» журналы, 2023, №12, 7-б.)), *мәтіндік ақпарат*, *сандық ақпарат*, *кадр резерві*, *онлайн формат*, *офлайн формат* (Ассесмент-орталық Президент жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының базасында *офлайн форматта* өтеді («Ақиқат» журналы, 2023, №12, 8-б.)), *өңірлік бөлініс* (Өңірлік бөліністе резервшілердің басым бөлігі Астана, Алматы қалаларынан және Павлодар облысынан ұсынылған («Ақиқат» журналы, 2023, №12, 8-б.)), *түркі әлемі* (Түркі әлемі жаһандық ықпалы бар елдермен тең дәрежеде қарым-қатынас жасап отыр («Ақиқат» журналы, 2023, №12, 9-б.)), *саяси қарым-қатынас* (Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары Қазақстан билігі үшін қос алып көрші Қытай және Ресеймен *саяси қарым-қатынас* қалыптастыру күрмеуі қиын мәселе болды («Ақиқат» журналы, 2023, №12, 4-б.)) және т.б. Бұл мысалдар: а) қабыса байланысқан (түбір тұлғасындағы компоненттер): *алпауыт империя*, *төрткүл дүние*; ә) қосымшалар қосылып барып жасалады: *өңірлік бөлініс*, *ұлттық мүдде*, *интеграциялық үрдіс*, *әлеуметтік мәселе* (Бағдарлама арқылы тыңдарманға кеңес беретін заңгер Нұра Тынысқызының айтуынша, тыңдарман көбіне *әлеуметтік мәселе* бойынша хабарласады екен («Ақиқат» журналы, 2023, №12, 3-б.)), *құқықтық сауат* (Заңгердің айтуынша, 21 жыл бұрынғы уақытпен салыстырғанда тыңдарманның *құқықтық сауаты* артқан («Ақиқат»

журналы, 2023, №12, 3-б.), *жаһандық ықпал* (Түркі әлемі *жаһандық ықпалы* бар елдермен тең дәрежеде қарым-қатынас жасап отыр («Ақиқат» журналы, 2023, №12, 2-б.)); ә) матаса (байырғы және кірме сөздер ілік септігі және тәуелдік жалғауымен байланысады, бөлуге келмейді): матаса байланысқан атаулық тіркестер біз қараған материалдарда ұшыраспады. Бірақ прецеденттік деңгейде танылатын матаса байланысқан мынадай тіркестерді кешенді атаулық тіркестер деуге болатын сияқты: Т. Жүргеновтің басшылығымен 1936 жылы Мәскеуде өткен *қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігі* ұлт мәдениетінің өркендеуіне, тіпті тәуелсіздікке қол жеткізуге игі әсерін тигізгенін баяндап берді (ЕҚ., 2023, №248 (30727)). Мысалдар атаулық тіркестердің жасалу жолын саралаған ізденістер, зерттеулер бойынша іріктелді.

Атаулық тіркестердің жасалу жолдары. Атаулық тіркестер құрамына қарай: байырғы сөздердің тіркесуі; байырғы сөздер мен орыс тілінен енген сөздердің тіркесуі; орыс тілінен енген тіркестерден болады (Момынова, 2005: 82-83). Бұл жіктеліс тіркестердегі сөз құрамына қарай жіктелген.

Синтаксистік тәсілдер тұрғысынан жасалу жолына қарай: а) *қабыса* (түбір тұлғасында – *темір жол*), қосымшалар қосылып барып (*орталық комитет*); ә) *матаса* (байырғы және кірме сөздер ілік септігі және тәуелдік жалғауымен) байланысады (олар бөлуге келмейді). Сондай-ақ компоненттерінің мағыналық қатысына қарай (бірінші сөз атау тұлғада екінші сөз тәуелділіктің 3-жағы – изафеттің 2-түрі тұратын – *халық соты*) тіркесетін атаулық тіркестер болады.

Матаса байланысу – қазақ тілінде сөздердің үш жақты байланысына негізделеді. Ғалым С.Исаев септіктердің көлемдік және грамматикалық түрлеріне тоқталу барысында матасуға ерекше көңіл бөліп, грамматикалық септіктердің ерекшеліктерін түсіндіруде пайдаланады, өйткені грамматикалық септіктер: а) өзі жалғанған сөзді екінші бір сөзге бағындырады, ә) бағыныңқы мен басыңқыны байланыстырады (сабақтаса және менгеру, қиысу байланысы) бірінші компонент септік тұлғасы арқылы екінші компонентке меңгеріледі, бірақ бірінші компонент екінші компонентпен бір жақта қиысады әрі бір-біріне бағынады, сөйтіп үш жақты байланыс болады, бұл «түрік изафеті» деп аталады. Ілік септігі тұрған жерде тәуелдік жалғаудың болуы осындай құрылымға байланысты, бұл қазақ тіл білімінде матасу деп аталады. «*Матасу* – үш жақты байланысқа құрылған, *номинативтік қызмет* атқарады. Мұндағы тәуелдік жалғауы үш түрлі формада *тәуелділік, жақтық, жекешелік-көптік* мағынасын береді (Исаев, 1998: 95-96).

Ілік септігі мен изафеттік тіркес ерекшеліктері туралы айта келіп, С.Исаев: «Ілік септік пен табыс септік тұлғалары түсіріліп қолданылған жерде бұл тіркестің, ілік септікті сөз бен тәуелдік жалғаулы сөздің және табыс септікті сөз бен сабақты етістіктің арасына басқа сөз араластырып қолдануға болмайтындықтан, ол екі сөздің (ілік септік тұлғасы түсіп қалған сөз бен сабақты етістіктің) грамматикалық байланыс тұлғалары ғана ықшамдалып қоймайды, сонымен семантикалық жағынан да бір-біріне кіріге түсіп, лексикалана бастайды, бір ұғымның атауы ретінде, бір ғана сөздің мәнінде жұмсала бастап, тұрақты (идиомалық) тіркес, атаулық, терминдік тіркес, түбір етістікке (кұрамды) айналады. Кейде тіпті тәуелдік жалғауы да түсіп қалып, күрделі сөз болып та кетеді, *малазық* (малдың азығы – мал азығы – мал азық) т.б. Тілдегі барлық жартылай матаса байланысқан атаулық, терминдік, тұрақты тіркестердің әрқайсысын жеке-жеке *изафет III – изафет II – изафет I* өзгерісінен өткізу міндетті емес, олар даяр үлгі, модельге салынады: *қызмет ету – қызметті біреу ету – жасау*), *бет қою – бетті қою*» т.б. (Исаев, 1998: 105-106). Яғни, айтып өткендей, жазу моделінің атаулық тіркестердің қалыптасуына күшті әсері бар.

Изафеттің екінші түрінде (бірінші сөз атау тұлғада екінші сөз тәуелділіктің 3-жағы) тіркестерде тіркес құраушы сөздердің орын тәртібі тұрақты болады, олардың арасына басқа сөз қосуға болмайды. Бұл үлгі әр түрлі меншіктілік мағына, мекендік, өлшемдік, туыстық қатынастарды, тектің түрге, бүтіннің бөлшекке қатысы сықылды даралаушылық семантикада қолданылатыны М.Балақаевтың (Балақаев, 1957), С.Майзельдің (Майзель, 1957), Н.Дмитриевтің (Дмитриев, 1948) еңбектерінде қарастырылған. Соңғы тарихи кезеңдерде изафеттің екінші түрі «лексикалық жағынан толықты, тіліміздің сөздік құрамының баюының нәтижесінде пайда болған жаңа сөздер осы үлгі бойынша жаңа сөз тіркесін жасауға қатысты. ...Қазақ тілінде *әке*

сөзі, ай сәулесі, ата жолы, ақын өлеңі т.б. осы үлгімен жасалған тіркестер бұрынғыдан да жандана түсті. Оның бірден-бір себебі қоғамдық өмірдегі өзгерістер, адам ойының кеңейіп жетілуі, дүниетанымының артуы. Осы факторлардың бәрі тілге, оның сөздік қорының дамуына әсер етті» (Аблақов т.б., 1997: 151-158). Изафеттің II түрінің мағыналық ауқымы кеңейді: *электр жарығы, рентген сәулесі*, т.б. «...Бұрын заттық-қатыстық мағына мен меншіктілік мағына қатарласа жүрсе, кейінгі тіркестерде тек заттық-қатыстық сапаны білдіру және қатыстық семантика бар, ал меншіктілік семантика жоқ. ...Осы тіркестегі сөздердің бір-бірімен жымдасып, бір түйдекке айналуы, олардың арасында мағыналық тұтастық пайда болып, тіркестің лексикалық единицаға айналуы ...бүгінгі тілімізде сөз жасаудың жаңа құралына айналып бара жатыр» (Аблақов т.б., 1997: 151-158). Изафеттің 2-түрі арқылы қолданыста жүрген атаулық тіркестер – *түркі әлемі, ұлт бірлігі* (Ұлы ақын өзінің шығармаларында елдік мұратты асқақтатып, *ұлт бірлігін* көтерген («Ақиқат» журналы, 2023, №12, 2-б.); «Егемен Қазақстан» газетіндегі *библиофуршет* (2023, №249 (30728) – эмоциясы, экспрессиясы бар кірме сөздердің бірі – жаңа қолданыс. Соңғы жылдары тіркестерге қатысты қолданылып жүрген тыңдарманға (сөйлеу тілі) әсері тұрғысынан прагматикалық номинация немесе экспрессивті-эмоционалды номинация позициясына сүйенсек, *рухани шаңырақ* тіркесі де (Кітапқұмарлық – үлкен қасиет. Оны оқырманға сыйлайтын жалғыз *рухани шаңырақ* – кітапхана (ЕҚ., 28 желтоқсан, 2023, №249 (30728), атауланатындар қатарында атауға болады. Атаулық тіркестің бірі – *президенттік шырша*. Газетте *Президенттік жаңажылдық шырша мерекесі* де, *Президенттің жаңажылдық шырша мерекесі* де бір материалда жүр. *Президенттің жаңажылдық шырша мерекесі* – дұрыс калька, тілдік бірліктердің тіркесу заңдылығына сай жасалған, әртүрлі жазылып жүрген тіркестерді бірізділендіруде үлгі етуге болады. “-и” қосымшасымен жасалатын жаңа тіркестер көбейген, мысалы: *саяси мәдениет* (Осылайша бәріміз жаңа *саяси мәдениетті* қалыптастыруға атсалыстық (ЕҚ., 28 желтоқсан, 2023, №249 (30728), *саяси формула* (Биыл депутаттар Мемлекет басшысының «Күшті Президент – ықпалды Парламент – есеп беретін Үкімет» *саяси формуласын* іске асыруға белсенді үлес қосты (ЕҚ., 28 желтоқсан, 2023, №249 (30728), *рухани нәр* және т.б.

Қорытынды

Мақала мерзімді басылымдардан атаулық тіркестерді жинастырып, іріктеп, оларды топтарға бөліп, жасалу жолдарын зерттеген еңбектерге шолу жасауға; сөз тіркестері байланысу амалдарының номинативтену үдерісіне қатысын анықтауға; атаулық тіркестердің сөздік қоры қалай, қандай жолдармен көбейтіп жатқанын анықтауға арналған.

Қорыта келгенде, мақаланы жазу барысында мынадай нәтижеге қол жетті:

- номинативтену – тарихи үдеріс;
- қазақ тіліндегі атаулану үрдісі түрік изафетімен байланысты;
- сөздердің тіркесу амалдары номинативтену үдерісіне қатысады;
- жаңа атаулық тіркестердің пайда болуы – үздіксіз үдеріс;
- тіркестердің жазу тұрпатының өзгеруі (тіркес құрамындағы компоненттерді (сөздерді) біріктіріп жазу) олардың атаулық тіркестер қатарынан шығарылып, күрделі сөз қатарына жатқызуға әкеледі;
- жаңа атаулық тіркестерді тіркеп отыру – сөздік қорды түгендеу амалы;
- терминдік қатардың толығыуы атаулық тіркестер арқылы да жүзеге асады.

Бір сөзбен айтқанда, атаулық тіркестерді жасалу жолына қарай жіктеп, түгендеп (сөздіктерде тіркеп) отыру – теориялық та, практикалық та маңызы бар, үнемі назарда ұстауды қажет ететін тіл үдерісі.

Мақала «*Жаңа Қазақстан контексіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері*» (BR21882227) атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жарық көрді.

Әдебиеттер

Аблақов Ә., Исаев С., Ағманов Е. (1997) Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі. – Алматы: Санат, 1997. – 319 б.

- Әуелбекова Ж. (2005) Қабыса байланысқан сөз тіркестерінің лексикалану семантикасы: филол. ғылым. канд. ... автореф. – Алматы, 2005. – 23 б.
- Балақаев М. (1957) Основные типы словосочетаний в казахском языке. – Алма-Ата, 1957. – 264 с.
- Гак В.Г. (2005) Теоретическая грамматика французского языка. Учебник. Серия: Studia Academica – изд. Добросвет, 2005. – 832 с.
- Дмитриев Н.К. (1948) Грамматика башкирского языка. – М.-Л., 1948. – 316 с.
- Ильясова Н.Ә. (2003) Қазіргі қазақ тіліндегі атаулық тіркестер: қалыптасуы мен даму үрдісі: филол. ғылым. канд. ... автореф. – Алматы, 2003. – 25 б.
- Исаев С. (1973) Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы. – Алматы, 1973. – 195 б.
- Исаев С. (1998) Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.
- Күдерінова Қ. (2001) Қосымша // Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
- Қазақ тілінің жиілік сөздігі (2016) / А.Қ. Жұбанов, А.Ә. Жаңабекова т.б. – Алматы: Қазақ тілі, 2016. – 792 б.
- Майзель С.С. (1957) Изяфет в турецком языке. – М., 1957. – 175 б.
- Мәмбетова М. (2011) Ресми-іскери тілдегі клише тұлғалар. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 127 б.
- Момынова Б. (2023) «Қазақ» (1913-1918) газеті: әліпби, емле ерекшеліктері және лексика-грамматикасы. – Алматы: Қазақ тілі, 2023. – 246 б.
- Момынова Б. (2020) Аналитизм және клише тұлғалардың тіркесімдер сөздігінде тіркелуі турасында [электронды ресурс]. URL: <https://qazaqadebieti.kz/25237/analitizm-zh-ne-klishe-t-l-alardy-tirkесimder-s-zdiginde-tirkelui-turasynda>.
- Момынова Б. (2005) Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалауыштық сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 140 б.
- Орысша-қазақша әскери сөздік (1942) / Құраст. Ф. Мұсаев, Ю. Цунвазо, К. Адайханов. – Алматы: Қазбірбас., 1942. – 204 б.
- Сағанаева Ф. (2009) Әскери саптық бұйрықтар тілі. – Алматы: Арыс, 2009. – 184 б.
- Сауранбаев Н. (1953) Қазақ тілі. Педучилишелерге арналған. – Алматы, 1953. – 112 б.
- Сәрсембаева М. (2004) Матаса байланысқан сөз тіркесінің лексикалануы негізінде жасалған туынды сөздер семантикасы: филол. ғылым. канд. ... автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2004. – 24 б.
- Тулекова Г.Х. (2019) Қазіргі қазақ тіліндегі етістікті сөз тіркестерінің грамматикалық құрылымдары жайында // А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. – 2019. – №1.

References

- Ablakov Ә., Isaev S., Agmanov E. (1997) Qazaq tilindegi soz tirkesining damuy men leksikalanu procesi. – Almaty: Sanat, 1997. – 319 b. [Ablaqov A., Isayev S., Agmanov E. (1997) The process of development and lexicalization of phrases in the Kazakh language. – Almaty: Sanat, 1997. – 319 p.] (in Kazakh)
- Auelbekova Zh. (2005) Qabysa bajlanysqan soz tirkesterining leksikalanu semantikasy. filol. gyl. kand.... avtoref. – Almaty, 2005. – 23 b. [Auelbekova Zh. (2005) Semantics of lexicalization of related phrases. abst.... cand. philol. scien. – Almaty, 2005. – 23 p.] (in Kazakh)
- Balaqayev M. (1957) Osnovnye tipy slovosochetaniy v kazahskom jazyke. – Alma-Ata, 1957. – 264 b. [Balaqayev M. (1957) The main types of phrases in the Kazakh language. – Alma-Ata, 1957. – 264 p.] (in Russian)
- Gak V. G. (2000) Teoreticheskaja grammatika francuzskogo jazyka. Uchebnik. Serija: Academica. – izd. Dobrosvet, 2005. – 832 b. [Gak V. G. (2000) Theoretical grammar of the French language. Textbook. Series: Studia Academica – ed. Dobrosvet, 2005. – 832 p.] (in Russian)
- Dmitriev N.K. (1948) Грамматика башкирского языка. – М. – Л., 1948. – 316 с. [Dmitriyev N.K. (1948) Grammar of the Bashkir language. – M.–L., 1948. – 316 p.] (in Russian)
- Ilyasova N. A. (2003) Qazirgi qazaq tilindegi ataulыq tirkester: qalyptasuy men damu urdisi: filol. gyl. kand.... avtoref. – Almaty, 2003. – 25 b. [Ilyasova N. A. (2003) Name phrases in the modern Kazakh language: formation and development trends: abst. ... cand. philol. scien. – Almaty, 2003. – 25 p.] (in Kazakh)
- Isaev S. (1973) Qazaq adebi tilining sovet dauirinde damuy. – Almaty, 1973. – 195 b. [Isayev S. (1973) Development of the Kazakh literary language in the Soviet era. – Almaty, 1973. – 195 p.] (in Kazakh)
- Isaev S. (1998) Qazirgi qazaq tilindegi sozderding grammatikalыq sipaty. – Almaty: Rauan, 1998. – 304 b. [Isayev S. (1998) Grammatical nature of words in the modern Kazakh language. – Almaty: Rauan, 1998. – 304 p.] (in Kazakh)
- Kuderinova Q. (2001) Qosymsha. – Syzdyq R. Tildik norma zhane onyng qalyptanuy. – Astana: Elorda, 2001. – 230 b. [Kuderinova Q. (2001) Appendix. – Syzdyq R. Language norm and its formation. – Astana: Elorda, 2001. – 230 p.] (in Kazakh)
- Qazaq tilining jilik sozdigi (2016) / A.Q. Zhubanov, A.A. Zhanabekova t. b. – Almaty: Qazaq tili, 2016. – 792 b. [Frequency Dictionary of the Kazakh language (2016) / A. K. Zhubanov, A. A. Zhanabekova etc. – Almaty: Qazaq tili, 2016. – 792 p.] (in Kazakh)
- Maizel S.S. (1957) Izafet v tureckom jazyke. – M., 1957. – 175 b. [Maisel S.S. (1957) Izafet in the Turkish language. – M., 1957. – 175 p.] (in Russian)
- Mambetova M. (2011) Resmi-iskeri tildegi klishe tulgalar. – Almaty: Qazaq universiteti, 2011. – 127 b. [Mambetova M. (2011) Cliche persons in the official-business language. – Almaty: Kazakh university, 2011. – 127 p.] (in Kazakh)

Momynova B. (2023) «Qazaq» (1913-1918) gazetini alipbi, emle erekshelikleri zhane leksika-grammatikasy – Almaty: Qazaq tili, 2023. – 246 b. [Momynova B. (2023) Newspaper "Kazakh" (1913-1918): alphabet, spelling features and vocabulary-grammar. – Almaty: Qazaq tili, 2023. – 246 p.] (in Kazakh)

Momynova B. (2020) Analitizm zhane klishe tulgalardyng tirkesimder sozdiginde tirkelui turasynda [Momynova B. (2020) Analytics and cliché on the registration of persons in the dictionary of combinations] [electronic resource]. <https://qazaqadabiet.kz/25237/analitizm-zh-ne-klishe-t-l-alardy-tirkesimder-s-zdiginde-tirkelui-turasynda> (in Kazakh)

Momynova B. (2005) Qazaq tilindegi qogamdyq-saiyasi leksika: aleumettik-bagalauyshtyq sozzhasam. – Almaty: Qazaq universiteti, 2005. – 140b. [Momynova B. (2005) Socio-political vocabulary in the Kazakh language: socio-evaluative word formation. – Almaty: Kazakh University, 2005. – 140 p.] (in Kazakh)

Oryssha-qazaqsha askeri sozdik (1942) / Qurast. Gh. Musayev, Yu. Cunvazo, K. Adajhanov. – Almaty: Qazbirbas., 1942. – 204 b. [Russian-Kazakh military dictionary (1942) / developers are Gh. Musayev, Yu. Cunvazo, K. Adaikhanov. – Almaty: Kazbirbas. – 204 p.] (in Kazakh)

Saganaeva Gh. (2009) Askeri saptyq bujryqtar tili. – Almaty: Arys, 2009. – 184 b. [Saganayeva Gh. (2009) Language of military line orders. – Almaty: Arys, 2009. – 184 p.] (in Kazakh)

Sauranbaev N. (1953) Qazaq tili. Peduchilishchelerge arналган. – Almaty, 1953. – 112 b. [Sauranbayev N. (1953) Kazakh language. For teachers. – Almaty, 1953. – 112 p.] (in Kazakh)

Sarsembaeva M. (2004) Matasa bajlanysqan soz tirkesining leksikalanuy negizinde zhasalghan tuyndy sozder semantikasy: filol. gyl. kand.... avto-ref.: 10.02.02. – Almaty, 2004. – 24 b. [Sarsembayeva M. (2004) Semantics of derived words based on the lexicalization of the Matasa-linked phrase: abst.... cand. philol. scien.: 10.02.02. Almaty] (in Kazakh)

Tulekova G.Kh. (2019) Qazirgi qazaq tilindegi etistikti soz tirkesterining grammatikalyq qurylymdary zhajynda [Journal "Tiltanyim" of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, 2019 (1)] (in Kazakh)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 01.03.2024

Статья

МРНТИ 16.21.55

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-30-41>**З.К. Темиргазина¹**, **А.В. Овчинникова²**, **Г.К. Абзуддинова³**¹автор-корреспондент, доктор филологических наук, профессор,
Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлана,
Казахстан, г. Павлодар, e-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz²докторант, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлана,
Казахстан, г. Павлодар, e-mail: sasha21.pvl@gmail.com³кандидат филологических наук, Павлодарский педагогический университет
имени Әлкей Марғұлана, Казахстан, г. Павлодар, e-mail: guleke160265@mail.ru

СТИЛИСТИЧЕСКИЙ «ПЭЧВОРК» В РОМАНЕ Р. СЕЙСЕНБАЕВА «ОТЧАЯНИЕ, ИЛИ МЕРТВЫЕ БРОДЯТ В ПЕСКАХ»

Аннотация. Синкретизм на различных уровнях организации текста является одной из черт, свойственных современному казахскому роману. Отмечая специфику синкретизма стилей речи в поэтике романа Роллана Сейсенбаева «Отчаяние, или Мертвые бродят в песках», авторы вводят близкое к нему понятие стилистический «пэчворк». Ставится цель проанализировать элементы разных стилей речи, инкорпорированных в структуру произведения методом стилистического «пэчворка», с точки зрения их роли в создании художественной реальности и отражения нравственно-философской концепции романа об экологической катастрофе. Такой подход к изучению этого романа является новым, поскольку не был отражен в работах исследователей творчества Р.Сейсенбаева. В рамках формального подхода к анализу художественного текста используются структурно-семиотический метод и метод стилистического анализа текста, с помощью которых выявляются особенности и функции стилистического «пэчворка» как художественного метода, формирующего авторскую картину мира. Выявлено, что через внедрение в роман элементов разговорного, научного и официально-делового стилей демонстрируется участие представителей трех сфер жизни в решении проблемы Арала: пострадавший народ, дискутирующее о состоянии Арала ученое сообщество, игнорирующие проблему государственные органы. Элементы текста публицистического и художественного стилей отражают два вида источников информации и два вида правды: СМИ, потерявшие доверие народа; художественные тексты и священное писание как источник неустаревающей правды и пророчества о судьбе человечества. Выявленный в романе Р.Сейсенбаева художественный метод стилистического «пэчворка», как мы предполагаем, может использоваться в произведениях казахской литературы постмодерна и требует дальнейших исследований.

Ключевые слова: стилистический «пэчворк», синкретизм стилей, художественный стиль, функции публицистического и научного стилей, текст.

З.Қ. Теміргазина¹, А.В. Овчинникова², Г.К. Абзуддинова³¹автор-корреспондент, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Павлодар қ., e-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz²докторант, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Павлодар қ., e-mail: sasha21.pvl@gmail.com³филология ғылымдарының кандидаты, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық
университеті, Қазақстан, Павлодар қ., e-mail: guleke160265@mail.ru

Р. СЕЙСЕНБАЕВТЫҢ «ҮМІТСІЗДІК, НЕМЕСЕ АРУАҚТАР ҚҰМДАРДЫ КЕЗЕДІ» РОМАНЫНДАҒЫ СТИЛИСТИКАЛЫҚ «ПЭЧВОРК»

Андатпа. Синкретизм мәтінді ұйымдастырудың әртүрлі деңгейіндегі қазіргі қазақ романына тән белгілердің бірі. Роллан Сейсенбаевтың «Үмітсіздік, немесе аруақтар құмдарды кезеді» романының поэтикасындағы сөйлеу стильдеріндегі синкретизмінің ерекшелігін айта отырып, авторлар оған жақын стильдік «пэчворк» ұғымын енгізеді. Стильдік «пэчворк» әдісі арқылы шығарма құрылымына кірген әртүрлі сөйлеу мәнерлерінің элементтерін, олардың көркем шындықты жасаудағы рөлі және романдағы экологиялық апат туралы моральдық-философиялық концепциясын бейнелеудегі рөлі тұрғысынан талдау мақсаты қарастырылады. Р.Сейсенбаев шығармашылығын зерттеушілердің еңбектерінде бұндай бағыт таппағандықтан, мақала авторлары бұл зерттеулерін жаңа көзқараспен қарастырады. Көркем мәтінді талдаудың формальды тәсілі аясында құрылымдық-семиотикалық әдіс және мәтінді стилистикалық талдау әдісі қолданылады, оның көмегімен стилистикалық «пэчворктің» ерекшеліктері мен функциялары авторлық дүниенің бейнесін қалыптастыратын көркемдік әдіс арқылы ашылады. Романға ауызекі

сөйлеу, ғылыми және ресми іскерлік стиль элементтерін енгізу арқылы Арал мәселесін шешуге өмірдің үш саласының өкілдерінің қатысуы көрсетіледі: зардап шеккен халық, Аралдың жағдайы туралы пікірталас жүргізетін ғылыми қоғамдастық, мәселені елемейтін мемлекеттік органдар. Публицистикалық және көркем стильдер мәтінінің элементтері ақпарат көздерінің екі түрін және ақиқат шындықтың екі түрін көрсетеді: халық сенімінен айырылған БАҚ; адамзат тағдыры туралы мәңгілік шындық пен қайнар көзі ретіндегі әдеби мәтіндер мен киелі жазбалар. Р.Сейсенбаев романында айқындалған стильдік «пэчворк» көркемдік әдісін қазақ постмодерн әдебиеті шығармаларында қолдануға болады және одан әрі зерттеуді қажет етеді деп есептейміз.

Тірек сөздер: стилистикалық «пэчворк», стильдер синкретизмі, көркемдік стиль, публицистикалық және ғылыми стильдердің қызметтері, мәтін.

Z. Temirgazina¹, A. Ovchinnikova², G. Abzuldinova³

¹ Corresponding author, Doctor of Philological Science, Professor,
Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Kazakhstan, Pavlodar,
e-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz

² Doctoral student, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University,
Kazakhstan, Pavlodar, e-mail: sasha21.pvl@gmail.com

³ Candidate of Philological Sciences, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University,
Kazakhstan, Pavlodar, e-mail: guleke160265@mail.ru

STYLISTIC “PATCHWORK” IN R. SEISENBAYEV’S NOVEL “THE DEAD WANDER IN THE DESERT”

Abstract. Syncretism at various levels of text organization is one of the features of the modern Kazakh novel. Noting the specificity of the syncretism of speech styles in the poetics of Rollan Seisenbayev's novel “The dead wander in the desert,” the authors introduce the concept of stylistic “patchwork”. The goal is to analyze the elements of different speech styles incorporated into the structure of the work using the stylistic “patchwork” method, from the point of view of their role in the creation of artistic reality as well as the reflection of the moral and philosophical concept of the novel about an environmental disaster. This approach to the study of this novel is new, since it was not reflected in the papers of researchers of R. Seisenbayev's works. Within the framework of a formal approach to the analysis of a literary text, the structural-semiotic method and the method of stylistic analysis of the text are used, with the help of which the features and functions of the stylistic “patchwork” are revealed as an artistic method that forms the author’s picture of the world. It was also revealed that through the introduction of elements of colloquial, scientific and official business styles into the novel, the participation of representatives of three spheres of life in solving the Aral problem is demonstrated: people who suffered, the scientific community discussing the state of the Aral, the government bodies ignoring the problem. The elements of the text of journalistic and artistic styles reflect two types of sources of information and two types of truth: the media, which have lost the trust of the people; literary texts and scripture as a source of timeless truth and prophecy about the fate of humanity. The artistic method of stylistic “patchwork” identified in Seisenbayev's novel can be used in Kazakh postmodern literary works and requires further research.

Keywords: stylistic “patchwork”, syncretism of styles, artistic style, functions of journalistic and scientific styles, text.

Введение

Роллан Шакенович Сейсенбаев – современный казахстанский писатель, занимающий в своих произведениях активную гражданскую позицию, рупором его философских идей выступают герои произведений. В рассматриваемом нами романе «Отчаяние, или Мертвые бродят в песках» писатель рисует картину-катастрофу, на первом плане которой изображена медленная смерть Аральского моря в контексте схожих экологических трагедий, происходящих в мире. Это и ядерные испытания в СССР, США, других странах, слив химикатов в водоемы, неумеренная эксплуатация природных богатств, кислотные дожди, смертоносные циклоны и извержения вулканов, нападение животных на людей, вымирание и мутация представителей фауны и т.д. Воплощающийся в действительность на наших глазах миф о конце света вселяет в современного читателя эсхатологический ужас, ведь автор пишет и мыслит одновременно в трех временных плоскостях – прошлом, настоящем и будущем – и расширяет хронотоп произведения до масштабов всей планеты.

Экологическая тема у Сейсенбаева, безусловно, реализуется в рамках жанра философской прозы. Р.М. Мейрамғалиева отмечает следующую тенденцию в развитии философского романа в Казахстане в 80-90 годы XX века: «Этот период “интенсивного развития философского романа, –

и, конечно же, такой факт обусловлен прежде всего успехами исторической науки, которая отмечается ростом исторического самосознания казахского народа и сменой точки взглядов на историю, разрешения выработки у человека собственных позиции, концепции на историческое событие» (Мейрамғалиева, 2013: 7). В романе Сейсенбаева историческая канва, фактографический материал являются фундаментом для развертывания масштабной философской концепции. Однако, несмотря на актуальность и достоверность изображаемых событий, роман носит скорее вневременной, внеисторический характер.

Философско-онтологическое, мировоззренческое звучание романа «Отчаяние, или Мертвые бродят в песках» гармонирует с общими тенденциями развития романного жанра казахской литературы нового времени. Ж.Б. Ибраева и А.Ж. Сапарова справедливо отмечают: «Внутренняя установка авторов на разработку общефилософской и глобальной проблематики (экология, ноосфера, планетарная безопасность) объективно обосновывает выбор ими соответствующего сложного “инструментария” произведения» (Ибраева, 2019: 25). В современной казахской прозе наблюдаются такие черты постмодернизма, как многоплановость, неомифологизм, жанрово-стилевой и методологический синкретизм, гиперинтертекстуальность и др.

Объектом исследования является художественный метод стилистического «пэчворка» в романе Р.Ш. Сейсенбаева «Отчаяние, или мертвые бродят в песках», близкий к понятию синкретичности стилей речи, однако отличающийся от него своей стилистической техникой и художественными задачами. Цель исследования – проанализировать стилистический «пэчворк» как художественный метод инкорпорирования элементов разных стилей речи в композицию романа для выражения философско-символической концепции произведения.

Материалы и методы

Особое внимание в романе Сейсенбаева уделяется элементам текста, принадлежащим разным стилям речи и создающим синкретичность художественного текста (Сағындықұлы, 2023). Однако, если собственно синкретизм представляется неким однородным полотном, органично сотканным из нитей, различимых, но не отделимых друг от друга без угрозы повредить ткань, то организация связи разных стилистических элементов в романе Сейсенбаева более созвучна понятию *пэчворк* (англ. patchwork “лоскутное шитье”), близкому к казахскому понятию «құрақ». Техника лоскутного шитья құрақ относится к традиционным казахским видам рукоделия, распространенным и сегодня. Важно, что в казахской народной культуре эта техника шитья считается видом искусства – құрақ құрау өнері. Пэчворк, или құрақ – это составление целого полотна по принципу мозаики из разных лоскутов путем сшивания их по краю. При использовании художественного метода пэчворк стилистически разнородные элементы не взаимопроникают друг в друга, стыки между ними отчетливо прослеживаются и образуют некий орнамент, геометрию текста. С помощью этого приема передается объективная реальность – отсутствие слитного единства между всеми сферами жизни и слоями общества, иерархичность и противоречивость их морально-этических установок (Искакова, 2023). Таким образом, Сейсенбаев использует в своем романе своеобразный художественный метод для воплощения разноплановости онтологии бытия, многообразия идейно-нравственных позиций героев, сложности поставленной в романе философско-мировоззренческой проблемы.

Мы также исходим из формального подхода к анализу художественного текста, выявляя его структурные, композиционные особенности в осмыслении идейного содержания романа. Также в статье использованы традиционный метод стилистического анализа, сопоставление текстов разных стилей.

Обзор литературы

Изучению творчества Роллана Сейсенбаева уделялось достаточно внимания в казахстанской науке: в монографиях, диссертациях, статьях. У.К. Абдыханов в своих исследованиях обращается к вопросам поэтики, освещения нравственных проблем, степени изученности творчества Р. Сейсенбаева (Абдыханов, 2009а; 2009б; 2017). Особое внимание в своей монографии У.К. Абдыханов уделил месту творчества Сейсенбаева в мировом литературном процессе, специфике взаимоотношений интеллигенции и народа в его прозе

(Абдыханов, 2015). Работа Г.Б. Шаиновой посвящена специфике образной структуры прозы Сейсенбаева (Шаинова, 2013). Особенности символики романа «Мертвые бродят в песках» рассматривались А.Ж. Жаксылыковым и У. Абдибековым (Жаксылыков др., 2016). Философско-мировоззренческие основы этого романа исследовались О.К. Андриющенко, Г. Абзуддиновой (Андриющенко, 2023). У. Овчеренко в своих работах анализировала произведение Р. Сейсенбаева «Ночные голоса» как жанр метаромана, а также обращалась к различным видам искусства, используемым писателем как художественный метод в своих произведениях (Овчеренко, 2021а; 2021б). В монографии Ж.Г. Темировой, А.Д. Жакуповой анализу были подвергнуты ключевые концепты индивидуально-авторской картины мира Роллана Сейсенбаева как писателя-билингва (Темирова др., 2022). Важно отметить, что выбранный для данного исследования аспект романа Сейсенбаева не изучался в литературоведении и лингвопоэтике.

Результаты и обсуждения

Как уже отмечалось ранее, современной казахской прозе свойственен жанрово-стилевой синкретизм. Синкретизм в литературе понимается как нерасчлененность, взаимопроникновение, смешение разных видов творчества, его форм и проявлений. В романе «Отчаяние...» тема экологической катастрофы (одновременно и локальной, и мировой) принимает масштабный эсхатологический подтекст и предполагает «всеохватывающее воссоздание действительности» (Андреева, 2013). Именно синкретизм как метод употребления автором элементов текста, принадлежащих к разным функциональным стилям, позволяет достигнуть этой полноты и художественной достоверности в изображении картины мира. «Стили языка – это структурно-функциональные его варианты, соотнесенные с видами социальной деятельности и отличающиеся друг от друга системами устойчивых особенностей в отборе и применении языкового материала» (Березин, 1979: 233). Используемые в романе стили отражают функционально разные сферы общества и соответственно разные уровни осмысления экологического вопроса.

Разговорный стиль используется в диалогах героев в повседневной жизни по линиям «отец – сын», «муж – жена», «начальник – подчиненный», «друг – друг», «незнакомец – незнакомец» и т.д. Они описывают характер отношений людей с разной степенью детализации социального взаимодействия и обширным размахом в культурном бэкграунде. В подавляющей части этих разговоров затрагивается тема медленной смерти Аральского моря или других проблем экологического характера. Так, в приведенном ниже отрывке разговор двух молодых людей, от одного из которых ушла жена и оставила его с новорожденным ребенком, перетекает от обсуждения трагедии личной, семейной к общественной, экологической:

«– А черт его знает вообще-то! – сказал вдруг Есен. – Может, и к лучшему, что бросила. Говорят, что у наших женицин теперь и молоко отравлено...»

– Быть не может! – воскликнул Берииш.

– Ты просто не знаешь фактов. В Шумгене умирает много грудных детей, врачи запрещают кормить малюток грудью. До чего мы здесь дожили, а? Матери – убийцы собственных детей!» (Сейсенбаев, 2006: 154).

В диалоге между бывшим и нынешним муллами Синеморья также неизбежно встает экологический вопрос:

«– Да, Насыр-ага. По большому счету мулла – это посланник Аллаха на земле. О себе я такого не могу сказать, слишком я заблудший человек, а вы... Это очень хорошо, что вы не пропускаете пятикратных намазов. Большая польза от этого – не нам, так хоть нашему потомству.

– Если бы. <...> На протяжении двух лет я молюсь денно и нощно, но не сумел выпросить у Аллаха спасения Синеморью. <...>

– Я не могу найти ответа вот на какой вопрос: когда, с какого времени человек перестал вслушиваться в природу? Почему он в свое время не распознал, что она серьезно больна, что эту болезнь ей принес сам человек? Да ведь он достоин проклятия после этого!» (Сейсенбаев, 2006: 339).

Характерной чертой диалогов в романе является повышенная экспрессивность,

использование риторических восклицаний и вопросов, просторечной и сниженной лексики, в определенных ситуациях – при эмоциональном накале и крайней степени отчаяния – появляется бранная лексика.

Тема экологии, помимо бытового уровня обсуждения, получает освещение в романе и с точки зрения науки. Вопросам поощрения эксплуатации природы одними учеными и попыток пресечь ее другими автор уделяет особое внимание. Антитеза «ум – разум» – это композиционная и смысловая оппозиция в романе, которая проявляется в том числе и в дифференциации научного сообщества на недалеких, упрямых, самоуверенных лжеученых и настоящих ученых. Научная лексика (*понятие мелиорации, орошение пустынь, осушение болот, эрозия, химикаты, гумус* и т.д.) входит в роман вместе с учеными из Москвы, борцом за сохранение Арала Матвеем Пантелеевичем Славиковым и его оппонентом Егором Михайловичем Шараевым, которые постоянно дискутируют о будущем Арала:

«– *Наше будущее – в мелиорации!* – нетерпеливо вставил Шараев. <...>

– *Напрасно, Егор Михайлович, вы упрощаете понятие мелиорации. Это не только орошение пустынь или осушение болот. Это целый комплекс вопросов побочного характера. Это и борьба с эрозией, и освобождение солончаков от соли, и борьба с ветрами, и сдабривание химикатами земель, лишенных гумуса, и прочее»* (Сейсенбаев, 2006: 124).

Сопоставление стилистики речей муллы-рыбака Насыра и ученого Славикова показывает, что они говорят на разных языках. Это люди принципиально разные по социальному положению, образованности, культурному окружению, ценностным установкам: мулла говорит на языке нравственности, веры и духовной близости с природой; ученый говорит на языке науки, фактов и исследовательской этики. Но при этом они несут одну истину, касающуюся катастрофического экологического положения Арала: *«Завтра покоренная, с позволения сказать, природа начнет мстить человеку, и эта мсть будет равносильна адову огню!»* (Сейсенбаев, 2006: 126). Отличительная черта лексики научного стиля в романе – это ее сопряженность с экспрессивной, оценочной лексикой, которая подчеркивает остроту обсуждаемого вопроса.

Сферам научного и бытового общения в романе противопоставляется официально-деловая, это область влияния государства, партийного руководства и других органов. На первый взгляд, экологический дискурс должен быть наиболее обширно представлен именно в этой сфере, так как сквозным мотивом романа является убежденность в том, что решающую роль в нынешнем плачевном положении Аральского моря сыграл государственный аппарат, его недальновидная политика. Главный защитник Синеморья Кахарман изначально выбирает путь борьбы на «территории врага»: он работает в аппарате первого секретаря областного комитета партии. Однако, из всех функциональных стилей именно официально-деловой стиль менее всего представлен в тексте романа и занимает небольшое место в его стилистическом «пэчворке». В течение всего романа упоминается использование различных жанров официально-делового стиля (писем, заявлений, прошений), целью которых является попытка достучаться до руководства области, страны. Так, Кахарман говорит: *«Я написал открытое письмо в ЦК партии о своей поездке по республикам Средней Азии, о безысходном положении, в котором оказалось побережье моря, о своих встречах и разговорах с учеными...»* (Сейсенбаев, 2006: 182). Он обращается к первому секретарю обкома Коже Алдиярову: *«С тех пор, как вы работаете в нашей области, вы не написали ни одного письма в вышестоящие инстанции, где бы говорилось о насущных нуждах народа»*. На это тот отвечает: *«Жалобы и кляузы – не мой конек»* (Сейсенбаев, 2006: 183). Для таких партийных чиновников, как Кожа Алдияров документами, представляющими ценность, являются спускаемые сверху «Планы по... (рыбе, хлопку и т.д.)», ради выполнения которых они губят флору и фауну Арала.

Интересно отметить, что самих текстов официальных документов в романе мы не находим. На идейно-смысловом уровне такую элиминацию официальных текстов можно трактовать, как то, что письма не доходили до адресата или игнорировались им, т.е. деятельность Кахармана, направленная на улучшение экологического состояния Синеморья с помощью этих писем, обращений, не имела успеха и заведомо была обречена на провал.

Таким образом, идейно-художественной функцией официально-делового стиля является формирование антитезы в системе персонажей романа: Кахарман и другие честные, небезразличные люди, болеющие душой за Арал, противопоставляются лживому, жадному, прогнившему чиновничьему аппарату (см. в таблице 1 стилистические особенности текста романа).

Таблица 1 – Особенности использования разговорного, научного и художественного стилей в тексте романа

№	Критерий сопоставления	Элементы текста разных стилей речи		
		Разговорный стиль	Научный стиль	Официально-деловой стиль
1	Место в художественной системе романа	Репрезентация повседневно-бытовой сферы жизни, которую затрагивает проблема Арала.	Репрезентация роли научного сообщества в решении судьбы Арала. Включенность научного сообщества в обсуждение проблемы подчеркивает ее объективную серьезность.	Репрезентация роли государственного аппарата в создании и решении проблемы Арала.
2	Как освещается экологическая проблема	К проблеме экологии сводится большая часть ежедневных диалогов героев. Темы: прошлое, настоящее и будущее Арала, последствия экологической катастрофы, отрыв от родных земель в связи с ухудшением условий жизни, тоска мигрантов по дому и т.д.	Представлена дискуссия ученых. Темы: последствия вмешательства человека в экосистему Арала, проблема орошения пахотных земель, строительство плотины и Каракумского канала и т.д.	Проблема озвучивается одними и игнорируется другими, попытки затронуть тему Арала воспринимаются как антиправительственные выпады. Темы: выполнение плановой политики, проблема Арала, проблема опустения земель Синеморья.
3	Роль на композиционном уровне	Создание общего фона проблемы, речевого портрета героев.	Создание антитезы: ученые, стремящиеся спасти море, – ученые, содействующие правительству в разрушении экосистемы Арала.	Создание антитезы: немногочисленные честные чиновники и служащие – механизм государственного аппарата.
4	Степень отражения, формальной выраженности в тексте	Представлен большим количеством диалогов в различных ситуациях взаимодействия.	Отсутствуют элементы текста чисто научного характера. Научная терминология включается в речь ученых.	Упоминается факт существования официальных документов. Непосредственный текст этих документов в романе не представлен.

Проведенное сопоставление показывает, что Сейсенбаев посредством использования различных стилей демонстрирует взаимоотношения трех сфер жизни, которые значимы для проблемы Аральского моря: 1) политика как первопричина экологической катастрофы; 2) наука, умышленно содействующая или активно противоборствующая; 3) социум как пострадавшая сторона. Исходя из степени формальной репрезентации стилей речи в «пэчворке» текста романа, можно объединить активно используемые разговорный и научный стили и противопоставить их официально-деловому. Это говорит и о степени вовлеченности представителей определенных слоев общества в обсуждение экологической проблемы.

В стилистическом «пэчворке» романа значительное место занимает публицистический стиль, представленный в газетах и радио. Они выполняют роль масштабного обзора мировых экологических проблем и включения проблемы Аральского моря в мировой глобальный контекст. В структуру романа они внедрены восемью объемными блоками – до 6-7 страниц. Первые два блока появляются в тексте с интервалом в три главы (2 – 5 главы), интервал в две главы между следующими четырьмя блоками (5 – 7 – 9 – 11 – 13 главы). К концу произведения,

когда ситуация в жизни героев и в Синеморье становится наиболее критичной, эта частота предельно повышается – последние два блока расположены в завершающей роман 14-й главе. Мы полагаем, что СМИ как источники публицистического стиля выполняют эмоционально-экспрессивную и ритмообразующую роль в тексте, нагнетая ужас и отсчитывая время до надвигающейся катастрофы как в личной жизни героев, в судьбе Арала, так и в мире в целом.

Основную массу сообщений СМИ в романе по тематике освещаемых отношений между природой и человеком можно отнести к трем содержательным категориям: экология, природные катаклизмы, социально-политическое напряжение в мире (см. таблицу 2).

Таблица 2 – Классификация сообщений СМИ в романе

№	Темы сообщений СМИ	Характер содержания сообщений СМИ	Примеры из текста
1	Экология	Человек убивает природу	«ГИБНУТ ОБИТАТЕЛИ МОРЯ. ОКОЛО 75 ПРОЦЕНТОВ ТЮЛЕНЕЙ ПОГИБЛО за полгода в Северном море в результате вирусной эпидемии, вызывающей у животных сильное воспаление легких» (Сейсенбаев, 2006: 85). «ПЕРВЫМИ СТАЛИ ИСЧЕЗАТЬ СУХИЕ ТРОПИЧЕСКИЕ ЛЕСА, ПОСКОЛЬКУ земли, на которых произрастали и давали буйную зелень, очищая воздух, были заняты фермами, ранчо, дачами, поселками и целыми городами. По своим целебным экологическим силам эти леса подобны Мировому океану» (Сейсенбаев, 2006: 88).
2	Природные катаклизмы	Природа убивает человека	«В РЕЗУЛЬТАТЕ ЦИКЛОНА «АЛИБЕРА», ОБРУШИВШЕГОСЯ НА МАДАГАСКАР, 18 человек погибли и около 40 тысяч остались без крова. Сила ветра достигала 200 километров в час», «ВНОВЬ ПРОСНУЛСЯ ВУЛКАН РЕДАУТ, НАХОДЯЩИЙСЯ К ЮГО-ЗАПАДУ от города Аляски-Анкориджа. Выбросы газа и вулканического пепла достигают высоты 12 тысяч 200 метров. Редаут напоминает о себе в пятый раз за нынешнее столетие» (Сейсенбаев, 2006: 87).
3	Социально-политическое напряжение в мире	Человек убивает человека	«НЕПОДАЛЕКУ ОТ ГОРОДА ХЬЮСТОН В ВОЗРАСТЕ СЕМИДЕСЯТИ ЛЕТ скончался от сердечного приступа Кермит Бихан – летчик американских ВВС, который 9 августа 1945 года сбросил атомную бомбу на японский город Нагасаки. Бихан неоднократно повторял, что горячо желал бы стать последним человеком, который использовал ядерное оружие против людей»; «ТАСС УПОЛНОМОЧЕН ЗАЯВИТЬ, ЧТО ПАРТИЙНЫЕ И ГОСУДАРСТВЕННЫЕ деятели Чехословакии обратились к Советскому Союзу и другим союзным государствам с просьбой об оказании братскому чехословацкому народу неотложной помощи...» (Сейсенбаев, 2006: 85–86).

Информация СМИ, репрезентированная публицистическим стилем, создает широкий культурно-исторический фон происходящих в романе событий.

При соединении стилистически разнородных элементов в романе видны своеобразные «швы», соединяющие вставки публицистического характера с полотном повествования. Это предложения, помещающие героев в положение читателя или слушателя: «Поздно вечером, когда Насыр остался один, долго просматривал ворох газет за последние дни. Утешительного в них для него было мало, напротив, сомнения и тревоги старого рыбака усилились... Ему казалось, что обезумел весь мир. Иначе как было уразуметь то, что творится на земле» (Сейсенбаев, 2006: 84) и т.д.

Однако, в большинстве случаев (в шести из восьми) сообщения СМИ не вызывают никакой рефлексии или дискуссии героев по поводу непосредственного содержания прочитанного или услышанного. Причиной отсутствия живого отклика у героев на сообщения в СМИ может быть недоверие к СМИ, отрицание его объективности:

«– Отец, газеты сейчас пишут только правду!»

– Эх, правда... Пока она дойдет до нас – и море высохнет, и мы подохнем...» (Сейсенбаев,

2006: 492).

Только дважды в романе герои не игнорируют прочитанное, а автор не прерывает сцену чтения газет другим событием. Формула этих двух сцен такова: [герой начинает слушать/читать сообщение СМИ + блок сообщений СМИ + новость, не включенная в общий блок + реакция героя на эту новость]. В остальных шести случаях повествование прерывается после блока сообщений СМИ. Характерно, что реакция героев в обоих случаях – это недовольство, возмущение тем, что озвученная проблема продолжает оставаться проблемой лишь на словах: *«Кроме прочего газеты сообщали о большой детской смертности в Африке. Кахарман усмехнулся. Как будто бы у нас эта смертность меньше! Кто возьмет на себя ответственность?..»* (Сейсенбаев, 2006: 386); *«Вместе с тем с газетных страниц гремели съездовские речи – многие говорили и о бедственном положении Синеморья. Но не трогали уже эти речи Насыра. Где они были раньше, негодующие ораторы? Теперь все! Теперь море погублено»* (Сейсенбаев, 2006: 640).

Большой объем разнородной информации, ее нерелевантность, отсутствие доверия к этой информации, ее игнорирование – все это характеризует сообщения СМИ в романе как информационный шум, не имеющий никаких реальных последствий. Исследователи феномена информационного шума в СМИ и современном медиапространстве указывают на возможность манипуляции посредством намеренного создания «шума» в потоке информации, данная практика применяется с целью продвижения конкретных тем или попытки замаскировать в общем потоке болезненные новости (Басовская, 2014; Бизюков, 2014). Из всех видов информационного шума ситуацию в романе лучше всего описывает термин «белый шум» – информация, в силу разных причин не имеющая никакого воздействия на слушателя. Герои игнорируют этот шум, привыкнув к его постоянству, объему и отсутствию всякого значения для реального преодоления проблем.

Помимо этого, в полотно текста инкорпорированы многочисленные отрывки из священного писания, стихотворений, песен, художественной прозы. Тексты, принадлежащие художественному стилю, выступают проводниками в духовную сферу жизни человека; они максимально отдалены от повседневности своей формой, вместе с тем наилучшим образом описывают универсальные закономерности бытия. Именно сквозь призму этих элементов текста отражаются истинное значение общественно-политической ситуации и нравственная «неэкологичность» человека. В третьей главе акын Акбалак в первой песне очерчивает основной круг тем, которые Сейсенбаев будет раскрывать на протяжении всего романа:

1) нужда народа, зависящего от моря: *«Море рыбы своей не дает!», «Ни зерна, ни скотины у нас»;*

2) лишение народа родных земель, умирающих из-за бесхозяйственности чиновников: *«Поплелись мы, лишённые сил, // От родимой земли и могил...», «И меня захлестнула нужда, // И пошел я, не зная куда...»;*

3) произвол правящей верхушки: *«Правят миром лишь зло и обман, // Злой богач и блудливый хитрец, // Им и счастье, и мясо, и мед»;*

4) отчаяние, приводящее к обвинениям бога в несправедливости, слепоте и жестокости: *«Дверь удачи для нас заперта, // Бьет Аллах нас, и лжет нам мечта...»* (Сейсенбаев, 2006: 99–100).

«Виноградную кровью лечусь от скорбей», – пьяный Кахарман декламирует стихотворение Омара Хайяма в первой половине романа, безуспешная борьба за Арал, отчаяние и чувство безнадежности привели его к алкоголизму, с которым герой пытается бороться во второй половине романа (Сейсенбаев, 2006: 249).

В «Дневнике писателя» Ф.М. Достоевского, вышедшего в свет за 100 лет до того, как герой романа Сейсенбаева Кахарман возьмет его в руки, поднимаются вопросы, актуальные по сей день:

1) воспитание человека и ученого: *«Наделаете деньгами <...> ученых: и что же? – все-таки людей не наделаете. Что в том, что он ученый, коли дела не смыслил?»* (Сейсенбаев, 2006: 438);

- 2) массовое пристрастие народа к алкоголю;
- 3) лживость и неприспособленность интеллигенции к естественной жизни народа.

В эпилоге романа «Non bene pro toto libertas venditur auro» (“Свобода плохо продается за золото”) окончательным приговором звучит отрывок из Откровения святого Иоанна (Апокалипсис), который вспоминает сын Кахармана Бериш: «*И третья часть моря сделалась кровью, и третья часть вод сделалась полынью, и многие из людей умерли от вод, потому что они сделались горьки*» (Сейсенбаев, 2006: 667). В словах священного писания прослеживаются эсхатологические мотивы: они говорят о последних днях человечества перед вторым пришествием Христа, о каре божьей за грехи человека – его рукой направляются на землю четыре всадника. Это строки в конце романа Сейсенбаева; они подводят итоги размышления писателя, который показал читателям в романе проявление всех признаков евангельского конца света, совершенного руками самого человека. См. в таблице 3 сопоставление публицистического и художественного стилей по определенным критериям.

Таблица 3 – Особенности использования публицистического и художественного стилей в тексте романа

№	Критерий сопоставления	Элементы текста разных стилей речи	
		Публицистический стиль	Художественный стиль
1	Место в художественной системе романа	Создание обширного информационного фона для происходящих локальных событий.	Отражение истинных переживаний героев, источник понимания первопричины настоящих проблем.
2	Как освещается экологическая проблема	Газеты и радио сообщают об экологических катастрофах и мировых катаклизмах.	Передача чувственной, эмоционально значимой стороны существующей проблемы. Закладывается перспектива страдающей стороны. Экологическая проблема предстает в свете многовековых тенденций в развитии общества, отраженных в художественных текстах.
3	Роль на композиционном уровне	Наиболее композиционно изолированные элементы текста. Публицистические блоки своей повторяемостью и массивностью задают определенный ритм развития сюжета, нагнетают впечатление от происходящего.	Появление этих элементов в полотне текста сопутствует тяжелым, волнующим, неразрешимым моментам в жизни героев, сигнализируя о важном этапе в развитии характера героя.

Сопоставительный анализ использования писателем элементов публицистического и художественного стиля в романе (см. Таблицу 3) позволяет сделать вывод о том, что информация из газет и радио практически моментально утрачивает свою актуальность для героев, и поэтому она на уровне подтекста противопоставлена художественной литературе, религиозным текстам и фольклору как неустаревающим и универсальным источникам мудрости. Общей чертой использования публицистического и художественного стилей является масштабность и объединяющая функция: элементы публицистического стиля содержат данные о каждом уголке земли, объединяют разные континенты в единой проблеме; художественные тексты, включенные в роман, объединяют прошлое и настоящее, общее человеческое и культурное начало всех народов, реализуют идею космополитизма и единой судьбы для всего человечества.

Заключение

Стилистический «пэчворк» в романе «Отчаяние, или Мертвые бродят в песках» воспроизводит жизнь во всем ее разнообразии и проблему экологии во всей ее масштабности. Сейсенбаев ведет читателя сквозь разные социальные и культурные пласты, на каждом из которых дискутируется злободневная тема взаимоотношения человека и природы. На идейно-смысловом уровне эти композиционные элементы образуют два ряда стилистических

опозиций. Элементы разговорного стиля, научного и официально делового в своем взаимодействии отражают специфику отношения разных слоев общества к экологической проблеме. Инкорпорирование в роман публицистических и художественных текстов играет роль создания и расширения информационного пространства романа, его погружения в общечеловеческий контекст. Характер этой информации фактографический и нравственно-этический, она создает полную картину бытия человека в условиях рушащегося мира, в его внешнем и внутреннем проявлении.

Композиционное своеобразие романа «Отчаяние, или Мертвые бродят в песках» отвечает тенденциям постмодерна в литературе Казахстана и является предметом отдельного исследования. Речь идет о перспективности изучения таких композиционных явлений в произведении, как метафизический характер хронотопа, антитеза «ум – разум» и ее проявление в двойничестве.

Исследование финансировано Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, грант ИРН №AP23487222 «Транскультурная русскоязычная литература Казахстана как часть мирового литературного мейнстрима».

Литература

- Абдыханов У.К. Изобразительно-художественные средства творчества Р. Сейсенбаева в отражении экологических проблем [Электронный ресурс]: мат. конф. Новости передовой науки, – 2009а.
- Абдыханов У.К. Проблема исследованности сочинений Роллана Сейсенбаева [Электронный ресурс]: мат. конф. «Актуальные достижения европейской науки», – 2009б.
- Абдыханов У.К. Роллан Сейсенбаев и мировой литературный процесс. Свообразие отражения взаимоотношения интеллигенции и народа в прозе Сейсенбаева. Lambert Academic Publishing (LAP), Saarbrücken, Deutschland, – 2015. – 252 с.
- Абдыханов У.К. Проблемы нравственного выбора героев Роллана Сейсенбаева // Вестник Московской международной академии, – 2017. С. 111-115.
- Андреева О.С. Родовой синкретизм как проявление синкретичности авторского сознания в художественной литературе // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии [Электронный ресурс]: сб. ст. по матер. XXXI междунар. науч.-практ. конф. № 12(31). – Новосибирск: СибАК, – 2013.
- Андрющенко О.К., Абзулдинова Г.К. Мировоззренческие и философско-нравственные особенности романа Р.Ш. Сейсенбаева «Отчаяние, или Мертвые бродят по пескам» // Язык и литература: теория и практика. – 2023. №4. С. 6–14.
- Басовская Е.Н. Семантика и прагматика текста и языковых единиц // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. – 2014. – № 7 (336). Вып. 89. – С. 6-11.
- Безин Ф.М., Головин Б. Н. Общее языкознание. – Москва, 1979. – 416 с.
- Бизюков Н.В. Информационный шум как прием языковой манипуляции (на материале публицистического дискурса) // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. – 2014. – №3. – С. 159-163.
- Жаксылыков А.Ж., Абдибеков У. Символика романа Р. Сейсенбаева «Мертвые бродят в песках» // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – № 5 (163), 2016. – С. 11-15.
- Ибраева Ж.Б., Сапарова А.Ж. Казахская литература в период независимости // Вестник Инновационного Евразийского университета. – 2019 – № 3 (75). – С. 24-28.
- Искакова Г.Ж., Шалабай Б. The Author's Modality in a Literary Text as a Manifestation of the Moral Values of the Author // Тілтаным. – 2023. – №89(1). – С.155-168. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-155-168>.
- Мейрамғалиева Р.М. Типология и структура философского романа современной казахской литературы. – Алматы: Қазақ университеті, – 2013. – 192 с.
- Овчеренко У. «Ночные голоса» Роллана Сейсенбаева как метароман // Litera. – 2021. – №8. – С. 105-112. DOI 10.25136/2409-8698.2021.8.36110.
- Овчеренко У. Искусство как метод в творчестве казахстанских прозаиков // Мир науки, культуры, образования. – 2021. – № 4 (89). – С. 509-511.
- Сағындықұлы Б. Тіл біліміндегі синкреттілік: синтаксистік аспект // Тілтаным. – 2023. – №89(1). – С. 201–209. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-201-209>
- Сейсенбаев Р. Мертвые бродят в песках. Международный клуб Абая, – 2006. – 672 с.
- Темирова Ж.Г., Жакупова А.Д. Ключевые концепты индивидуально-авторской картины мира Роллана Сейсенбаева. Кокшетау, – 2022. – 126 с.
- Шаинова Г.Б. Особенности образной структуры прозы Р. Сейсенбаева // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2013. – № 5-6. – С. 141-145.

References

- Abdyhanov U.K. (2009a) Izobrazitel'no-hudozhestvennyye sredstva tvorchestva R. Sejsenbaeva v otrazhenii jekologicheskikh problem [Elektronnyj resurs]: mat. konf. Novosti peredovoj nauki, 2009. [Abdykhanov U.K. (2009a) Fine-art means of creativity of R. Seisenbayev in the reflection of environmental problems. Electronic resource: mat. konf. News of advanced science] (in Russian)
- Abdyhanov U.K. (2009b) Problema issledovannosti sochinenij Rollana Sejsenbaeva [Elektronnyj resurs]: mat. konf. Aktual'nye dostizhenija evropejskoj nauki. [Abdykhanov U.K. (2009b). Problem of researched works of Rollan Seisenbaev. Electronic resource: mat. konf. Actual Achievements of European Science] (in Russian)
- Abdyhanov U.K. (2015) Rollan Sejsenbaev i mirovoj literaturnyj process. Svoeobrazie otrazhenija vzaimootnoshenija intelligencii i naroda v proze Sejsenbaeva. Lambert Academic Publishing (LAP), Saarbrucken, Deutschland. – 252 s. [Abdykhanov U.K. (2015) Rollan Seisenbayev and the world literary process. The originality of the reflection of the relationship between the intelligentsia and the people in Seisenbayev's prose. Lambert Academic Publishing (LAP), Saarbrucken, Deutschland. 252 p.] (in Russian)
- Abdyhanov U.K. (2017) Problemy npravstvennogo vybora geroev Rollana Sejsenbaeva. – Vestnik Moskovskoj mezhdunarodnoj akademii. – S. 111-115 [Abdykhanov U.K. (2017) The problems of the moral choice of heroes of Rollan Seisenbayev. – Bulletin of the Moscow International Academy. – P. 111-115] (in Russian)
- Andreeva O.S. (2013) Rodovoj sinkretizm kak projavlenie sinkretichnosti avtorskogo soznaniya v hudozhestvennoj literature. V mire nauki i iskusstva: voprosy filologii, iskusstvovedeniya i kul'turologii [Elektronnyj resurs]: sb. st. po mater. XXXI mezhdunar. nauch.-prakt. konf. № 12(31). Novosibirsk: SibAK [Andreyeva O.S. (2013) Generic syncretism as a performance of author's syncretistic consciousness in imaginative literature. In the World of Science and Art: Issues of Philology, Art History and Cultural Studies. Electronic resource. Novosibirsk: SibAK] (in Russian)
- Andrushhenko O.K., Abzul'dinova G.K. (2023) Mirovozzrencheskie i filosofsko-npravstvennyye osobennosti romana R.Sh. Sejsenbaeva «Otchajanie, ili Mertvye brodjat po peskam». Jazyk i literatura: teorija i praktika. – №4. – S. 6-14 [Andryuchshenko O.K., Abzul'dinova G.K. (2023) Ideological and philosophical and moral features of R. Seisenbayev's novel «Despair, or the dead wander through the sands». Language and Literature: theory and practice. №4. P. 6-14] (in Russian)
- Basovskaja E.N. (2014) Semantika i pragmatika teksta i jazykovyh edinic. – Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – № 7 (336). – Filologija. Iskusstvovedenie. – Vyp. 89. – S. 6-11 [Basovskaja E.N. (2014) Semantics and pragmatics of text and language units. – Bulletin of Chelyabinsk State University. № 7 (336). Philology. Art History. – Vyp. 89. – P. 6-11] (in Russian)
- Berezin F.M., Golovin B. N. (1997) Obshee jazykoznanie. – Moskva. – 416 s. [Berezin F.M., Golovin B. N. (1997) General linguistics. – Moscow. – 416 p.] (in Russian)
- Bizjukov N.V. (2014) Informatcionnyj shum kak priem jazykovoj manipuljacii (na materiale publicisticheskogo diskursa). – Vestnik Krasnoyarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. V.P. Astaf'eva. – № 3. – S. 159-163. [Bizjukov N.V. (2014) Infoglut as a way of language manipulation (on the basis of publicistic discourse). – Bulletin of Krasnoyarsk State Pedagogical University named after V.P. Astafiev. – № 3. – P. 159-163] (in Russian)
- Ibraeva Zh.B., Saparova A.Zh. (2019) Kazahskaja literatura v period nezavisimosti. – Vestnik Innovacionnogo Evrazijskogo universiteta. – № 3 (75). – S. 24-28 [Ibrayeva Zh.B., Saparova A.Zh. (2019) Kazakh literature in the period of independence. – Bulletin of Innovative Eurasian University. – № 3 (75). – P. 24-28] (in Russian)
- Iskakova G.Zh., Shalabai B. (2023) The Author's Modality in a Literary Text as a Manifestation of the Moral Values of the Author. – Tiltanyam. – Vol. 89(1). – P. 155-168. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-155-168> (in English)
- Meiramgalieva R.M. (2013) Tipologija i struktura filosofskogo romana sovremennoj kazahskoj literatury. – Almaty: Qazaq universiteti. 192 s. [Meiramgalieva R.M. (2013) Typology and structure of philosophical novel of modern Kazakh literature. – Almaty: Kazakh University. – 192 p.] (in Russian)
- Ovcherenko U. (2021a) «Nochnye golosa» Rollana Sejsenbaeva kak metaroman. – Litera. – №8. – S. 105-112. [Ovcherenko U. (2021a) “Night Voices” by Rollan Seisenbayev as a meta-novel. – Litera. – No 8. – P. 105-112]. <https://doi.org/10.25136/2409-8698.2021.8.36110.23>. (in Russian)
- Ovcherenko U. (2021b) Iskusstvo kak metod v tvorchestve kazahstanskih prozaikov. Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya. – № 4 (89). – S. 509-511 [Ovcherenko U. (2021b) Art as a method in the work of Kazakh prose writers. World of science, culture, education. – No 4 (89). – P. 509-511] (in Russian)
- Sagyndyquly B. (2023) Til bilimindegi sinkrettilik: sintaksistik aspekt. – Tiltanyam. – № 89 (1). – 201-209 b. [Sagyndyquly B. (2023) Syncretism in linguistics: syntactic aspect. – Linguistics. – N 89 (1). – P. 201-209]. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-201-209> (in Kazakh)
- Sejsenbaev R. (2006) Mertvye brodjat v peskah. Mezhdunarodnyj klub Abaja. – 672 s. [Seisenbayev R. (2006) The dead wandering in the sands. International Club of Abai. – 672 p.] (in Russian)
- Shainova G.B. (2013) Osobennosti obraznoj struktury prozy R. Sejsenbaeva. – Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – No 5-6. – S. 141-145 [Shainova G.B. (2013) Features shaped structure prose of R. Seisenbayev. – Bulletin of KazNU. Series philological. – No 5-6. – P. 141-145] (in Russian)
- Temirova Zh.G., Zhakupova A.D. (2022) Kljuchevye koncepty individual'no-avtorskoj kartiny mira Rollana Sejsenbaeva. – Kokshetau. – 126 s. [Temirova Zh.G., Zhakupova A.D. (2022) Key concepts of the individual author's picture of the world of Rollan Seisenbayev. – Kokshetau. – 126 p.] (in Russian)
- Zhaksylykov A.Zh., Abdibekov U. (2016) Simvolika romana R. Sejsenbaeva «Mertvye brodjat v peskah». – Vestnik

KazNU. Serija filologičeskaja. – № 5(163). – S.11-15. [Zhaksylykov A.Zh., Abdibekov U. (2016) Symbolics of R. Seisenbayev`s novel of «The dead wander on sand». – Bulletin of KazNU. Series philological. – № 5 (163). – P. 11-15.] (in Russian)

Статья получена: 05.03.2024

Мақала
FTAMP 16.21.51

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-42-51>

С.Қ. Иманбердиева

филология ғылымдарының докторы, профессор,
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: imansaule@mail.ru

ЗООТОПОНИМДЕР – ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КОД РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада зоотопонимдер негізінде халықтың әлеуметтік жағдайы мен атау талғамы бойынша таным айқындалады. Жер-су атаулар уәжінің әлеуметтік негізінде халықтың жан-дүниесі, бітімі, болмысы сақталған, сондықтан да атау тағуда халықтың әлеуметтік тұсы мен психологиялық негіздері ұштасып жататындығы мысалдармен дәйектелген. Зоотопонимдердегі жиналған халықтың тәжірибесіне сай ақпаратты ашуда ұлттық таным, әлеуметтік-психологиялық код ретіндегі танымдық қызметіне айрықша мән берілген. Атаулардың прагматикалық (бағыт/бағдар, нысан ерекшелігі т.б.) әлеуеті зерделеніп, олардың халықтың ғасырлар бойы жинақтаған таным-түсінігі, әлемді қабылдаудағы тасымал құрал ретіндегі орны айқындалған.

Мақаланың мақсаты – зоотопонимдер мағынасын талдау негізінде әлеуметтік әрі психолінгвистикалық ерекшелігін айқындау, зоотопонимдердің әлеуметтік-психологиялық код ретінде атау тағудағы уәжі арқылы халықтың танымын, рөлін анықтау. Зоотопонимдердегі әлеуметтік, психологиялық уәжге қатысты ақпаратқа талдау жүргізу, ғылыми негіздемесін әзірлеу, жүйелеу.

Зерттеу әдістері: статистикалық әдіс, типологиялық әдіс, дескриптік тәсіл, сауалнама, концептуалды, компоненттік (семантикалық) талдау.

Зерттеу жұмысы лексика-семантикалық, когнитивтік бағытта орындалған.

Бір жағынан – мәдени таным, екінші жағынан – тұрмыс тіршілік, үшінші жағынан – белгі, нысан ретінде зоотопонимдердің екіншілік атау нәтижесі тұрғысынан халықтың болмысының әлеуметтік-психологиялық коды айқындалады.

Мақаланың практикалық маңыздылығына оның негізгі нәтижелерін әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика, ономастика, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану тәрізді теориялық курстарда, сондай-ақ қазақ тілін оқыту практикасы үшін семинарларда қолдануға болатыны жатады.

Тірек сөздер: зоотопоним, әлеуметтік маңыз, психологиялық код, нәтиже, әлеуметтік лингвистика.

С.Қ. Иманбердиева

доктор филологических наук, профессор, Казахский агротехнический
исследовательский университет имени С. Сейфуллина,
Казахстан, г. Астана, e-mail: imansaule@mail.ru

ЗООТОПОНИМЫ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ КОД

Аннотация. В статье на основе зоотопонимов определяются знания народа о социальном статусе и вкусе выбора названий. На социальной основе мотивации топонимов сохраняются душа, гармония и самобытность народа, следовательно, в именовании соединяются социальные аспекты и психологические основы народа. Особое внимание уделено когнитивной функции, согласно хранившегося опыта населения в зоотопонимах как национального знания, социально-психологического кода, в раскрытии информации. Изучен прагматический потенциал названий (направление, особенность объекта и т.п.), определено их место как средства передачи восприятия мира.

Цель статьи – определить социальные и психолінгвистические особенности зоотопонимов на основе анализа их значения, определить роль народа в создании зоотопонимов как социально-психологического кода. Анализ информации, связанной с социальными и психологическими мотивами в зоотопонимах, разработка и систематизация научного обоснования.

Методы исследования: статистический метод, типологический метод, описательный метод, анкетирование, концептуальный, компонентный (семантический) анализ.

Исследовательская работа проводилась в лексико-семантическом, когнитивном направлении.

Зоотопонимы представляют собой социально-психологический код, определяющий существование народа вследствие вторичного названия: с одной стороны – культурные знания, с другой – образ жизни, с третьей – знак, объект.

Практическая значимость статьи заключается в том, что ее основные результаты могут быть использованы в таких теоретических курсах, как социолінгвистика, психолінгвистика, ономастика, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, а также на семинарах по преподаванию казахского языка.

Ключевые слова: зоотопоним, социальное значение, психологический код, результат, социолингвистика.

S. Imanberdiyeva

Doctor of Philological Sciences, Professor,
S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: imansaule@mail.ru

ZOOTOPONYMS AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL CODE

Annotation. The article, based on zootoponyms, determines the population's knowledge of social status and taste in choosing names. On the social basis of motivation for toponyms, the soul, harmony and identity of the people are preserved, therefore, naming combines the social aspects and psychological foundations of the people. Particular attention is paid to the cognitive function, according to the stored experience of the population in zootoponyms as national knowledge, socio-psychological code, in the disclosure of information. The pragmatic potential of names (direction, feature of an object, etc.) has been studied and their place as a means of conveying the perception of the world has been determined.

The purpose of the article is to determine the social and psycholinguistic features of zootoponyms based on an analysis of their meaning, to determine the role of the population in the creation of zootoponyms as a socio-psychological code. Analysis of information related to social and psychological motives in zootoponyms, development and systematization of scientific justification.

Research methods: statistical method, typological method, descriptive method, questionnaire, conceptual, component (semantic) analysis.

The research work was carried out in the lexical-semantic, cognitive direction.

Zootoponyms are a socio-psychological code that determines the existence of a people due to a secondary name: on the one hand, cultural knowledge, on the other hand, a way of life, on the third hand, a sign, an object.

The practical significance of the article lies in the fact that its main results can be used in theoretical courses such as sociolinguistics, psycholinguistics, onomastics, cognitive linguistics, linguoculturology, as well as in seminars on teaching the Kazakh language.

Keywords: zootoponym, social meaning, psychological code, result, sociolinguistics.

Кіріспе

Әлеуметтік топонимикада халықтың бар болмысы анықталады, себебі тұрмыс-тіршілігі, талғамы, талабы осы атауларда көрініс табады. Халықтың әлеуметтік мәселесі мал шаруашылығымен айналысқан халық үшін зоотопонимдерде айқындалуы заңды. Әлеуметтік топонимика мен атау тағудағы психология мәселесін көтерген шетелдік те, отандық та ғалымдар жетерлік. Олардың бірі халықтың жан дүниесін анықтауға бағытталса, екіншісі – қолданбалы тұрмысқа бағытталған.

Халық тіршілігімен тікелей байланысты топонимиканың қалыптасуы оның әлеуметтік-экономикалық жағдаяты, мал шаруашылығына қолайлы жер бедері, флорасы мен фаунасы, ауа-райына байланысты уәж туындатады.

Этнос ретінде ұлт болмысын, ұрпақ сабақтастығын, болашақтағы бағдарын анықтау, әлемдік аренада өз орнын жоғалтпау, оны нығайту сияқты келелі мәселелерді шешу аясында зоотопонимдерді ұлттың болмысын айқындаушы әлеуметтік-психологиялық код ретінде зерттеу – өзекті мәселелердің бірі. Мәселен, Папуас т.б. кішігірім халықтар неліктен жоғалып кетпей сақталып отыр, себебі ата-баба кәсібін, дәстүрін, таза ұлттық болмысын сақтап қалған. Жапон сияқты алпауыт мемлекет те ұлттық құндылыққа баса назар аударады, ал қазақ халқының дәстүрі, ата-баба кәсібі болашақта мыңдаған ұрпаққа нәсіп, мұра болары сөзсіз. Сондықтан да осы бағыттағы зерттеулер жүргізілуі қажет.

Осы уақытқа дейін онимдерді, соның ішінде зоотопонимдерді атау тағушы, атауды қолданушы халықтың таным-түсінігін, талғамын айқындауда әлеуметтік-психологиялық код ретінде зерттеу жұмыстары, кешенді түрде жүргізілген еңбектер жоқтың қасы, сондықтан зерттеу нәтижелерін осы бағыттағы еңбектерде, қазақ тілінің ономастикалық ішкі корпусының базасын толықтырып, жетілдіруде де пайдалануға болады.

Материал және әдістер

Өзін қоршаған ортаға атау тағу тұрғысынан әлемді қабылдауда өзіндік әлеуметтік, психологиялық негіздерді айқындау ұлт ретінде қалыптасудағы маңызды факторды ашу деп санауға болады.

О бастағы кәсібі мал шаруашылығы болған қазақ халқының зоотопонимдерді қалыптастырудағы әлеуметтік, психологиялық негіздерін айқындау үшін алғашқы кезекте атаулардың саны анықталды, одан кейін осы бағытта жазылған еңбектерге шолу жүргізілді, үшінші кезекте зоотопонимдердің әлеуметтік-психологиялық мәнін ашу үшін сауалнама жүргізіліп, оның нәтижесі жекеден көпшеге топтастырылып, ғылыми тұрғыдан сарапталды. Соңғы кезекте зерттеу нәтижесі бойынша қорытынды жасалып, болашақта зерттеудің басым-бағыттары айқындалды.

«Топонимдер қоғамға қақпа ретінде (Абуи тәжірибесі негізінде)» атты мақаласында ғалымдар Абуи топонимдерінің туризмді дамытудағы әлеуметтік-экономикалық ақпаратын қарастыра отырып, жергілікті халықтың ландшафтпен тығыз байланысын айқындау негізінде топонимдерде жергілікті тұрғындардың «аграрлық тұрмыс-тіршілігіне» басымдық беретін ақпарат сақталғандығын анықтаған. Сонымен бірге авторлар топонимдерді «мәдени бірегейліктің символдық маркері» екендігін зерттеу барысында дау тудырмас айғақтармен тұжырымдаған (Шон Лим Тян Гин т.б., 2021: 154).

А.В. Рудакова жалқы есімдердің психолінгвистикалық сипатына тоқтала келе, топонимдер мен гидронимдерді (гидронимдерді топонимдердің ішінен неліктен жекелеп тұрғаны белгісіз – автор) талдаудың параметриялық принципін қолданған (Рудакова, 2019: 66).

В.И. Супрун орыс ономастикасының зерттеу тұрғысынан дәстүрлі-сипаттау әдісінен шыға алмай отырғандығы жөнінде сөз қозғап, ономастикалық жүйенің онтологиялық болмысын антропоэлектік қабылдауды этно-психо-әлеуметтік, прагмалінгвистика және тілдік қатынастың басқа да аспектілері тұрғысынан қарастырғанды жөн санайды. Ғалым ономастикалық кеңістікті жаңа қырынан жүргізілген сауалнама нәтижесі негізінде айқындайды (Супрун, 2000: 4).

Сонымен, қарастырылып отырған материалдар талдауы лингвистикалық (соның ішінде әлеуметтік лингвистика мен психолінгвистика) әдістер мен тәсілдер кешенінде жүзеге асырылды. Реципиенттердің атауға деген көзқарасын айқындау мақсатында сауалнама жүргізілді. Жиналған материалдарды түсіну әрі реттеу үшін дескриптік тәсілден бөлек онимдік жүйеде байқалатын заңдылықтарын әрі этнопсихологиялық салдарын анықтау мақсатында типологиялық әдіс қолданылды.

Алдағы уақытта тек зоотопонимдер негізінде емес, сонымен бірге топонимнің басқа түрлері – концептілік мазмұнда шыңы бұлтпен таласқан «Алатау», сонымен бірге ұлы тұлғаларын асқар тауға теңеген қазақ халқы үшін аса маңызды ороним, мал шаруашылығы үшін ажырамас бөлігі болып табылатын гидронимдер мен фитотопонимдерді де қарастыру қазақ топонимдерінің ұлттық мазмұнын, танымдық уәжін, атау қабылдаудағы психологиясын анықтауда маңызды әрі заман талабына сай қажеттілік. Мұндай еңбектердің нәтижесі тек лингвист-мамандар ғана үшін емес, географ, биолог, метеорологтар т.б. үшін де пайдалы болары сөзсіз.

Әдебиетке шолу

Зоотопонимдер арнайы кешенді зерттеу нысаны болмағанымен, жалпы түркі топонимдерін зерттеуіне арналған көлемді еңбектер шеңберінде, мақалалар түрінде зерттелді (А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев, Е. Қойшыбаев, А. Ысқақов, Ә. Қайдар, Т. Жанұзақ, А. Әбдірахманов т.б. (Иманбердиева т.б., 2020: 23).

Қазақстан топонимикасының дамуына өзіндік үлесін қосқан ғалым-ономаст Е.Қойшыбаев еңбегін ерекше атап өтуге болады. Ғалым Жетісу топонимдерін зерттеп, көптеген топонимдердің этимологиясын ашқан (Қойшыбаев, 1986: 5).

А. Әбдірахмановтың қазақ топонимикасының дамуына ерекше үлес қосып, 800-ден аса ойконимдер мен дромонимдерге сараптама жасаған (Әбдірахманов, 1991: 10).

Т. Жанұзақ қазақ топонимдерінің шығу төркінін, құрылымын, жасалу жолдарын зерттеген, ғалымның еңбектерін жас мамандар басшылыққа алады (Жанұзақ, 2021: 8).

Ғ. Қоңқашбаев атауларды қалыптастыруда географиялық терминдердің рөлін зерттеп, терминдердің аймақтық, жергілікті ерекшеліктеріне қатысты құнды тұжырымдар жасаған (Қоңқашбаев, 1951: 24).

О.Л. Рублева топонимдерді белгілі бір кезеңдегі елдің мәдени және әлеуметтік құрамынан

ақпарат беруші «айқын» мәдени компоненті, тілдік бірлік санайды (Рублева, 2007: 3).

С.Н. Басик сыни топонимика концепциясы шеңберінде әлеуметтік және мәдени-географиялық феномен ретінде топонимдердің коммодификация процесін зерттеген. Осының негізінде ол топонимдік коммодификацияның үш түрін көрсеткен: туристік, инфрақұрылымдық және джентрификациялық. Сонымен бірге ол топонимдердің коммодификациялануына ықпал ететін негізгі проблемалар қатарына кеңістік әлеуметтік шек пен жасанды геомәдени кеңістікті жатқызады (Басик, 2018: 59).

Ф.Г. Фаткуллина әлемнің тілдік бейнесін айқындауда топонимдердің әлеуметтік мәнін анықтау маңызды екендігін көрсеткен. Сонымен бірге ұлттың әлемнің тілдік бейнесін тану үшін ұлттың тарихи-мәдени дамуы туралы аялық білімі болу керектігіне жүгінеді, ал бұл өз кезегінде өзекті әрі тарихи ақпарат болып табылатын қысқамерзімді және ұзақмерзімді топонимикалық ақпаратта сақталатынына меңзейді (Фаткуллина, 2015: 59).

И.Карабулатова «Топоним семантикасында тек айтылым (адрестік), экстралингвистикалық не энциклопедиялық (тарихи, географиялық) емес, сонымен бірге атаудың қабылдануына әсер ететін психологиялық, эмоциялық, аффективті сәттер туралы ақпарат шоғырланған», – дей келе, адамның ойлау түріне қарай гидронимдерді кинестетикалық (Сухонькое, батпақ; Вонявка, өзен), визуалды (Ближнее, көл; Среднее, көл; Чистое, көл) және аудиалды (Сварибливка, өзен; Базариха, бұлақ) түрлеріне бөліп, мысалдармен дәйектеген. Ғалымның пікірінше, атау тіл деңгейінде тек атаумен шектелсе, айтылым деңгейінде атаудың мағынасы нысан-аталым байланысынан қалыптасып, субъективті дерек пен әр тіл иесіне тән эмоционалды жоғары дыбыстар кешеніне байланысты болады (Карабулатова, 2002: 12).

Н.Д. Голев, Л.М. Дмитриева мақалада әлем туралы түсінік жүйесі ретінде әлемнің топонимдік бейнесінің қалыптасуы дәстүрлі түрде интра- және экстралингвистикалық болып бөлінетін факторлар жиынтығымен анықталатынын алға тартып, алайда кейбір шынайы факторлардың (экономикалық, саяси, әлеуметтік) басым болатындығын дәлелдеген. Сонымен бірге күрделі топонимиялық жағдаяттарда менталды болмыс «демиург» (анықтаушы, басым – автор) болатындығына меңзеген. Мұны Фридрих Энгельс атындағы колхоз негізінде анықтап, атау қабылдаушылардың Алтайдағы көп таралған Повалиха, Ребриха, Топчиха атаулары сияқты септелгенін, яғни атау ассоциация негізінде Фридрих-а атауы топонимдер қатарына сәйкестік бойынша тартылып, тікелей жүйе құрастырушы бастама ретінде қабылданып тұрғандығын анықтаған (Голев, 2008: 8).

Ұлттық топонимдерді зерттеу барысында Б. Тілеубердиев этномаркерлі топонимдер терминін ұсынады: «Этномаркерлі топонимдер дегеніміз – өзінің құрамында этнографизмі бар мәдени-этнографиялық ақпаратқа ие топонимдер», – дей келе, мысал ретінде *Қойсоғым қыраты*, *Қымызынай*, *Саумалкөл* т.б. топонимдерді келтіреді (Тілеубердиев, 2016: 45).

Барнаулдың орыс тіліндегі топонимдер материалдары негізінде топонимдік жүйенің онтологиялық және ментальдық болмысын зерттей отырып, Л.М. Дмитриева нақты бір микрожүйе ішінде атау қызметінің ерекшелігін, сонымен қатар берілген аймақтың әлемнің тілдік бейнесінің қалыптасу ерекшеліктерін көрсетеді. Автордың пікірінше, «бұл кеңістікке тек қана топонимдер ғана емес, сонымен қатар парадигматикалық және синтагматикалық байланысы, тілдік жүйе иелерінің оларды қабылдауы кіреді», – деп тұжырымдайды (Дмитриева, 2002: 156).

Антропоөзектік парадигма тұрғысынан зерттеу негізі – адам десек, адамның қызметіне қатысты төрт түлік негізіндегі зоотопонимдер аталмыш парадигманың басты іргетасы болуы керек.

Нәтижелер және талқылау

Әлеуметтік топонимикада немесе жер-су атаулар уәжінің әлеуметтік негізінде халықтың жан-дүниесі, бітімі, болмысы сақталған, сондықтан да атау тағуда халықтың әлеуметтік тұсы мен психологиялық негіздері ұштасып жатады. Нысанды жекелеп тұрған атаудың қаншалықты ақиқаттығы екіншілік атау мәнінде анықталса, нысан мен атаудың тығыз байланысы әлеуметтік мәнде айқындалады, ал атаудың жекелік тұлғалығы оны қазіргі тіл иелерінің қабылдауынан, яғни психологиялық мәнде анықталады. Қазақстан зоотопонимі халықтың күнделікті шаруасымен, қызметімен байланысты. Мұны кесте түрінде көрсетуге болады (1-кесте).

1-кесте – Зоотопонимдердің қалыптасуындағы әлеуметтік негіздері

№	Әлеуметтік негіз	Зоотопоним
1	Күнделікті қызметіне орай бағыт-бағдары	Айғырөткен (тұзды көл), Айғырұшқан (тау), Алаатқашар (қоныс), Атжетер (қирандылар, құрғақ құдық), Аткеткен (өзен), Қозыайдар (арық) т.б.
2	Нысанның сапалық ерекшелігі	Шұбарқұнан (көл), Құлаат (ауыл), Қоңырінген (құдық), Қаражорға (тау), Күреңат (көлтабан) т.б.
3	Әрекет, оқиғаның орын алуы	Түйебайланған (қоныс), Түйекетпес (құдық), Тайөлген (құдық), Өгізөлген (көл), Нарсойған (құдық), Лақкескен (жайлау), Құлынкеткен (өзен), Қойқырыққан (ауыл) т.б.
4	Нысанның үлкен-кішілігі	Бұқакөл (қоныс), Бұқасай (өзен), Бұзаушоқы (төбешік) т.б.
5	Зооморфтық атау	Қойтұяқ (қыстау), Ботатірсек (төбешік), Өгізмүйіз (төбе) т.б.
6	Жер рельефін белгілеу	Ақсиыр (қоныс), Алабайтал (қоныс), Байтал (тау), Алабие (қоныс), Егізлақ (құм), Өгіз (қыстау) т.б.
7	Зоонимдерге қатысты кәсіп иесін белгілеу	Жылқышы (төбешік, мола), Сиыршы (өзен), Жылқышытөбе (қоныс), Өгізшісай (өзен), Шопан (жайлау) т.б.
8	Халықтық зоомедицина	Қойтоғыт (ескі мекен) т.б.
9	Этномаркерлігі айқын атау	Биебау (қыстау), Қойтебін (қыстау), Қойсоғым (қырат) т.б.

Кестеден көріп тұрғанымыздай, адамның белгілі бір кеңістікте күнделікті қызметіне орай бағыт-бағдары халық санасында белгілі бір нысан ретінде қалыптасқан: *Бұзаужүргенсор, Қозыайдар, Оңтүстік Тайлақкеткен, Жылқыкеткен* т.б. Бұл атаулар тұрақты (қозғалмайтын/белгілі бір жердегі) нысанды ғана емес, семада сол нысан арқылы соңғы нүкте не жүзеге асатын бағыт-бағдар жүктелген.

Ал нысанның сапалық ерекшелігі, яғни пішімі, түсі, климаты, саны төрт түлік ерекшелігімен байланысты *Бозайғыр, Ақбота, Бурылат, Ақбуражанды, Алаатқашар, Бозіңген, Атанұлкен, Иісерген, Екіөгіз, Күреңат, Мыңжылқыжайлау, Атжақсы, Бесешикі* т.б. топонимдерге негізделген. Зоотопонимдердің сапалық ерекшелігі нысан ерекшелігіне үстемеленіп, бірнеше қатар тұрған нысанды не «тақыр жер/шөбі шүйгін/ірі нысан» дегенді білдіруі, сонымен қатар трансонимдену негізінде қалыптасса, маңындағы нысан ерекшелігін айқындауы әбден мүмкін.

Белгілі бір әрекет, оқиғаның орын алуы да халықтың атау тағудағы әлеуметтік уәжін аңғартады: *Атберген, Атжарғанжота, Буратиген, Бұзауөлген, Ешкіқырған, Ешкіөлген, Жылқықайырған, Қарақойсойылды, Қойқоздатқан, Қойқырыққан, Лақкескен, Наршөккен, Тайбаққан, Сиырсауған, Текетұрмастөбе* т.б. Күнделікті әлеумет тұрмысында орын алатын оқиғалар атауда «ескерту/қорғау» мәнінде сақталған. Сонымен бірге сиыр сауу, нардың шөгуі, тайды бағу, қой қырку тікелей халықтың әлеуметтік жағдайы туралы ақпарат береді. Сиырды сауыншы сауады, тайды жылқышы бағады, қойдың жүнін қойшы қырқады, сондықтан *Сиырсауған, Тайбаққан, Қойқырыққан* т.б. атаулары халықтың әлеуметтік жағдайымен тікелей байланысты.

Сонымен қатар халық атау тағатын нысан ерекшелігіне орай өз кәсібінің негізі – төрт түлікпен салыстырып, нысанның үлкен-кішілігіне орайластырған: *Бұзаубұлақ* (кішігірім бұлақ), *Тайтөбе* (кішігірім төбе), *Түйесай* (үлкен сай), *Түйесу* («төбедегі бұлақ» не үлкен су), *Өгізқұдық* (үлкен құдық) т.б.

Атау қалыптасуында адамның рөлі мен таным маңыздылығы отандық ғалымдар еңбектерінде де сөз болған: «... жер-су аттары (топонимдер) тек қана тілде, тілдік жүйеде өмір сүрмейді, сонымен қатар адам (этнос) санасында, танымында, жадында әрбір атаудың өз орны бар. Тіл әлемі мен табиғат (кеңістік) әлемі барысында оларды байланыстыратын адам әлемі бар. Кеңістік (орта, табиғат) адам арқылы оның ойлау жүйесі, сана, танымы негізінде ғана тілде, тілдік жүйеде өз «айналық» көрінісін бере алады» (Тілеубердиев, 2016: 46).

Бұл пікір халық танымы, санасында қалыптасқан бейнелер топонимдерде көрініс табады дегенге жетелейді. Бұл қаншалықты шындыққа жанасатынын байқау үшін рецепиенттер арасында сауалнама жүргізіп, соның нәтижесін аңғаруды шештік. Рецепиенттер бойынша жас шамасы мен әлеуметтік деңгейіне шектеу қойылмады, жалпы саны 150 адамды қамтыды. Оларға «зоотопонимдердің денотаттық микрокомпоненттік мәні қандай, атау қандай әсер береді,

нені еске түсіреді» сияқты сұрақтар қойылды. Осының негізінде зоотопонимнің архисемасы ретінде топоним түрі анықталды. Мәселен: *Қозықамазан* – жайлау, *Қойыарыған* – жайлау, *Тайқамазан* – тұзды көл т.б. Денотаттық микрокомпоненттік мәнінің үстеме анықтамасы болуы мүмкін (мәселен, орналасқан жері): *Ешкіқырған* – тұзды құдық, Тұрлығұл төбешігінен оңтүстік-батысқа, Сайөтпес ауылынан солтүстік-шығысқа қарай; Маңғыстау ауданы, Маңғыстау облысы. Сауалнамаға қатысушылардың 15% *Қозықамазан* зоотопоним мысалы негізінде нысанды анықтаса, *Тайқамазан* зоотопонимі негізінде тек 3% ғана нысанды дәл тапқан. Ал екінші – нысанның орналасуына қатысты сұраққа тек (алынған 293 (қайталанғанын қоспағанда) зоотопонимнің) 12% шамамен мал ұстау өңірлеріне қарай нысанның орналасқан жерін анықтаған. Мысалы:

Бұзаужеген

Қостанай облысындағы төбешік

Архисемасы: географиялық нысан (0,4%), адам (25%), қасқыр (60%).

Жекелеуші семасы: Сужарған көлінен солтүстікке, Татыр көлінен оңтүстік-батысқа қарай; Жангелді ауданы (0%), қасқыры көп өлке (70%), ұрлық орын алған жер (20%).

Тайжамылған

1. *Шығыс Қазақстан облысындағы тұзды көл*

Архисемасы: географиялық нысан (0,4%), түн (25%).

Жекелеуші семасы: Діңгек тауынан оңтүстік-батысқа, Барак Батыр ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай; Күршім ауданы (2%), белгілі бір оқиға орын алған база (1%), аспандағы жұлдыз атауы негізінде қалыптасқан географиялық нысан атауы (20%).

2. *Аттың үстіне жабатын көрпеше*

Архисемасы: матадан тігілген көрпе (жалпыншақ) (0,3%).

Жекелеуші семасы: жалпыншақ – атты жаратып, баптаған кезде тер қатпас үшін жабуға арналған жабу түрі, кейде оны сырттық дейді (0,2%).

Ойсылқара

1. *Ақтөбе облысындағы өзен*

Архисемасы: географиялық нысан (4,4%), база (25%).

Жекелеуші семасы: Діңгек тауынан оңтүстік-батысқа, Барак Батыр ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай; Күршім ауданы (0,3%), түйе бағатын өлке (20%).

2. *Түйе малының пірі*

Архисемасы: пір, әулие (90%).

Жекелеуші семасы: түйе малының қорғаушысы (80%), ертегі кейіпкері (10%), түйе тұқымы (10%).

Сиырсауған

1. *Абай облысындағы өзен*

Архисемасы: географиялық нысан (0,3%), ферма (4%).

Жекелеуші семасы: Кольчуга тауынан оңтүстік-батысқа қарай, Аюқашқан өзенінің сол саласы, Құлынжүн өзенінің оң саласы, Ертіс өзеніндегі Бұқтыма бөгеніне батысынан құяды; Көкпекті ауданы (0,1%), Сиыр сауып, мал ұстауға ыңғайлы жер (65%).

2. *Сиыр сауатын адам*

Архисемасы: сауыншы (90%).

Жекелеуші семасы: сиыр сауған кезде орын алған оқиға (75%); сиыр сауған белгілі адам (3%).

Биебау

1. *Шығыс Қазақстан облысындағы қыстау*

Архисемасы: географиялық нысан (0,1%).

Жекелеуші семасы: Зайсан ауданындағы қыстау (0,1%), бие байлайтын жер (45%).

2. *Дәстүр*

Архисемасы: сәуір айында қонаққа шақыратын мезгіл (20%).

Жекелеуші семасы: Бие байлап, қымыз ашытқаннан кейін алғашқы қымызға көрші-қолаңын шақыру дәстүрі (Қалиев, 2014: 28) (30%), салт (70%), жәндік (дәуіт) (9%).

*Ақбақай*1. *Жамбыл облысындағы ауыл*

Архисемасы: географиялық нысан (0,4%).

Жекелеуші семасы: Мойынқұм ауылынан солтүстікке қарай 96 км-дей жерде, Желтаудың оңтүстік-батыс беткейінде орналасқан; Мойынқұм ауданы (0,1%), арғымақ (15%).

2. *Бәйге аты*

Архисемасы: сәйгүлік, бәйгеге шабатын ат (40%).

Жекелеуші семасы: тұлпар, жылқышының бәйге аты (30%), белгілі ән (70%).

Ақбақай атауының бірнеше уәжі бар: Мойынқұм ауданы құмды алқап болғандықтан, оны мекендейтін жабайы аңдар – ақбөкендердің қырылып, олардың бақайларының көптеп кездесуіне байланысты аталған болуы керек (Иманбердиева т.б., 2021: 79); жылқышы Орақтың бәйгеге қосатын арғымағы. Осыған байланысты халық арасында аңыз тараған: Әбілқайырдың тұңғышы Шах-Будақ сұлтанның асындағы бәйгеге жылқышы Орақтың жалғыз Ақбақайы қосылмады. Қаракшылар құйрығына құбыжық байлап, елден аластатып жіберген. Құбыжығы – иесі (argumaq.kz). Бұл атау прецедентті феномен болып саналады, халық арасында көпке танымал ән негізінде де сақталған.

1-диаграмма – Зоотопонимдердің денотаттық микрокомпоненттік мәні

Жекелеуші сепадағы топонимдердің параметриялық ерекшелігі айқын әрі ұқсас болды, мәселен: орналасқан жері, әулиелік, тылсым күш, мал бағуға қолайлылық. Бұл халықтың ортақ кәсібі, ортақ наным-сенімін аңғартады.

Ұлттық-прецедентті атаулар – қандай да бір этнолингвомәдени қауымдастықтың кез келген өкіліне белгілі және ұлттық когнитивті базаға жататын феномендер, дегенмен оларды тану үшін аялық білім қажет (Караулов, 1987: 49).

Бір аудан көлемінде зоотопонимдерді зерттеген географ-ғалымдардың пікірінше, төрт түлік атауларынан жасалған зоотопонимдер, негізінен, тау және су нысандарына көптеп тағылған (Егинбаева т.б., 2022: 42). Сондықтан да болар, тау, су нысандарын атау бойынша анықтау аса қиын болмады. Оған қоса рецепиенттер атау негізінде нысанды анықтауда ассоциация негізіне сүйенген болуы мүмкін.

Денотаттық микрокомпоненттің хабарлаушы (жеткізуші) бөлігінде зоотопонимдердің экстра байланысын сипаттайтын ассоциациялар қамтылған:

● «метафоралық үстеме, яғни симилиятивтік байланыс»: *Атантүйе* – «шөл кемесі»; *Атжетер* – «ер қанаты» т.б.

● «прецедентті мәтіннің өзектіленуі»: *Ойсылқара* –

Жылқы атасы – Қамбар ата,

Сиыр атасы – Зеңгі баба,

Түйе атасы – *Ойсыл қара*,

Қой атасы – *Шопан ата*,

Ешкінің иесі – Сексек ата.

Ақбақай –

Ат қайда *Ақбақайдай* шаппай желген,

Қыз қайда құдашадай көзі күлген.

Алыстан ат арытып келгенімде,

Шақыртпай еш адамға өзі келген.

Ахау-ау, сәулем-ай,

Өзі келген-ай,

Аха-ха-ау арманай (Ander.kz).

• «тұрақты тіркестің өзектіленуі»: *Атжал – Ат жалында* – қару-жарағын құрсаңа әбзелі жарасқан ат үстіндегі жігіт; *Ақтүйе – Ақ түйе* – «ақ түйенің қарны жарылды» – қуанышты хабар; *Нар – Нар жігіт* – алып, мықты жігіт т.б.

И.А. Королёваның пікірінше, «кез келген географиялық нысанды атау тек таза лингвистикалық үдеріс емес және ол тек жай ғана белгілеумен шектелмейді. Лингвистикалық және экстралингвистикалық ақпараттың толыққанды болуы қандай да бір халықтың нақты кезеңдегі мәдени-тарихи және ұлттық бірегейлік ерекшелігімен байланыста көрініс табушы бірлік болуға мүмкіндік береді» (Королёва, 2011: 262).

Байқап отырсақ, зоотопонимдер – екіншілік атау нәтижесі ретінде халықтың болмысын айқындаушы әлеуметтік-психологиялық код: бір жағынан – мәдени таным, екінші жағынан – тұрмыс тіршілік, үшінші жағынан – белгі, нысан.

Қорытынды

Сан ғасырлап жиналған зоотопонимдердегі ақпарат негізінде әлеуметтік мәнің болуы заңды, себебі төрт түлікке қатысты ғасырлап жиналған тәжірибе: жылқы баптау, қой қырку, мал сою, малға ыңғайлы соқпақ жол табу т.б. атауларда көрініс таппаса, қазақ халқының о бастағы тұрмыс-тіршілігі осы кезге дейін жетпес еді, яғни сабақтастық болмас еді.

Осы сабақтастықтың негізінде атауды қабылдау психологиясы да тілдегі бар сөздік қордың байланысын көрсетеді, себебі зоотопонимдер – екіншілік атау нәтижесі.

Мал шаруашылығының қыр-сырын ғасырлап меңгерген қазақ үшін осы кәсіппен сабақтасып жатқан «әулиелік» те атауда көрініс тапқан, яғни мал бағу кәсібі тілдегі көрініс тапқан бірліктер негізінде халықты/ұлтты ұйыстырушы фактор болғандығының дәлелі – зоотопонимдер.

Атаудың лингвистикалық және экстралингвистикалық мәліметтері атау беру уәжін, атау тағудағы әлеуметтік-тарихи ассоциациясын, атауды қабылдаудағы тіл иесінің таным-түсінігі мен талғамын айқындайды, яғни зоотопонимдерді әлеуметтік және психологиялық тұрғыдан зерттеу әлемнің топонимдік (зоотопонимдік) бейнесін анықтауда маңызды.

Ойымызды қорыта келе, зоотопонимдердің экстра байланысын сипаттайтын ассоциациялар, яғни тіл иесінің атауды қабылдаудағы таным-түсінігі симилиативтік байланыс, прецедентті мәтін, тұрақты тіркесті өзектілендірген. Ал бұл өз кезегінде әлеуметтің зоотопонимдерді прецедентті есім (Ойсылқара), метафоралық тіркес: «шөл кемесі», «ер қанаты», тұрақты тіркес мағынасы: қуанышты хабар, мықты жігіт сияқты ақпарат жиынтығы ретінде қабылдайды дегенді білдіреді, яғни халықтың ғасырлап жинаған ұлттық дәстүрлі идеологиясы осы атауларда сақталған.

Халықтың құндылықтары өзгеріп, дамып отырады, әр кезең мен дәуірде сол халықтың өзіндік әлемнің топонимдік бейнесі түзілді деп тұжырым жасауға болатыны, алайда ол бейне уақыт өте келе мүлдем құрымайды, қайта өзгеріп, толығып отыратыны дәлелденді.

Болашақта атаулардың қалыптасуы/қабылдануындағы әлеуметтік, психологиялық негіздерін анықтау ұлттық ономастикалық корпус түзуде, жаңа атаулардың қалыптасуында ғана емес, сонымен бірге кең мағынада, жалпы қазақ ұлтының болмысын, табиғатын, ұлт ретінде қалыптасу себептерін айқындауда маңызды.

Мақала ҚР ҒЖБМ қаржыландырып отырған «AP14871055 Қазақ тілдік танымдағы «Төрт түлік» концептінің өрісі» ғылыми жобасы аясында орындалды.

Әдебиетгер

Абдрахманов А. (1991) Историко-этимологическое исследование топонимов Казахстана // Научный доклад по опубликованным трудам, представленный к защите на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Алма-Ата, 1991. – 58 с.

Ақбақай (текст) – Ander.kz

Басик С.Н. (2018) Коммодификация топонимии как феномен социально-экономической и культурной географии // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Естественные науки. – 2018. – №2. – 146 с. DOI: 10.18384/2310-7189-2018-2-59-70

Голев Н. Д., Дмитриева Л. М. (2008) Единство онтологического и ментального бытия топонимической системы (к проблематике когнитивной топонимики) // Вопросы ономастики. – 2008. – №5. – 207 с.

Дмитриева Л.М. (2002) Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы (на материале русской топонимии Алтая). – Барнаул, 2002. – 367 с.

Егинбаева А.Е., Сапаров Қ.Т. (2002) Зоонимдердің Шет ауданы топонимдерін жасаудағы орны мен ерекшеліктері // Гидрометеорология и экология. – 2022. – №3. – С. 40-48.

Жанұзақ Т. (2021) Еңбектерінің толық 5-томдық жинағы. – Алматы, 2021.

Иманбердиева С.Қ., Құламанова З.Ә., Бекенова Г.Ш. (2021) Жамбыл облысы топонимдерінің кестелік сөздігі. – Нұр-Сұлтан: Қайнар, 2021. – 465 б.

Иманбердиева С.Қ., Тойшыбаев З., Мәлікова С.З. (2020) Солтүстік Қазақстан облысы топонимдері. – Нұр-Сұлтан: «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КЕАҚ, 2020. – 788 б.

Карабулатова И.С. (2002) Русская топонимия в этнопсихолингвистическом аспекте: дисс. ... доктора филол. наук. – Тверь, 2002. – 501 с.

Караулов Ю.Н. (1987) Русский язык и языковая личность. – М.: Русский язык, 1987. – 264 с.

Конкашпаев Г.К. (1951) Казахские народные географические термины // Известия АН КазССР, серия географ. – Алма-Ата, 1951. – С. 24-30.

Королёва И.А. (2011) Языковые и культурные контакты в русско-белорусском приграничье // Актуальные проблемы приграничных районов Беларуси и Российской Федерации. Материалы международной научно-практической конференции. – Витебск, 2011. – С. 261-264.

Қалиев Б. (2014) Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2014. – 728 б.

Қойшыбаев Е. (1986) Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 256 б.

Ораз А. (2017) Жылқысы кіл көкмойнақ бұл өңірдің. – Арғымақ Ұлттық танымдық порталы (argymaq.kz).

Рублева О.Л. (2007) О лингвострановедческом потенциале топонимов и о соответствии словаре [Электронный ресурс] // Россия – Восток – Запад. Проблемы межкультурной коммуникации. Материалы научно-практической конференции. – 2007. – Режим доступа: <https://www.toponimika.ru/index.php?id=80>

Рудакова А.В. (2019) Специфика психолингвистического описания семантики топонимов // Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика. – 2019. – №1. – 175 с.

Супрун В.И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал: автореф. ... доктора филол. наук. – Волгоград, 2000. – 80 с.

Тілеубердиев Б. (2016) Қазақ ономастикасындағы дүниенің (ғаламның) топонимиялық бейнесі // Ономастикалық хабаршы. – 2016. – №2 (32). – 100 б.

Фаткуллина Ф.Г. (2015) Топонимы как компонент языковой картины мира // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – №1.

Shaun Lim Tuan Gin, Francesco Perono Scacciafoco. Toponyms as a Gateway to Society in: Old World: Journal of Ancient Africa and Eurasia. Volume 1 Issue 1 (2021) (brill.com)

References

Aqbaqaj (tekst) – Ander.kz (in Kazakh).

Abdrakhmanov A. (1991) Istoriko-jetimologicheskoe issledovanie toponimov Kazahstana. – Nauchnyj doklad po opublikovannym trudam, predstavlenyj k zashhite na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskikh nauk. [Abdrakhmanov A. (1991) Historical and etymological study of toponyms of Kazakhstan. – Scientific report on published work, presented to protect the competition of the academic degree of doctor of philological sciences]. – Alma-Ata, 1991. – 58 s. (in Russian)

Basik S.N. (2018) Kommodifikacija toponimii kak fenomen social'no-jekonomicheskoi i kul'turnoi geografii [Basik S.N. (2018) Commodification of toponymy as a phenomenon of socio-economic and cultural geography]. – Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Serija: Estestvennyje nauki. – 2018. – №2. – 146 s. DOI: 10.18384/2310-7189-2018-2-59-70 (in Russian)

Dmitrieva L.M. (2002) Ontologicheskoe i mental'noe bytie toponimicheskoi sistemy (na materiale russoj toponimii Altaja). [Dmitrieva L.M. Ontological and mental existence of the toponymic system (on the material of the Russian toponymy of Altai)] – Barnaul, 2002. – 367 s. (in Russian)

Eginbaeva A.E., Saparov K.T. (2022) Zoonimderding Shet audany toponimdering zhasaudagy ony men erekshelikteri [Eginbaeva A.E., Saparov K.T. (2022) The position and features of zoonyms in the creation of toponyms of

Shet district]. – Gidrometeorologija i jekologija. – №3. – 2022. – S. 40-48. (in Kazakh)

Fatkullina F.G. (2015) Toponimy kak komponent jazykovoj kartiny mira [Fatkullina F.G. (2015) Toponymy as a component of the language picture of the world]. – Contemporary problems of science and education. – Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. – 2015. – №1-1. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=18126> (in Russian)

Golev N. D., Dmitrieva L. M. (2008) Edinstvo ontologicheskogo i mental'nogo bytija toponimicheskoy sistemy (k problematike kognitivnoj toponimiki) [Golev N. D., Dmitrieva L. M. (2008) The unity of ontological and mental existence of the toponymic system (to the problem of cognitive toponymy)]. – Voprosy onomastiki. – 2008. – №5. – 207 s. (in Russian)

Imanberdieva S.Q., Qulamanova Z.Ə., Bekenova G.Sh. (2021) Zhambyl oblysy toponimderining kestelik sozdigi. [Imanberdieva S.K., Kulamanova Z.A., Bekenova G.Sh. (2021) Tabular dictionary of toponyms of Zhambyl region]. Nur-Sultan: Qajnar, 2021. – 465 b. (in Kazakh)

Imanberdieva S.Q., Tojshybaev Z., Malikova S.Z. (2020) Soltystik Qazaqstan oblysy toponimderi.– Nur-Sultan: «Shajsultan Shajahmetov atyndagy «Til-Qazyna» ulttyq gylymi-praktikalyq ortalygy» KEAQ, 2020. – 788 b. [Imanberdiyeva S.K., Toyshibayev Z., Malikova S.Z. (2020) Toponyms of the North Kazakhstan region] (in Kazakh)

Karabulatova I.S. (2002) Russkaja toponimija v jetnopsiholingvisticheskom aspekte. [Karabulatova I.S. Russian toponymy in ethnopsycholinguistic aspect]: diss. ... doktora filologicheskikh nauk. – Tver, 2002. – 502 s. (in Russian)

Karaulov Ju.N. (1987) Russkij jazyk i jazykovaja lichnost'. [Karaulov Yu.N. (1987) Russian language and linguistic personality]. – M.: Russkij jazyk, 1987. – 264 s. (in Russian)

Konkashpaev G.K. (1951) Kazahskie narodnye geograficheskie terminy. [Konkashpayev G.K. (1951) Kazakh folk geographical terms]. Izvestija AH KazSSR, serija geograf. – Alma-Ata, 1951. – S. 24-30.

Koroljova I.A. (2011) Jazykovye i kul'turnye kontakty v rusско-belorusском prigranich'e. [Koroleva I.A. (2011) Language and cultural contacts in the Russian-Belarusian border area. – Current problems of border areas of Belarus and the Russian Federation]. – Aktual'nye problemy prigranichnyh rajonov Belarusi i Rossijskoj Federacii. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. – Vitebsk, 2011. – S. 261-264. (in Russian)

Oraz Abaj (2017). Zhylqysy kil kokmojnaq bul onirding. – Argymaq Ulttyq tanymdyq portaly (argymaq.kz). [Abai Oraz. The horse Kil kokmoynak of this region. – Argymak national educational portal (argymaq.kz.)] (in Kazakh).

Qaliev B. (2014) Qazaq tilining tysindirme sozdigi. [Kaliev B. (2014) Kazakstan tilinin tysindirme sözdiri]. – Almaty, 2014. – 728 b. (in Kazakh)

Qojshybaev E. Qazaqstannыng zher-su attary sozdigi. [Koishybayev Y. (1986) Kazakhstan zher-su attara sozdigi]. – Almaty: Mektep, 1986. – 256 b.

Rubleva O.L. (2007) O lingvostranovedcheskom potencie toponimov i o sootvetstvujushhem slovare [Jelektronnyj resurs] [Rubleva O. L. (2007) On the linguistic and cultural potential of toponyms and the corresponding dictionary [Electronic resource]. – Rossiya – Vostok – Zapad. Problemy mezhkul'turnoj kommunikacii. Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii. – 2007. – Rezhim dostupa: <https://www.toponimika.ru/index.php?id=80> (in Russian)

Rudakova A.V. (2019) Specifika psiholingvisticheskogo opisaniya semantiki toponimov [Rudakova A.V. (2019) Specifics of the psycholinguistic description of the semantics of toponyms]. – Vestnik VGU. Serija: Filologija. Zhurnalistika. – 2019. – №1. – 175 s. (in Russian)

Shaun Lim Tyan Gin, Francesco Perono Cacciafoco. Toponyms as a Gateway to Society in: Old World: Journal of Ancient Africa and Eurasia. Volume 1 Issue 1 (2021) (brill.com) (in English)

Suprun V.I. (2000) Onomasticheskoe pole russkogo jazyka i ego hudozhestvenno-jesteticheskij potencial [Suprun V.I. (2000) Onomastic field of the Russian language and its artistic and aesthetic potential]: avtoref. ... doktora filol. nauk. – Volgograd, 2000. – 80 s. (in Russian)

Tileuberdiev B. (2016) Qazaq onomastikasыndagy duniening (galamnyng) toponimijalyq bejnesi [Tileuberdiev B. (2016) Toponymic image of the world (universe) in Kazakh onomastics]. – Onomastikalyq habarshy. – №2 (32) – 2016. – 100 b. (in Kazakh)

Zhanuzaq T. (2021) Enbekterining tolyq 5-tomdyq zhinagy. [Zhanuzaq T. (2021) Complete 5-volume collection of works]. – Almaty, 2021. (in Kazakh)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 16.01.2024

Article

IRSTI 16.21.33

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-52-66>**Q. Balabekova¹**, **Zh. Otarbekova²**, **M. Imanqulova³**¹Doctor of Philosophy (PhD), Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: katira670323.k@mail.ru²Corresponding author, Candidate of Philological Sciences, Kazakh National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhotarbekova@gmail.com³Doctor of Philosophy (PhD), postdoctoral fellow, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: mika_iman@mail.ru

LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE CONCEPTS “WEALTH” AND “POVERTY” IN FOLKTALES

Abstract. The purpose of this paper is to identify the concepts “wealth” and “poverty” in Kazakh folk tales as linguistic representations of folk cognition.

Linguocultural analysis revealed cultural information in a historical and ethnographic context, ancient folk knowledge, and allowed us to recognise the linguistic character. Wealth and poverty as a binary opposition were considered from the point of view of world outlook and cognition of the world, moral and ethical norms in the period of formation of ethnos consciousness in the fairy tale era and compared with the mental life of the people at the present stage.

As the material of the study 31 household fairy tales were taken. The linguistic units representing these concepts were selected from fairy tale texts. A free associative experiment was conducted, in which the representation of these concepts in modern youth language was compared with fairy tale language.

Wealth was defined as a material and spiritual concept, language representations were considered in binary opposition with poverty and it was argued that poverty and wealth come from the mind, not from property. When comparing the results of the free associative experiment, it was found that both material and spiritual values underwent a great change.

As a result, it was noticed that there are both common and distinctive features between these levels. The commonality is due to the universal, universal character of these concepts, the distinctive features in most cases are manifested at the figurative, axiological level.

This study contributes to the development of linguofolkloristics, cognitive linguistics.

In the future, we will see the practical significance of the study in further study of other genres of Kazakh folk tales as linguistic representations of folk cognition, study of the language of modern author's tales and the need to form a frequency dictionary of the language of folk tales.

Keywords: mentality, concept, binarity, opposition, frequency.

Қ.Ш. Балабекова¹, **Ж.К. Отарбекова²**, **М.А. Иманқұлова³**¹философия докторы (PhD), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: katira670323.k@mail.ru²автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zhotarbekova@gmail.com³философия докторы (PhD), постдокторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mika_iman@mail.ru

ХАЛЫҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ “БАЙЛЫҚ” ЖӘНЕ “КЕДЕЙЛІК” КОНЦЕПТІЛЕРІНІҢ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТТЕЛУІ

Аңдатпа. Бұл жұмысымыздың мақсаты – қазақ халқының тұрмыс-салт ертегілеріндегі “байлық” және “кедейлік” концептілерін халық танымының тілдік репрезенттері ретінде анықтау.

Лингвомәдени талдау тарихи-этнографиялық аядағы, көне халық танымындағы, мәдени ақпаратты анықтап, тілдік сипатын тануға мүмкіндік берді. Байлық пен кедейлік бинарлық оппозиция ретінде ертегілік дәуірдегі этнос санасының қалыптасу кезеңіндегі дүниетанымы мен әлемді тануы, адамгершілік-этикалық нормалары тұрғысынан қарастырылып, қазіргі кезеңдегі халықтың ментальды болмысымен салыстырылып берілді.

Зерттеу материалы ретінде 31 тұрмыс-салт ертегісі алынды. Ертегі мәтіндерінен осы концептілерді репрезенттейтін тілдік бірліктер анықталып, олардың қолданысы контекст аясында қарастырылды. Еркін ассоциативті эксперимент жүргізіліп, аталған концептілердің қазіргі жастар тілінде репрезенттелуі ертегі тілімен салыстырылды.

Байлық материалдық және рухани концепт ретінде анықталып, тілдік репрезенттері кедейлікпен бинарлық оппозицияда қарастырылып, кедейлік пен байлықтың дүниеден емес, ақылдан болатыны тұжырымдалды. Еркін

ассоциативті эксперимент нәтижелерін материалдық құндылықтардың да, рухани құндылықтардың да көп өзгеріске түскені анықталды.

Нәтижесінде ол деңгейлер арасында ортақтық та, айырым белгілер де бар екені байқалды. Ортақтық бұл концептілердің жалпыадамзаттық, әмбебаптық сипатынан туындаса, айырым белгілер көп жағдайда образдық, аксиологиялық деңгейден көрінеді.

Бұл зерттеулер қазақ тіліндегі лингвофольклористика саласын, когнитивті лингвистиканы дамытуға үлес қосады.

Зерттеудің практикалық мәнін келешекте басқа да қазақ халық ертегілері жанрларын халық танымының тілдік репрезенттері ретінде зерттеуден, қазіргі заманғы авторлық ертегілер тілін зерттеуден, халық ертегілері тілі бойынша жиілік сөздік түзу қажеттігінен көреміз.

Тірек сөздер: ментальдылық, концепт, бинарлық, оппозиция, жиілік.

Қ.Ш. Балабекова¹, Ж.К. Отарбекова², М.А. Иманкулова³

¹доктор философии (PhD), Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы, e-mail: katira670323.k@mail.ru

²автор-корреспондент, кандидат филологических наук, Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы, e-mail: zhotarbekova@gmail.com

³доктор философии (PhD), постдокторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы, e-mail: mika_iman@mail.ru

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТОВ “БОГАТСТВО” И “БЕДНОСТЬ” В НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Аннотация. Целью данной работы является определение концептов “богатство” и “бедность” в быту и обрядовых сказках казахского народа как языковых репрезентаций народного познания.

Лингвокультурный анализ позволил выявить и распознать языковой характер информации в историко-этнографическом контексте, древнекультурном познании, культуре. Богатство и бедность как бинарная оппозиция рассматривались с точки зрения мировоззрения и познания мира, нравственно-этических норм в период становления сознания этноса в сказочную эпоху и сравнивались с ментальным бытием народа на современном этапе.

В качестве материала исследования были взяты 31 бытово-обрядовая сказка. Из сказочных текстов были выделены языковые единицы, репрезентирующие эти концепты, и их использование было рассмотрено в контексте. Был проведен свободный ассоциативный эксперимент, в котором репрезентация данных концептов в современном молодежном языке сравнивалась со сказочным языком.

Богатство определялось как материальное и духовное понятие, языковые репрезентации рассматривались в бинарной оппозиции с бедностью и утверждались, что бедность и богатство исходят не от мира, а от разума. Было обнаружено, что результаты свободного ассоциативного эксперимента сильно изменились как в материальных, так и в духовных ценностях.

В результате было замечено, что между этими уровнями существуют как общие, так и отличительные черты. Общность обусловлена общечеловеческим, универсальным характером этих концептов, отличительные черты в большинстве случаев проявляются на образном, аксиологическом уровне.

Эти исследования вносят вклад в развитие лингвофольклористики, когнитивной лингвистики в казахском языке.

Практическую значимость исследования мы видим в дальнейшем изучении других жанров казахских народных сказок как языковых репрезентаций народного познания, изучении языка современных авторских сказок, необходимости формирования частотного словаря по языку народных сказок.

Ключевые слова: ментальность, концепт, бинарность, оппозиция, частота.

Introduction

Wealth and poverty are well-studied linguistic concepts that represent mental nature of the population. In linguistics proverbs and sayings in Russian language, including the domain of phraseological units, English, French, Yakut languages on the perspectives of dialects have been well studied through the assistance of comparative linguocultural researches.

Wealth and poverty are concepts that show the mental nature of the nation and have been studied in language. In Russian linguistics, proverbs and idioms are well studied from the point of view of their dialectal character and from the point of view of their comparative linguistic and cultural character in English, French, and Yakut languages.

The purpose of our work is to determine the conceptual notions; wealth and poverty on the basis of world folktales, traditional stories about common people, to identify changes in the conceptual characteristics in tales and define modifications of ethnic cognition which is reflected by the internal

structure of the notions.

Upon the investigation materials underlie a linguistic-statistical analysis of 31 fairy tales that are selected as original world and Kazakh folktales. The total number of words in these tales of research reached 34,973 and the number of applied words of research are 8,884.

In the 1950s of the twentieth century, a new discipline was born in the study of folk tales in Russian language, named as applied folklore – folkloristics. The term was first used by the scholar A.T. Khrolenko (Khrolenko, 1974: 9-23).

Research centers of three schools – Voronezh school, Petrozavodsk and Kurs schools have left a significant token on the formation and development of linguo folkloristics, studying the language of folklore from different perspectives. Since that period, linguocultural analysis of folklore texts has started and the recognition of the language of folklore began to be recognised as a manifestation of people's mentality (Artemenko, 2009: 81-87).

Linguocognitive analysis of folklore texts allows us to determine and describe the folklore images of the represented world, and linguistic cultural analysis allows us to identify and recognize the linguistic nature of cultural information in the historical and ethnographic context, ancient folklore, beliefs and traditions. The central part of the research is a linguistic-statistical analysis made on thirty-one fairy tales in world and Kazakh literature.

The study of the semantics of the folk-poetic word, the development of the foundations of folklore lexicography, the realization of the project on the dictionary of Russian language folklore, the comparative analysis of the language of folklore of different nations revealed a huge linguistic and cultural potential of the branch of linguistics – folkloristics. It turned out that, within the framework of linguo-folkloristic studies, original approaches to solving such fundamental issues as ethnic mentality and cultural archetypes are possible.

Closer examinations made on folk tales will be a tool for revealing the ethnic nature of any nation. A.T. Khrolenko defined that the problem of ethnic mentality and cultural archetype may be solved through the research of linguistic and folklore studies (Khrolenko, 2010: 167).

The analysis of the style of texts enables readers to better understand the figurative nature of the folk language, to explore its linguistic consciousness and the network of thought. Accordingly, fairy tales retain the linguistic worldview and perception of the world in that period, the formation of ethnic consciousness, their moral and ethical norms, traditions and rules of behavior that were once formed in the society.

A range of notions in the minds of an ethnos form a conceptual system. The concept is the basic unit of mentality. In his analysis, Russian researcher V.I. Krasik concludes that: “A concept as a mental formation in the consciousness of an individual is an exit to the conceptual sphere of society, i.e. ultimately to culture, and the concept as a unit of culture is the fixation of collective experience, which becomes the property of the individual. In other words, these approaches differ in vectors in relation to the individual: the linguocognitive concept is the direction from individual consciousness to culture, and the linguocultural concept is from culture to individual consciousness” (Krasik, 2002:139).

Kazakh scholars underline about the features of ethno cultural, social concepts in Kazakh language the following “The combination of language patterns that denote the peculiarities of ethnos, a cognitive notion, consciousness, a cognitive field, nature and being namely ethnic, cultural and cognitive reality, should be analyzed as “a dominant idea possessing a conceptual meaning”. The basic category of cognitive linguistics (a concept) is a linguistic phenomenon arising from the combination of logical models that systematize, regulate and classify the cluster, which is organized by the knowledge of some ethnos, and they show the integrity of language patterns in synonymous, associative, binary and other relations (Abdikalyk, 2016: 3177).

The study of folklore as the representation of cultural and ethnic significance reflecting on the mental nature of people is significant in terms of studies in this domain.

Materials and methods

During the research, the heritage of folk oral literature, in particular, M. Auezov's collection “Studies on Folklore” (2012), the 1-3 volumes of the collection of “Kazakh Tales” (1957-1964), the 4th volume of “Fairy Tales” (1988), the 76th volume of the collection of “Words of the Ancestors” were

sorted and used as the main research material, and a frequency dictionary was created for 31 tales.

As a result of the statistical analysis, it was determined that the word *rich* was used 104 times, the word *poor* – 25 times, the word *wealth* – 22 times, and the word *poverty* – 1 time, which became the basis for analysis as a concept. 100 males and females participated in the free associative experiment. Description, conceptual analysis, linguistic statistical methods, free associative experiments were used as research methods.

Literature review

The first study of the concept “wealth” and “poverty” in Turkic languages was conducted in the work by A.N. Samoilovich (Samoilovich, 1936). “Wealth” as a concept was represented in the research by V.F. Yegorova (Yegorova, 2012) based on Russian, Yakut, French proverbs, within the framework of phraseology and paremiology of the Lak language, by A. Sh.Kunbuttayeva (Kunbuttayeva, 2013), in terms of the axiological nature of English phraseology, in Lyzlov's article (Lyzlov, 2017), the representation of the concept “wealth” in the dialect discourse was reflected in the study by S.V. Voloshina and M.A. Tolstova (Voloshina, Tolstova, 2018).

Wealth and poverty in the linguistic consciousness of Russian and English youth were considered by Steshina E.G. (Steshina, 2008), linguistic objectification of wealth and poverty in the Russian language was studied by Tarasova A.S. (Tarasova, 2021), linguistic and cultural features were discussed by Kutsyi S.B. (Kutsyi, 2003), the diachronic space of the concept of poverty in English and Russian linguistic and cultural studies was studied by Ponomareva E.Yu. (Ponomareva, 2010), in English fairy tales by Nesterova T.G. (Nesterova, 2015), and the concept “wealth” in the author's image of the world was considered by Putilina L.V. (Putilina, 2015).

The concept “wealth” in the Russian language consciousness was considered by Makeyeva N.S. (Makeyeva, 2009), Klementyeva E.V. has studied the cognitive-pragmatic aspect of the concept “wealth” (Klementyeva, 2008) from a dissertation point of view on the basis of Russian and English language materials, while Komarova M.M. (2021) and Yarotskaya G.S. (2014) considered these binary concepts in Russian fairy tales.

In Kazakh linguistics, the concept “wealth” and “poverty” was considered as a binary opposition in the research of J. Koshanova (Koshanova, 2009) and A. Biyazydykova studied the concepts “wealth” and “poverty” among the concepts defining the informational field of the concept of garden-wealth and character (Biyazydykova, 2014a: 80-85), (Biyazydykova, 2014b: 192). At the same time, K. Balabekova's research analyzed the concepts “wealth” and “poverty” in Kazakh folktales from an oppositional point of view (Balabekova, 2023). A review of the literature shows that although this issue has been widely studied in other languages from different angles, it has not become a full-fledged research object in Kazakh linguistics.

Results and discussions

One of these concepts in fairy tales which builds a binary opposition is the widespread application of concepts “wealth” and “poverty”. The issue of notions of wealth and poverty have long been mentioned in verbal text types in literature, in the form of poetry and in prominent thinkers' philosophical works. Initially, in terms of Turkic language families it was raised by the academician A.N. Samoilovich in connection with the contradictions of lexical units. In his research, he revealed some evidence by comparing and studying the names of notions correlated with the concepts “wealth” and “poverty” that one may identify through the information about the social status of the Turkic people (Samoilovich, 1936: 21-66).

As noted by a Russian scholar M.V. Pimenova, “by the binary concepts we understand such representational words which are called antonyms. These concepts may also be called opposing ones. For example, a binary concept of *love* is *hate*, of *light* is *darkness*, *friend and foe*, *build and destroy*, *many and few*, and etc.” (Pimenova, 2011: 127).

Describing the possibility of representing oppositional pairs at levels of human activities in literary criticism, Yu.M. Lotman addressed the problem of binary opposition as follows: “The basis of the internal organization of the elements of the text, as a rule, is the principle of binary semantic oppositions: the world will be categorized into rich and poor, friends and foes, faithful and disbelievers, enlightened and uneducated, people of Nature and people of Society, enemies and friends” (Lotman,

1998: 227).

According to Kazakh academician, A. Qaidar and in his ethnolinguistic dictionary “Kazakhs in the world of their native language” the definition of the notion of wealth is suggested in the following way: “Wealth. Abundant wealth, treasures, maritime property, countless money, price. Wealth, as a rule, belongs for a certain social group or for an individual, it goes under the jurisdiction of a state, and is inherent only in them. The concept “wealth” and its value, its method of assessment are not the same in every society and for every person. Wealth is a concept inherent not only in the real world, but also in the spiritual (abstract) world, one of the criteria of determining its quantity and quality, its meaning and significance. The notion of wealth forms in Kazakh nature the opposite equivalent of the concepts “poverty” and “self-esteem”; it is not only a material concept, but also it is a steppe mentality and an intellectual worldview, which are complex notions. Weighing all the ways of ethical life and its layers of traditions, customs, beliefs, complex philosophical concepts intertwined with the concept of a civilized concept, he provides a number of linguistic data about the richness of Kazakh language. For example, the saying in Kazakh language “The first wealth is health, the second wealth is hearth, the third wealth is welfare” means that Kazakhs firstly admit health to wealth. The second wealth for them is marriage, close family relationship, and then following these dignities comes the idea of being rich and wealthy. The material wealth appears as the third one (Qaidar, 2009:38).

The verbalization of these concepts is examined in our study at the level of word study. As soon as the fairy-tale texts and their linguistic units representing those concepts, the applications and lexical meanings of concepts “wealth” and “poverty” have been defined, we viewed the synonymous and antonymous relations of the concepts on the framework of contexts.

In our view, the lexical layer of Kazakh fairy tales consists mainly of words common to the Turkic language system and ancient Kazakh original words. One of the basic concepts in folk tales is grouped in classification of notions “rich and poor” and about the circle of notions “wealth and poverty”. The key word for the notion of “wealth” is the lexeme “wealth”. In Kazakh linguistics, the concepts “wealth and poverty” have been investigated and studied at the opposition level, their cognitive nature and functions have been revealed. Emphasizing the cumulative function of linguistic units in this regard, the study of the concept “wealth and poverty” by J. Koshanova is referred to as a social concept. “Formed on the basis of centuries of human experience, the concepts possess the ability to collect, store and transmit information to future generations (Koshanova, 2009). On the basis of the accumulated linguistic units, the scholar proved that it is possible to reflect on the changes in people’s perception and the social environment of the notions “wealth and poverty.”

Explaining the key terminology of the field “wealthy”, we discover that the word is associated with wealth, and the poor with poverty. Therefore, research has tended to focus on the studies of how often these words are used as the glossary of folk tales.

The word *бай/bai* (*wealthy man, the rich*) as a noun is used 104 times, it is functioned as a root or lexical base form for 56 times, the other derivatives of the word are formed with the help of suffixes in Kazakh case forms and applied in the following ways; *байға/baiga* – 4 (to a wealthy, to rich), *байдан/baidan* – 2 (from wealthy, from rich), *байдікі/baidiki* – 2 (bai’s, wealthy one’s), *байды/baidy* – 1 (the wealthy), *байдың/baidyn* – 33 (his, rich person’s), *байеке/baieke* – 2 (respectful addressing to a rich person), *баймын/baimyn* – 1 (I am rich), *байлардың/bailardyn* – 2 (rich people’s), *бай-манан/bai-manan* – 1 (rich feudals), *бай-мырза/bai-myrsa* (a wealthy gentleman) – 3 times.

The word *кедей/kedei* (*poor man*) as a noun is used 25 times, including its lexical base form – 20 times, *кедейді/keideidi* – 1 (the poor), *кедейдікі/keideidiki* – 2 (the poor’s), *кедейдің/keideidin* – 2 (the poor’s); *кедей-кешік/destitute* – 3, *кедейліктен/keideilikten* – 1 (from poverty).

The word *байлық/wealth* as a noun is used 22 times, including twice in base root, *байлығы/bailygy* – 4, *байлығын/bailygun* – 2, *байлығына/bailyguna* – 1, *байлыққа /bailyqqa* – 1, *байлықтан/bailyqtan* – 11, *байлықтарын/bailyqtaryn* – 1.

In general, when the frequency of using these words in folk tales are counted the number of them reached 0.43% (out of 97 976 words), and the frequency of using the particular words does not exceed 0.07% taking into account the number of words used (8 884) in fairy tales. The data calculated that those concepts were not the most important for people of that period. Thus, the notions of wealth,

poverty or wealthy, poor were not accepted as the most significant values by the time folk tales appeared in Kazakh literature. The following existing tales confirm the evidence of our findings.

Bailyq (wealth). In conceptual studies, the concept of wealth forms the conceptual field of the notion – wealth. However, mainly material goods are described in folk tales. For example, there is a rich man in the city who says that his *wealth* equals mine, even if he comes from the crowd”, – says the khan (“Ayaz bi”).

Although he was firstly upset that he was not seriously accepted into my society, he became happy when he was given such *wealth* (“Good for good”).

The woman was brought to the khan. When the khan saw a beautiful woman, he granted his servants with gifts and invited the mullah to marry her. But she did not care about Khan's *wealth*, about his rich palace and crown, his admiration or worship, she was thinking of only one person, Shakir (“Shakir and Shakirat” from Arabic fairy tales).

Your father Kozhanai's name is famous all over the world. He's the *richest* in the county, but he hasn't married you. You are a loser, you do not know how to choose a beautiful one, - she seduced (“A clever woman”).

There were khans, nobles and other wealthy people who came from their lands. Meantime, the guests had feasts every day and the crowd entertained themselves with different games. Intoxicated by *wealth* and idle hours the rich rode horses, had spectacular shows of racing horses. (“Dream fulfillment”).

The measure of material wealth in fairy tales is described less, mainly the wealth of the rich is from the number of *cattle and precious stones, such as gold, silver, diamonds*. For example, the word treasure is used 13 times, material treasures – 2 times:

Now I have a precious stone. It is worth of the Ring of Solomon, the Staff of Moses, David's basket. Now estimate its value, – he said and asked to bring that stone from his valuables. (“Ayaz bi”).

He called the woman to meet him in private and told her all his miserable grief, gave her a bowl of gold from his treasures and said: “I will be your life long friend. If you have a son, give me your son and take my daughter. But let no one know this secret!” – I prayed (“Ayaz bi”).

Everyone became angry and would say: “Do you think that I don't have a knife in my house, or other *treasures*, does it mean that I do not possess any grindstone in my house?” – he said angrily and left (“Ayaz bi”).

Kozhanai used to travel to *wealthy* lands and often visited the worlds of other Khans, exchanged with some livestock and made a fortune. Due to his habit *the rich* man was always away. He entrusted all his *treasures* to his daughter-in-law (“A clever woman”).

And the rest of my *fortune*, my household I will be using and spending for the needs of the hungry, orphans, widows, the tired and exhausted or to please my guests. If you need any help, tell me, I will help you too! (“Legendary Hatimtai”).

I have two *golden* poplars in my house, so take one of them. It is ten times more valuable than those of my animals in the yard. I own *a warehouse of gold*, take half of it but let me go! – he said (“A clever woman”).

There is a load of *gems* for forty camels, give me half of the gold in the warehouse. Load the gold on white-headed camels, and light brown headed camels. Let the work be done quickly! Your father Kozhanai, – was sealed on the paper (“A clever woman”).

The word livestock is used as a sign of *қазына-мүлік/wealth*, as well as in the form of *мал-мүлік/treasures*:

What was the point of stopping the girls who promised to kill their father, if they arrived in the island. Now, find the answer to this riddle and take care of this *property* and me (“A wise girl and smart jigit”). Khan keeps the Berkut (eagle) in the jail and returns everything back to Saqyp doubling his *property* (“A clever woman”).

The word livestock is used 79 times in folk tales. Moreover, *livestock* is used in the meaning of *wealth* of people counted as precious treasures. Among them there are things that are taken along with other treasures, for example human wealth:

Came the Luck, came the Wealth, Qydyr also came and they gathered around the light. The next

day, the young man woke up and saw that he had become rich (“Khan's daughter”).

Before that, the Berkut would not have answered Saqyp for his call, who owned with thousands of chests of *diamonds, gold, thousands of precious goods of silk and cattle*, however at that time he reacted to him at once (“A clever woman”)

My children, now I am going to die, before let me tell you a secret – I hid gold the size of a horse head under a poplar tree in the yard. Take that gold in case you have lost your livestock, in case you cannot find any food or clothing, in case you have no horse to ride, and in case you feel dizziness and sickness, – telling this to his sons the old man died at the age of one hundred and one. (“Three sons of Tursunkhan”).

– Your Majesty! It was true that I had died, leaving behind my widow wife, my orphaned children, my *cattle, other treasures* and seven slaves; So, these slaves did not listen to the orphans, they became violent, had stolen the livestock by dividing them and fled away.

Once, a famous rich man dies, leaving his single beautiful wise daughter and *thousands of cattle* (“A wise girl and an inventive man”).

In these tales that are being discussed the word *gold* is used 65 times in a base form, 25 times in different word forms and once/1 as a derivative word. The words: gold and silver are applied twice as pair words:

When they had left, Momyrbai took all the gold and silver and returned to its owner, to his home (“Momyrbai and seven robbers”).

At that time, the Khan declares: “I will give a pile of gold to those who find water in this land!” (“Ask for advice for someone who is at sixty”).

We discover in these fairy tales, the units of measurement in the meanings of *a handful of gold, three thousand gold, gold with the size of a child's head, gold in the size of a horse head, a piece of gold, golden razor, a warehouse full of gold, golden poplar, a gilded whip with golden handle, a pocket of gold*.

The word silver is used 19 times as a homogenous member of a sentence with the same syntactic function.

For example, *all – gold, all – silver; the wing of the biblical duck is silver, the other wing is golden*; the *head* of the deer is gold, its back is silver; they were given a lot of gold and silver gifts; gold of innumerable amounts, silver, precious stones and valuable things. He took the bags of gold and silver; he collected all the gold and silver, and then took them to their home. Additionally, the word silver is met 6 times in the function of *tenge*: silver *tenge*.

The meaning of a gem is used in the folktale “Ask for advice who is at sixty” where a story of an old man tells how to get the diamond from the bottom of the sea: “After several days of wandering the Khan's army reached the big sea. When they he looked at the sea, they saw two diamonds shining in the deep seabed. The Khan who saw this announced again:

– I'll appoint the person who gets me those two diamonds as my vizier and give him whatever he asks for! Having become interested in the order of the Khan many people dived into the water and many drowned. But nobody was able to find the diamond. The old man hidden in the chest asked his son:

– Why did you stop, my son?

– We came to the big sea, there are two diamonds shining at the bottom, and the Khan wants to get them. He is going to appoint his vizier the man who gets the diamonds and to give him what he asks. Nobody can get them. The old man told:

– My boy! That diamond is not at the bottom of the sea, it is at the seashore. Look nearby; is there any nest of the bird around? The young man started watching. He saw a tall tree growing closer to the sea and a bird's nest on its top, then he told to his father about it:

– Yes, there is, – he said. The old man explained:

– My son, the diamond is not in the water, but in the bird's nest, the rays of the sun fall onto the diamond and its flash sparkles from the bottom of the sea. Remember, this time the Khan will press you saying to get your head off until you tell the truth. Ask the Khan to promise to keep your life if you tell the truth about me.”

Words with the meanings denoting valuable items, such as valuable objects, precious stones, precious clothing, jewelry, precious silk are used 10 times as an indicator of wealth.

In addition, in these stories the word *dilda* is used 6 times, as the indicator of trading with things, *tenge* – 7 times, *tiyn* – 13 times, *money* – 19 times, *price* – 5 times.

Therefore, in the era of folktales Kazakh ethnic mentality depicted the concepts of material wealth through the help of notions and words as gold, silver, diamond, possessions, property, jewelry, precious stones, precious clothes, jewelry, precious silk, precious carpets, *tenge*, coins, money and price.

As a result, the number of the word *in the treasury* is used 13 times, *in the warehouse* (2 times).

However, the measurements of wealth such as *enormous palaces, heritage or inheritance* often found in conceptual studies are not met in fairy tales. This suggests that although they were rich, wealthy Kazakh people did not build large houses and spacious palaces, nor they did not leave anything special as material wealth. In many folk tales, the rich left words of wisdom to their children when they died.

For example, in the fairy tale “The wise old man”: Before he died, one rich man called his son and said:

– My son, after my death, marry a girl on Fridays, build houses in every city, and eat honey for your food.

The man's son misunderstood the wise words and after three years he became very poor. Afterwards, some old man explained him its meaning:

– You did not understand the old man's wise words, because when he said “Marry a girl on Fridays” he meant: “Meet with your wife once a week, it is good for your health.” “To build a house in every city”, meant: “Have friends in every city and you will visit them.” “If you eat, eat honey,” he meant. “If you work tirelessly, your food will be sweeter than honey,” said the old man. Only then did the young man understand his father's will with deep meanings.

Another example is from the fairy tale “Three sons of Tursunkhan”:

– My children, now I am going to die, before let me tell you one secret – I hid some gold the size of a horse head under the poplar tree in the yard. Get that gold in case you have lost your livestock, in case you cannot find any food or clothing, in case you have no horse to ride, and in case you feel dizziness and sickness, – telling this to his sons the old man died at the age of one hundred and one (“Three sons of Tursunkhan”).

These previous examples prove once again that the wealth a father leaves to his child is not a property, not a precious treasure. The ancient Kazakh saying claims; “Father's livestock can't be a wealth for his child”. Only wisdom words, beliefs and life experience are types of will. Another significant value of *wealth* for Kazakhs, is the criteria of well-being and health. When Kazakhs meet and greet an acquaintance they begin their talk by inquiring with each other about their being sound and safe, and secondly asking about the safety of their cattle in the yard. Kazakhs would say *mal-jan aman ba?/is your cattle safe?* A similar pattern is found in fairy tales:

– Is your livestock safe Momyrbai? How are you! Where are you going?, – asked the robbers (“Momyrbai and seven robbers”).

In the fairy tale “Good for Good”, three young men are able to save their lives thanks to their good deeds they have done. One for his showing kindness and treating his parents well, the other because he is faithful and fairly treats his wife, and the third one because he returns 10 coins to a poor man and helps his wealth grow, thanks to such good deeds the door of the rock opens and they are able to get out and get their freedom.

In Kazakh folk and fairy tales, many rich people achieve wealth with the assistance of their intelligence and hard work. For instance, in the tale “Bilgir and Khan” Bilgir withstands the criticism of the Khan for his intellect, in the next fairy tale “The Wise Old Man” the old rich advises his son “to eat honey for food”, and in the next fairy tale “A clever woman”: thanks to the wisdom of the rich man Kozhanai the folk is saved from the hands of robbers and the livestock is rescued.

Consequently, people do not only realize that one needs intelligence and hard work to achieve wealth, but also one should contribute to it.

The mentioned tales suggest that folk stories do not only depict the material values of wealth, but

also its spiritual value. A person's soul, his mind, commitment to good deeds, and labor are assets of spiritual values.

Therefore, making conclusions on the analysis of the concept of wealth in folk tales, the following summaries can be drawn:

- 1) Wealth is the social status of a person, characterized by a large amount of material values (treasures, property, gold, silver, money);
- 2) Wealth may be passed from father to son, but in Kazakh language the proverb about it underlines that; “a father's livestock is not his child's”;
- 3) Wealth comes with honest work and wisdom;
- 4) Wealth is obtained by illegal means (theft, robbery), but that can't be considered as wealth;
- 5) Wealth is spent only on oneself or shared with other people, for example, as in Hatimtai the generous, Ayaz bi;
- 6) Leave your child a will of wise words to make him rich and happy but not material wealth;
- 7) Wealth such as intelligence, kindness, and mental health can not be bought.

Chart 1 – The concept “Material wealth”

Chart 2 – The concept “Spiritual wealth”

Whereas *wealth* is used 22 times, the notion *poverty* is used once: In the following example a poor wrecked woman mourns:

I'm leading a dog life in the world
 And living as if, I'm in the dog's hut.
 Though the dog usually has a master
 My life is worse than a dog's.
 Nothing is worse than being poor.
 Oh, I'm more worse than Kentai,¹
 Nowhere is to go or ask!
 And nobody will care about us.
 Let the bitter cry wash my face.
 Is there another way out ...? (“A flute tune”)

Although the notion of poverty is not openly spoken or no one openly claims that they suffer from poverty or they are unfortunate ones, the term itself forms the conceptual field of poverty and they are found in fairy tales, thus the number of words with the meanings *байғұс, диуана/baigus, diuana* (beggar, dervish) (15), *кәріп/karip*/crippled (1), *күңдік/female slavery* (1), *құлдық/male slavery* (2), *малай/slave* (2), *нақыр/rauper* (2), *сорлы/wretched* (9), and *бишара/tramp, beggar* (1) form the conceptual field of the notion poverty. The concept “*poverty*” is recognised with the words *лашық/hut* (3) and *күрке/shack* (3).

¹ Kentai – a dog's name

For instance, Momyrbai lost his wealth, brothers, relatives and friends, in the end he built a little hut. *The hut* was full of helpless children, a sick old woman and he had only one wealth which was his gray donkey (“Momyrbai and seven robbers”).

It became late and there was nowhere to stay for the rich man. Whatever could be there except that dirty shack of fisherman's hut (“A clever woman”).

– So, lead us daughter, let us try some food in your cane hut, – said the rich man. The girl did not hesitate and responded quickly:

– Be our guest, the old, – said the girl to him and led them to her house. Indeed, there was a little hut built from reeds and it was nearly bare inside. An old man was sitting in the hut; he was the girl's father (“A clever woman”).

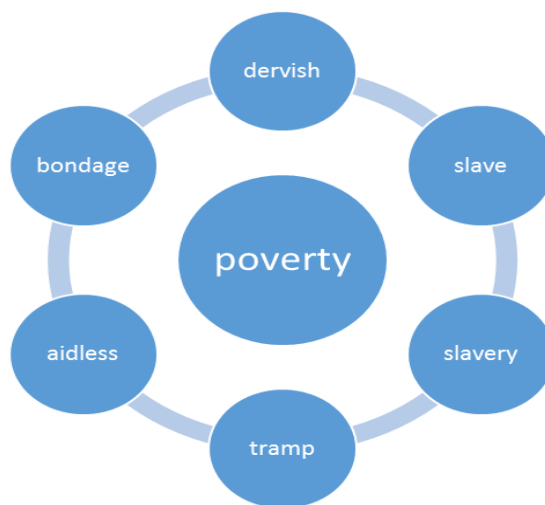

Chart 3 – The concept “Poverty”

As discussed, the notion of poverty is a social concept associated with the lack of material things necessary for human life. Despite these facts, we do not discover other stories about spiritual poverty in fairy tales. On the contrary, a poor girl and poor young man are born wise and these characters bewilder the Khans and the poor by their wisdom. For example, in the fairy tale “A clever woman” a poor girl Saqypzhamal saves her grandfather from the villains robbers. Another tale is depicted the same way, when in the fairy tale “A poor girl and the Khan's son” a shepherd's daughter guesses khan's three riddles and marries his son.

There is a scene in this tale that shows the cleverness of the poor girl: “Once upon a time, two brave young men wanted to marry at the same time to the daughter of a poor man, who was popular because of her wisdom. The elders became confused not knowing what to do and who to marry their daughter. If they marry their daughter to one of them, the other party will get angry and a conflict will arise between the two neighboring villages. Finally, the girl finds a reasonable solution by herself (“A poor girl and the Khan's son”).

In folk tales, the poor usually have *a small amount of sheep or only five goat kids*, the poor are penniless, no food to eat, no cloth to wear, and they own with only a single donkey. However, despite being poor or in poverty, they did not lose their minds, they wisely defeated the Khan, vizier, heroes and in the end, they achieved their goals.

More details on this is taken from the fairy tale “Unfaithful Mullah”, when a poor boy who was taught by a mullah overcame the cruelty of him by his wit.

The rich man Kozhanai marries his son to a poor fisherman's daughter. The clever woman saves her husband from slavery thanks to her wisdom (“A clever woman”).

Therefore, it is outlined through people's cognition that wealth and poverty do not depend on material things, they depend on a person's reason and wisdom.

Based on folk tales that attract people's lives as mirrors, we perceive various social relations, economic and people's spiritual states. Due to the binary opposition of wealth and poverty, one may learn about social and class differences, about the pragmatic attitude of ordinary people to the concepts

“wealth and poverty”.

Given that, in folk tales people do not seek for the demonstration of wealth, poverty or descriptions of living conditions, the environment in which an event takes place. The researcher of fairy tales V.Ya. Propp underlines this as follows: “If in a fairy tale we see a certain duality, the presence of two worlds, but in folktales there is only one world in it. This is our world in which we live. It is true that the description of everyday life has never been a goal of these tales. For example, there is absolutely no description of the environment in which the action develops. The setting is not described, but only thought or implied, or given as a certain background against which the action develops, and it is sketched out in strokes. Although there are no direct descriptions in such fairy tales, common life is not only a background, but a material, an arsenal that everyday fairy tales use for artistic purposes, tone and context. Due to these facts, everyday folk tale has the closest connection with reality” (Propp, 2000: 283).

This opinion about the previous folk tales is applicable for all folk tales as well. The ideas of wealth and poverty, reflected in folk tales, are people's dreams of a better life, a life in abundance, resisting evil, glorifying good, enriching themselves with honest labor, spending wealth for the benefit of the masses, exposing the stupidity of rich, sometimes wise rich and Khans become as savers of ordinary people. It is summarized that the ideal is people's mental nature and knowledge.

An experiment was carried out in order to determine and compare the expression of the concepts “wealth” and “poverty” in modern society which show the ethnic mentality in folk tales from the childhood period.

As a result of the free associative experiment conducted among Kazakh youth, the concept “wealth” was manifested in three levels as follows:

Table 1 – Levels of the concept «Wealth»

Conceptual level	Figurative level	Axiological level
In the use of modern Kazakh youth language:		
Material wealth: abundance, poverty, material wealth, money, dollars, possessions, house, finances, prosperity. Spiritual wealth: peace, generosity, humility, greed, friendship, spiritual benevolence, insight	family, health, prosperity, parents, happiness, wealth, education, work, career, work, faith, success, life, friends, purpose, inner world, brother, garden, satisfaction, time	happy life, abundant fortune, temporary, sociable
In the language of fairy tales		
Material wealth: gold, silver, diamonds, possessions, possessions, jewels, precious stones, precious things, precious silk, precious clothes, expensive carpets, dilda, money, tenge, coin, money, treasure, kamba. Spiritual wealth: beauty of the soul, mind, goodness, will, trust	dynasty, kingdom, family, intelligence, honest work, generosity, health	-----

The most reaction-words related to wealth are: family (17), health (16), money (10), prosperity (5) and work (2), career (2) are common to both situations (Appendix G). And the names of objects describing material wealth in fairy tales are given by abstract words such as abundance and concepts such as types of precious stones, property, expensive carpet, and treasure are not found. Concepts of spiritual wealth are different: *bequests, trusts, favors* presented as wealth in a fairy tale, do not exist in modern knowledge. In the conceptual sphere of figurative (imagery) wealth, the mental consciousness of modern youth is formed by units such as *faith, time, education, friends, parents, and a happy life*.

Table 2 – Levels of the concept "Poverty"

Conceptual level	Figurative level	Axiological level
In the use of modern Kazakh youth language		
lack of money, poverty, destitution, ruthlessness, need, deficiency, low standard of living, temporary difficulty, a lot of credit, complacency, lack of opportunity, insatiability, low social life, necessity	lazy, jealousy, poor life, stress, short of hand, opportunity, lack of confidence, misfortune, spiritual weakness, spiritual depression, poor	ignorance, lack of education, inferiority complex, unemployment, empty belief, contentment with existing, darkness, illiteracy, not being a person who understands your soul, financial illiteracy
In the language of fairy tales		
diwana, slave, poor, pauper, karp, slave, maid, fisherman, dog keeper, woodcutter	a black hut, a lonely house, a reed hut, a sick old woman, a reed blanket	in terms of livestock, there are five goats, ten shillings, nothing to eat, no clothes to wear, only one blue donkey left, no place to sleep, our life is worse than a dog

It can be said that the words that make up the concept “poverty” in fairy tales do not exist in modern language. In the mental consciousness of young people, poverty is described by lack of money (16 times), abstract words, human spiritual weakness, lack of education, illiteracy: ignorance (7), ignorance (6), laziness (4), illiteracy (3), etc.

Conclusion

In conclusion, folk tales have existed for a long time to be an ideological and ethical code of people, they reflect moral, ethical concepts, dreams and interests of common people. Wealth is a social concept associated with a number of material values (treasures, wealth, gold and silver, money), and poverty is a social concept associated with the lack of material values necessary for life. However, spiritual treasure in the meaning of wealth such as intelligence, reason, honesty, labor, generosity, kindness, health form binary parity and shape the notion that poverty or prosperity do not have any bonds with material values, but they depend on how people apply their reasons and wisdom.

There are similarities and differences between the linguistic representation of these social concepts in folktales and their conceptual, figurative, and axiological manifestations in the minds of modern Kazakh youth. If the commonality arises from the universal, universal nature of these concepts, the differences appear in most cases from the image, axiological level. In the folklore-linguistic image of the world of the ethnos in folk tales, the conceptual level is dominant, and the stereotypes of the simple mental thinking of the ethnos are clearly depicted. At the same time, the results of the free associative experiment related to the mentioned binary concepts show the abundance of differences between the linguistic representation of these concepts in ethnography and modern Kazakh society. It, in turn, shows the level of education of the ethnos.

In conclusion, it is possible to recognize the folklore image of the world through the folklore-linguistic image of the world of ethnos depicted in folklore concepts and culturally important representatives, as well as to determine the continuity of folklore concepts with the system of national concepts in the Kazakh language.

The future direction of the research is from the study of other genres of Kazakh folk tales as a linguistic expression of ethnic mentality, from the study of the language of modern author's tales, from the need to determine the frequency of the language of folk tales and create a frequency dictionary, on the basis of which, conduct linguistic statistical research, and the folklore image of the world of ethnos by studying other folklore concepts. We will see from recognition, using the proposed analysis models to study other genres of fairy tales.

References

- Abdikalyk K. S., Zh. A. Abitzhanova, Zh. K. Otarbekova, G. K. Kaidarova, G.A. Seidullayeva (2016) Concept as the Main Research Object of Cognitive Linguistics. *International journal of environmental & Science education*. – 2016, – Vol. 11, – N. 10. – P. 3167-3178. (in English)
- Artemenko E.B. (2009) Jazyk fol'klora v aspekte kognitivnoj lingvistiki. – Teoreticheskie problemy sovremennogo jazykoznanija. Sbornik nauchnyh statej v chest' jubileja zasl. dejatelja nauki RF, dokt. filol. nauk, prof. Z.D. Popovoj. – Voronezh: «Istoki», 2009. – S. 81-87. [Artemenko E.B. (2009) The language of folklore in the aspect of cognitive linguistics. – Theoretical problems of modern linguistics. Collection of scientific articles in honor of the anniversary of the distinguished scientist of the Russian Federation, doctor. Philol. sciences, Prof. Z.D. Popova.] (in Russian)
- Bijazydyqova A. (2014) Qazaq tilindegi baqyt konceptsining tanymdyq sipaty men qyzmeti. – A., 2014. – 192 b. [Bijazydykova A. (2014) Cognitive nature and function of the concept of happiness in the Kazakh language. – A., 2014. – 192 p.] (in Kazakh)
- Hrolenko A.T. (1974) Problemy lingvofol'kloristiki: k voprosu o kompleksnom podhode k izucheniju jazyka fol'klora. – Oчерki po stilistike russkogo jazyka. – Kursk, 1974. – Vyp. 1. – S. 9-23 [Khrolenko A.T. (1974) Problems of linguofolcloristics: on the question of a comprehensive approach to the study of the language of folklore. – Essays on the stylistics of the Russian language. – Kursk, 1974 – Iss. 1. – P. 9-23.] (in Russian)
- Hrolenko A.T. (2010) Vvedenie v lingvofol'kloristiku: uchebnoe posobie. 1-e. – Moskva: Flinta, Nauka, 2010. – S.192 [Khrolenko A.T. (2010) Introduction to linguofolcloristics: textbook. – Moscow: Flinta, Nauka, 2010. – 192 p.] (in Russian)
- Jarockaja G.S. (2014) Diskursivnoe izmerenie otnoshenija k bogatstvu i bednosti v russkoj lingvokul'ture (na materiale tekstov russkih narodnyh skazok) / G.S. Jarockaja. – Mova. – 2014. – № 21. – S. 102-106. [Yarotskaya, G.S. (2014) Discursive interpretation of God and poverty in Russian linguoculture (material on texts of Russian people). – Mova. – 2014. – № 21. – P. 102-106.] (in Russian)
- Karasik V.I. (2002) Jazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs / V.I. Karasik. – Volgograd: Peremena, 2002. – S. 477. [Karasik V.I. (2002) The language circle: personality, concepts, discourse. – Volgograd: Peremena, 2002. – 477 p.] (in Russian)
- Klement'eva E.V. (2008) Koncept «Bogatstvo»: kognitivnopragmaticeskij aspekt: na materiale russkogo i anglijskogo jazykov: avtoref. diss. ...kand. filol. nauk / E.V. Klement'eva. – KGUKI. – Krasnodar, 2008. – 20 s. [Klementyeva E.V. (2008) Concept of "Bogatstvo": cognitive aspect: Russian and English languages: abstract. dis. ...kand. philol. nauk. – KGUKI. – Krasnodar, 2008. – 20 p.] (in Russian)
- Komarova M.M. (2021) Binarnye oppozicii v konceptosfere russkoj skazki / M.M. Komarova. – Filologos. – 2021. – № 1 (48). – S. 55–60. [Komarova M.M. (2021) Binary opposition in the conceptsphere of Russian stories / M. M. Komarova. – Philologos. – 2021. – № 1 (48). – P. 55-60.] (in Russian)
- Kunbuttaeva A.Sh. (2013) Sposoby verbalizacii koncepta «bogatstvo» vo frazeologicheskikh i paremiologicheskikh edinicah laksckogo jazyka. – Vestnik Kostromskogo gos. un. im. N.A. Nekrasova. – 2013. – T. 19, – № 6. – S. 114-116. [Kunbuttayeva A.Sh. (2013) Ways of verbalization of the concept of "wealth" in phraseological and paremiological units of the Lak language. – Bulletin of the Kostroma State University named after N.A. Nekrasov. – 2013. – V. 19, – № 6. – P. 114-116.] (in Russian)
- Kucyj S. B. (2003) Lingvokul'turnaja specifika konceptov "bogatstvo" i "bednost'" (na materiale russkogo i anglijskogo jazykov) avtoref. diss.... kand. filol. nauk. Stavropol', 2003. [Kutsyi S. B. (2003) Linguistic and cultural specificity of the concepts of "wealth" and "poverty" (based on the material of the Russian and English languages). abst. diss. ...cand. philol. science. – Stavropol, 2003.] (in Russian)
- Lotman Ju. (1998) Ob iskusstve. – SPb, Iskusstvo, 1998. – S. 227. [Lotman Yu. (1998) About Art. – SPb, Iskusstvo, 1998. – 227 p.] (in Russian)
- Lyzlov A.I. (2017) Otnositel'naja cennost' bogatstva v otrazhenii aksiologicheski markirovannyh modelej (na materiale frazeologizmov anglijskogo jazyka). – Filologos. – 2017. – № 33 (2).– S. 43-49. [Lyzlov A.I. (2017) The relative value of wealth in the reflection of axiologically labeled models (based on the material of phraseological units of the English language). – Filologos. – 2017. – № 33 (2).– P. 43-49.] (in Russian)
- Makeeva N.S.(2009) Koncept «bogatstvo» v russkom jazykovom soznanii: diss. kand. filol. nauk / N.S. Makeeva. – SPb., 2009. – 237 s. [Makeyeva, N.S. (2009) The concept of "wealth" in the Russian language consciousness: dissertation of the Candidate of Philology. – SPb., 2009. – 237 p.] (in Russian)
- Nesterova T.G. (2015) Leksicheskie sredstva vyrazhenija koncepta «Bogatstvo» v anglijskoj avtorskoj skazke / T.G. Nesterova. – Universitetskij kompleks kak regional'nyj centr obrazovaniya, nauki i kul'tury: Materialy Vserossijskoj nauchno-metodicheskoy konferencii (s mezhdunarodnym uchastiem). – Orenburg, OGU, 2015. – S. 1856-1861. – ISBN 978-5-7410-1180-5. [Nesterova T.G. (2015) Lexical means of expressing the concept of "Wealth" in the English author's fairy tale / T.G. Nesterova. – The University complex as a regional center of education, science and culture: Materials of the All-Russian Scientific and Methodological Conference. – Orenburg, OGU, 2015. – C. 1856-1861. – ISBN 978-5-7410-1180-5.] (in Russian)
- Pimenova M. V. (2011) Konceptual'nye issledovaniya i nacional'naja mental'nost'. – Gumanitarnyj vektor, 2011. – № 4 (28). – Kemerovo, Rossija. – Str.127 [Pimenova M. V. (2011) Conceptual research and national mentality. – The humanitarian vector, 2011. – № 4 (28). – Kemerovo, Russia. – p. 127.] (in Russian)
- Ponomareva E.Ju. (2010) Koncept bednost' v diahronicheskom prostranstve anglijskoj i russkoj lingvokul'tur

nacional'nogo perioda. Avtoref...diss. kand. filol. nauk. – Pjatigorsk, 2010. [Ponomareva E. Yu. (2010) The concept of poverty in the diachronic space of the English and Russian linguistic cultures of the national period. abst. diss. ...cand. philol. science. – Pyatigorsk, 2010.] (in Russian)

Propp A.Ja. (2000) Russkaja skazka. – Moskva: Labirint, 2000. [Propp A.Ya. (2000) Russian fairy tale. – Moscow: Labirint, 2000.] (in Russian)

Putilina L.V. (2015a) Koncept «Bogatstvo» v individual'no-avtorskoj kartine mira / L.V. Putilina, T.G. Nesterova. – Mezhdunarodnaja nauchnaja konferencija, posvjashhennaja 60-letiju Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta: Nauka i obrazovanie: fundamental'nye osnovy, tehnologii i innovacii (15-17 sentjabrja 2015). – Orenburg: OOO IPK «Universitet», 2015. – S. 159-163. [Putilina L.V. (2015a) The concept of "wealth" in the individual author's picture of the world / L.V. Putilina, T.G. Nesterova. – International Scientific Conference dedicated to the 60th anniversary of Orenburg State University: Science and Education: Fundamentals, Technologies and Innovations. – Orenburg: OOO IPK «Universitet», 2015. – P. 159-163.] (in Russian)

Putilina L.V. (2015b) Leksiko-stilisticheskie sredstva vyrazhenija koncepta «Bogatstvo» v skazkah Oskara Uajl'da / L.V. Putilina, T.G. Nesterova. – Sovremennye problemy nauki i obrazovanija. – 2015. – №2. Rezhim dostupa: <http://www.science-education.ru/122-20558>. [Putilina L.V. (2015b) Lexical and stylistic means of expressing the concept of "Wealth" in Oscar Wilde's fairy tales / L.V. Putilina, T.G. Nesterova. – Modern problems of science and education. – 2015. – №2.] (in Russian)

Qajdar A. (2009) Qazaqtar ana tili aleminde. Jetnolingvistikalıq sozdik. – I tom. Adam. – Almaty, Dajk-Press, 2009. – 784 bet. [Qaidar A. (2009) Kazakhs in the world of their native language. Ethnolinguistic dictionary. Volume I. Man. – Almaty, Daik-Press, 2009. – 784 p.] (in Kazakh)

Qoshanova Zh. (2009) Qazaq tilindegi bajlyq-kedejlik konceptisi: tanymdyq sipaty men qyzmeti. – KD. 2009. – 148 b. [Qoshanova Zh. (2009) The concept of wealth and poverty in the Kazakh language: cognitive character and function. – KD. 2009. – 148 p.] (in Kazakh)

Samojlovich A.N. (1936) Bogatyj i bednyj v tjurkskih jazykah. – Izvestija AN SSSR. Otdelenie obshhestvennyh nauk. – 1936. – № 4. – S. 21-66. [Samoilovich A.N. (1936) Rich and poor in Turkic languages. – Izvestia of the USSR Academy of Sciences. Department of Social Sciences. – 1936. – № 4. – P. 21-66.] (in Russian)

Steshina E.G. (2008) Koncepty 'bogatstvo i bednost' v molodezhnom jazykovom soznanii russkih i anglichan. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk. – Saratov, 2008. [Steshina E.G.(2008) Concepts of wealth and poverty in the youth linguistic consciousness of Russians and English. abst. diss. ...cand. philol. science.] (in Russian)

Tarasova A.S. (2021) Obektivacija ponjatij «bogatstvo» i «bednost'» v russskom jazyke. Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk. – Volgograd, 2021. [Tarasova A.S. (2021) Objectification of the concepts of "wealth" and "poverty" in the Russian language. Dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences. – Volgograd, 2021.] (in Russian)

Voloshina S.V. (2018) Tolstova M.A.. Reprezentacija koncepta «bogatstvo» v dialektnom diskurse: konstanty i transformacii. – Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologija. – 2018. – № 55. – S. 17-28. [Voloshina S.V. (2018) Representation of the concept of "wealth" in dialect discourse: constants and transformations. – Bulletin of Tomsk State University. Philology. – 2018. – № 55. – P. 17-28.] (in Russian)

Egorova V.F. (2012) Koncept «Bogatstvo» v poslovichnoj kartine mira russkogo, jakutskogo i francuzskogo narodov. – Intellektual'nyj potencial XXI veka: stupeni poznanija. – 2012. – № 12. – S. 127-129. [Yegorova V.F. (2012) The concept of "wealth" in the proverbial picture of the world of the Russian, Yakut and French peoples. – The intellectual potential of the XXI century: the stages of knowledge. – 2012. – № 12. – P. 127-129.] (in Russian)

Әдебиеттер

Abdikalyk K. S., Zh. A. Abitzhanova, Zh. K. Otarbekova, G. K. Kaidarova, G.A.Seidullayeva. (2016) Concept as the Main Research Object of Cognitive Linguistics. International journal of environmental & Science education. – 2016. – Vol. 11, – No. 10. – P. 3167-3178.

Артеменко Е.Б. (2009) Язык фольклора в аспекте когнитивной лингвистики // Теоретические проблемы современного языкознания. Сборник научных статей в честь юбилея засл. деятеля науки РФ, докт. филол. наук, проф. З.Д. Поповой. – Воронеж: «Истоки», 2009. – С. 81-87.

Бияздықова Ә. (2014) Қазақ тіліндегі бақыт концептісінің танымдық сипаты мен қызметі. – А., 2014. – 192 б.

Волошина С.В. (2018) Толстова М.А. Репрезентация концепта «богатство» в диалектном дискурсе: константы и трансформации. Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2018. – № 55. – С. 17-28.

Егорова В.Ф. (2012). Концепт «Богатство» в пословичной картине мира русского, якутского и французского народов // Интеллектуальный потенциал XXI века: ступени познания. 2012. – № 12. – С. 127–129.

Карасик В.И.(2002) Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

Клементьева Е.В. (2008) Концепт «Богатство»: когнитивнопрагматический аспект: на материале русского и английского языков: автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Е.В. Клементьева. – КГУКИ. – Краснодар, 2008. – 20 с.

Комарова М.М. (2021) Бинарные оппозиции в концептосфере русской сказки / М.М. Комарова // Filologos. – 2021. – № 1 (48). – С. 55-60.

Кунбугтаева А.Ш. (2013) Способы вербализации концепта «богатство» во фразеологических и паремнологических единицах лакского языка // Вестник Костромского гос. унив.им. Н.А. Некрасова. 2013. – Т. 19. – № 6. – С. 114-116.

Куцый С. Б. (2003) Лингвокультурная специфика концептов "богатство" и "бедность" (на материале русского и английского языков) автореф. дисс. ... канд. филол.наук. – Ставрополь, 2003.

Қайдар Ә. (2009) Қазақтар ана тілі әлемінде. Этнолингвистикалық сөздік. I том. Адам. – Алматы, Дайк-Пресс, 2009. – 784 б.

Қошанова Ж. (2009) Қазақ тіліндегі байлық-кедейлік концептісі: танымдық сипаты мен қызметі. – ҚД, 2009. – 148 б.

Лотман Ю (1998) «Об искусстве». – СПб, Искусство, 1998. – 227 с.

Лызлов А.И. (2017) Относительная ценность богатства в отражении аксиологически маркированных моделей (на материале фразеологизмов английского языка) // Филологос. – 2017. – № 33 (2). – С. 43-49.

Макеева Н.С. (2009) Концепт «богатство» в русском языковом сознании: дисс. канд. фил. наук / Н.С. Макеева. – СПб., 2009. – 237 с.

Нестерова Т.Г. (2015) Лексические средства выражения концепта «Богатство» в английской авторской сказке. Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры: Материалы Всероссийской научно-методической конференции (с международным участием). – Оренбург, ОГУ, 2015. – С. 1856-1861. – ISBN 978-5-7410-1180-5.

Пименова М. В. (2011) Концептуальные исследования и национальная ментальность. Гуманитарный вектор. – 2011. – № 4 (28). – г. Кемерово, Россия. – 127 с.

Понамарева Е.Ю. (2010) Концепт бедность в диахроническом пространстве английской и русской лингвокультур национального периода. автореф. дисс... канд. филол. наук. – Пятигорск, 2010.

Пропп А.Я. (2000). Русская сказка. – Москва: Лабиринт, 2000.

Путилина Л.В. (2015а) Концепт «Богатство» в индивидуально-авторской картине мира / Л.В. Путилина, Т.Г. Нестерова // Международная научная конференция, посвященная 60-летию Оренбургского государственного университета: Наука и образование: фундаментальные основы, технологии и инновации (15-17 сентября 2015). – Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2015. – С. 159-163.

Путилина Л.В. (2015б) Лексико-стилистические средства выражения концепта «Богатство» в сказках Оскара Уайльда / Л.В. Путилина, Т.Г. Нестерова // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – №2. Режим доступа: <http://www.science-education.ru/122-20558>.

Самойлович А.Н. (1936) Богатый и бедный в тюркских языках // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – 1936. – № 4. – С. 21-66

Стешина Е.Г.(2008) Концепты богатство и бедность в молодежном языковом сознании русских и англичан. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Саратов, 2008.

Тарасова А.С. Объективация понятий «богатство» и «бедность» в русском языке Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Волгоград, 2021.

Хроленко А.Т. (1974) Проблемы лингвофольклористики: к вопросу о комплексном подходе к изучению языка фольклора // Очерки по стилистике русского языка. – Курск, 1974 – Вып. 1. – С. 9-23.

Хроленко А.Т. (2010) Введение в лингвофольклористику: учебное пособие. 1-е. – Москва: Флинта, 2010.

Яроцкая Г.С. (2014) Дискурсивное измерение отношения к богатству и бедности в русской лингвокультуре (на материале текстов русских народных сказок) / Г.С. Яроцкая // Мова. – 2014. – № 21. – С. 102-106.

The article has been received: 12.01.2024

Статья

МРНТИ 16.21.33

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-67-76>**Э.Б. Заданова¹, В.И. Карасик²**¹автор-корреспондент, докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана, e-mail: elmira1587@mail.ru²доктор филологических наук, профессор, Государственный институт русского языка имени А.С. Пушкина, Россия, г. Москва, e-mail: vkarasik@yandex.ru

ЯЗЫКОВОЕ ОТРАЖЕНИЕ «АМЕРИКАНСКОЙ МЕЧТЫ» В КОНЦЕПТЕ «SUCCESS»

Аннотация. Настоящая статья рассматривает репрезентацию концепта «success», исследование основано на методах контекстуального и компонентного анализа. Популярность исследования успеха в разных науках, таких как культурология, философия, психология, социология определяет актуальность темы статьи. Целью статьи является изучение и описание активного слоя концепта. Концепт «success» является одним из самых значимых в американской лингвокультуре, обладает высокой вербализацией в речи. Авторы подчеркивают важность изучения активного слоя концепта и сравнения его с этимологическим слоем, таким образом отслеживая как менялось отношение социума к концепту на протяжении времени и отражение изменений в языке. Контекстуальный анализ позволил выделить две группы лексем-репрезентантов концепта, исходя из семантического критерия: «personal success» и «professional success», а также представлен важный компонент «money». Рассматривая популярность феномена успеха в современном социуме, автор считает необходимым разграничивать успех по группам и категориям, так как в языковом сознании нет ограничений определению успеха, каждый индивид видит успех через призму своего опыта и представлений о мире. Выделяя группы «professional success» и «personal success» подчеркивается важность успеха в двух главных сферах жизни человека. Если профессиональный успех имеет относительно общие критерии в обществе, то личный успех вариативен и представлен большим набором критериев и тематических групп.

Ключевые слова: концепт, менталитет, языковая картина мира, концептуальный анализ, лингвокультура.

Э.Б. Заданова¹, В.И. Карасик²¹автор-корреспондент, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ., e-mail: elmira1587@mail.ru²филология ғылымдарының докторы, профессор, А.С. Пушкин атындағы мемлекеттік орыс тілі институты, Ресей, Мәскеу қ., e-mail: vkarasik@yandex.ru

«SUCCESS» КОНЦЕПТІСІНДЕГІ «АМЕРИКАЛЫҚ АРМАНЫҢ» ТІЛДІК КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Бұл мақалада «Success» концептісінің көрінісі қарастырылады, зерттеу контекстік және компоненттік талдау әдістеріне негізделген. Мәдениеттану, философия, психология, әлеуметтану сияқты әртүрлі ғылымдардағы жетістіктерді зерттеудің танымалдығы мақала тақырыбының өзектілігін анықтайды. Мақаланың мақсаты – «Success» концептісінің белсенді қабатын зерттеу және сипаттау. «Success» концептісі американдық лингвомәдениеттегі ең маңызды концептілердің бірі болып табылады, сөйлеуде жоғары вербализацияға ие. Авторлар концептінің белсенді қабатын зерттеудің және оны этимологиялық қабатпен салыстырудың маңыздылығын атап көрсетеді, осылайша уақыт өте келе қоғамның концептіге қатынасы қалай өзгергенін және тілдегі өзгерістердің көрінісін байқайды. Контекстік талдау негізінде концепті лексемаларының екі тобы анықталды: «жеке жетістік» және «кәсіби жетістік», сондай-ақ «ақша» маңызды компоненті де айшықталды. Қазіргі қоғамдағы жетістік құбылысының танымалдылығын ескере отырып, автор табысты топтар мен категориялар бойынша бөлуді қажет деп санайды, өйткені тілдік санада табысты анықтауға ешқандай шектеу жоқ, әр адам өзінің тәжірибесі мен элем туралы идеяларының объективі арқылы табысты көреді. «Кәсіби жетістік» және «жеке жетістік» топтарын бөліп көрсете отырып, адам өмірінің екі негізгі саласында жетістіктің маңыздылығы атап өтіледі. Кәсіби жетістік қоғамда салыстырмалы түрде жалпы критерийлерге ие болса, жеке жетістік өзгермелі және критерийлер мен тақырыптық топтардың үлкен жиынтығымен ерекшеленді.

Тірек сөздер: концепт, діл, әлемнің тілдік бейнесі, концептуалдық талдау, лингвомәдениет.

E. Zadanova¹, V. Karasik²¹Corresponding author, Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, e-mail: elmira1587@mail.ru²Doctor of Philological Science, Professor, A.S. Pushkin State Russian Language Institute, Russia, Moscow, e-mail: vkarasik@yandex.ru

LINGUISTIC REFLECTION OF THE “AMERICAN DREAM” IN THE CONCEPT “SUCCESS”

Abstract. This article examines the representation of the concept of «success» using contextual and component analysis methods. The relevance of the article's topic is determined by the popularity of studying success across various disciplines such as cultural studies, philosophy, psychology, and sociology. The aim of the article is to study and describe the active layer of the concept. «Success» is considered one of the most significant concepts in American linguistic culture, exhibiting high verbalization in speech. The authors emphasize the importance of studying the active layer of the concept and comparing it with the etymological layer to trace changes in societal attitudes towards the concept over time and their reflection in language. Contextual analysis identified two groups of lexemes representing the concept based on semantic criteria: «personal success» and «professional success», as well as the important component of «money». Considering the popularity of the phenomenon of success in modern society, the author believes it is necessary to differentiate success into groups and categories, as there are no limitations in linguistic consciousness to defining success; each individual sees success through the prism of their own experience and worldview. By distinguishing between «professional success» and «personal success», the importance of success in two main areas of human life is emphasized. While professional success has relatively common criteria in society, personal success is variable and represented by a wide range of criteria and thematic groups.

Keywords: concept, mentality, linguistic worldview, conceptual analysis, linguoculture.

Введение

Национальный менталитет как объект изучения всегда вызывал интерес со стороны культурной антропологии, этнопсихологии, социальной психологии. В связи с изменением приоритетов с системно-структурной лингвистической модели на антропоцентрическую, возникает повышенный интерес к данной тематике со стороны ученых. Это также обусловлено признанием ограниченного уровня знаний иностранного языка без учета традиционных особенностей народа, их характера, национального мышления, что способствует формированию полноценного представления о «языковой картине мира». Одной из глубинных проблем, которую отмечают лингвисты при межкультурной коммуникации – это различие в национальных менталитетах, оценке и понимании действительности. Изучением особенностей представления в языке менталитета народов, способы репрезентации в языке объектов культуры занимается современная лингвокультурология. Одним из объектов ее изучения является концепт. В статье применяется метод моделирования и описания концепта «успех», который основан на анализе языкового материала.

Выбор данного концепта обусловлен значимой ролью его в американском менталитете. В иерархии концептов он занимает высокий уровень, в связи с этим он представляет интерес для его изучения и описания. Актуальность исследования детерминирована высоким уровнем концепта «успех» в иерархии концептов американской лингвокультуры. Целью данной статьи является изучение и описание лингвистических средств выражения концепта «успех» в представленной лингвокультуре.

Интерес к описанию американского менталитета привлекает к себе внимание на протяжении многих лет, не только лингвистов, но и культурологов, социологов. Существуют более глубокие причины сложностей в межкультурной коммуникации помимо недостаточного знания языка, а именно понимание окружающего мира, различия в менталитетах. Осознание своеобразия концептов может стать ответом к пониманию американского менталитета и системы ценностей общества.

Материалы и методы

В работе использовалась совокупность лингвистических методов, комбинирующая элементы контекстуального, компонентного, прагматического анализа, также анализа сочетаемости и синонимов, моделирование и описание концепта. Данные методы позволяют провести комплексное изучение концепта «успех». Лингвистическая репрезентация концепта «успех» изучается на материале лексикографических источников, разных типов текстов, современных медиатекстов, видео выступлений программы TED talks.

Обзор литературы

Успех представляет собой многоаспектный феномен, который изучается философией, психологией, социологией и педагогикой. В сфере философии «успех» интерпретируется как «жизненное предназначение человека» и «ценность, связанная с достижением определенной

позиции в борьбе за выживание» (Камшилина, 2010: 169-172). В лингвистике исследование концепта «успех» представляет собой одно из актуальных явлений. Тем не менее, стоит отметить, что отсутствует универсальная классификация концептов. Исследователи выделяют лингвистические характеристики на основе различных критериев и признаков (Андриенко, 2009: 108-111). И.А. Попова З.Д. и Стернин И.А. подразделяют концепты на устойчивые и неустойчивые (Попова и др., 2002: 72-75). Регулярно вербализуемые концепты являются «устойчивыми», поскольку термин «success» обширно представлен в лексикографических источниках, в разных типах дискурсов, в американской лингвокультуре данный концепт является устойчивым.

Учеными выявляются различные когнитивные представления знаний о мире и таким образом выделяют следующие термины типов концептов: фреймы (Минский М., Филлмор Ч.), схемы (Чейф У.), сценарии, скрипты (Бирнбаум Л.), гиперонимы (Фрумкина Р.М.) (Бабушкин, 1996: 35-67). Также одним из элементов классификации является гештальт – концептуальная структура, включает как эмоциональные, так и рациональные аспекты, так называемые абстрактные концепты. Концепт «успех» имеет абстрактную природу и сложную структуру. Такие концепты познаются людьми вследствие индивидуального, социального опыта и накопленного опыта через поколения и традиции. Подтверждением многогранного характера концепта «успех» являются противоречивые и нестандартные ассоциации. В фактическом материале прослеживаются сложные личностные ассоциации и образы.

«Успех» является одним из базовых концептов, поскольку он передает национальную идею «американской мечты», его можно отнести к культурным этноспецифичным концептам. Характерные черты мировоззрения народа являются культурные ценности, изучением которых занимается лингвокультурология. Эти особые ценности отражаются в процессе речевой активности и проявляются в семантике языковых единиц. (Маслова, 2007:12). Концепты, раскрывающие особенности национальных менталитетов. В.И. Карасик использует термин «культурные доминанты», отмечая, что ценность играет центральную роль в концепте (Карасик, 2007:12). Концепт помогает понять ее культуру, причем основой является принцип ценностей. В.И.Карасик определяет концепт (Карасик, 2002:129) как комплексное смысловое образование, включающее ценностные, образные и понятийные аспекты.

На данный момент отсутствует единый метод анализа концептов. Этот термин относится к набору методов и процедур, применяемых для описания концептов. М.В. Пименова полагает, что изучение способов выражения концептов в языке является главной целью концептуального анализа (Пименова, 2009: 59). И.А. Стернин полагает, что самым важным этапом в изучении концепта является рассмотрение его в различных контекстах (Стернин, 2001: 63). Именно эти контексты заключают в себе определения и разъяснения концептов. Как отмечено в работе Поповой (Попова, 2010: 179) для определения периферии номинативного поля проводится анализ текстов, который представляет собой один из ключевых методов исследования концепта. С этим же мнением согласна В.А. Маслова, в своих исследованиях она пишет о том, что изучение контекстов необходимо для более детального и глубокого понимания концепта, для абсолютного его понимания (Маслова, 2004: 46). Ю.С. Степанов подходит к изучению концепта путем выделения трех его уровней. На «этимологическом уровне» изучается возникновение концепта, закрепление понятия на лексикографическом уровне. Этот уровень анализирует «буквальное значение» и «внутреннюю структуру» имени концепта. На «историческом уровне» концепт рассматривается в определенный промежуток времени, какие этапы развития и изменения он проходил. Современное восприятие концепта изучается на «активном уровне» (Степанов, 2001: 876). Ряд этапов разбора концепта предлагают З.Д. Попова и Стернин. По мнению ученых необходимо изучение устной речи, народных пословиц и обязательный анализ разных жанров, также они отмечают важность исследования семантики ключевой леммы, проведение анализа синонимической связи и проведения психолингвистического эксперимента. Ученые считают необходимым использование различных подходов для получения более точных и обширных характеристик концепта (Попова и др., 2009: 41-42). Так, применяя методы корпусной лингвистики и корпусные технологии проводятся анализы концептов в

художественных произведениях (Бегалиева и др., 2024: 144-154). Также исследуются концептуальные поля, составляющие концепт, при этом используются этимологические методы анализа, таким образом раскрывая природу мировоззрения этноса (Бияздыкова, 2023: 20-27).

Результаты и обсуждения

Концепт «success» в американской лингвокультуре представлен достаточно объемно, является многогранным явлением, вербализующимся достаточно широким спектром ассоциаций, представлений, суждений. Данный концепт имеет подвижный характер, определяется морально-нравственными нормами, личностными образами и ассоциациями носителя культуры. Проведенный контекстуальный анализ лексемы «success» позволил выделить составляющие структуры: *personal success*, *professional success*. Помимо этого, был выделен такой значимый компонент «money», который, в свою очередь, имеет собственную структуру.

Данный концепт можно назвать этноспецифичным, поскольку источником понятия успех в современном американском обществе является национальная идея «American dream». Американская мечта означает, что каждый отдельный человек имеет равные возможности, может стать успешным в жизни и реализовать свой потенциал (Adams, 1959: 112).

Истоки «американской мечты» берут свое начало в годы переселения англичан-колонистов в XVII веке, которые надеялись на «лучшую жизнь», в стремлении материально обогатиться. В их общинах бедность считалась пороком, формировался образ жизни, основанный на материальном благополучии. Так создавалась «новая религия успеха», в которой достижения представлялись людям божественным вознаграждением за труды. Национальные ценности сформировались под религиозными убеждениями общества о том, что бог благословляет людей трудолюбивых, усердных, стремящихся к развитию и благам (Lawrence R. Samuel, 2012: 117).

Слово «success», согласно этимологическим словарям (Online etymology dictionary), имеет латинские корни «*successus*» и появилось в 1530 году в значении «a good result, a happy outcome». Значение «достижение желаемой цели» (good success\хороший успех) впервые записано в 1580-х годах. Значение «вещь или человек, которые преуспевают», особенно на публике, восходит к 1882 году. От *sub + cedere* в значении «go, move (идти, двигаться)». Обращаясь к современному тезаурусу, выделяются пять основных значений:

1) The successful outcome or culmination of efforts or endeavors\ Успешное или благоприятное осуществление усилий или попыток; the accomplishment of one's goals\ достижение намеченных целей;

2) Attaining wealth, status, accolades, or comparable achievements\достижение материального достатка, социального статуса, уважения и т.д.;

3) An achievement or performance marked by success, such as the acquisition of honors.: *The play was an instant success*\выступление или достижение, отмеченное успехом, например получение почетных наград: *Спектакль имел мгновенный успех.*;

4) A person or entity that has achieved success, typically measured by reaching goals, acquiring wealth, etc. for instance: She excelled successfully on the talk show \ Личность или объект, достигший успеха, который измеряется достижением целей, накоплением богатства и другими аналогичными показателями.: *Она была великим успехом на ток-шоу.*;

5) Obsolete. outcome. Устаревший. Исход.

Сравнивая «этимологический» и «активный» слои концепта, можно сделать вывод, что основное значение концепта изменилось незначительно, активный слой также представлен «достижением поставленной цели», «результатом», добавилось значение «достижение почестей, достижение богатства». «Исторический слой» представляет собой все изменения, произошедшие с концептом до настоящего времени, он противопоставляется «актуальному слою».

Как известно, концептуальные признаки не в полной мере отражаются в словарях, актуализация концепта происходит на уровне текста. Анализ текста позволяет выявить образную, прагматическую, эмоциональную составляющие концепта «success». Изучение фактического материала позволило выделить две основные составляющие структуры концепта: *professional success* (профессиональный успех), *personal success* (личный успех). Словарь Collins

(Collins dictionary, 2010: 679) дает следующее определение понятию «professional success» – 1. *Professional means relating to a person's work, especially work that requires special training.* 2. *Success is the achievement of a goal that one has actively pursued.* Как видно, «professional success» понимается как определенные достижения в профессиональном плане. Для того чтобы достичь профессионального успеха, человек должен обладать особыми навыками. Нами было рассмотрено 65 текстов из онлайн журналов об успехе (The Cut, Forbes, business.com, The Guardian, HeySuccess, freshstartwomen.org), выборка была проведена с учетом наличия в текстах ключевого словосочетания «professional success», включались только те публикации, которые касались темы профессионального успеха. Рассмотрим следующие примеры:

We offer you perspectives for your professional success and your personal development / Мы предлагаем перспективы Вашего профессионального успеха и личного развития (здесь и далее перевод автора).

Often, this not only brings about a positive change in the private life of the patient, but the chances of professional success also go up through visible improvement in the physiognomy / В результате меняется к лучшему не только личная жизнь пациента, но и его профессиональная деятельность, так как в связи с повышением привлекательности лица, повышаются и шансы на успех. What do you consider your greatest professional success? / Что вы считаете наиболее важными этапами в вашем профессиональном успехе?

Social pedagogy serves as a pathway to adulthood and ensures professional success/ Социальная педагогика – является путеводным мостом к взрослой жизни и гарантирует профессиональный успех.

No more snoring, instead, increased attractiveness and professional success after the operation/ Храп пропал, вместо него приобретена привлекательность и профессиональный успех.

На основе анализа текстов о профессиональном успехе нами были выделены основные его сегменты, представленные в таблице 1 «Professional success».

Таблица 1 – «Professional success»

<i>Лексема</i>	<i>Перевод</i>	<i>Частотность</i>
Money	Деньги	43
work	Работа	40
Professional life	Профессиональная жизнь	40
job	Работа	34
earn	Зарабатывать	28
Top-tier salary	Зарплата высшего уровня	24
Pay rises	Повышение зарплаты	20
Extra miles	Дополнительные мили	17
boss	Начальник	17
power	Власть	15
enjoy	Наслаждение (удовольствие)	12
Talents	Таланты	12
Reward	Вознаграждение	10
Self-respect	Самоуважение	8
High-status title	Высокое звание	8
Sought-after career	Востребованная карьера	11
Financial self-sufficiency	Финансовая самостоятельность	10
Place of work	Место работы	10
Pinnacle of somebody's professional success	Вершина чьего-либо профессионального успеха	9
Luxury items	Предметы роскоши	8
First rate quality	Первоклассное качество	4

Как видно из таблицы 1, для достижения профессионального успеха человек как видно из таблицы 1 использует все свои таланты, и должен заниматься тем делом, которое приносит удовольствие. Также необходимо делать больше и сверх своих возможностей, в данном фактическом материале это представлено идиомой «extra miles», что означает пройти больше, чем предполагалось (дополнительная миля). В своей профессиональной жизни человек стремится к вершине карьеры, а вознаграждение будет получено в виде повышения заработной платы, финансовой самодостаточности, предмета роскоши, самоуважения, высокого звания, востребованности. Основным результатом карьеры и профессионального успеха становится материальное вознаграждение, так выделяется компонент «money», который также можно рассматривать и как самостоятельный концепт (Рисунок 1). Заметим, что компонент money играет важную роль в семантике рассматриваемого концепта поскольку результат успеха видится в материальном вознаграждении.

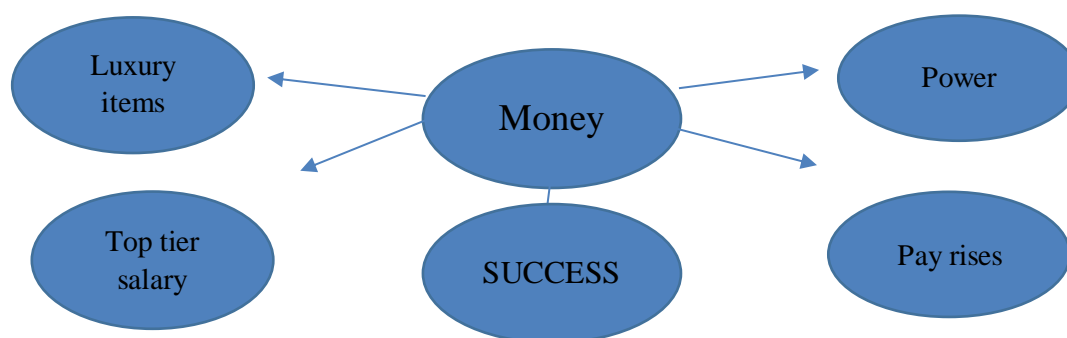

Рисунок 1 – Компонент MONEY

Анализ фактического материала показал высокую частотность употребления лексемы «money»: которая была использована 43 раза в сочетании с лексемой «success»: ...*success, prestige, money, power-almost all our energy is devoted to learning of how to achieve these goals (э)/ успех, престиж, деньги, власть - почти всю нашу энергию мы направляем на изучение того, как достичь этих целей* (Эрих Фромм).

Высказывания о профессиональном успехе содержат в себе лексему «деньги», но и «власть» (power), «высокий статус» (high status title): *Happiness, money, fame, success, friends; any kind of pleasure – giving it away, in the pyramid scheme of life, with the knowledge that everything will be returned, and being satisfied with that knowledge* (Тао Лин) / *Успех, деньги, власть, слава, счастье, друзья; любое удовольствие - отдавать все, в пирамидальной схеме жизни, со знанием того, что все будет возвращено, и быть удовлетворенным этим знанием* (Тао Лин).

Следующая составляющая структура концепта «success» – это «personal success». Анализ фактического материала показал, что личный успех многогранен и его вербализация, зависит от индивидуальных представлений об успехе. Ученые отмечают, что личный успех имеет гендерную дифференциацию. По мнению Дьюк и Мерфи, в целом, женщины определяют успех больше в терминах жизненного баланса и отношений, в то время как мужчины больше сосредоточены на материальном успехе (Dyke, Murphy, 2006: 359).

Рассматривая женские высказывания об успехе, мы пришли к заключению, что для женщин успех – это не только финансовая награда, реализация собственных амбиций, но и помощь другим людям и вклад, который они могут внести в улучшение чьей-либо жизни.

«Success, in my view, entails engaging in activities I am passionate about on a daily basis, while also making a positive difference in the lives of others. It involves attaining financial prosperity without compromising my personal life and freedom» (Connie Nam, founder and CEO of Astrid & Miyu) / *«Успех для меня означает заниматься тем, что я люблю делать каждый день, принося пользу другим и достигая финансового благополучия, не жертвуя при этом личной жизнью и свободой»* (Конни Нам, основатель и генеральный директор Astrid & Miyu).

«Success to me, revolves around well-functioning relationships characterized by a beautiful feedback loop between individuals. I think without relationships of quality, one cannot truly claim success. Whether it's with your partner, children, or best friends, nurturing these connections is paramount. Moreover, cultivating meaningful relationships is not only fulfilling but also enriches life with happiness. The quality of your relationships dictates so much how your life feels, so for me, that's the number one». (Leandra Medine) / Для меня успех – это отношения, которые функционируют на высоком уровне, где между людьми устанавливается прекрасная взаимосвязь. Я считаю, что без качественных отношений невозможно назвать себя успешным человеком. Поэтому, если у вас нет хороших отношений с партнером, детьми, лучшими друзьями, то претензии на успех являются сомнительными. Кроме того, это не требует дополнительных затрат и делает жизнь более полной, насыщенной и счастливой. Качество ваших отношений определяет то, как вы воспринимаете свою жизнь, поэтому для меня это самое важное (Леандра Медин).

«I no longer define success solely by my career accomplishments. I've come to realize that my identity is not solely defined by my professional endeavors. I view success as multi-faceted – integrating achievements in all aspects of my life such as personal (investing in my own health and well-being), professional (ensuring business growth and industry impact), community (giving back), and family (spending time with those I love). I now realize that you 'can have it all, just not all at once.' At various points in your life, your priorities my shift, and that is completely acceptable». (Maryann Bruce, independent corporate director of Amalgamated Bank) / «Я больше не определяю успех исключительно своими карьерными достижениями. Я понимаю, что я не ограничиваюсь исключительно тем, что я делаю. Я рассматриваю успех как многогранный процесс, объединяющий достижения во всех аспектах моей жизни, таких как личные (инвестиции в собственное здоровье и благополучие), профессиональные (обеспечение роста бизнеса и влияние на отрасль), общественные (отдача) и семейные (проводить время с теми, кого люблю). Теперь я понимаю, что вы «можете иметь все, но не все сразу». На разных этапах вашей жизни у вас будут разные приоритеты, и это совершенно нормально» (Мариэнн Брюс, независимый корпоративный директор Amalgamated Bank).

Заметим, что в ходе исследования нами также было выявлено 132 высказывания женщин о профессиональном успехе и 276 мужских. Это, на наш взгляд, свидетельствует о том, что интервью об успехе чаще все-таки дается мужской половиной человечества.

В целом, женские высказывания о личном успехе содержат такие лексические компоненты как: *relationships* (отношения), *loving partner* (любящий партнер), *personal goals* (личные цели), *family* (семья), *happiness* (счастье). *Personal Success: This is what you aspire to achieve for yourself: emotionally, physically and in your personal relationships. Such as having a loving partner, or hitting a personal best in the gym. Personal success can be defined by everything you do outside of the workplace that makes you happy* / Личный успех: это то, чего вы стремитесь достичь для себя: эмоционально, физически и в личных отношениях. Например, иметь любящего партнера или личный рекорд в тренажерном зале. Личный успех может определяться всем, что вы делаете вне работы, что делает вас счастливым. И если женские высказывания связаны больше с семьей и отношениями, то высказывания мужчин об успехе – в большей степени связаны с карьерой, успехом на работе: *A successful person is one who done his work properly* / Успешный человек – это тот, кто делает свою работу правильно.

Как утверждает А.П. Бабушкин, абстрактные концепты «текучи», поскольку люди приобретают понимание этих концепций через собственный опыт (Бабушкин, 1996: 72-75). Это означает, что ключевые лексемы рассмотренной выше структуры могут дополняться в зависимости от времени, социального опыта, традиций.

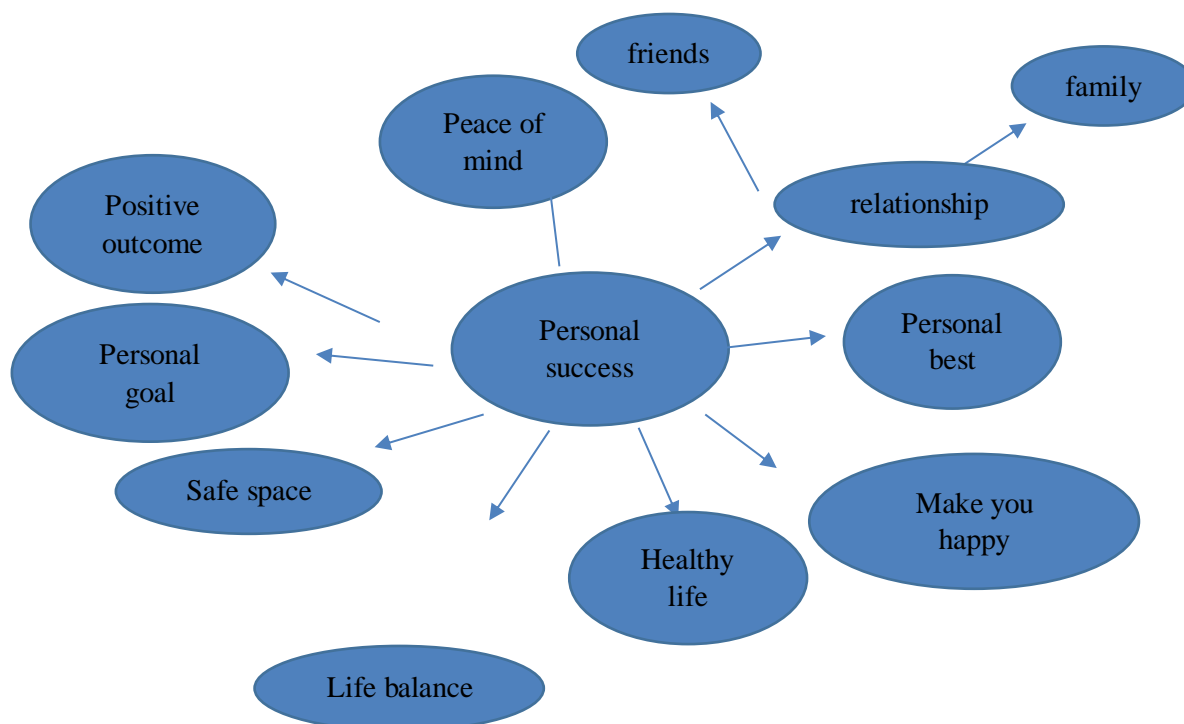

Рисунок 2 – Personal success

Заключение

Итак, успех является одним из важных показателей качества жизни. В статье был представлен активный слой концепта «success», который занимает важное место в иерархии ценностей всех поколений, тем не менее понятие «успех» у людей с разным жизненным опытом, разных возрастных категорий и гендерных отличий и т.д. имеет свои особенные характеристики. Например, в американской лингвокультуре профессиональная деятельность определяется такими факторами, как квалификация, мотивация, установка, возрастные особенности, состояние здоровья, социальные характеристики человека. Современное понимание «success» отразилось в толковых словарях, появились дефиниции, связанные с деньгами, политикой, высоким положением, отличным результатом работы и т.д.: «something that achieves good results»; «the attainment of desired or anticipated outcomes»; «the accomplishment of something you have attempted»; «the achievement of a prominent position in a specific field, such as business or politics»; «the fact that something functions satisfactorily or achieves the intended outcome»; «someone or something deemed successful attains and earns substantial wealth, or is highly admired». Обращение к этимологическому слою концепта позволило прийти к выводу, что и для американской лингвокультуре характерны новые ценностные приоритеты связанные с условиями жизни.

Изучение успеха представляет особую актуальность, с одной стороны, с точки зрения отражения культурных ценностей, национального менталитета и лингвистической концептуальной системы. Результаты проведенного исследования подтвердили мысль о том, что концепт «успех» в американской культуре является этноспецифичным, представляющим компонент идеи «Американской мечты». Она включает в себя не только материальные вознаграждения, но и свободу выбора, следование личным целям без ограничения. Историческая ситуация, которая связана с переселением, стремлением к началу новой жизни, способствует внедрению идеи успеха как основы национальной идентичности. Проведение в перспективе сравнительно-сопоставительного анализа репрезентации успеха, к примеру, в казахской и американской лингвокультурах представляет несомненный научный интерес.

Данная статья подготовлена в рамках проекта «Механизмы формирования коллективной

идентичности казахстанской молодежи: социолингвистический и дискурсивный подходы» по грантовому финансированию МНВО РК на 2022-2024 гг. (ИРН АР14869030)

Литература

- Андриенко А.А. (2009) Место концепта «успех» в типологической системе концептов и его универсальные лингвистические характеристики. Языковые единицы языковой системы. 2009. – С. 108-111.
- Бабушкин А.П. (1996) Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж.: Издательство Воронежского государственного университета, 1996. 104 с., – С. 35-67.
- Бегалиева С., Шмакова Е., Рысальдиев Ж., Алиахунова Р. (2024) Language concepts “Day” and “Night” in the poetic world of F.I. Tyutchev (the experience of corpus research). – Tiltanym. – №1. – 2024. – С. 144-154.
- Бияздықова А.А. (2023) «Үміт концептінің» құрайтын концептілік өрістер. – Tiltanym. – №4. – 2023. – 20-27-бб.
- Камшилина Е.С. (2010) Успешность управленческого персонала в контексте организационных изменений: анализ определений. – Вестник ВГУ. Серия Экономика и управление. – 2010. – №2. – С. 169-172.
- Карасик В.И. (2007) Базовые характеристики лингвокультурных концептов / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Антология концептов / под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. – М.: Гнозис, 2007. – С. 12–13
- Карасик В.И. (2002) Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
- Маслова В.А. (2007) Когнитивная лингвистика. – М.: Флинта, Наука, 2007.
- Маслова В.А. (2004) Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., стереотип. – М.: Изд. центр «Академия», 2004. – 208 с.
- Пименова М.В. (2009) Введение в концептуальные исследования: учеб. пособие / М.В. Пименова, О.Н. Кондратьева. – 2-е изд., испр. и доп. – Кемерово: КемГУ, 2009. – Вып. 5 (Серия «Концептуальные исследования»). – 160 с.
- Попова З. Д., Стернин И. А. (2009) Полевая модель концепта. – Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособие. – З. Д. Попова, И. А. Стернин, В. И. Карасик, А. А. Кретов, О. О. Борискина, Е. А. Пименов, М. В. Пименова; отв. Ред М.В. Пименова. – 2-е изд., испр. и доп. – Кемерово: КемГУ, 2009.
- Попова З.Д., Стернин И.А. (2002) Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж, изд.2-е. – 2002. – 189 с.
- Степанов Ю. С. (2001) Константы: Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2001. – 990 с.
- Стернин И. А. (2001) Методика исследования концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: науч. изд. / под ред. И. А. Стернина. – Воронеж: Воронеж.гос. ун-т, 2001.
- Adams J.T. (1959) The epic of America. – J.T. Adams. – USA: Little, Brown, and Co. – 1959. – 405 p.
- Collins dictionary of the English language and writer’s thesaurus of the English language. – Harper Collins Publishers Limited, 2010. – 1792 p.
- Lawrence R. Samuel. (2012) The American dream. A cultural history. – Syracuse university press, 2012. – 235 p.
- Dyke Lorriane S., Murphy Steven A. (2006) How we define success: A qualitative study of what matters most to women and men. Business Media, Inc. 2006. <https://www.researchgate.net/publication/226012840> How We Define Success A Qualitative Study of What Matters Most to Women and Men.
- Business.com. <https://www.business.com/articles/52-inspirational-quotes-about-success-by-ceos-youll-want-to-remember/>
- Forbes. <https://www.forbes.com/quotes/theme/success/>
- Freshstartwomen.org <https://freshstartwomen.org/start-your-journey/success-stories/>
- HeySuccess. <https://www.heysuccess.com/heysuccess/testimonials>
- Online etymology dictionary. <https://www.etymonline.com/search?q=success>
- The Cut. <https://www.thecut.com/tags/success/>
- The Guardian. <https://www.theguardian.com/theobserver/commentisfree/2023/apr/23/success-for-women-not-same-as-for-men-letters>

References

- Andrienko A.A. (2009) Mesto koncepta “uspeh” v tipologicheskoj sisteme konceptov i ego universal’nye harakteristiki. Jazykovye edinicy jazikovoj sistemy. [Andrienko A.A. (2009) The place of the concept “success” in the typological system of concepts and its universal linguistic characteristics. Language units of the language system] – P. 108-111 [in Russian]
- Babushkin A.P. (2002) Tipy konceptov v lexiko-frazeologicheskoj semantike jazyka. [Babushkin A.P. (2002) Types of concepts in the lexical and phraseological semantics of language. Voronezh, 2nd edition, 2002. – P. 72-75] (in Russian)
- Begaliyeva S., Shmakova E., Rysaldiyev Zh., Aliakhunova R. (2024) Language concepts “Day” and “Night” in the poetic world of F.I. Tyutchev (the experience of corpus research). – Tiltanym. – No. 1. – 2024. – С. 144-154. (in English)
- Bijazdyqova A.A. (2023) «Umit konceptining» quraityn konceptilik orister. [Bijazdyqova A.A. Conceptual fields that make up the "Hope Concept". – Tiltanym. – No. 4. – 2023. – С. 20-27. (in Kazakh)
- Kamshilina E.S. (2010) Uspeshnost upravlencheskogo personala v kontekste organizacionnyh izmenenij: analiz opredelenij. – Vestnik VGU. Ser. Jekonomika i upravlenie. – 2010. – №2. – P. 169-172. [Kamshilina E.S. (2010) The

success of management personnel in the context of organizational changes: the analysis of definitions. – VSU Bulletin. Ser. Economics and management. – 2010. – No. 2. – P. 169-172] (in Russian)

Karasik V. I., G.G. Slyshkin. (2007) Bazovye karakteristiki lingvokulturnyh konceptov. Antologija konceptov. – M.: Gnosis, 2007. – P. 12-13 [Karasik V. I. (2007) Basic characteristics of linguocultural concepts. V. I. Karasik, G. G. Slyshkin. – Anthology of concepts / ed. V. I. Karasika, I. A. Sternina. – M.: Gnosis, 2007. – P. 12-13] (in Russian)

Karasik V.I. (2002) Jazykovej krug: lichnost', koncepty, diskurs. – Volgograd: Peremena 2002. [Karasik V.I. (2002) The linguistic circle: personality, concepts, discourse. – Volgograd: Peremena, 2002. – 477 p. (in Russian)

Maslova V.A. (2007) Kognitivnaja lingvistika. – M.: Flinta, Nauka, 2007. [Maslova V.A. (2007) Cognitive linguistics. – M.: Flinta, Nauka, 2007] (in Russian)

Maslova V.A. (2004) Lingvokulturologija. Uchebnoe posobie dlja studentov vysshih uchebnyh zavedenij, 2004. – 208 s. [Maslova V. A. (2004) Linguoculturology: textbook. aid for students higher textbook establishments. – 2nd ed., stereotype. – M.: Publishing house. Center "Academy", 2004. – 208 p.] (in Russian)

Pimenova M.V. (2009) Vvedenie v konceptualnye issledovanija: uchebnoe posobie. Serija «Konceptual'nye issledovanija», 2009. – 160 s. [Pimenova M. V. (2009) Introduction to conceptual research: textbook. allowance. – M. V. Pimenova, O. N. Kondratyeva. – 2nd ed., rev. and additional – Kemerovo: KemSU, 2009. – Issue. 5 (Conceptual Studies Series). – 160 p.(in Russian)

Popova Z.D., Sternin I.A. (2009) Polevaja model koncepta. Vvedenie v kognitivnuju lingvistiku. Uchebnoe posobie, 2009. – S. 12-43. [Popova Z. D., Sternin I. A. (2009) Field model of the concept. – Introduction to cognitive linguistics: textbook. allowance /Z. D. Popova, I. A. Sternin, V. I. Karasik, A. A. Kretov, O. O. Boriskina, E. A. Pimenov, M. V. Pimenov; resp. Red M.V. Pimenova. – 2nd ed., rev. and additional – Kemerovo: KemSU, 2009. – P. 12-43] (in Russian)

Popova Z.D., Sternin I.A. (2002) Oчерki po kognitivnoj lingvistike. Voronezh, 2nd edit., 2002. – S. 72-75. [Popova Z.D., Sternin I.A. (2002) Essays in Cognitive Linguistics. Voronezh, 2nd ed., erased. 2002. 189 p., – P. 72-75.]

Stepanov Ju.S. (2001) Konstanty: Slovar' russkoj kul'tury. – M. Academic project, 2001. – 990 s. [Stepanov Yu. S. (2001) Constants: Dictionary of Russian culture. – M.: Academic Project, 2001. – 990 p.] (in Russian)

Sternin I.A. (2001) Metodika issledovanija koncepta. – Metodologicheskie problemy kognitivnoj lingvistiki: nauchn. izd. pod red. I.A. Strenina. Voronezh, 2001. – S. 58-63. [Sternin I. A. (2001) Methodology for studying the concept. – Methodological problems of cognitive linguistics: scientific. ed. I. A. Sternina. – Voronezh: Voronezh.state. University, 2001. – P. 58-63.] (in Russian)

Adams J.T. (1959) The epic of America. – J.T. Adams. – USA: Little, Brown, and Co. – 1959. – 405 p. (in English)

Collins dictionary of the English language and writer's thesaurus of the English language. – Harper Collins Publishers Limited. 2010. – 1792 p. (in English)

Lawrence R. Samuel (2012) The American dream. A cultural history. – Syracuse university press. 2012. – 235 p. (in English)

Lorriane S. Dyke, Steven A. Murphy (2006) How we define success: A qualitative study of what matters most to women and men. Business Media, Inc. 2006.

<https://www.researchgate.net/publication/226012840> How We Define Success A Qualitative Study of What Matters Most to Women and Men (in English)

Business.com. <https://www.business.com/articles/52-inspirational-quotes-about-success-by-ceos-youll-want-to-remember/>

Forbes. <https://www.forbes.com/quotes/theme/success/>

Freshstartwomen.org <https://freshstartwomen.org/start-your-journey/success-stories/>

HeySuccess. <https://www.heysuccess.com/heysuccess/testimonials>

Online etymology dictionary. <https://www.etymonline.com/search?q=success>

The Cut. <https://www.thecut.com/tags/success/>

The Guardian. <https://www.theguardian.com/theobserver/commentisfree/2023/apr/23/success-for-women-not-same-as-for-men-letters>

Статья получена: 06.03.2024

Мақала

FTAMP 16.21.27

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-77-88>**А.Б. Пиязбаева¹, Л. Уракова-Йанч²**¹автор-корреспондент, докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: akacha_83@mail.ru²философия докторы (PhD), доцент, Акдениз университеті, Түркия, Анталия қ., e-mail: lyanc@akdeniz.edu.tr

ЖАРНАМА ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ МЕНТАЛИТЕТ: СТРАТЕГИЯЛАР МЕН ТАКТИКАЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Аңдатпа. Мақалада жарнама мәтінінің тілі жарнамаланатын нысанның өзге бәсекелес нысандардан ерекшелік көрсету жолдарын қарастыратын және оны мақсатты аудиторияға барынша тартымды, символдық, брендтік қасиеттеріне назар аударту арқылы әсер ету стратегиялары мен тактикаларын тиімді таңдау аспектісінде талданды. Стратегиялар мен тактикаларды таңдау жарнама мәтінін құрудың алғышарты, себебі дәл осы кезеңде жарнама нысанының басты қасиеттерін анықтау, оның негізгі сапасын белгілеу, мақсатын түсіну және оны өзге бәсекелес нысандарға қарсы қою процесі жүреді. Қазіргі заманауи жарнамаларда қолданылатын стратегиялар мен тактикалардың түрлері сан алуан. Мақалада олардың негізгілері және жиі қолданылатын түрлері көрсетіліп талданды. Атап айтқанда, *позициялау және оңтайландыру стратегиясының, тұтынушының назарын қарату стратегиясының, қайта назар аударту тактикасының, мақсатты ауыстыру тактикасының, трансформация тактикасының, уәждерді ойнату тактикасының* қолданыс ерекшелігі көрсетілді. Қарастырылған стратегиялар мен тактикалардың кейбіреулері салыстырмалы түрде жақында, ал кейбіреулері жарты ғасыр бұрын пайда болды, дегенмен де олардың ешқайсысын ескірген деп атауға болмайды. Қазіргі нарықта қайсысы қолайлы, соны пайдалану қажет.

Мақалада сонымен қатар жарнама дискурсында, дәлірек айтқанда автокөліктер мен бизнес-класс пәтерлерінің жарнамасында ұлттық менталитеттің тілдік көрінісінің, сол арқылы қазақтардың ұлттық құндылықтарының берілу ерекшеліктері де қарастырылды. Осылайша қазіргі қоғам құндылықтарының иерархиясын белгілейтін қазақстандық жарнама хабарламаларының аксиологиялық өлшемі қызығушылық тудырды.

Тірек сөздер: жарнама, жарнама мәтіні, жарнама дискурсы, стратегия, тактика, ұлттық менталитет, ұлттық сана.

А.Б. Пиязбаева¹, Л. Уракова-Йанч²¹автор-корреспондент, докторант, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Қазақстан, г. Алматы, e-mail: akacha_83@mail.ru²доктор философии (PhD), доцент, Университет Акдениз, Турция, г. Анталия, e-mail: lyanc@akdeniz.edu.tr

РЕКЛАМА И НАЦИОНАЛЬНЫЙ МЕНТАЛИТЕТ: ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СТРАТЕГИЙ И ТАКТИК

Аннотация. В статье проанализирован язык рекламного текста в аспекте эффективного выбора стратегий и тактик воздействия, предусматривающих способы выделения рекламируемого объекта из других конкурирующих объектов и акцентирующих его на наиболее привлекательных, символических, брендовых свойствах целевой аудитории. Выбор стратегий и тактик является предпосылкой для создания рекламного текста, так как именно на этом этапе происходит процесс определения главных свойств рекламного объекта, установления его основного качества, понимания цели и противопоставления его другим конкурирующим объектам. Типы стратегий и тактик, используемых в современной рекламе, разнообразны. В статье были проанализированы основные из них и наиболее часто используемые виды. В частности, показана специфика применения стратегии позиционирования и оптимизации, стратегии привлечения внимания потребителя, тактики переориентации, тактики замещения цели, тактики трансформации, тактики воспроизведения мотивации. Некоторые из рассмотренных стратегий и тактик появились относительно недавно, а некоторые — полвека назад, хотя ни одну из них нельзя назвать устаревшей. На современном рынке необходимо использовать то, что подходит.

В статье также рассмотрены особенности языкового проявления национального менталитета в рекламном дискурсе, а именно в рекламе автомобилей и квартир бизнес-класса, тем самым передавая национальные ценности казахов. Таким образом, интерес вызвал аксиологический критерий казахстанских рекламных объявлений, устанавливающих иерархию ценностей современного общества.

Ключевые слова: реклама, рекламный текст, рекламный дискурс, стратегия, тактика, национальный менталитет, национальное сознание.

A. Piyazbayeva¹, L. Urakova- Yanch²

¹Corresponding author, Doctoral student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, e-mail: akacha_83@mail.ru

²Doctor of Philosophy (PhD), docent, Akdeniz University, Turkey, Antalya, e-mail: lyanc@akdeniz.edu.tr

**ADVERTISING AND THE NATIONAL MENTALITY:
USING STRATEGIES AND TACTICS**

Abstract. The article analyzes the language of the advertising text in the aspect of effective choice of strategies and tactics of influence, providing ways of singling out the advertised object from other competing objects and accentuating it on the most attractive, symbolic, brand properties of the target audience. The choice of strategies and tactics is a prerequisite for creating an advertising text, as it is at this stage that the process of determining the main properties of the advertising object, establishing its main quality, understanding the purpose and contrasting it with other competing objects takes place. Types of strategies and tactics used in modern advertising are diverse. The article analyzed the main ones and the most frequently used types. In particular, the specificity of application of positioning and optimization strategy, strategy of attracting consumer attention, tactics of reorientation, tactics of goal substitution, tactics of transformation, tactics of reproduction of motivation is shown. Some of the considered strategies and tactics appeared relatively recently, and some of them half a century ago, although none of them can be called obsolete. In today's market, it is necessary to use what is appropriate.

The article also considered the features of the linguistic expression of the national mentality, and thereby the transmission of Kazakh national values, in the advertising discourse, more precisely in the advertising of cars and business-class apartments. Thus, the axiological dimension of Kazakhstan advertising messages, which establishes the hierarchy of modern society's values, became interesting.

Keywords: advertising, advertising text, advertising discourse, strategy, tactics, national mentality, national consciousness.

Кіріспе

Лингвистикада дискурсты зерттеуге деген қызығушылық тілдік құбылыстарды коммуникативті, когнитивті, әлеуметтік, мәдени факторлармен байланыстыра отырып зерттеу қажеттілігінен туындады. Жарнама дискурсы институционалды дискурс түріне жатады. Әдетте, институционалды дискурста адресат – белгілі бір әлеуметтік институттың өкілі болып табылады және оған рөлдік қатынас тән болады. Орыс ғалымы Е.В. Медведеваның тұжырымы бойынша кез келген жарнама – нәтиже, себебі жарнама беруші жарнаманы әзірлеу барысында ең алдымен өнімді сипаттайды, адресаттың позициясын, қалауын, қызығушылығын ескере отырып, жарнама нысанына назар аудартады. Осыған сәйкес жарнама дискурсын зерттеуші ғалым Е.В. Медведева жарнама дискурсының келесі мақсаттарын айқындап көрсетеді: 1) ақпараттық, яғни жарнама нысаны, тауар белгісі, аргоним туралы ақпарат беру; 2) бағалау, бұл адресаттың жарнама нысанына баға беруі; 3) аргументациялық; 4) реттеушілік, адресаттың жарнаманы қабылдауын белгілі бір бағытқа бағыттау; 5) концептуалдылық, адресаттың санасына тауардың белгілі бір бейнесін сіңіру; 6) модельдеуші, санада тауарды күнделікті өмірде пайдалану моделін құру (Медведева, 2003). Ал Л.А. Кочеткова болса, жарнама дискурсына тән келесі белгілерді анықтайды: 1) виртуалдылық, яғни коммуникация мазмұны мен формаларының шынайы өмірдегі құбылыстармен сәйкес келмеуі; 2) кең таралымы, жарнаманы тарату арналарының кең түрі; 3) институционалдылық, тұлғаға бағытталып, бағдарланған қатынас; 4) ассиметриялық, адресат пен адресант арасындағы коммуникациялық теңгерімсіздік (Кочетова, 2013). Бұл жарнама дискурсына коммуниканттар арасындағы виртуалдылық, коммуникация көзінің біржақтылығы мен жан-жақтылығы, коммуникацияның дербестігі мен институционалдылығы, симметрия мен ассиметрия сынды қасиеттердің тән екенін көрсетеді.

Қазіргі таңда қазақстандық жарнама дискурсында жарнама нысанының және тақырыптық аясының кеңеюі, әлеуметтік жарнаманың сұранысы мен маңызының артуы, кейбір психологиялық, әлеуметтік мәселелердің шешімін жарнама мәтінінен іздеп табу сияқты заманауи тенденциялар байқалады. Сонымен қатар қазіргі жарнамаға креолдану, мультимедиялық, жеңілдік, көңіл көтерушілік және тұлғаға бағытталған қарым-қатынасты имитациялау, интерактивтілік тән. Сонымен бірге коммуникативтік жағдайларға, сыртқы факторларға байланысты жарнама дискурсында белгілі бір ішкі қарама-қайшылықтар орын

алады. Кез келген жарнама дискурсы санаға тікелей әсер етуге бағытталады да, ондағы коммуникация вербалды және виртуалды түрде жүреді. Жарнама дискурсы өзінің прагматикалық мақсатына жету үшін тілдік ресурстарды креативті және инновациялық түрде пайдаланады. Коммуникативтік стратегиялар мен тактикалар қазіргі таңда институционалды дискурстың барлық түрінде, оның ішінде жарнама дискурсында кең қолданылады.

Қазіргі тілтанушы ғалымдар стратегия, тактика ұғымдарын сөйлеу аспектісіне байланысты зерттеулерде кеңінен және белсенді қолданады (мыс: Борисова 1996, 1999; Верещагин 1991; Верещагин, Костомаров 1999; Ратникова 1996; Койт, Ыйм, 1988 және т.б.). бұл ғалымдардың ғылыми еңбектерінде стратегия мен тактика зерттеу материалына байланысты әртүрлі тәсілдер арқылы түсіндіріледі. Стратегия түсінігін айқындау мақсатында жоғарыда аталған ғалымдармен қатар отандық (Қ. Есенова, Ж. Бекжанова, Е. Ормаханова т.б.), ресейлік (И. Барисова, О. Иссерс, А. Сковородников, Т. Надеина, Ю. Пирогова т.б.), шетелдік (Дж. Лич, Х. Грайс, А ван. Дайк т.б.) ғалымдардың ғылыми еңбектеріне шолу жасай келе, стратегия ұғымының анықтамасы кең екенін анықтадық. Сөйлеу стратегиясы мен тактикасын зерттеу нысанына айналдырған ғалым О.С. Иссерс: «бұл екі ұғымның бірі – түр, екіншісі – оның іштірі болып табылады», – деп тұжырымдайды. Ғалым сөйлеу стратегиясын: «сөйлеушінің жалпы коммуникативті мәселесін қанағаттандыруға, шешуге бағытталған сөйлеу әрекетінің жиынтығы» – деп түсіндірсе (Иссерс, 2008), сөйлеу тактикасын: «стратегияны жүзеге асыруға ықпал ететін бір немесе бірнеше сөйлеу әрекеті», – дейді (Иссерс, 2008), яғни сөйлеу стратегиясын жүзеге асырудың әдісі деп анықтайды. Кез келген сөйлеу стратегиясының түпкі мақсаты – адресаттың интеллектуалды және физикалық белсенділігін модельдеу. Сөйлеу тактикасы – адресаттың әлем бейнесі туралы моделіне, психикасының белгілі бір аспектілеріне әсер ету арқылы белгілі бір бағытқа қарай өзгертуге бағытталады. Коммуникативтік қадам – «сөйлеу тактикасын жүзеге асыру құралы ретінде әрекет ететін әдіс», – дейді ғалым (Иссерс, 2008).

Стратегиялық мақсатты ұстану адресантты сөйлеу мәнеріне мән беруге, ақпараттың мүмкін көлемін белгілеуге және тілдік құралдарды саналы түрде таңдауға итермелейді (Одинцов, 1982). Сонымен қатар стратегия адресаттың интеллектуалды, ерікті, эмоционалды қалпына әсер ету үшін фактілерді іріктеуді, оларды басқа қырынан ұсынуды талап етеді (Борисова, 1999). Сонда стратегия дегеніміз – қажетті нәтижеге қол жеткізу үшін қолжетімді құралдар мен әдістердің көмегі арқылы жағдайды модельдеу болып табылады. Ол мына сұлбада көрінеді:

Мақсат → Стратегия → Тактика → Перлокутивті әсер

Сонда сұлбаға сәйкес адресант ең алдымен алдына белгілі бір мақсат қояды. Адресанттың басты мақсаты – өнімді/қызметті/тауарды сату. Ал әлеуетті тұтынушы болса, кез келген жарнаманың мақсаты – жарнамаланып отырған тауарды/қызметті өткізу, яғни оны сатып алуға шақыру екенін жақсы түсінеді. Бұл түсінік оның санасында жарнамаға қатысты теріс, біржақты көзқарас тудыруы әбден мүмкін, сондықтан жарнама беруші адресатты қалай да жарнамаланып отырған тауарды/қызметті сатып алуға итермелеу үшін тиімді стратегия қолданады. Стратегия аясында белгілі бір психологиялық параметрлер таңдалады, мақсатқа жету жолдары анықталады (Койт, Ыйм, 1988). Осылайша, жарнама стратегиясы адресаттың жарнама мәтіні туралы сыни қабылдауын өзгертуге, жағымды эмоционалды көңіл-күй қалыптастыруға бағытталады. Бір қызығы, стратегия жарнама мәтінінде көрінбейді, яғни адресат жарнама мақсатын біледі, ал оның стратегиясын көрмейді, нәтижесінде адресат тауарды/қызметті сатып алуға ынталы болады. Стратегияның дәл осы ерекшелігі оны манипулятивті құрал деп анықтауға мүмкіндік береді. Тактика болса, стратегиялық мақсаттың құрамдас бөлігі, оның құралы болғандықтан манипуляциялық стратегияға толықтай бағынады. Тактика – түрлі вербалды, бейвербалды тәсілдерді қолдану әдісі ретінде анықталады (Верещагин, Костомаров, 1999). Тактика дегеніміз – жоспар, яғни тілдік құралдардың, иллюстрациялық құралдардың, бейнеқұралдардың әлеуетті мүмкіндіктерін пайдалана отырып форма құратын тәсіл. Төменде кез келген жарнама мәтініне тән бірнеше стратегия мен тактикаларды келтіре кетуді жөн көрдік.

1. *Позициялау және оңтайландыру стратегиясы.* Коммуникативті мақсаттар мен міндеттерге байланысты Ю.К. Пирогова жарнама дискурсына тән позициялау және оңтайландыру стратегияларын анықтайды (Пирогова, 2001). Ғалымның айтуынша, позициялау

стратегиясы жарнама нысанының қандай да бір дәрежеде қабылдануын қамтамасыз етсе, оңтайландыру стратегиясының мақсаты – жарнамалық хабарламаның әсер ету тиімділігін арттыру және жарнамалық коммуникацияға тән коммуникациялық кедергілерді бейтараптандыру.

2. *Тұтынушы назарын өзіне қарату стратегиясы.* Бұл стратегия адресаттың өнімге деген қызығушылығын оятуға немесе арттыруға бағытталады. Жарнама – прагматикалық мәтін, онда барлық тілдік құралдар адресатты өз жағына тартуды, оны тауарды не қызметті сатып алуға ынталандыруды көздейді. Әлеуетті тұтынушы назарын жаулап алу стратегиясы коммуникативті-сөйлеу тактикасы арқылы жүзеге асады.

3. *Қайта назар аударту тактикасы.* Бұл тактиканың мәні – қажетті нәтижеге қол жеткізу үшін маңызды фактілерге, ақпаратқа білдіртпей, имплицитті түрде қайта назар аударту. Бұл тактиканы қолданғанда әлеуетті тұтынушы назары коммуникатордың жасырын мақсатына қол жеткізуге бағытталған ақпаратқа еркінен тыс ауады (Быкова, 1998). Мұндай ақпараттар адресатты тауардың, не қызметтің ақиқат сапасына сыни көзқараспен қарауға жол бермейді. Мұндай мәтіндер «зарарсыз иллюзияға» негізделгендіктен коммуникаторға тұтынушының қырағылығын төмендетуге және оның дүниетанымын белгілі бір дәрежеде өзгертуге мүмкіндік береді. Мысалы, SAMSUNG WW5100A EcoBubble™ және Super Speed технологиясы бар кір жуғыш машинасының жарнамасында: *«Тек армандауға болатын тиімділік. Көбірек орын, көбірек қамқорлық. EcoBubble™ технологиясы төмен температурада да тиімді тазалаудан ләззат алыңыз. AI Control технологиясы, жасанды интеллект басқаруымен ыңғайлылықтың келесі деңгейін сезініңіз. Ең үлкен сыйымдылық, бір уақытта тағы да көп кірді жуыңыз – уақыт пен күш-жігерді үнемдеңіз»* (электронды ресурс, жарнама <https://www.samsung.com/kz> сайтынан өзгертілмей алынды), тауардың жағымды жақтарына ғана екпін түсіріліп тұр. Тауардың толық сипаты, яғни жағымсыз жақтары сөз етілмейді. Г.Г. Почепцов қайта назар аударту тактикасын тауардың жағымды сипаттамаларын күшейтуге және жағымсыз сипаттарын азайтуға, не жасыруға бағытталған тактика деп атайды. Бұл тактика арқылы тауардың имиджін қалыптастыруға болады, ол белгілі бір тауардың, не қызметтің белгілі бір сипатына ғана назар аударту арқылы иллюзия туғызады, – дейді (Почепцов, 1999). Аталмыш тактика арқасында жарнамаланып отырған тауар, не қызмет түрі өзінің артықшылығымен ғана көзге көрінеді, ал оның жасырын «алдау» ықтималдығы білінбейді.

4. *Мақсатты ауыстыру тактикасы.* Бұл тактика бойынша жарнама мәтінінде назар адресаттың тауарды алғаннан кейінгі кенелетін пайдасына аударылады. Әдеттегідей, мұндай жарнамаларда да тауардың ең жақсы қасиеттері ғана сипатталады. Өнімді сатып алу тек адресат үшін ғана тиімді деген елес туғызады, ал іс жүзінде сатылған өнімнен тек адресант қана пайда табады. Адресанттың мүдделері имплициттеледі (ашық мәтінмен берілмейді), оның орнына адресаттың мүддесі басты назарда деген жалған елес санаға орнығады. Әсіресе мұндай тактика қолданылған жарнамаларда «тұтынушы үшін бағаны төмендетеміз» деген жалған уәде жиі қолданылады. Мысалы, *«Сіз үшін ең төмен баға! Бізден сатып ал да 10 % кері ал! Бізден төмен баға тапсаңыз, айтыңыз! Сіз үшін бағаны одан да арзан етеміз, 10 % кері қайтарып береміз!»* (Строй Сити құрылыс заттары базарындағы жарнама). Жарнамада адресанттың негізгі көздеген мақсаты жасырын беріліп, адресатқа «бағаны сен белгілейсің, арзанға ал» деген жалған уәде беріліп тұр.

5. *Трансформация тактикасы.* Бір сөзбен айтқанда «бетперде» тактикасы, адресанттың шынайы ниетін, мақсатын жасырып, адресатқа «таза ниетпен» манипуляция жасау тәсілі. Мысалы, *«Артық төлегіңіз келмесе, біздің сауда орталығына келіңіз!»* (Nur сауда орталығындағы жарнама).

6. *Уәждерді ойнату тактикасы (Игра мотивом).* Бұл ең күрделі тактика, себебі анализ жасау арқылы адресаттың жеке қажеттіліктерін анықтап, оның іс-әрекетіне, көңіл-күйіне, ішкі сезіміне тікелей әсер ету. Бұл тактикада келесі әсер ету құралдары пайдаланылады:

1) *физиологиялық қажеттіліктерге әсер ету* (шөлдеу, ашығу т.б.). Мысал ретінде Red Bull, Dizzy, Gorilla, GGG энергетикалық сусындардың *«Red Bull қуаттандырады»* сияқты жарнамаларын келтіруге болады. Мұндай жарнамаларда қолданылатын «куаттандырады», «куат

береді», «ағзаны энергиямен қамтамасыз етеді» деген сөздерге сеніп, жасөспірімдер, жұмыстан шаршаған кез келген адам күш жинау үшін, «энергия» алу үшін сергіткіш сусындарды сатып алады. Олардың ақиқаттылығының парқына бармайды.

2) *қауіпсіздік сезімін ояту (физикалық, денсаулық, экономикалық т.б.)*. Көбінесе бұл тәсіл адамдардың жеке мүлкін ұрлықтан қорғайтын темір есіктерді, сейфтерді немесе адамды түрлі аурудан қорғайтын дәрі-дәрмектерді жарнамалайтын мәтіндерде көп кездеседі. Мысалы, «*Жүйкеңізге жәрдем беретін витаминдер*» («Ауырмаңыз» газеті); «*Пумпан – табиғи өнім. Жүрек қызметін жақсартады. Пумпан – бұл сіздің жүрегіңіздің сенімді көмекшісі*». Мұндай дәрі-дәрмектерді ішкен адам өзін қауіпсіз сезінеді, ауру оған қорқыныш туғызбайды. Дәрінің кері әсерін ойламайды.

3) *махаббат қажеттілігіне әсер ету (сүйіспеншілік, рухани жақындық т.б.)*. Мұндай жарнамаларда көбінесе бақытты отбасының, бақытты ерлі-зайыптылардың, бақытты балалардың бейнесі жасалады. Жарнамаланып отырған өнімді сатып алған тұтынушы сол эмоцияларды алуды, сол эмоционалды күйді сезінуді қалайды. Ол да өзінің жақындарына сондай махаббат пен сүйіспеншілік, қамқорлық сыйлағысы келеді. Мысалы, «*Фруто-няня күндіз белсенді болу үшін, түніміз тыныш болуы үшін. Қарны тоқ баланың ұйқысы тыныш – алма қосылған, тұтынуға дайын, залалсыздандырылған, пребиотиктермен байытылған, 6 айдан асқан балаларды тамақтандыруға арналған, фруктозасы бар сүт-қарақұмық ботқасы. Жас бала үшін мінсіз тағам – ананың емшек сүті*». Бұл өнімді алған кез келген жас ана ботқаның баласына пайдасы мол деп сенеді. Құрамында бала организміне пайдалы дәрумендер мол деп ойлайды. Оның шын мәнінде пайдасы бар ма, жоқ па, ойламайды.

4) *өзіне сенімділігін ояту (өзін-өзі көрсету, имидж, стиль т.б.)*. Мысалы, «*Ға*» роликті дезодарантының жарнамасы «*Өзіңе сенімді болу үшін балғындық сезімі қажет. «Ға» роликтік дезодаранты – жұмсақ формула, күні бойына сенімді қорғаныс. Өзіңе сенімді бол. «Ға» балғындығымен зарядтал!*». Жарнаманы көрген тұтынушы жағымсыз иістен арылу үшін, көпшілік арасында өзін сенімді сезіну үшін оны сатып алады.

Осылайша, жарнама белгілі бір дәрежеде адресаттың қажеттіліктерін ескереді. Жарнама мәтінінің авторы адресаттың санасында бар проблемаларды ашық, не имплицитті түрде көрсетеді де, оның шешімі ретінде өзінің тауарын, не қызметін ұсынады. Бұл қолда бар стратегияларды дұрыс, тиімді пайдалану дегенді білдіреді.

Материалдар және әдістер

Мақала материалы ретінде ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті ЖТН BR18574132 «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында Алматы қаласы бойынша жиналған сауда, ойын-сауық орындарындағы жарнама, БАҚ-тағы жарнама, интернеттегі жарнама, көліктегі жарнама ішкорпусының мәтіндік базасының материалдары пайдаланылды.

Мақалада келесі әдіс-тәсілдер қолданылды: тұжырымдамалық әдіс, талдау әдісі, сипаттау әдісі, контекстік талдау әдісі.

Зерттеудің практикалық маңызы ең алдымен оның нәтижелерін жарнама жасау тәжірибесінде қолдану мүмкіндігімен байланысты. Атап айтқанда, жарнама мәтіндеріндегі манипуляциялық стратегияларды талдауда, жасырын имплицитті мағыналарды анықтауда, сонымен қатар жарнама мәтіндеріндегі ұлттық менталитеттің репрезентанттарын анықтауда септігін тигізеді деген ойдамыз.

Әдебиетке шолу

Жарнама және жарнамалық коммуникация мәселелеріне арналған, оның ішінде жарнама дискурсын экономика, психология, коммуникация теориясы, әлеуметтану т.б. салалармен байланысты зерттеп қараған ғылыми еңбектер, ғылыми-көпшілік мақалалар бар. Мәселен, К.А. Айзенштейн, Д.В. Беклешев, И.Л. Викентьев, И.И. Гольцекер, В. Евстафьев, В. Кару, А.П. Киселев, В. Константинов, И.Г. Макари, В.Л. Музыкант, В.В. Перепелица, С.Н. Рощупкин, Э.Е. Старобинский, И. Франасек, Ю.Н. Хачатуров, М. Ален, У.Ф. Арнс, Д. Барнет, Б. Бернбах, Р. Гладзер, Д.В. Джугенгеймер, Д. Дороти, Х. Дэвид, К. Кантер, А. Кноф, Г. Колон, Б. Кортланд, Дж. Каплес, М. Майер, С. Мориарти, Д. Огилви, Е.В. Ромата,

Р. Сперо, Г. Увайт, В. Уэллс, К. Хопкинс, А. Эйкофа зерттеулері ерекше назар аудартады. Бұл жұмыстар жарнама құбылысын, принциптерін, ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді.

Жарнама психологиясына ресейлік және шетелдік ғалымдар: А. Боковинова, В. Гальцова, В.Е. Демидова, В.Г. Зазыкина, А.В. Запорожец, Р. Клацки, А.Н. Лебедева, Б.Ф. Ломова, М.А. Мануйлова назар аударды.

Мәдениеттану және бұқаралық коммуникация теориясы саласындағы жарнамаға: С.Н. Иконникова, М.С. Каган, А.Ф. Лосев, С.Т. Махлина, Л.В. Петров, Г.Г. Почепцов, Э.В. Соколов, А.Д. Тойнби, А.И. Черной, А. Швейцер сынды ғалымдар көңіл бөлді.

Жарнама маркетингтік коммуникацияның ажырамас бір бөлігі болып табылады. Сол себепті бұл тақырыпта С.Блэк, В.И. Гальцов, Е.М. Деев, Ф.Котлер, Г.Л. Тульчинский, Г. Шармассон сынды ғалымдар жүйелі зерттеулер жасап, тұжырымдарын жасап отырды.

Қазіргі ғылымда жарнама мәселесінің көп зерттелгеніне қарамастан, жарнаманың вербалды түріне ХХ ғасырдың аяғынан бастап қана көңіл аударыла бастады. Бұл мәселені Р. Джейкобсон, Н.Н. Кохтев, В.В. Стучова, А.П. Репьев, Е.С. Қара-Мырза, Ю.В. Шатин, М.М. Блинкина-Мельник, И. Имшинецкая, В.В. Кеворков, И. Морозова, О.А. Ксензенко, Л.В. Матвеева, М.Ю. Папченко сынды ғалымдар өз зерттеулеріне арқау етті.

Отандық ғылымда жарнама мәселелерін С.А. Асанбаева, Ж.И. Исаева, Ж. Бекболатұлы, Ғ.Ә. Солтанбекова, Г.А. Машинбаева, Ж.Б. Молдахметова, З.К. Ахметжанова, К. Садықов, Д.Б. Досжанова, Г.А. Мишинбаева, А.С. Садыханов т.б. сынды ғалымдар өздерінің зерттеу нысаны етіп алды.

Жоғарыда көрсетілген ғалымдардың ғылыми еңбектері ұсынылып отырған мақаланың теориялық және әдіснамалық негізіне арқау болды.

Нәтижелер және талқылау

Жарнама – әлеуметтік-мәдени құбылыс, оны ұлттық мәдениеттің бір бөлшегі деп атауымызға да әбден болады. Жарнаманы мәдени құбылыс ретіне танытатын басты ерекшелік – оның амбиваленттілігі. Мұндағы амбиваленттілік (лат. *ambo* – екі, *equei de + valentia* – күш) дегеніміз – белгілі бір нәрсеге, құбылысқа екіұшты, қарама-қайшы көзқарас, қатынас дегенді білдіреді, яғни бір нысан адам санасында бір уақытта екі түрлі қарама-қайшы сезім тудыра алуы (Википедия).

Жарнама – ХХІ ғасырдағы тіршіліктің ажырамас бір атрибуты ретінде адам еркінен тыс өмір сүре алады, дейтұрғанмен ол адам санасын өзіне бағындырмай тұрмайды. Жарнама мәтіндерінің әсерлілігі, икемділігі, иландырушылығы, эмоционалдылығы жаңа окказионалды оралымдардың, неологизмдердің тууына себепші болды (Курганова, 2004). Жарнама тілі жаңа идеялар мен оқиғаларға жылдам реакция береді, өмірдің кез келген саласындағы өзгерістер қазіргі жарнама мәтіндерінде көрініс табады. Америкалық ғалым Рональд Марчанд (Ronald Marchand) өзінің «Advertising the American Dream: Making Way for Modernity» атты кітабында: «Жарнама қазіргі заманауи адамның өмірін бейнелейді, тілде болып жатқан өзгерістер жарнама мәтінінде көрінеді» – дейді (Marchand, 1985).

Қазіргі таңда жарнама мәтінін ұлт менталитетін, мәдениетін, оның ұлттық тілдік бейнесін анықтау мақсатында зерттеу өзекті болып отыр. Себебі әртүрлі елде жасалған жарнаманың өзіндік ұлттық-мәдени ерекшеліктері, ақпаратты берудің мәдени-спецификалық тәсілдері болады. Ұлттық менталитет деп әдетте жеке адамның, не белгілі бір қоғамның психикалық-рухани көңіл-күйін, ойлау тәсілін, сонымен қатар белгілі бір ұлттық қауымдастықтың қоғамдық санасының көрінісін, оның қалыптасқан тұрақты формасын түсінеміз (Маслова, 2001). Жарнама мәтіні коммуникацияның бұқаралық түрі ретінде белгілі бір реципиентке ғана бағытталмайды, ол белгілі бір елдік қауымдастықтың ұлттық санасына әсер етуге бағытталады. Н.Н. Торошина: «Жарнама мәтіні мәдени кодталған. Онда дәл осы ұлтқа тән тілдік сана, ұлттық менталитет, ұлттық-мәдени құндылықтар, концептілер мен стереотиптер көрінеді», – дейді (Торошина, 2000). Яғни жарнама мәтіні белгілі қоғамның мәдениеті, құндылықтары, бағдарлары туралы базалық білімдерді имплицитті түрде жеткізеді. Мұндағы имплициттілік (лат. *implicite* – жасырын, анық емес) дегеніміз – тілдік материалдар арқылы ашық көрсетілмеген, алайда контекст ішінде түсінікті, тұспалданған, жанамалай жеткізілген жасырын мағына (Кифер, 1978). Мысалы,

Hyundai диллерінің «Жақсартылған өнімділік пен еркіндік» атты автакөлік жарнамасын алсақ, жарнаманы алғаш көргенде онда негізінен автонесиелеу бағдарламасының шарттары, оның ішінде бұл ақпараттың тек анықтамалық сипатқа ие екені және жария офета болып табылмайтындығы жөнінде ақпарат аламыз. Алайда батыс мәдениетінің құндылықтарын бойына сіңірген немесе олардан хабары бар, сол мәдениетті ұстанатын белгілі әлеуметтік қауымдастық, топ теориялық имплекатуралардың көмегімен жарнаманың астарында бұл көліктің жол талғамайтын, жүргізуші үшін қауіпсіз, қалада жүру үшін қолжетімді, ыңғайлы, сырт келбеті де көзге әдемі, өз класында өте қабілетті екенін, бір сөзбен айтқанда, заманауи көліктің өнімділігін бірден түсінеді. Екінші жағынан көлік өз иесінің әлеуметтік мәртебесінен хабар береді. Оның әлеуметтік жағдайының көрсеткіші ретінде имплицитті қызмет атқарады.

Сурет 1 – «Жақсартылған өнімділік пен еркіндік» Hyundai диллерінің автакөлік жарнамасы

Ал осы жарнаманы дәстүрлі имплекатуралардың көмегімен, қазақтілді иелмендердің ұлттық тілдік бейнесіне сүйеніп талдайтын болсақ, «Отырықшы ел егінін ойлайды, көшпелі ел көлігін ойлайды» деген нақыл сөзден-ақ көшпелі қазақ қоғамында көліктің маңызы ерекше болғандығын аңғаруға болады. Қазақтар үшін жүкті тасымалдайтын көліксіз жыл бойына бірнеше рет қоныс аударып жүру мүмкін емес болған. Осыған орай қазақта алыс жол, ұзақ сапарға аттанар кезде «Ат көлігің аман келсін!» деген тілек айтып, бата береді. Ал, жолаушыдан міндетті түрде «Ат-көлік аман ба?» деп амандасады. Көшпелі ортада жол-жөнекей көшке жолыққанда «Көш көлікті болсын!» – деген тілек айту әрбір адамның парызы болды. Дәстүрлі ортада жүк тасымалына және қатынауға пайдаланылатын малдар көлік малы немесе көлік күші деп аталды. Қазақтар көлік ретінде түйе мен жылқы және кейде өгізді арнайы үйретіп пайдаланған. Жалпы қазақы ортада негізінен адам мен жүк тасымалына қажетті малды да, ел арасында өзге де жұмыстарға (жер жыртуға, дән себуге, тырма сүйретуге, тұлықтас сүйретуге, дән бастыруға (таптатуға) және т.б.) пайдаланылатын малды да көлік деп атай берген.

Көлік күшін пайдалану жолдары. Көлік малдарын қазақтар мініс көлігі және күш көлігі ретінде пайдаланған. Қазақта мініс аттары мен жүк артатын түйелерді ат-көлік деген жалпы атаумен атайды. Кейіннен бұл ұғымға барлық көлік түрлері (көлік құралдары) қосылды.

Мініс көлігі. «Асың барда ел таны беріп жүріп, атың барда жер таны желіп жүріп» деген қағида бойынша, ауыл-ауыл болып шашырай мекендеген қазақтар өзара қатынауы үшін мініс көлігін пайдаланған. Әсіресе көште, ұзақ сапарларда, барымта мен жорыққа, саят пен аңшылықта көлік ретінде мінілетін аттың орны ерекше болды. «Ат – ердің қанаты» демекші, әрбір ер адамның мініс аты болуы міндетті саналған. Сондықтан да, ұл балаға 4-5 жасқа келгенде бәсіре деп тай мінгізу бұлжымас қағидалардың біріне айналған. Ұл бала бәсіре тайына өзі иелік етіп, өз көлігімен жүрген. Осылайша көлігін күтіп-баптауды және ат құлағында ойнайтын шеберлікті жастайынан үйренген. Атсыз ер адамды «ең құрығанда бұтартары жоқ» деп мінейтін болған. Сондықтан, атынан айырылып қалған адамға туыстары артық аттарының «майын»

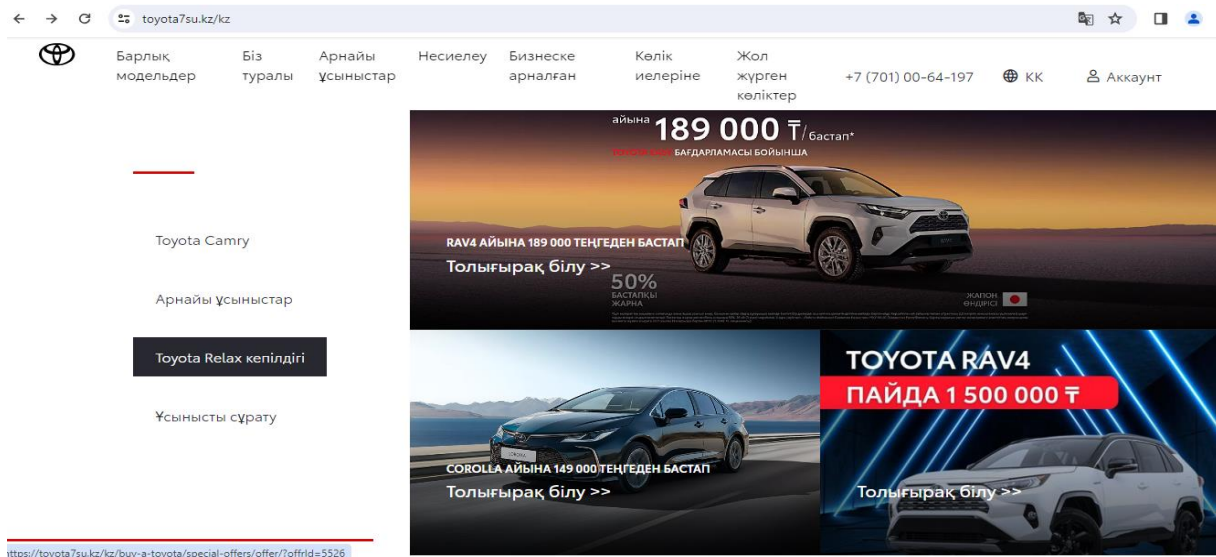
беруге міндетті болған (Қазақ этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі (энциклопедия), 2017).

Күш көлігі. Қазақта төзімділігіне байланысты күш көлігі ретінде негізінен түйе пайдаланылған. «Алты айлық жолға арымас, атан деген көлік бар» деген сөз түйенің күштілігін, ауыр жүкпен ұзақ жүріске шыдамдылығын сипаттайды.

Сонда жоғарыдағы Hyundai автокөлігінің жарнамасын көрген қазақтілді иелменнің ұлттық санасында бірден көліктің техникалық жетістіктеріне қоса, оның бойында 106 аттың күші, 100 түйенің төзімділігі бар екені келеді. Осы тұста қазіргі қазақ қоғамындағы құндылықтар иерархиясын көрсететін жарнамалардың аксиологиялық өлшемдері қызығушылығымызды тудырды. Сол себептен келесі мысалымызда жарнама дискурсы арқылы Қазақстан қоғамының әлемнің тілдік бейнесінде орналасқан қазіргі заманауи құндылықтарды, оған қоса ұлттық менталитет репрезентациясы ретіндегі лингвовизуалды құралдарды анықтауға талпыныс жасауға мүмкіндік туды.

Жалпы дискурсты талдау лингвистика, психология, философия т.б. сынды гуманитарлық пәндердің зерттеу міндетіне кіреді. Дискурс ұғымының қатып қалған анықтамасы жоқ, әр пәннің дискурс туралы өз түсінігі бар. Біз бұл ретте дискурсты мәтін мен мәнмәтіннің бірлігі мен өзара берік байланысы ретінде қарастыратын ағылшын ғалымы Гай Куктың пікіріне сүйенеміз (Cook, 1992). Ғалым мәтін деп – мәнмәтіннен талдау мақсатында уақытша немесе жасанды түрде оқшауланған тілдік формаларды түсінсе, мәнмәтінді лингвистикалық, экстралингвистикалық және прагматикалық параметрлерді қамтитын кең мағынасында түсінеді. Осылайша дискурсты талдау тәсілі: «дискурс = мәтін + мәнмәтін (лингвистикалық және экстралингвистикалық)» формуласымен өрнектеледі. Біз дискурсты ұлттық мәдениеттің өнімі ретінде қарастырамыз, себебі тілдік сана мен ұлттық менталитет дискурста ғана көрініс табады. Ал жарнама дискурсы болса ұлттық құндылықтарды ғана көрсетіп қана қоймай, оларға белгілі бір деңгейде әсер етеді. Бұл күрделі тактикалардың бірі, өйткені жарнама қажеттіліктерді көрсету арқылы адресаттың санасында бейсаналы түрде орналасады. Осындай қасиетінің арқасында тұтынушының ойына, сезімдеріне, мінез-құлқына, өмірлік көзқарастарына әсер етуге, жарнамаланып отырған өнім жайында алған әсерін басқаруға бағытталады.

Жарнама объектісінің басты ерекшелігі – оның ауызша ақпарат (мәтін) және визуалды құралдардың (фотосуреттер, иллюстрациялар) көмегімен берілуі. Көрнекі элементтерді пайдалану жарнамаланып отырған өнім туралы ақпаратты түсінікті етеді. Тұтынушының өз еркінен тыс, эмоционалды деңгейде, өнімге деген сенімін арттыра түседі. Кез келген жарнаманың тиімділігі ондағы берілген мәтінмен қатар көрнекі құралдарына да тікелей байланысты. Мысалы, Toyota Kazakhstan ресми сайтындағы автокөліктердің жарнамаларын алсақ, сайтта Toyota Corolla маркасы төмендегі тілдік және иллюстративті құралдар арқылы берілен: *«Біз сізге тек үздігін ұсынамыз. Әлемдегі ең көп сатылатын көлік, жаңартылған Toyota Corolla, енді Toyota Easy қаржыландыру бағдарламасының тиімді шарттарының арқасында сізге бір қадам жақындай түсті. Бұл біздің принцип. Жолда жүруге қажетті жеңіл материалдарды мұқият таңдаудан бастап, автокөліктің сыртқы эстетикасының сүйкімділігіне дейін сіздің талғамыңызға сай жасалды. Жаңартылған Toyota Corolla доңғалақтардың және радиатордың жаңа дизайнымен таңқалдырып, талғампаздық қосады. Жақсартылған мультимедиялық жүйе ыңғайлырақ жүргізу тәжірибесін қамтамасыз етеді, ал жаңа GR Sport әрлеуі осы керемет модельдің спорттық және динамизмін арттырады. Кең салон, кеңейтілген қауіпсіздік функциялары және айрықша жайлылық Toyota Corolla-ны күнделікті жұмысқа бару үшін немесе демалыс күндері қызықты шытырман оқиғалар ізіне түсу үшін әмбебап көлік етеді. Corolla кешенді Toyota Safety Sense қауіпсіздік жүйелерімен, жарық диодты алдыңғы және артқы оптикамен және үнемді 1,6 литрлік қозғалтқышпен жабдықталған. Сатылымда Комфорт, Силь, GR Sport және Престиж жинақтамалары бар»* (мәтін Toyota Kazakhstan ресми сайтынан өзгеріссіз алынды) (электронды ресурс).

Сурет 2 – Toyota Corolla автокөлігінің жарнамасы

Сонымен, берілген мысалда әдемілік, сұлулық, жайлылыққа деген ұмтылыс байқалады (жолда бізге қажетті қозғалыс сапасы үшін жеңіл материалдарды мұқият таңдаудан бастап, автокөліктің сыртқы эстетикасына, керемет сүйкімділігіне дейін); бірегейлік (жаңартылған Toyota Corolla доңғалақтардың және радиатордың жаңа дизайнымен таңқалдырып, талғампаздық қосады. GR Sport әрлеуі осы керемет модельдің спорттық және динамизмін арттырады); артықшылық (әлемдегі ең көп сатылатын көлік); комфорт (кең салон, кеңейтілген қауіпсіздік функциялары және айрықша жайлылық Toyota Corolla-ны күнделікті жұмысқа бару үшін немесе демалыс күндері қызықты шытырман оқиғалар ізіне түсу үшін әмбебап көлік етеді). Көліктің жарнамадағы бейнесі брендтің белгісі бола тұрып белгілі бір имплицитті мағына тудырып, мәтіндегі вербалды элементтердің көзге көрінбейтін берік байланысын көрсетіп, визуалды құралдарды қолдану тәсілі арқылы ақпаратты үйлесімді жеткізіп тұр. Осылайша, автокөліктің фотосуреті (2-сурет) жарнама мәтінін толықтырып тұр. Көлік жеңіл, мобильді және талғампаз көрінеді. Вербалды құралдар мен негізгі мәтін біте қайнасып семиотикалық дискурстың тұтастығы мен үйлесімділігін қамтамасыз етіп, оның коммуникативті әсерін күшейтіп тұр. Жарнама мәтінін жасаушы тұтынушының нақты идеяларын тудыру үшін, қиялына әсер ету үшін, жайлылыққа ұмтылудың таныс, әрі түсінікті бейнесін қалыптастыру үшін «қауіпсіздік, сенімділік, сұлулық, ыңғайлылық, жайлылық, абырой, мәртебе» т.б. сөздерін қолданған.

Rams Signature тұрғын үй кешені жарнамасын талдасақ: «Таза әрлеудегі үй. Мегополистің заманауи тұрғыны ең құнды ресурс – уақытты бағалайды. Барлық пәтерлер таза әрлеуде беріледі, яғни тұрғындар сантехника мен ас үй жиһазымен жабдықталған тұрғын үй алады. Жиһазыңды орналастыр да, өміріңнің жаңа тарауын баста. Rams Signature – бұл бизнес кластағы тұрғын үй кешені. Кешен өзгермелі тенденциялар мен жаңашыл адамдардан шабыт алды. Бұл қалағаныңды іске асыратын орын. Батыл шешімдер ғимараттың типтік формасын өзгерту арқылы қозғалыс еркіндігін сыйлайды, архитектуралық эстетикаға жауап береді. Ешқандай шектеусіз, сіздің стиліңізге сәйкес келеді». Бұл жарнама отандық танымал Rams құрылыс компаниясы салған сапалы, жайлы өмір сүруге қажетті нәрселердің барлығымен жабдықталған бизнес кластағы үй дегенді білдіреді. Жарнаманы көрген, санасында ұлттық тілдік бейне көріністері жоқ, орыстілді қазақтар немесе славян, батыс халықтары өкілдерінің басына ең алдымен пайда, жаңа форматтағы үй, артық ақша, күш, уақыт жұмсағысы келмейтіндер үшін өте қолайлы баспана деген ұғым келеді. Екіншіден, олардың санасында тазалық пен тыныштық, пайдалануға берілген күннен бастап құрылыс құралдары мазаламайтын шусыз, таза әрленген, жөндеу жұмыстары біткен дайын пәтер; үшіншіден, дизайн, заманауи стильде безендірілген, іші кең, жарық, жаңа форматтағы пәтер деген имплицитті түсінік болады.

Ал қазақтілді иелмендердің ұлттық тілдік бейнесінде аталмыш жарнама «Бизнес кластағы сенің отбасыңа арналған жайлы үй» деген ұғымды береді. Себебі қазақтың дәстүрлі танымында үй концептісі «үй тігу», «үй иесі», «үй болу», «үйлі-күйлі болу», «үйлену», «үй салу», «үй көрсету», «үйлі-баранды болу» т.б. сынды сөз тіркестерімен келіп, ең алдымен «отбасы» деген ұғымды да береді. Жалпы алғанда «үйдің» бірнеше ұғымдық мәні бар. Алдымен «үй» баспана деген ұғымда қолданылады. «Үй» халықтың материалдық-мәдени мұрасына жатады, себебі ол заттық мәдениеттің көрінісі ретінде этностың, тайпаның, халықтың тұрмыс-тіршілігінен, салт-дәстүрінен, өмір сүру жағдайынан, әдет-ғұрпынан ақпарат береді (Мәжит, 2017). Үй ұғымы баспанамен қатар шаруашылыққа қатысты құрылымдарды да қамтиды. Осыған байланысты үйді қазақы ортада үй-жай деп те атау қалыптасқан. Көшпелі ортада үйдің тұрақты және жылжымалы типі кездеседі. Тұрақты үй – қыстаулар мен кенттерге тән баспана түрі. Жылжымалы түрі – киіз үй. Киіз үйдің ішкі кеңістігін ұйымдастыру барлық қазақ халқына тән бір қағидаға негізделген. Киіз үйдің ортасында ошақ орналасады. Бұл үйдің ішін біркелкі, жақсы жылынуын қамтамасыз етеді. Есікке қарама-қарсы жақ сыйлы орын – төр саналады. Төрде жүк жиналатын болған. Кіреберіс босағада шаруашылық заттар қоятын орын болған. Төрден қарағанда үйдің оң жағында ерлердің жабдықтары мен қару-жарақтары орналасады, яғни ерлер жақ болып есептеледі. Үйдің сол жағы әйелдер жағы, яғни әйелдердің мүліктері мен тамақ сақтайтын, ыдыс аяқ қоятын орны болған. Сол жақ көбіне шимен бөлініп қойылатын болған (Қазақ этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі (энциклопедия), 2017). Үй ұғымы қазақтарда отбасы ұғымымен ұштасып жатқандықтан, қазақтар үй таңдағанда ең алдымен оның ас бөлмесінің кең болғандығын, оған қоса, бірнеше жатын бөлменің болғандығын қалайды. Себебі қазақ халқы тумасынан қонақжай халық, ол «құтты қонағынан», «құдайы қонағынан» ас-суын аямайды. Ертеде жолдан шалдыққан жолаушылар үйдің сыртқы келбетіне, жағдайына қарап түсетін болған. Үйдің пошымына қарап үй иесінің қандай адам екенін болжап отырған. Сол себепті ел арасында «үйі қоңыр екен деп көп ауылдан кетпеңіз» деген сөз қалған. Қазақтар келген қонаққа «қуыс үйден құр шықпа» деп сый-кәдесін де беруді жөн көріп, қарапайымдылық, жомарттық, жылы қабақ танытқан.

Қорытынды

Қазақстандық жарнама дискурсының стратегиялық-тактикалық компонентін талдау жарнама мәтінінің прагматикалық міндеттерін орындауға қызмет ететін позициялау және оңтайландыру, тұтынушының назарын қарату, қайта назар аударту, мақсатты ауыстыру, трансформация, уәждерді ойнату стратегиялары мен тактикаларын тиімді қолданудың жолдарын көрсетті. Аталмыш стратегиялар мен тактикалар жарнама мәтінінің тартымдылығын, әсерлілігін, танылуын арттыратын, оның жоғары бағалану әлеуетін, ассоциативтілігін және жобаланған жарнамалық бейнені қажетті қабылдау мен бағалауды қамтамасыз ететін манипулятивтік құрал екендігіне көз жеткіздік.

Жарнама мәтіні белгілі бір реципиентке ғана емес, бүкіл бір елдің бұқаралық аудиториясына бағытталған коммуникативтік діті бар мәтін, ол белгілі бір мәдениеттің ұлттық санасынан да көрініс береді. Сол себепті жарнама мәтінінде тұтастай бір қоғамның мәдениеті туралы фондық білімдер жүйесі имплициттеліп тұрады. Дәл осы білімдер жүйесі сол қоғам құндылықтары мен бағдарлары туралы ақпарат береді. Зерттеуде жарнама мәтіндерін құрудың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін және жарнама мәтіндеріндегі мәдени-спецификалық ақпараттың берілу тәсілдерін анықтауға талпыныс жасалды, нәтижесінде жарнама мәтіні белгілі бір мәдениетке тән әлеуметтік рөлдердің маңызды атрибуттарын көрсететін құрал деген қорытынды жасалды.

Күн сайын жарнаманың маңызы артып келеді. Ол тауар, не қызмет туралы ақпарат беріп қана қоймай, адамның дүниетанымына қалыптастырушылық әсер етеді. Осы себепті жарнама өндірушілерінің ақпарат беруі және олардың негізгі мақсаты – тауарларды немесе қызметтерді сатып алуға ынталандыру үшін қолданатын құралдар мен тәсілдерді сипаттау өзекті болды.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті ЖТН BR18574132 «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру

жобасы аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Борисова И.Н. (1999) Категория цели и аспекты текстового анализа // Жанры речи: Сб. науч. ст. Саратов, 1999. – 88 с.
- Быкова О.Н. (1998) К вопросу о языковой манипуляции в СМИ // Теоретические и прикладные аспекты речевого общения. – Вып. 6. – Красноярск; Ачинск, 1998. – С. 56-66
- Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. (1999) В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция речеповеденческих тактик. – Москва: гос. Ин-т рус. яз. им. А. С. Пушкина, 1999. – С. 80-82.
- Cook G. (1992) *The Discourse of Advertising* / G. Cook. – London: Routledge, 1992.
- Иссерс О.С. (2008) Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О.С. Иссерс. – Москва: ЛКИ, 2008. – 284 с.
- Кифер Ф. (1978) О прессупозициях // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. – Москва, 1978. – Вып.8. – С. 337-369.
- Койт М.Э., Ыйм Х. Я. (1988) Понятие коммуникативной стратегии в модели общения // Уч. зап. Тарт. ун-та. Вып. 793. Психологические проблемы познания действительности. Тарту, 1988. – С. 33-36.
- Кочетова Л.А. (2013) Динамика оценочной стратегии рекламного дискурса // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2. Языкознание. – № 1. – 2013. – С.103-109.
- Курганова Е.Б. (2004) Игровой аспект в современном рекламном тексте: учеб. пособие / Е.Б. Курганова. – Воронеж, 2004.
- Қазақ этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / Энциклопедия. – Алматы, 2017. – 5 Т. П-Я. – 128-129-бб.
- Мажит Б. (2017) Қазақ тіліндегі «отбасы» концептісі және концептілік өрісі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – №3 (167). – 2017. – 114-121-бб.
- Маслова В.Л. (2001) Лингвокультурология / В.Л. Маслова. – Москва: Издательский центр «Академия», 2001.
- Медведева Е.В. (2003) Рекламная коммуникация. – Москва: Эдиториал УРСС., 2003. – 280 с.
- Одинцов В.В. (1982) Композиционные типы речи // Кожин А. Н. и др. Функциональные типы русской речи. Москва: Высшая школа, 1982. – 219 с.
- Пирогова Ю.К. (2001) Стратегии коммуникативного воздействия в рекламе: опыт типологизации [Электронный ресурс] / Ю.К. Пирогова // Dialog-21. – Режим доступа: <http://www.dialog-21.ru/digest/2001/articles/pirogova>.
- Почепцов Г.Г. (1999) Коммуникативные технологии двадцатого века. – Москва: Изд. Рефл-бук, 1999. – 200 с.
- Roland Marchand. (1985) *Advertising the American Dream: Making Way for Modernity, 1920–1940*. University of California Press, 1985. – 472 p.
- Трошина Н.Н. (2000) Введение // Этнокультурная специфика речевой деятельности. – М., 2000. – С. 5-7.
- https://www.samsung.com/kz_kz/washers-and-dryers/washing-machines/ww5100a-front-loading-ecobubble-super-speed-aquaprotect-8kg-white-ww80agas2baeld/
- <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BC%D0%B1%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C>
- <https://toyota7su.kz/kz/buy-a-toyota/special-offers/offer/?offerId=5395>

References

- Borisova I.N. (1999) Kategorija celi i aspekty tekstovogo analiza. – Zhanry rechi: Sb. nauch. st. Saratov. – 88 s. [Borisova I. N. (1999) The category of purpose and aspects of textual analysis. – Genres of speech: Collection of scientific articles. Saratov. – 88 c.] (in Russian)
- Bykova O.N. (1998) K voprosu o jazykovej manipuljácii v SMI. – Teoreticheskie i prikladnye aspekty rechevogo obshhenija. – Vyp. 6. Krasnojarsk; Achinsk. – S. 56-66. [Bykova O. N. (1998) To the question of language manipulation in mass media. – Theoretical and applied aspects of speech communication. – Vol. 6. Krasnojarsk; Achinsk. – P. 56-66] (in Russian)
- Vereshhagin E.M., Kostomarov V.G. (1999) V poiskah novyh putej razvitija lingvostranovedenija: koncepcija rechepovedencheskih taktik. – Moskva: gos. In-t rus. Jaz. Im. A. S. Pushkina. – S. 80-82. [Vereshchagin E. M., Kostomarov V. G. (1999) In search of new ways to develop linguistic and regional studies: the concept of speech-behavioral tactics. – Moscow: State Institute of Russian. Yaz. Im. A. S. Pushkin. – P. 80-82] (in Russian)
- Cook G. (1992) *The Discourse of Advertising* / G. Cook. – London: Routledge, 1992 (in English)
- Issers O.S. (2008) Kommunikativnye strategii i taktiki russkoj rechi / O.S. Issers. – Moskva: LKI, 2008. – 284 s. [Issers O.S. (2008) Communicative strategies and tactics of Russian speech / O.S. Issers. – Moscow: LKI, 2008. – 284 p.] (in Russian)
- Kifer F. (1978) O pressupozicijah. – Novoe v zarubezhnoj lingvistike. Lingvistika teksta. – Moskva, – Vyp.8. – S. 337-369 [Kiefer, F. (1978) On presuppositions. – New in foreign linguistics. Linguistics of text. – Moscow, – Vyp.8. – P. 337-369] (in Russian)
- Kojt M. Je., Yjm X. Ja. (1988) Ponjatie kommunikativnoj strategii v modeli obshhenija. – Uch. zap. Tart. un-ta. –

Vyp. 793. Psihologicheskie problemy poznaniya dejstvitel'nosti. Tartu. – S. 33-36 [Coit M. E., Yim X. Я. (1988) The notion of communicative strategy in the model of communication. – Uch. zap. tart. unct. – Vyp. 793. Psychological problems of cognition of reality. Tartu. – P. 33-36.] (in Russian)

Kochetova L.A. (2013) Dinamika ochenochnoj strategii reklamnogo diskursa. – Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija 2. Jazykoznanie. – № 1. – S. 103-109. [Kochetova, L.A. (2013) Dynamics of evaluation strategy of advertising discourse. – Bulletin of Volgograd State University. Series 2. Linguistics. – № 1. – P. 103-109.] (in Russian)

Kurganova E.B. (2004) Igrovoj aspekt v sovremennom reklamnom tekste: ucheb. posobie / E.B. Kurganova. – Voronezh. [Kurganova, E.B. (2004) Game aspect in the modern advertising text: textbook / E.B. Kurganova. Kurganova. – Voronezh] (in Russian)

«Qazaq jetnografijalyq kategorijalar, ugymdar men ataularynyng dasturli zhujesi» Jenciklopedija (2017) Almaty. – – 5 T. P-Ja. – B. 128-129. [Encyclopedia “Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names” (2017) Almaty. – 5 V. P-Ya. – P. 128-129.] (in Kazakh)

Mazhit B. (2017) Qazaq tilindegi «otbasy» konceptisi zhane konceptilik orisi. – QazUU Habarshysy. Filologiya serijasy. – №3 (167). – B. 114-121 [Mazhit B. (2017) Concept and conceptual Field "family" in the Kazakh language. – Bulletin of KazNU. Philology series. – №3 (167). – P. 114-121] (in Kazakh)

Maslova V.L. (2001) Lingvokul'turologija / V.L. Maslova. – Moskva: Izdatel'skij centr «Akademija», 2001 [Maslova, V.L. (2001) Linguoculturology / V.L. Maslova. – Moscow: Academia Publishing Center, 2001] (in Russian)

Medvedeva E.V. (2003) Reklamnaja kommunikacija. – Moskva: Jeditorial URSS., 2003. – 280 s. [Medvedeva E. V. (2003) Advertising communication. – Moscow: EDITORIAL URSS., 2003. – 280 p.] (in Russian)

Odinov V.V. (1982) Kompozicionnye tipy rechi. – Kozhin A.N. i dr. Funkcional'nye tipy russkoj rechi. – Moskva: Vysshaja shkola, 1982. – 219 s. [Odintsov, V. V. (1982) Compositional types of speech. – Kozhin, A.N. etc. Functional Types of Russian Speech. – Moscow: Vysshaya Shkola, 1982. – 219 p.] (in Russian)

Pirogova Ju.K. (2001) Strategii kommunikativnogo vozdejstvija v reklame: opyt tipologizacii [Jelektronnyj resurs] / Ju.K. Pirogova. – Dialog-21. – Rezhim dostupa: <http://www.dialog-21.ru/digest/2001/articles/pirogova/>. [Pirogova, Y.K. (2001) Strategies of communicative influence in advertising: the experience of typologization [Electronic resource] / Y.K. Pirogova. – Dialog-21. – Access mode: <http://www.dialog-21.ru/digest/2001/articles/pirogova/>.] (in Russian)

Pochepcov G.G. (1999) Kommunikativnye tehnologii dvadcatogo veka. – Moskva: Izd.: Refl-buk, 1999. – 200 s. [Pochepcov G.G. (1999) Communicative Technologies of the Twentieth Century. – Moscow: Izd.: Refl-book, 1999. – 200 p.]

Roland Marchand (1985) Advertising the American Dream: Making Way for Modernity, 1920-1940. University of California Press, 1985. – 472 p. (in English)

Troshina N.N. (2000) Vvedenie / N.N. Troshina. – Jetnokul'turnaja specifika rechevoj dejatel'nosti. – Moskva, S. 5-7 [Troshina, N.N. (2000) Introduction / N.N. Troshina. – Ethno-cultural specificity of speech activity. – Moscow, – P. 5-7] (in Russian)

https://www.samsung.com/kz_kz/washers-and-dryers/washing-machines/ww5100a-front-loading-ecobubble-super-speed-aquaprotect-8kg-white-ww80agas26aeld/ (In Kazakh)

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BC%D0%B1%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C> (in Kazakh)

<https://toyota7su.kz/kz/buy-a-toyota/special-offers/offer/?offerId=5395> (in Kazakh)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 16.02.2024

Мақала

FTAMP 16.01.09

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-89-99>А. Мурсал¹, Б.М. Айтбаева², А.Б. Ермакова³¹автор-корреспондент, докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aigerimmursal@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: beibarays@mail.ru³магистр, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Қазақстан, Орал қ., e-mail: aminaamir80@mail.ru

ЕСКІ КІТАБИ СӨЗДЕРДІҢ ҚАЗІРГІ КӨРКЕМ ӘДЕБИ ТІЛІНДЕГІ СЕМАНТИКАСЫ (жазушы Қажықұмар Шабданұлының «Пана» романы бойынша)

Андатпа. Мақалада қазақ тіліндегі ескі кітаби сөздер туралы ғалымдардың ғылыми тұжырымдары талданады, ескі кітаби сөздердің қазіргі көркем әдеби стильде қолдану ерекшелігі мен қазіргі заман жазушылары тіліндегі қолданысымен салыстырылады. Зерттеу материалы ретінде Қытай мемлекетіндегі қазақ жазба әдебиетінің негізін салушылардың бірі – жазушы Қажықұмар Шабданұлының «Пана» романы алынды. Аталмыш шығарманы лингвистикалық тұрғыда зерттеу барысында Қ. Шабданұлының шығармасы мен халық ауыз әдебиетіндегі қисса-дастандар, магиялық фольклорлар, жыраулар поэзиясы, сондай-ақ халық ән-өлеңдері мәтіндерімен салыстырылып, ескі кітаби сөздердің функционалды қолдану ерекшеліктері және себебі анықталды.

Талдау барысында халық ауыз әдебиеті мен жазушы шығармасындағы ескі кітаби сөздерді салыстырмалы-тарихи әдіспен, ішінара сөздердің түбірі мен мағынасын ажыратқанда морфемдік және семантикалық талдауға жүгінілді. Ғалымдардың ескі кітаби сөздерге байланысты ғылыми тұжырымдары жүйелеу, топтау, талдау, сипаттау тәсілдері арқылы көрсетілді.

Нәтижесінде Қ. Шабданұлының «Пана» романы мақалаға өзек болып отырған ескі кітаби сөздерге өте бай екендігі және автор оларды сол замандағы тарихи шындықты бейнелеудің құралы ретінде пайдаланғандығы анықталды.

Тірек сөздер: ескі кітаби сөздер, халық ауыз әдебиеті, көркем әдеби стиль, жаңғырған сөздер, роман.

А. Мурсал¹, Б.М. Айтбаева², А.Б. Ермакова³¹автор-корреспондент, докторант, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы, e-mail: aigerimmursal@mail.ru²кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: beibarays@mail.ru³магистр, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, Казахстан, г. Уральск, e-mail: aminaamir80@mail.ru

СЕМАНТИКА СТАРОКНИЖНЫХ СЛОВ В СОВРЕМЕННОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ (по роману писателя Кажыкумара Шабданулы «Пана»)

Аннотация. В данной статье анализируются научные выводы ученых о старокнижных словах в казахском языке, сравнивается специфика употребления слов в старокнижных словах в современном художественном литературном стиле и её использование в языке современных писателей. Материалом исследования послужил роман «Пана» (Убежище) Кажыкумара Шабданулы, одного из основоположников казахской письменной литературы в Китае. В ходе лингвистического анализа данного произведения было осуществлено сопоставление текста работы К. Шабданулы с коссой-саги, магическим фольклором, поэзией жырау, а также народными песнями и стихами. Это позволило выявить особенности и причины функционального употребления старокнижных слов.

В ходе исследования использовался морфемно-семантический анализ, который включал выделение корня и значения слов с помощью сравнительно-исторического метода. Этот метод применялся для изучения старокнижных слов как в устной традиции, так и в произведениях писателя. Научные выводы ученых, связанные со старокнижными словами, были продемонстрированы методами систематизации, группировки, анализа, описания.

В результате выяснилось, что роман К. Шабданулы «Пана» насыщен старокнижными словами, которые стали основой статьи, и что автор использовал их как средство отражения исторической действительности того времени.

Ключевые слова: старокнижные слова, устная народная литература, художественный литературный стиль, возрожденные слова, роман.

A. Mursal¹, B. Aitbayeva², A. Yermekova³

¹Corresponding author, Doctoral student, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aigerimmursal@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, docent, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: beibarys@mail.ru

³Master, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University, Kazakhstan, Uralsk, e-mail: aminaamir80@mail.ru

THE SEMANTICS OF OLD-BOOK WORDS IN THE MODERN LITERARY LANGUAGE (based on the novel by writer Qazhyqumar Shabdanuly “Pana”)

Abstract. This article analyzes the scientific findings on archaic words in Kazakh language, identifying trends in their use in contemporary literary style, which suggests the potential for the revival of Kazakh oral literature and the language of modern writers. The research material is the novel "Pana (Refuge)" by Qazhyqumar Shabdanuly, one of the founders of Kazakh written literature in China. In the course of linguistic analysis, Shabdanuly's text was compared with the kissa-saga, magical folklore, zhyrau poetry, as well as folk songs and poems. This allowed for the identification of the features and reasons for the functional use of archaic words.

During the study the morphemic-semantic analysis was used, which included identifying the root and meaning of words using the comparative-historical method. This method was applied to the study of archaic words both in oral tradition and in the works of the writer. Scientific conclusions related to archaic words were expressed through the methods of systematization, grouping, analysis, description.

As a result, it turned out that Q. Shabdanuly's novel “Pana” is very rich in archaic words, which are the basis of the article, and the author used them as a means of reflecting the historical reality of that time.

Keywords: archaic words, oral folk literature, literary style, revived words, novel.

Кіріспе

Ескі кітаби сөздер, қазақ тілінің лексикасында өз орнын тауып, тіл тарихымен, ұлт тарихымен байланысты оқиғаларды сипаттауда аса маңызды болып табылатын атаулар екені белгілі. Көркем шығармада бұндай сөздерді қолдану, сол қоғамның белгілі бір кезеңдегі тарихи шындығын танытады. Сонымен бірге ескі кітаби сөздер автордың кейіпкер бейнесін, сол ортаны жан-жақты түсінуге жұмсалады, өйткені тұтас көркем ой жасау үшін ескі кітаби сөздердің қосатын үлесі зор. Тілін ұмытқан халық, ұлт ретіндегі болмысынан айырылады. Ескі кітаби сөздердің көркем әдеби стильде қарастырудың маңыздылығы тілдегі құндылықтарды жаңғыртып, адамдардың танымдық сапасын дамытып, рухани өмірін кеңейтіп ұлттық тәрбие беруде маңызды рөл атқарады. Ұлттың рухани өміріне елеулі үлес қосатын ескі кітаби сөздерді зерттеу жұмысымыздың маңызды міндеті. Себебі тіл – әдебиеттің бірінші элементі. Әдеби тілдің даму бағыттарын саралап, ескі кітаби сөздердің қолданысын зерделеу арқылы жұмысымыздың нәтижесіне жете аламыз. Ал ескі кітаби сөздердің астарында этнографиялық этюдтер мен очерктер, этнофразеологизмдер жататындығын Р. Сыздық, Н. Уәли, Г. Смағұлова сынды ғалымдар өз зерттеулерінде сан алуан тілдік, этнографиялық, танымдық мәліметтер бере отырып, дәлелдеп, уәждерін келтірді.

Халық өмірінің әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени дамуымен тілде өзгеріске ұшырап, жаңа сөздер пайда болады. Сонымен бірге бұрыннан қолданылып келе жатқан сөздер қолданыстан шығып қалады. Кейіннен сол сөздер лексикамызға қайта оралып, жаңғыра бастайды. Тілдің сөздік құрамының өзгеруі тілде бұрын болмаған жаңа сөздердің пайда болуына да, оның құрамындағы көнерген сөздердің жойылып кетуіне де байланысты (Сыздық, 2009). Бұл процестер тілдің сөздік құрамының пайда болуына үлкен әсер етіп, оның үнемі жетіліп отырғанын көрсетеді.

Сөздің «ескіруі» қоғам өмірімен тікелей байланысты. Тілдегі жаңа сөздер мен сөз мағыналарының бірігуі де, көнерген лексемалардың тілден жойылуы да ұзақ уақытқа созылатын процесс болғандықтан, кез келген тілдің сөздік құрамында екі сөз қабаты әрқашан қатар жүреді: белсенді және пассивті. Тілдің белсенді сөздік құрамы қоғамдағы қарым-қатынаста күнделікті қолданылатын лексикадан тұрады (Белоусова, 1990: 540).

Тілдің пассивті лексикасы күнделікті қарым-қатынаста сирек қолданылатын, ана тілінде сөйлейтіндерге әрқашан түсінікті бола бермейтін сөздерден, атап айтқанда, ескірген сөздерден,

неологизмдерден, сондай-ақ қолданылуы шектелген сөздерден тұрады. Тіл дамуының әрбір кезеңі белсенді және енжар сөздіктің белгілі бір арақатынасымен сипатталады. Пассивті және белсенді лексика арасындағы шекара тұрақсыз болып келеді. Себебі қоғамда болып жатқан өзгерістер тілде бірден көрінеді. Әдетте, тілдің пассивті сөздік құрамына екі сөз қабаты кіреді:

1) қазіргі тілден жойылып кеткен сөздер (бұрын қолданылған, қазір қолданыста жоқ сөздер);

2) тілде бұрын пайда болып, белгілі уақыт аралығында қолданыстан шыққан, кейін қайтадан жаңғырған сөздер (Сыздық, 2004). Зерттеуімізде біз жаңғырған сөз қабатына ерекше назар аударып, көнерген сөздердің жазушылар шығармасында қолдануының мақсаты мен себептерін байланыстыра зерттейтін боламыз.

Ғалым Ж. Манкеева ескі кітаби сөздер турасында: «Көне тамырлы этнолексика – ұлттың этномәдениеті, тарихы, сонымен қатар көне тілдік шығармашылықты айқындайтын баға жетпес «ақпарат көзі»» (Манкеева, 1997: 263), – деп жазады.

Кейбір ескі кітаби сөздердің белсенді лексикаға қайта оралуы, әдеби тілде қолдануымен анықталады (Жұмақаева, 2019). Ескі кітаби сөздердің қайта жаңғыруы көркем әдебиет стилінде жиі кездеседі.

Ескі кітаби сөздер – қандай да бір себептермен қазіргі сөйлеу тілінде қолданылмайтын сөздер. Ескі кітаби сөздер тобына, біріншіден, әртүрлі заттар, шен атаулары, тұрмыстық бұйымдар т.б. ұғымдарымен қатар көнерген сөздер, мысалы, бұрынғы әкімшілік-сайлау органдарының атаулары, сондай-ақ олардың мүшелері, атаулары жатады (Хамитова, 2016).

Жаңғырған сөздер – тілде бұрында қолданыста болып белгілі бір уақыт аралығында қолданыстан шыққан, кейін қайта тілдік лексикада көрініс тауып мағыналы бірлік ретінде қолданылып жүрген сөздер. Бұл сөздер қазірде бес стиль бойынша қолданысқа енгеннен кейін олар жалпыға белгілі болып, ескі кітаби сөз ретінде танылуын тоқтатады да белсенді тіл лексикасына ене бастайды. Қазіргі қазақ тілінде ескі кітаби сөздер көбінесе жазушылардың тілдік қолданысында кездесе бастады.

Жоғарыда айтылғандай, ескі кітаби сөздерді әдетте тілде сирек қолданылуына байланысты пассивті лексикаға өте бастаған сөздер деп атайды. Сөздердің белсенді қордан пассивке ауысу процесі ұзақ және біртіндеп жүреді. Мұндай ауысудың басты себептері қоғам өміріндегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен, сонымен қатар әртүрлі лингвистикалық заңдылықтарға байланысты болуы мүмкін.

Материал және әдістер

Зерттеудің материалдары ретінде Мұхтар Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты құрастырған «Бабалар сөзі» жүз томдығы, Қажықұмар Шабданұлының «Пана» романы қарастырылды. Жалпы тіл біліміндегі ескі кітаби сөздерге қатысты анықтамалар бойынша іргелі тұжырымдар іріктеліп, тілді зерттеудің салыстырмалы мүмкіндіктері негізделді. Осы мақсатта тілтанымдық теориялық зерттеу әдістері пайдаланылды.

Зерттеу барысында Шабданұлы шығармасында қолданған ескі кітаби сөздер мен халық ауыз әдебиетінде табылған ескі кітаби сөздерді тілдік тұрғыдан талдағанда негізінен салыстырмалы, салғастырмалы, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Жекелеген сөздердің түбірі мен мағынасы ажыратылғанда морфемдік және семантикалық талдауға жүгіндік. Ғалымдардың ескі кітаби сөздерге байланысты ғылыми тұжырымдары: жүйелеу, топтау, талдау, сипаттау тәсілдері арқылы көрсетілді.

Әдебиетке шолу

Ескірген лексикалық бірлік мәселесі үлкен уақыт кезеңін қамтиды. Дегенмен тіл мамандары арасында оған деген қызығушылықтың артуы ХХ ғасырдың 50-жылдарынан басталды. Ескі кітаби сөздер халық тілінің тарихымен байланысты. Ескі кітаби сөздерді зерттеумен айналысқан ғалымдар: Қ. Жұбанов, І. Кеңесбаев, Н. Сауранбаев, М. Балақаев, О. Досқараев, К. Аханов, Ғ. Мұсабаев, А. Ысқақов еңбектеріндегі қазақ сөздерінің көнеруіне қатысты жазылған көптеген құнды ой-тұжырымдар мен ғылыми мәнін жоғалтпаған пікірлердің орнын ерекше атап өткіміз келеді.

Тілші ғалым Г. Мамырбекова өз зерттеуінде былай дейді: «Кітаби тілге» жатқызылған

шығармалар тілінде қазақ тілінің арғы тарихи дамуын көрсететін құрылымдық жүйе сақталған. Көне, орта түркі дәуіріндегі ортақ түркілік элементтердің ұлттар тіліне ыдырағаннан кейінгі кезеңдердегі «қазақы» болмысын бізге жеткізіп, ұлттық жазба тілдің қалыптасуына кең жол ашқандықтан «кітаби тілге» жататын жазбаларды «ескі қазақ жазба тілі» үлгілері деп тануымыз қажет. Қазіргі әдеби тіліміздің қазыналық сөздік қорын барынша молайтқан да осы дүниелер» (Мамырбекова, 2022). Бұндай ескі кітаби зерттеудің қажеттілігі – ұлттық сөз өнері мұраларын терең тануға, бағалауға жетелейді (Әбілқасымов, 1982: 121-123). Г. Мамырбекова ескі кітаби сөздер XIX ғасырдың екінші жартысындағы діни және лирикалық дастандарда көбірек кездеседі дейді (Мамырбек, 2010: 17). Ескі кітаби сөздерді зерттегенде тарихы терең «Бабалар сөзінің» жүз томдығы есімізге түседі. «Бабалар сөзіне» қазақ халқының ертеден келе жатқан хикаялық дастандар, діни дастандар, батырлық жырлар, ғашықтық жырлар, қаһармандық дастандар, айтыстар, нақыл-өсиет өлеңдер толығымен енген. Ескі кітаби сөздерді тамыры терең «Бабалар сөзінен» іздейтініміз содан. Халық ауыз әдебиетінде кездесетін ескі кітаби сөздердің Қажықұмар Шабданұлы шығармасынан көптеп табылуы біздің «Бабалар сөзі» мен Шабданұлы шығармасын салыстыра зерттеуімізге негіз болды.

Қ. Шабданұлы Қытайдағы қазақ әдебиетінің негізін салушылардың бірі. Оның өмірінің көп жылы Қытай түрмесінде өтті. Ол қазақ әдебиетіне ерекше туындылар әкелді. Қытай үкіметі оның түрмеде жазған туындылары: «Қылмыс», «Пана» романдарын қазақ халқына оқытпау мақсатында өртеді, компескіледі, жазушыға жалған айып тағып, соттады.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тілінің сөздік құрамының көнерген қабатын құрайтын көнерген сөздер – күрделі де көп қабатты жүйе. Бұл олардың: а) ескіру дәрежесіне, ә) архаизациялану негіздеріне; б) оларды пайдалану мүмкіндігіне байланысты болады. Оларға мыналар жатады:

1) қазақ тілінен мүлдем жойылып кеткен сөздер. Қазақ тіліндегі жазба ескерткіштерден ғана табылатын сөздер;

2) тілде дербес лексикалық бірлік ретінде кездеспейтін, бірақ кейбір сөздердің түбір бөліктері ретінде сақталған сөздер;

3) белгілі уақыт аралығында тілден дербес лексикалық бірлік ретінде жойылып, бірақ қайтадан жаңғырған сөздер.

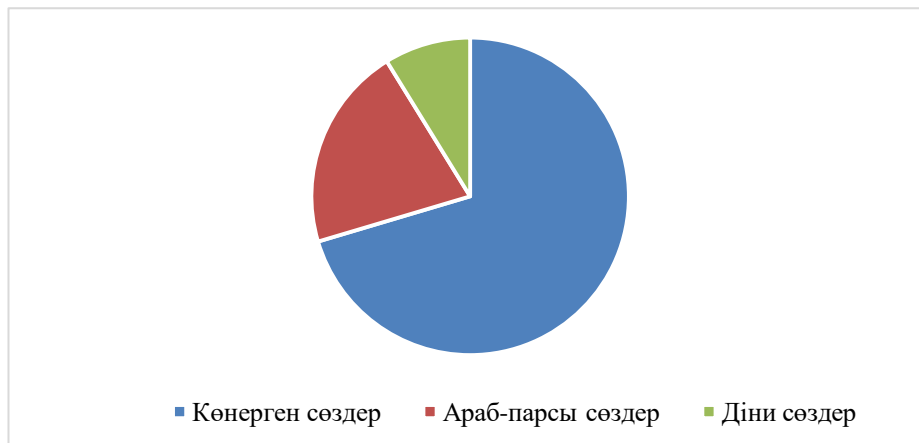
Ескі кітаби сөздер көбіне тарихи шығармаларда негізгі элемент қызметін атқарады. Сондықтан, жазушы Қажықұмар Шабданұлының «Пана» романының лексикалық қабаты көнерген сөздерге өте бай. Бірақ бұлардың қолдану жиілігі бірдей емес. Жазушының көркем шығармасында ескі кітаби сөздерді көбірек пайдалануының мақсаты да көне сөздерді белсенді сөздік қабатқа қайтадан енгізу болар. Шығармадағы ескі кітаби сөздерді *көнерген сөздер, араб-парсы сөздері, діни сөздер* деп топтастырдық:

1) көнерген сөздер: *итарқа, текемет, кісен, егеу, жендет, үкірдай, қақсал, сайлауыт, бүбі, дәуперім, әбеу жылан, сегіз қанат ақ күмбез, тақсыр, сырмақ, мосқал, адуын, саркідір, қатира, құмған, әулие, нәубет, мәнпағат, гаділет, кәрлену, бұзақ, бұдырмақ, қамажсау, кебіс, мәсі, камзол, камшат бөрік, шапан, ханым, құл, ханеке, құбыжық, дағуа, хан, төре, би, қандыбалақ, шонжар, қауқар, саңлақ, шіріткі, кепкеуде, ұртбикеш, жәрмес, сауын, үкірдай, сарбаз, шабарман, машайық, тәйжі, зұрған, зәңгі, елубасы, желемік, дағалдық, әпербақан, сыбырлақ, көмпіс, барымта, зәбір, керезу, зобалаң, тоғанақ, шақай, шом, мөр, мыстан, жалмауыз, тажал, кендір, керуен, баспақ, сойыл, шалма, қиямпұрыс, айдаһар, алакеуім, шекпен, шұғанақ, тұлып, кебеже, тымақ, тақия, кәзекей* т.б.;

2) араб-парсы сөздері: *пәнда, пәшәна, жүдә, дерхал, хазірет, рәмат, әпенді, мәузін, жәм, нашпұт, низам* т.б.;

3) діни сөздер: *жаһан (тозақ), иллахи, пайгампар, пәтуа, әлхамдуллахи, сүре, күнә, мұхим, күнәһар, неках, рассулулла, хадис, мәзлүм, дұға, аят, мұнафих, астағпиралла, шаригат, әзәзіл, уәсуас, Әссабыр рахман, бисабыр шайтан, уайлен оты, пері, әпжемір, жың* т.б.

Төменде Қ. Шабданұлы шығармасындағы ескі кітаби сөздерді қолдану диаграммасы көрсетілген.

1-сурет – Қ. Шабданұлының «Пана» романындағы ескі кітаби сөздер

Талдау барысында диаграммадан үш топтағы сөздердің ішінде көнерген сөздердің көптігі байқалады. Бұдан көптеген лексиканың пассив қабаты қатарындағы көнерген сөздердің Шабданұлының жоғарыда аталған шығармасының көркемдік әсерін молайтқандығын көруге болады. Бұнымен қоса екі немесе одан да көп сөзден құралған, сөз тіркестерінің бір компоненті ескі кітаби сөзден тұратын сөз тіркестері: *ожар мінез, кәззап молда, қара нәпір, көні жібiмей кендірі кесілу, бұйығып ұйқылы-ояу жатқандай, бейпіл ауыз, аруағы аспандау, тақымына қыл бұрау салу, құрғақ тіл емізу, бүріп жіберу, шермие қарау, қара халыққа көршіл болмау, жәмек шалды жәмпірейту, сөз сырына сұңғыла болу, аруақ күңірену, қарны мен өкпесін сықап кептеген ашу, қара жамбымен жағдай ұқтыру, күбір-сыбыр кеулеу, шыттай киіну, үр жаңа үй, кіл жаңа жасау, жөндем біреу, сестесіп сөйлесу, тайлы-таяғы қалмай сабылу, жүрісін қузай жөнелу, бақыр күң, үш тоғыз айып, өлез жесіп, оба ұрттау, қалы кілем, темір кіреует, дәуіт қалам* т.б сөз тіркестері бар.

Біз *ожар мінез, кәззап молда, қара нәпір, көні жібiмей кендірі кесілу, бұйығып ұйқылы-ояу жатқандай, бейпіл ауыз, аруағы аспандау, тақымына қыл бұрау салу, құрғақ тіл емізу* сынды сөздер мен сөз тіркестерінің қолданысын «Бабалар сөзі» мен Шабданұлы шығармасымен салыстырып мағыналарында айырмашылық бар-жоқтығын талдадық.

Шабданұлы өз романдарында көбінесе күрделі көркемдік мәселені шешеді. «Пана» романында автор Зуқаның ерлігі мен шешендігін нанымды бейнелейді. Автор романдағы кейіпкерлердің тілі арқылы сол дәуірді шынайы суреттейді. Сондай-ақ тілдік қолданыстарында көнерген сөздерді көп қолданады. Көркем шығарманың өзі, белгілі бір дәуірдің жемісі. Онда сол кезеңнің келбеті мен шындығын жария ететін сыр жатады. Шығармада ескірген лексиканы автордың қолдануының басты себебі, шығарманың хронотобына да байланысты болса керек. Бұл шығарма 1882-1928 жылдар арасындағы Зуқа батырдың ел басына күн туғанда қалың қазақтың басын қосып, асырап баққанын баяндағандықтан сол кезеңдерді сипаттайтын сөздік детальдар шығарманың көркемдік қуатын күшейтіп тұр. Енді зерттеуіміздің нысанына айналған «Пана» романында анықталған ескірген тілдік бірліктерге тоқталайық.

Ожар – дөрекі, ұрда-жық. «Бабалар сөзінің» 48-томында:

Мына сөзді Құрбанкүл қыз ескерді,

Мінезі ожар әкесінен сескенді (Ғират жайы, Көрұғлының Райхан арабпен соғысы) – деген өлең жолдарында «мінезі ожар» деген сөз тіркесі кездеседі. Мәтінде аталған сөз өз мағынасында жұмсалып тұр. Бұдан бөлек М. Әуезовтың шығармасында: Дүйсен – Жігітек руынан шыққан адам. Абайдың үстінен жалған арыз жазып, ақынды 8 жыл бойы сергелдеңге салған. Ол өзі ұрлық жасағанымен тұрмай, пәлекор, *ожар* мінезді, ақылсыздау адам болған (Әуезов, 1989: 112).

Шабданұлының шығармасында: Кезіндегі Орта Азияның атакты исләм медресесінен түгел көрген оқымысты әкенің тәрбиесінен бүтіндей басқаша, өрескел зұлымдық, *ожар мінез* көрініпті (Шабданұлы, 2004: 27). Бабалар сөзінің 48-томында кездескен *ожар* сөзі мен М. Әуезов шығармасындағы, Қажықұмар Шабданұлының «Пана» романында келтірілген *ожар* сөзі де

сөйлемде сын есімдік мағынада жұмсалып тұр. *Ожар* сөзімен мағыналас сөз ретінде *оспадар, ұрда-жық, әпербақан, кеудемсоқ, кеңкелес* сөздері де қолданылады. Алды-артына қарамайтын, өрескел мінезді адамдарға қаратыла айтылатын бұл сөздің жазушы шығармасында көрініс табуы мінезі шатақ адамдарды үстінен дөп түсе суреттеуден болса керек. Жазушының көркем ойының желісімен жасалған мінезден дәл де нақты, айқын да әсерлі ұрда-жық мінезді адамды көз алдымызға елестете аламыз.

Кәззап молда. Парсы тілінен алынған. Өтірікші, алдамшы деген мағынада. Бұдан бөлек Ауған, Иран тілдерінде имансыз деген мағына береді. Мәшһүр – Жүсіп қолжазбаларындағы ислам мәдениет туралы жазылған 1-томында: Жалғаншы, ұры, *кәззап*, мұнафиқпын, Дұға қыл, жә, пайғамбар, бұл күн маңа (Жүсіп, 2003: 36) – деген текстте өтірікші, алдамшы деген мағынаны білдіреді.

Шабданұлы шығармасында: – Осымен қорқытып құтылып, құйрығыңды қайтып ұстатпай кетпексің ғой, *кәззап молда!* ... Қиқақтауың жетті, енді қия баса алмайсың, өз ықтиярыңмен жөнге кел. Жөніңе келмесең жондалғаның осы. Ана төренді де, төрт биді де осында келтіріп үкіміңді осы үйде шығартамын (Шабданұлы, 2004: 88). Р. Игіліктің мақаласында: Мұнысын көзіне түскенін іліп түсетін бауқеспеліктің мектебінен баяғыда өтіп кетіп, қулығына құрық бойламайтын кәнігі *кәззаптықтың құжырасына барып* қонжиып қалған Мұхтарекең күні кеше тағы бір байқатып салды. Бұл үшбу хабарды халықаралық зерттеуші журналистердің конфорциумы деп аталатын мүйізі қарағайдай қауымдастығы жеткізді (Игілік, 2013). Бірінші текстте *кәззап молда* деп қолданылған сөз тіркесінің мағынасы өтірікші, алдамшы деген мағынада жұмсалып тұрғандығын контекстіне қарап та білуге болады. Құйрығын ұстатпай кету – алдап кетумен бірдей, екеуі мағыналас тіркестер. Екінші сөйлемдегі *кәззаптықтың құжырасына бару* сұрқиялықтың мекеніне бару немесе сұрқиялық жасау деген мағынада жұмсалып мекен пысықтаушылық қызметте жұмсалып тұр.

Қара нөпір – көне. Көп қол, әскер, қауым. «Бабалар сөзінің» 28-томында:

Екінші ат көрінеді қылаң болып,
Бексейіттен айқай шықты ұран болып.
Ел қаптап ат көрсетпей *қара нөпір*,

Шаң қаптап қара түнек тұман болып (Майқы би) – деген өлең жолдарында кездесе, Шабданұлы шығармасында: Малының молдығынан болса керек, меркіт ауылдары жайылса, алыс-алыс қоныстанған екен. Жақынырақ бір ауылдың маңынан ер-тоқымды *қара нөпір* көп ат көрінді. Тегі Зуқа мен оның «артындағы пәлесіне» қарсы сайлап қойған «қазасы» болса керек (Шабданұлы, 2004: 92). Болатовтың мақаласында: Сол Сарықасқаны иесі аттың жанын қинамайын деп додаға салмайды. Көкпарды шеттен аңиды. *Қара нөпір* тартыстан көкпарды біреу алып шықса, Сарықасқа құлағын жымита қуып, иесін сол шабандозға ілезде жеткізеді. Содан кейін Сарықасқаға ат жетуі екіталай... (Болатов, 2017). Әуезовтың шығармасында: Көліктің жоқтығы, ит жаяулық анау қара нөпір боп, айбар шегіп жай бастырып келе жатқан ат көлікті, аспапты дұшпан алдында бұлардың ажарын жауынгер ажар ете алмай тұр (Әуезов, 1989: 75). «Бабалар сөзі» мен жоғарыдағы жазушылардың тілдік қолданысында кездесетін *қара нөпір* сөзі қалың әскер мағынасында жұмсалып тұр. «Қара» деген сөздің өзі қазақи танымда көп деген мағына береді. «Нөпір» сөзі қалың деген мағына береді. *Қара нөпір* болып тіркесіп келуі арқылы көптік семантикасын білдіріп, сөйлемде сын есімдік қызмет атқарып тұр. Бұдан бөлек *қалың нөпір* сөз тіркесі көркем әдеби тілде де көп қолданылады.

Көні жібімей кендірі кесілген – кедей. М. Қашқаридің «Түрік сөздігінің» 3-томында «көні» сөзі беріліп мағынасы түсіндірілген (Қашқари, 2017: 292). «Бабалар сөзінің» 31-томында мына өлең жолдарында:

Дән теріп жеп екеуі
Көп жолдарды кешіпті.
Жеген дәні таңдайға
Тым-ақ татып кетіпті.
Көні кепкен байғұстар

Бас көтермей жесіпті (Арық мерген) – *көні кепкен* деген тіркес қолданылады. Ал

Шабданұлы шығармасында: Бауырсақ, ірімшік-құрт, қант, сарымаймен толған, «айналасы ат шаптырым» дейтіндей мол дастарханға Зуканың көзі енді түсті. Бірнеше қой сатылып жатқанда сегіз қанат үй ортасына үйген маядай мына мөлшерсіз молдықты тағы да «асқақтық», «байлығымен көзге ұру» деп сезінді. *Көні жібимей* кендірі кесілген ителі бір тойып қал, түн бойы құйрығыңды жерден алма! – дегенің ғой. «Осы дастарханыңды тақырласам, осы дауда өзіңді тақыр жерге отырғызғаным» (Шабданұлы, 2004: 90). Бұндағы *көні жібимей* – шөлі қанбаған, тамаққа тоймаған деген мағынада болса, *кендірі кесілу* – аштықтан әл-дәрмені қалмау деген мағынада тұр. Ал осы екі тіркестің қосылып келуі нәтижесінде шөлі қанбаған, тамаққа тоймаған, құр сұлдері қалған кедей деген мағына шығып тұр. Басқа жазушылардың шығармаларына зерттеу жасағанда *көні жібіді*, *көні кепті*, *көнің кепкір* деген сөз тіркестерінің де бар екендігін байқадық. Ал екі тіркестің қосылып бір мағынада жұмсалғанын тек Шабданұлы шығармасынан көрдік. Сондықтан бұл тіркесті *авторлық қолданыс* деп санаймыз.

Бұйығып ұйқылы-ояу жатқандай. Бұйық етістігінің қимыл атауы. Қойнына тығылу, маужырау. «Бабалар сөзінің» 3-томында:

Жата берді Құлқаныс,
Бір Құдайға сиынып,
Мойнына салып бұршақты
Қойнына жасы құйылып.
Бір мезгілде ғаріптің,
Ұйқысы келді *бұйығып*,

Көзі ілініп кетеді.

Бұзылған көңілі тыйылып,

Нәрікбай жатыр өкпелеп,

Жақтырмай мойынын жиырып (Құлқаныс – Зеберше) – деген өлең жолдарында *бұйығып* сөзі кездеседі.

Шабданұлы шығармасында: Күнбатыс жаққа қиыс жоғары өре жайылып бара жатқан қойдан басқа қыбыр жоқ. Бұдыр-бұйратты сары дала күздің қайғылы салқын шуағымен *бұйығып ұйқылы-ояу жатқандай*. Тым-тырыс, бадырайған күн ғана еңкейе қарап, сұмдана шегініп барады (Шабданұлы, 2004: 124). Бұнда қойлар күздің салқын күнінде, күннің қойнына тығылып жатқан сәтін ерекше теңеумен, тамаша суреттеген. Әмірқан – бұйығы, момақан жігіт (Аймауытов, 2013: 134). Бұндағы бұйығы сөзі адамның мінезін көрсетеді. Бұйығы мінезді адам деп өте ұяң, тұйық, қой аузынан шөп алмайтын адамды айтады. Бұдан бөлек «бұйығып отыру», «бұйыққан бүршік» сияқты тіркестер де кездеседі. Публицистикалық стильде: «Астана қаласында Кенесары ханға ескерткіш қойылды. Республика, облыс, аудан орталықтарында ұлт қолбасшысының атымен аталатын көшелер бар. Қарсыласымен күші тең болмай, ақыл-айласы кем болмай қапыда қайғылы қаза тапқан, ұйқыдағы *бұйығы елдің* намысын оятқан, қазақ халқының сын сәттерде елдігін білдірген ірі тұлға, білікті қолбасшы Кенесары Қасымұлының есімі Тәуелсіздіктің жаршысы ретінде Мәңгілік Қазақ елінің жадынан өшпеуі тиіс» – деген мәтінді Жомарт Игманның «Бұйығы елдің намысын оятқан...» деген тақырыптағы мақаласынан таптық (ҚТҰК). Бұндағы бұйығы сөзі ұйқыдағы деген мағынада жұмсалып тұр. Демек бұйық етістігі жоғарыда көрсетілгендей тілде дербес лексикалық бірлік ретінде кездеспейтін, бірақ түбірі сақталған жаңғырған сөз деп айтуымызға әбден болады.

Кеспелтек – қысқа етіп араланған ағаш. «Бабалар сөзінің» 96-томында:

Мен не болса да мұны сынайын деп, отты сөндіріп, бір *кеспелтекті* жатқан кісі қылып, оған киімімді жауып, ұйықтаған кісі қылып, өзім анадай жерде жасырынып, бүркеніп даярланып, «бес қаруымды» даярлап жаттым. Бір кезде тышқан аңдыған мысықша жер бауырлап, шөптің сыбдырын шығармай келіп: «Е батыр, жатырмысын», – дегендей, бүркеуде жатқан сексеуілді бас салып, сырылдата бастағанда, нысанаға алып басып қалып едім: «Ер екенсің, ер алдай ма екен, ер болсаң, тағы ат, бір оғыңа өле қойман», – деді (Қу жарғақ сарбастың екінші әңгімесі). Мәтінде *кеспелтек* «қысқа етіп араланған ағаш» мағынасында қолданылып тұр. Ал Шабданұлы шығармасында:

– Сәлеметпісің, Сақыш? Ауру-сырқаудан аман жеттің бе?.. Отырындар, балалар,

отырындар, түз панасы ғой, мен мұнда отыра салайын! – деп босағадағы бір *кеспелтекке* өзі отыра қалып, басқаларын орнықтыра сөйледі. – Көріп пе едің, Сақыш, мен аға десең аға, әке десең әкемін, Зуқамын... (Шабданұлы, 2004: 146). Бұл сөйлемде де “қысқа етіп араланған ағаш” мағынасында қолданылып тұр. Демек, *кеспелтек* сөзі бұрында бар, қазіргі кезде жаңғырған сөз болып табылады.

Бейпіл ауыз – тілінде тиек жоқ, аузына келгенін айтатын, былапыт сөйлейтін адам. «Бабалар сөзінің» 96-томында: Бұрынғы Атбасар уезі территориясында Қарсақбай аймағындағы қалың Найман ішінде Қоқан әулетінде Құдай менде дейтін ғани адам болыпты. Мол дәулетке мастанып, дандайсыған ол аузына келгенін айтып, лепіріп соға береді екен. Оның бейпіл ауыздығы өз еліне ғана емес, сыртқы елдерге де әшкерә болыпты. Бірде, кешкі мезгілде Құдайменде өз ауылының сыртында тұрады. Ат-тұрманы, киімі көркем төрт-бес бейтаныс адам келіп, байға сәлемдеседі, қонуға рұқсат сұрайды.

– Күн кешейді, қонғыларың келсе, қонындар. Жейтін боғың, ішетін сідігің даяр, – дейді *бейпіл ауыз* бай (Ордабай мен молда) – мәтінде *бейпіл ауыз* сөз тіркесі кездеседі.

Шабданұлы шығармасында: Сақыштың Нәзипадан кейінгі іштей ең жақын көретіні, осы жас «молдасы» болды. Молдасының намаз дұғаларын үйретіп, намазға жығуын, имам болуын жақсы көрді. Өйтетіні «құдай алдындағы» ондай істе қалжың болмайды ғой. Қу келіншектердің өзара, иә, молдасымен қағысқан болып, өзін іле қосақтап әкететін *бейпіл ауыздары*, сүре жаттаудан көп аса қоймай, құлағы тынышталып қалды (Шабданұлы, 2004: 182). Бұл мәтінде *бейпіл ауыз* жоғарыда берілген мағынасымен бірдей келіп тұр.

Бұдан бөлек Ғ. Мүсірепов шығармасында: Еменалының балалары есерсоқ, *бейпіл ауыздау* ғой, барлық бәле солардан-ақ басталған шығар (Мүсірепов, 2003: 211). Мәтіннен бұл тіркесті *бейпіл ауыздан* бөлек *бейпіл ауыздау* деп те қолдануға болатындығын байқаймыз.

Аруағы аспандау – бағы ашылу, жолы болу. «Бабалар сөзінің» 6-томында:

Бесінде мектеп оқыған,
Алтысында ақыл тоқыған.
Жетісіне шыққанда,
Жетпіс пірден сөз сұрап,
Құдықтай көзін шоқыған.
Сегізіне келгенде,
Сүйіндікке бас болған,
Аққан селдей толқыған.
Тоғызына келгенде,
Туған айдай балқыған.
Енді онға шыққанда,
Дәулеті көлдей шалқыған.
Он біріне шыққанда,

Аруағы асты халқынан (Қисса Жәмшид). Бұл өлең жолдарында *аруағы асты* сөз тіркесі кездеседі.

Шабданұлы шығармасында: «Алтай хандығына» уәзір болу оңай мәнсап па. Бейсі лауазымын алған соң Мәмидың аруағы тіпті аспандап, айбатынан арыстан бұғатындай болып еді. Бұрыннан икуатты да, салауатты Мәми момын ғана қораш Әлен уанның бар міндетін, бар ауырын бір-ақ көтеріп, осы автономиялы князьдық аймақтың ең жоғары билеушісіне айналған. Алтайдан Мәми бейсінің кесімін бұзатын қара түгіл төре де жоқ есептеліп қалған болатын (Шабданұлы, 2004: 279).

Халқымызда: *аруақты кісі, аруағын жоқтады, аруағын таптады, аруағы қолдады, аруағына тәу етті, аруаққа табынды, аруағын сыйла, аруағы жебеді, аруаққа сыйынды, аруақ қонды, аруақтар медет берді, аруақтар жәрдем етті, аруағы риза болды;* тыйымдардан: *аруағына тіл тигізбе;* қарғыс айтқанда: *аруағы атсын* деген сөз тіркестері де кездеседі.

Сонымен қатар Қадыр Мырзалиевтің «Қираған құлпытастар» атты өлеңінде:

Құлпытасқа қол көтеру қарағым,
Аруақтарға дүре соғу емес пе? – деген тіркес кездеседі.

Мұқағали Мақатаевтың «Масақ» өлеңінде:

Атамзаман атанып *аруақ қонған* деп келетін сөз тіркесі көрініс табады. Бұндағы *аруақ* сөзі жан денеден бөлек өмір сүреді деген көне ұғымнан туған діни наным бойынша өлген кісінің тіршіліктегі адамдарды желеп-жебеп жүретін рухы (*аруағы*). Халқымыз көзі тірісінде еліне қызмет еткен, қадірлі адамдарды қасиет тұтып, киелі санап, *аруағына* сыйынған. Шығармадағы *аруағы аспандау* деген сөздің мәнісіне көз жүгіртсек, «*аруақтар қолдап бағы жанды*», «*жолы болды*» деген мағынада жұмсалса керек.

Тақымына қыл бұрау салды – көне замандағы қылмыскерлерді азаптаудың бір жолы, жазаның бір түрі. «Бабалар сөзінің» 93-томында:

Атаңа нәлет, су пері,
 Сумандаған қу пері,
 Қол-аяқты улаған
 Тиген жері у, пері!
 Жаның барда кет, пері,
 Жер түбіне жет, пері!
 Жындарым қаптап келеді,
 Көрсетейін тепкіні!
 Басыма шауып, сен жауыз,
 Түбіме кеп пе ең жеткелі?
 Жетпек болсаң түбіме,
 Жеті бүзірік, қырық шілтен,
 Ерлерден медет сұрайын!
 Көрде жатқан әкемнің
 Қу басымен ұрайын!
 Жаныңды қылдай қылайын,
Қыл бұраумен бұрайын!
 Сақалыңды бір талдап,

Шыңғыртып тұрып жұлайын (Магиялық фольклор). Бұл өлең жолдарында *қыл бұраумен* деген сөз тіркесі кездеседі.

Қ. Шабданұлы шығармасында: – «Пәленінді» деп неңді саптап тұрсың, айт соныңды! – деп ақырысты да тағы да байлап, *тақымына қыл бұрау салды*. «Пәленнің» немене екендігін өз ұйғарулары бойынша мойындатпақ болып қинады. «Жауаптың ішкі мәні, тегін түсінетін би едіңіз ғой бірдеме деңіз мыналарыңызға!» – дегендей Мәмиге қарай берді Төлегетай (Шабданұлы, 2004: 279). Тақым деген тізенің астыңғы ішкі жағы. Бұрау салу деген жылқының қылынан ескен арқанмен қатты буып тастау. Сонда *тақымына бұрау салу* деген тізенің астыңғы ішкі жағын, қыл арқанмен буу. Шығармада автор аталған тіркесті пайдалану арқылы сол замандағы қолында құқығы бар, Мәми бидің Зуканың бас сардары болған Төлегетайға қолданған жазаның түрін айтып тұр.

Құрғақ тіл емізу – жалған уәде. «Бабалар сөзінің» 99-томында:

Тартайын деп домбыра алдым қолға,
 Жаралмаған шығармын сіздің сорға.
 Білгенімше барымды мен сөйлейін,

Тіл емізіп қайтармас мені жолға (Өн-өлеңдер). Бұл өлең жолдарында *тіл емізу* тіркесін көреміз. Бұнда жалған уәде мағынасында қолданылады.

Ал Шабданұлы шығармасында: Санақшы мен жидашыларын өздері шығарып тексеріп, анықтап жиюларын өтініп едік, – деді үлкен шалы. – Олар бізге *құрғақ тіл емізіп* қайтарды (Шабданұлы, 2004: 283). Қазіргі кезде ауызекі сөйлеу стилінде бұндай тіркестер көп қолданылмайды. Тек көркем шығармаларда метафоралық қолданыстарда кездеседі. Көркем шығармада бір жағдайды немесе құбылысты метафора арқылы жеткізу, жағымсыз істің бейнесін сомдауда таптырмайтын құрал есептеледі. Бұнда жазушы осы метафораны санақшы мен жидашылардың рухани кем-кетіктерін сынаудың қуатты поэтикалық құралына айналдырған.

Шабданұлы өз шығармаларында ескірген сөздерді көп қолданады. «Бабалар сөзі» мен

жазушы шығармасындағы ескірген сөздер мағынасын салыстырып қарасақ екеуі бірдей. Демек, Қажықұмар Шабданұлы халықтың тіл байлығында бар сөздерді дұрыс тұрпатымен пайдаланып, сол қордан алынған сөздерден жаңа теңеулер жасап, тілге шебер ақтарған. Шағын мәтіндердегі жеке эпизодтарды сипаттау барысында ескірген элементтерді енгізу шығарманың стильдік бояуын арттырады. Демек романдағы ескі кітаби сөздердің көркемдік қызметі – өткен заманды суреттеуде контраст жасау үшін алынған деп тұжырымдаймыз. Қ. Шабданұлы шығармасында ескі кітаби сөздерді пайдалануының мынадай артықшылықтары бары анықталды: 1) ғасырлар қойнауында тұнып тұрған сырларды, мәдениетіміз бен тарихымызға қатысты аса құнды ақпараттарды жеткізді; 2) өткен дәуірді бейнелейтін фактілерді сипаттайтын қасиеті болғандықтан, сол замандағы халықтың бейнесін суреттеуде көнерген сөздердің қанық бояуын айқын таныта білген; 3) көркем шығармада реалистік астар жасауда қолданған. Осылайша шығарманы талдау барысында Қ. Шабданұлы қазақ танымына тән рухани және материалдық лексиканы еркін пайдаланғанына көзіміз жетті.

Қорытынды

Қортындылай келгенде, «Пана» романының тілі тарихи, XIX ғасырдағы әдеби тілге негізделген. Ескі кітаби сөздер әрқашан сол дәуірдің куәсі ретінде өмір сүреді. Ол тілдің даму, қалыптасу жүйесі туралы ең нанымды мәлімет бере алатын құнды деректердің қатарына жатады (Әбілқасымов, Сейітбекова, 2011: 12). Шабданұлы шығармасында кездесетін ескі кітаби сөздер, сол заманды тілмен бейнелеп, оқырманның тарих қойнауына сүңгуіне мүмкіндік берген. Сонымен қатар қазақ лексикасында көнерген, ұмыт болған сөздерді Шабданұлы шығармасында пайдалануы, халқымыздың басынан кешкен сол көне дәуірлерге қатысты мәдениеті мен тілі жөніндегі құнды ақпараттарды береді. Түрлі себептермен ескіріп, пассив лексика қатарына көшкен сөздер, көбінесе бабалар сөзі мен ескерткіштердегі сөздер. Ал сол сөздердің аталған шығармада жаңғыруы сөздік қордың көбеюіне септігін тигізеді. Сонымен, фактілік материалды талдау нәтижесінде анықталғандай, жазушы Қажықұмар Шабданұлының шығармаларында ұлтымыздың арғы тектері мен дүниетанымының қалыптасуында ерекше рөл атқарған ескі кітаби сөздердің болуы қаламгердің тілі бай, құнарлы екендігін білдіреді. Жазушы сомдаған көркем образдар сол ортаның, сол дәуірдің тілімен ғана сөйлейді. Арыдан келе жатқан халық тілінің асыл қазынасын ұтымды пайдаланады. Шығарма Зуқа батыр заманындағы халық өмірін, ішкі-сыртқы құбылысын, әдет-ғұрпын, тағы басқаларын суреткердің мінсіз тілімен, оның ішінде ескі кітаби сөздерді орынды пайдалануымен құнды. Шығармада діни атауларға байланысты историзмдер, әкімшілік басқарумен байланысты туған историзмдер, салт-сана мен әдет-ғұрыпқа қатысты архаизмдер, киім-кешек, ыдыс-аяқ атауларына қатысты, ай аттарына қатысты, үй тұрмысына, әртүрлі ұғымға қатысты архаизмдер және жалпы түрік тілдеріне тән архаизмдер көптеп кездеседі.

Мақала ЖТН BR20280984 «Қазақ тілінің жаңғыру әлеуеті: жаңартпалар, үрдістер мен үдерістер» атты іргелі ғылыми зерттеу аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Аймауытов Ж. (2013) Алты томдық шығармалар жинағы. Повесть пен әңгімелер, аудармалар. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – Т. 3. – 384 б.
- Әбілқасымов Б. (1982) XIX ғ. екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1982. – 224 б.
- Әбілқасымов Б., А.Сейтбекова А. (2011) Қазақ тілі тарихына қатысты түркологиялық ізденістер. Ғылыми танымдық зерттеу. – Алматы: Арыс, 2011. – 212 б.
- Әуезов М. (1989) «Абай жолы» роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 1989. – 3 т. – 418 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық (2005) – Астана: Фолиант, 2005. – Т. 46: Ғашықтық дастандар. – 434 б.
- Белюсова А.С. (1990) Устаревшие слова // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Наука, 1990.
- Болатов Н. (2017) Иесін аза тұтқан ат. 26 апр 2017. https://vk.com/wall-75554122_437137
- Жұмақасва Б.Д. (2019) Көркем шығармадағы көнерген сөздердің көркемдік қызметі // С. Демирел университетінің хабаршысы. – №3. – 2019.
- Игілік Р. (2013) Кәнігі кәззап. 6 сәуір 2013. <https://egemen.kz/article/20354-kanigi-kazzap>
- Қашқари М. (2017) Түрік сөздігі. – Алматы: Арда+7, 2017. – Т. 3: – 600 б.

ҚТҮК (Қазақ тілінің ұлттық корпусы). <https://qazqorpus.kz/>

Мамырбекова Г. М. (2010) Ескі қазақ жазба тілі туралы түсінік // Түркология. – 2010. – №. 3-4. – Б. 16-22.

Мамырбекова Г. М. (2022) Ескі кітаби сөздердің варианттылығы және оларды орфографиялық сөздікке енгізу мәселелері // Tiltanym. – 2022. – №. 4. – Б. 79-85.

Манкеева Ж.А. (1997) Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 272 б.

Мәшһүр-Жүсіп шығармалары (2003) – Павлодар: ЭКО, 2003. – Т. 1. – 247 б.

Мүсірепов Ғ. (2003) Ұлпан. – Алматы: Атамұра, 2003. – 256 б.

Сыздық Р. (2004) Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Арыс, 2004. – 288 б.

Сыздық Р. (2009) Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы: Арыс, 2009. – 272 б.

Хамитова Е. (2016) Қазақ тіліндегі этномәдени тарих пен тілдік процестердің «ақпарат көзі» көнерген сөздер хақында. – Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi 4.8 (2016). – 206-218-бб.

Шабданұлы Қ. (2004) Пана. – Алматы: Көркем, 2004. – 536 б.

References

Abilqasymov B. (1982) XIX g. ekinshi zhartyyndagy qazaq adebi tili. – Almaty: Gylym, 1982. – 224 b. [Abilqasymov B. (1982) Kazakh literary language in the second half of the 19th century. – Almaty: Gylym, 1980. – 224 p.] (in Kazakh)

Abilqasymov B., Seitbekova A. (2011) Qazaq tili tarihy qatysty turkologijalyq izdenister. Gylymi-tanymdyq zertteu. – Almaty: Arys, 2011. – 212 b. [Abilqasymov B., Seitbekova A. (2011) Turkological research related to the history of the Kazakh language. Scientific Cognitive Research. – Almaty: Arys, 2011. – 212 p.] (in Kazakh)

Aimauytov Zhusipbek alty tomdyq shygarmalar zhinagy (2013) – Almaty: El-shezhire. – 2013. – Т. 3.– 384 b. [Aimauytov Zhusipbek six-volume collection of works. – Almaty: El-shezhire, 2013. – V. 3: – 384 p.] (in Kazakh)

Auezov M. (1989) Abai zholy. – Almaty: Zhazushy, 1989. – Т. 3. – 418 b. [Auezov M. (1989) Abai zholy. – Almaty: Zhazushy, 1989. – V. 3. – 418 p.] (in Kazakh)

Babalar sozi: Zhuz tomdyq (2005) – Astana: Foliant, 2005. – Т. 46: Gashyqtyq dastandar. – 434 p. [Words of ancestors: One hundred volumes. – Astana: Foliant, 2005. – V. 46: Love epics. – 434 p.] (in Kazakh)

Belousova A.S. (1990) Ustarevshie slova. – Lingvisticheskij, jenciklopedicheskij slovar. – Moskva: Nauka, 1990. [Belousova A.S. (1990) Outdated words. – Linguistic, encyclopedic dictionary. – Moscow: Nauka, 1990] (in Russian)

Bolatov N. (2017) Iesin aza tutqan at. 26 sauir 2017. https://vk.com/wall-75554122_437137 [Bolotov N. (2017) A horse that mourns the owner. 26 april 2017. https://vk.com/wall-75554122_437137] (in Kazakh)

Hamitova Elmira (2016) "Qazaq tilindegi etnomadeni tarih pen tilдик procesterding «aqqarat kozi» – konergen sozder haqynda" Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi 4.8 (2016). – 206-218-bb. [Khamitova E. (2016) About the "source of information" of ethno-cultural history and language processes in the Kazakh language – familiar words. Eurasian Journal of International Studies 4.8 (2016). – P. 206-218. (in Kazakh)

Igilik R. (2013) Kanigi kazzap. 6 sauir 2013. <https://egemen.kz/article/20354-kanigi-kazzap> [Igilik R. (2013) real sorcery. 6 april 2013. <https://egemen.kz/article/20354-kanigi-kazzap>] (in Kazakh)

Mamyrbekova G. M. (2010) Eski qazaq zhazba tili turaly tusinik. – Turkologija. – 2010. – №. 3-4. – Б. 16-22 [Mamyrbekova G. M. (2010) The concept of the old Kazakh written language. – Turkology. – 2010. – №. 3-4. – P. 16-22] (in Kazakh)

Mamyrbekova G. M. (2022) Eski kitabi sozderding varianttylygy zhane olardy orfografijalyq sozdikke engizu maseleleri. – Tiltanym. – 2022. – №. 4. – S. 79-85 [Mamyrbekova G. M. (2022) Problems of variability of Old Book words and their inclusion in the spelling dictionary. – Tiltanym. – 2022. – №. 4. – P. 79-85]. (in Kazakh)

Mankeeva Zh. (1997) Madeni leksikanynq ul'tyq sipaty. – Almaty: Gylym, 1997. – 272 b. [Mankeyeva Zh. (1997) National character of cultural vocabulary. – Almaty: Gylym, 1997. – 272 p.] (in Kazakh)

Mashhur-Zhusip shygarmalary (2003) – Pavlodar: EKO, 2003. – Т. 1. – 247 b. [Works of mashhur-Zhusip. – Pavlodar: EKO, 2003. V. 1. – 247 p.] (in Kazakh)

Musirepov G. (2003) Ulpan. – Almaty: Atamura, 2003. – 256 b. [Musirepov G. (2003) Ulpan. – Almaty: Atamura, 2003. – 256 p.] (in Kazakh)

Qashqari M. (2017) Turik sozdigi. – Almaty: Arda+7, 2017. – Т. 3: – 600 b. [Qashqari M. (2017) Turkish dictionary. – Almaty: Arda+7, 2017. – V. 3: – 600 p.] (in Kazakh)

Qazaq tilining ul'tyq korpusy [National corpus of the Kazakh language. <https://qazqorpus.kz/>] (in Kazakh)

Shabdanuly Q. (2004) Pana. – Almaty: Korkem, 2004. – 536 b. [Shabdanuly Q. (2004) Shelter. – Almaty: Korkem, 2004. – 536 p.] (in Kazakh)

Syzdyq R. (2004) Qazaq adebi tilining tarihy. – Almaty: Arys, 2004. – 288 b. [Syzdyq R. (2004) History of the Kazakh literary language. – Almaty: Arys, 2004. – 288 p.] (in Kazakh)

Syzdyq R. (2009) Qazaq tilindegi eskilikter men zhangalyqtar. – Almaty: Arys, 2009. – 272 b. [Syzdyq R. (2009) Old things and innovations in the Kazakh language. – Almaty: Arys, 2009. – 272 p.] (in Kazakh)

Zhumaqayeva B.D. (2019) Korkem shygarmadagy konergen sozderding korkemdik qyzmeti. – S. Demirel atyndagy universitetting habarshysy. 2019. – B. 24. [Zhumaqayeva B.D. (2019) The artistic function of obsolete words in a work of art. – S. Demirel university bulletin. 2019. – P. 24.] (in Kazakh)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 22.04.2024

Мақала

FTAMP 16.21.47

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-100-110>**А.И. Сейтимова¹, Е.Е. Түйте², Savaş Şahin³**¹автор-корреспондент, докторант, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан, Қарағанды қ., e-mail: sejtimova_a@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,

Қазақстан, Қарағанды қ., e-mail: eldos_t_e@mail.ru

³философия докторы (PhD), профессор, Акдениз университеті, Түркия, Анталия қ., e-mail: savassahin@akdeniz.edu.tr

ҚҰСБЕГІЛІК КӘСІБІНЕ ҚАТЫСТЫ АТАУЛАРДЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Андатпа. Құсбегілік және саятшылық дәстүрлі қазақ қоғамында үлкен рөлге ие. Бүгінде тарихи ескерткішке айналған халқымыздың төл өнері жайлы деректер түркілердің VI-VII ғасырдағы жазбаларынан бастау алған. Өткенімізге көз жүгіртіп, тарих беттерін ақтарар болсақ, онда, ең алдымен, Тұран даласын, жалпы түркілердің қара шаңырағы атанған қазақтың кең даласын мекен еткен көшпенділер өміріне тоқталамыз. Көшпенділер десек, көз алдымызға жүйрік ат, құмай тазы, қыран бүркіт келері сөзсіз.

Зерттеудің мақсаты – салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы құсбегілікке қатысты атаулардың пайда болу тарихын ашу. Тілдік бірліктерді бір-бірімен салыстыра отырып, олардың ұқсастығы мен ерекшеліктерін анықтау. Мақалада көшпелі қазақ елінің құсбегілік өнерінің тарихи қыр-сыры жан-жақты қарастырылған. Сонымен қатар қазақ тіліндегі тақырыпқа қатысты тілдік қолданыстардың өзіне тән табиғаты, көркемдік нақышы, бағалауыштық сипаты, коннотациясы анықталған. Саятшылықты, құсбегілікті кәсіп еткен халық артынан келешек ұрпаққа өшпес мұра қалдырды. Яғни, саятшылық ең алғаш көшпенділерден шыққан деген тұжырымға тоқталамыз. Ол туралы өз жазбаларында Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, С. Мұқанов, М. Әуезов сынды т.б. ғалымдар атап көрсеткен. Халық ауыз әдебиетінде құсбегілік жайлы аңыз-әңгімелер, өтірік өлең, ертегі, миф секілді әдебиет жанрлары қалыптасып, тарихпен сабақтаса отырып, бүгінгі күнге мұра болып бізге жеткен. Сол арқылы қазақ тіл білімінде құсбегілікке, саятшылыққа ғана тән тілдік бірліктер қалыптасқан. Құсбегілікке қатысты атаулар – ұлт пен ұлысқа ортақ заңдылық. Сол себепті де бұл тілдік бірліктердің сипаты әлем тілдерінде әралуан аспектіде зерттеліп келеді.

Тірек сөздер: құсбегілік, саятшылық, түркілер, халық, фольклор, этимология.

А.И. Сейтимова¹, Е.Е. Түйте², Savaş Şahin³¹автор-корреспондент, докторант, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, Казахстан, г. Караганда, e-mail: sejtimova_a@mail.ru²кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, Казахстан, г. Караганда, e-mail: eldos_t_e@mail.ru³доктор философии (PhD), профессор, Университет Акдениз, Турция, г. Анталия, e-mail: savassahin@akdeniz.edu.tr

НАИМЕНОВАНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С ПРОФЕССИЕЙ КУСБЕГИ, В ТЮРКСКОЙ КАРТИНЕ МИРА

Аннотация. Кусбеги и сокольничество играют большую роль в традиционном казахском обществе. История оригинального искусства нашего народа, ставшая сегодня историческим памятником, восходит к тюркским писаниям VI и VII веков. Если мы оглянемся в прошлое и прочтем страницы истории, то, в первую очередь, остановимся на жизни кочевников, населявших Туранскую степь, обширную казахскую степь, которая стала отчим домом тюрков в целом. Если говорить о кочевниках, то мы обязательно увидим лошадей, кумай тазы, орла. Люди, которые занимались ремеслом, связанным с обучением ловчих птиц на охоте и охотой с ловчими птицами, оставили немеркнущее наследие будущим поколениям.

Остановимся на выводе о том, что занятие, связанное с обучением ловчих птиц на охоте, впервые возникло у кочевников. Об этом писали в своих трудах Ч. Валиханов, А. Марғұлан, С. Муканов, М. Ауэзов и другие ученые. На протяжении истории в народной литературе относительно занятия охотой с ловчими птицами складывались такие литературные жанры, как легенды, басни, сказки и мифы, дошедшие до настоящего времени в качестве наследия. Благодаря этому в казахском языкознании сформировались языковые единицы, относящиеся к занятию, связанному с обучением ловчих птиц для охоты и охотой с ловчими птицами. Наименования слов, относящиеся к обучению ловчих птиц – явление, присущее всем языкам и этносам. Поэтому природа этих языковых единиц

изучается в разных аспектах мировых языков. В статье всесторонне рассмотрены исторические особенности искусства обучения ловчих птиц на охоте кочевыми казахами. При этом определена специфика, художественная картина, оценочная характеристика и коннотация языковых словоупотреблений в казахском языкознании. Всесторонне представлены с научно-теоретической и практической точки зрения проблемы исследования наименований, относящиеся к обучению ловчих птиц.

Ключевые слова: кусбеги, сокольничество, тюрки, народ, фольклор, этимология.

A.I. Seitimova¹, Y.Y. Tuite², Savaş Şahin³

¹Corresponding author, Doctoral student, Karaganda Buketov University, Kazakhstan, Karaganda, e-mail: sejtimova_a@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda Buketov University, Kazakhstan, Karaganda, e-mail: eldos_t_e@mail.ru

³Doctor of Philosophy (PhD), Akdeniz University, Türkiye, Antalya, e-mail: savassahin@akdeniz.edu.tr

THE APPEARANCE IN THE TURKS WORLD OF NAMES RELATED TO THE PROFESSION OF TRAINING OF TRAPPING BIRDS

Annotation. The training of trapper birds and hunting with them holds significant importance in traditional Kazakh society. Data about the original art of our people, which today has become a historical memorial, can be traced back to the writings of the Turks from the 6th to 7th centuries. When delving into our past and exploring historical records, our attention naturally gravitates towards the lives of the nomadic communities dwelling in the Turan steppe, particularly the expansive Kazakh Steppe, often referred to as the "black shanyrak" of the Turks. When considering Nomads, the initial images that spring to mind often involve a swift horse, a nimble greyhound, or a golden eagle. Those who engaged in the training of birds of prey for hunting purposes have left an enduring legacy that resonates through generations to come. Indeed, our focus rests on the assertion that the practice of training birds of prey for hunting originated among nomadic communities. Such scientists as Sh. Ualikhanov, A. Margulan, S. Muqanov, M. Auezov and others indicated this in their works. In folk oral literature, such literary genres as legends-stories, tall tales, fairy tales, myths about the training of hunting birds have developed, which have gone down in history and have come down to us to this day. Consequently, within Kazakh linguistics, specific linguistic elements have evolved uniquely, solely associated with the training of birds of prey and the art of falconry. The nomenclature related to the training of birds of prey represents a phenomenon that is common across various ethnic groups and languages. Therefore, the characteristics of these linguistic units are examined from various perspectives across different languages worldwide. The article examines in detail the historical intricacies of the art of training trapping birds of the nomadic Kazakh country. Moreover, within Kazakh linguistics, the characterization, artistic representation, evaluative nature, and connotation of linguistic expressions are defined and studied. Detailed exploration is conducted within scientific, theoretical, and practical realms concerning the study of nomenclature associated with the training of birds of prey.

Keywords: qusbegi, falconry, Turks, people, folklore, etymology.

Кіріспе

Құстар түркі және де басқа халықтардың өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде маңызды рөл атқарады. Түркі тектес халықтардың фольклорында құстарға байланысты ауыз әдебиет үлгілері өте көп. Көне түркілік Көк тәңірі ұғымы турасында құстар киелі саналады, *аспан әлемінің иесі, қанаттылардың төресі, әлемнің елшісі* саналады. Тіпті кей деректерде *бүркіт, көгершін, самұрық* секілді құстар төрелікті, билікті сипаттайды делінген. Алғырлығымен, қырағылығымен көзге түсетін қыран құс ұлттың, этностың символына айналған. Ту-байрақтарда, рәміздерде құстардың бейнесі бағзы заманнан жиі көрінетін болған. Ұлт пен ұлыстың ойлау қабілеті мен көзқарасын тануға ықпал ететін сөздер мен сөз тіркестерінің тобы осы құсбегілікке, саятшылыққа байланысты атауларда өте жақсы көрініс тапқан. Ата-бабаларымыз қыран құсты, бүркітті аса қатты құрметтеген. Көне түркілер өз заманында тәңір жарылқаушысының киесі, иесі ретінде осы құс деп білген. Күні бүгінге дейін ел арасында осы ұғымның ұмытылып қалмауына ықпал жасаған. Қасиетті ұлы таным, түйсік ретінде қабылдаған.

Қазақ халқының ауыз және жазба әдебиетінде аңшылықтың қыр-сырын меңгерген адамды – *аңшы* (аңды аулайтын адам), *аңкөс* (аң аулардағы шебер кісі, оған тең келері жоқ), *құсбегі* (қанаттыларды түрге, топқа бөле алушы, қыран құстың шебері), *бүркітші* (бүркітті баптай алатын, ұстай алатын адам) және *қағушы* (бүркітшілерге жәрдем ете алатын адам) деп атаған. Жоғарыда аталғандар аң аулаудың айла-шарғыларын (ор қаза отырып аулау, ұшпалардан ұшырып аулау, қарға омбылатып аулау, тасқақпанмен, тормен, құмқақпанмен, тұзақпен ұстау,

күспен, итпен қуу, түтін, жемтік салу, мұзға отырғызу т.б.) өте жақсы меңгерген.

Адамзат баласы жер бетінде алғаш пайда болған кезден қоршаған ортаға, табиғатқа, ауа райына бейімделуге талпыныс жасаған. Күнкөріс қамымен о бастан табиғаттағы әртүрлі жабайы жеміс-жидекті теріп жей бастаған. Уақыт өте келе аң-құс аулауды, сойып жеуді, пісіруді үйренді. Дала мәдениеті мен әдебиетінде сақталып келе жатқан құнды жәдігерлер – осының дәлелі. Әсіресе тасқа «қашалған» аң-құс аулаудағы бейнелер соның айғағы тәрізді.

Аңшылық, саятшылық – адам баласы игерген ең көне, ең алғашқы табыс, тамақ көзі болғанымен, жылдар өте келе адамзат игерген кәсіптің бір түріне айналған. Орта ғасырдың аяғына дейін шаруашылықтың бір түріне айналған.

Мұхтар Әуезов аңшылықтың қыр-сыры жайында: «Саятшылықтың үміті, қуанышы көп. Жанып тұрған оттай қызулы заманы көп мағыналы өмір. Саятшылықта адамзат баласын ақын күйіне жеткізетін сезім күйі көп. Бұл – салқындап кеткен кәрі ақылдың өмірі емес, сүйген ғашығынды сағынып келіп, күліп-ойнап өткізген күндіз-түніндей ыстық сезім, өмір. Аң аулап жүріп өткен бірнеше минуттың ішінде қуанатын да, қайғыратын да тылсым күшті басынан кешіреді. Сол себепті де аңшының тілі шешен келеді, қиялы жүйрік болады. Қыран құстың ұшу өнеріне, қу түлкінің ұстамақ болған айласына, саятшының қимыл-әрекетіне арналған талай көркем тіркестер бар. Аңшылық өмірінен ілгері-соғыдан қалған талай қызықты, жанды, сұлу әңгімелер көп» (Әуезов, 2014: 151). Расымен де құсбегілік, саятшылық – түсіне білген жанға адамды керемет деңгейге жеткізетін өнер. Әрі халықтың көне өнерінің жемісі. Сал-серілердің қуанышы, дүйім жұрттың ермегі ғана емес, кие тұтар құндылығы болып қала береді.

Материал және әдістер

Зерттеудің материалы ретінде құсбегілік кәсібіне байланысты жазылған этнографиялық еңбектер мен тіл біліміндегі осы салаға қатысты тұжырымдар іріктеліп, зерттеулер жүргізілді, көне түркі және бергі заман ескерткішіндегі материалдар, сөздіктер пайдаланылды. Мақаланы жазу барысында құсбегілікке қатысты сөздердің пайда болу, қалыптасу тарихын, сонымен қатар басқа елдердегі, соның ішінде түркі халықтарындағы бұл кәсіптің көрінісін ашып көрсету мақсатында салыстыру, талдау, жинақтау, жүйелеу әдістері, тілші, тарихшы ғалымдардың тұжырымдарын саралау, оларды түйіндеп қорыту әдістері қолданылды. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі этнолингвистика және лексикология саласындағы ресейлік және қазақстандық ғалымдардың ғылыми бағыттағы әзірлеген еңбектері болды. Тілдегі бүгінгі өзгерістер қарастырылып, лексикалық жүйелердің жиынтығы сарапталды.

Әдебиетке шолу

Қазақ этнограф-ғалымдары арғымақтың, қыран бүркіттің, құмай тазының қадір-қасиетіне, болмысына жеке-жеке тоқталып, олардың саятшылықтағы ерекше орны туралы мол зерттеулер ұсынып келеді: С. Мұқанов, Ә. Марғұлан, Ж. Бабалықұлы, А. Тұрдыбаев, Б. Кәмелашұлы, А. Тоқтабай, Х. Алтай, С. Қасиманов, О. Оралбаев, А. Сейдімбеков, Н. Қазыбеков, Ә. Нүркеев, Ә. Доспамбетов, Ғ. Нұрпейісов, Б. Мүптекеқызы, Б. Хинаят т.б. Әдебиетшілердің арасында алғашқылардың бірі болып М. Әуезов, Ә. Марғұлан, М. Ғабдуллин, М. Сильченко, Н. Смирнова, С. Сейфуллин, Е. Ысмайылов және т.б. қалам тартқан.

Саятшылық, аң аулап, құс салу өнері – өте ертеден келе жатқан ата кәсіп. Бұған қатысты сөздер мен сөз тіркестерін, олардың этимологиясына қатысты түсініктерді көне түркі ескерткіштер тіліне байланысты сөздіктерден, атап айтқанда, М. Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігінен», В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий», С.Е. Маловтың «Памятники древнетюркской письменности» т.б. еңбектерден кездестіруге болады. Демек, құсбегілік өнері түркі халықтарының атакәсібі болған, сол арқылы тіліміздің сөздік құрамы толығып отырғандығына көз жеткіздік. Құсбегілік кәсібіне қатысты жазылған зерттеу еңбектері тілімізде санаулы. Ал лингвистикалық тұрғыдан талдау бойынша бірлі-екілі мақалалар болмаса жоқтың қасы. Атап айтар болсақ, Ә. Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік)», А. Айтмұқашованың «Ғұрыптық фольклор лексикасы: идиоэтникалық семантика» еңбектерінен құсбегілікке қатысты қолданыстардың тілдік ерекшеліктері мақаламызда қарастырылды. Осы саладағы негізгі еңбектер қатарына Б. Кәмелашұлының «Қазақтың дәстүрлі құсбегілігі және атбегілігі» (Алматы: Өнер, 2006), С. Кенжеахметұлының «Жеті қазына»

(Алматы: Ана тілі, 2001, 2006, 2007) т.б. жатқызуға болады. Ә. Марғұлан, С. Кенжеахметұлы, Т. Әлішеров, К. Күркебаевтың, Б. Хинаят, Қ. Исабековтің, А. Сейдімбектің еңбектерін, Е. Қонысбайұлының «Қазақтың құсбегілік өнерінің ерекшеліктері», Е. Түйтенің «Құсбегілікке байланысты кейбір кәсіби сөздер», Е. Жүніскановтың «Қазақтың құсбегілік өнері», А. Сейтимованың, Е. Түйтенің «Құсбегілік кәсібіне байланысты кейбір сөздердің шығу төркіні» мақалаларын негізге ала отырып, жыртқыш құстарды баптауға байланысты қолданылатын атаулар іздестіріліп, олардың мағынасын ашуға талпыныс жасалады. Сонымен қатар қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, этимологиялық сөздік, орыс тілінің түсіндірме сөздіктері, этнографиялық зерттеулер және т.б. пайдаланылды. Әр халыққа тән атаулар жинақталып, оларға анықтама берілді және мысалдармен нақтыланды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тілінде құсбегілікке арналған өлеңдер, жырлар, аңыз-әңгімелер көп. Қазақтың осы киелі өнерінен шабыт алған кең даланың біртуар ұлдары Біржан сал, Ақан сері, Қанапия т.б. бұл өнерді ерекше өте жоғары деңгейде жырға қоса білді. Сонымен қатар қазақ құсбегілігіне қатысты арнайы еңбектер мен нақты деректерді Абайдың, Б. Майлиннің, С. Мұқановтың, Ә. Марғұланның, Ж. Бабалықұлы мен Ж. Тұрлыбаевтың, Б. Қыдырбекұлының, А. Сейдімбектің, А. Құралұлының, Б. Хинаят пен К. Исабековтің және т.б. кездестіруге болады. Мысалы, оған ұлы Абай атамыздың өлеңдеріндегі «*Тоятталған бүркіттей салқы төсті*», «*Қандыкөз қайқаң қағып шықса аспанға*», «*Қансонарда бүркітші шығады аңға*», «*Бүркітші тау басында, қағушы ойда*», «*Қыран бүркіт не алмайды салса баптап*» деген ұлттық тілдік ұғымдарды атап айтуға болады. Абай құсбегіліктің ішінде бүркітке баса назар аударған:

«Құсты жисаң, – бүркіт жи

Қыс тоныңды түлкі етер.

Бұлғын, сусын киінтіп,

Азбас, тозбас мүлкі етер» (Марғұлан, 2007: 58).

Шығыс халық ауыз әдебиетінде аңыз-ертегі жанры бар. Феникс, сенмурв, грифон, самұрық, шойынқара т.б. аңыз-ертегілерінде «*арыстан денелі, бүркіт басты*» деп сипатталатын құбыжық құстар туралы ақпарат өте көп кездеседі.

V Баһрам гур V ғасырда Сасанид патшасы болған екен. Оның бос уақытында айналысатын сүйікті ісі сұңқармен аң аулау болғандығын тарих беттерін ақтарғанда аңғаруымызға болады. Патшаның бірнеше сұңқары болған көрінеді. Сонымен қатар бір жиында қытайлықтар оған сұңқарды сыйға берген. Патшаның хандық белгісі (таңба) ретінде ақсұңқар бейнеленген. Еуропаға жасаған жойқын жорықтарында қолданған қару-жарақтар мен қалқандардан тек осы құстың бейнесін көруге болады. Сұңқаршылық кәсіптің екі мың жылдық тарихы Ежелгі Қытайдан бастау алған. Бұл айғақ VI ғасырдың қойнауында. Соның дәлелі Лианг әулеті (502-577 жж.) заманында мұрагердің бірі тазымен бірге үйретілген сұңқарды қырғауылға салған деген. Дәл осындай ақпарат ежелгі Парсы, Эллада, Үнді халықтарында көптеп кездеседі. Тіпті Жапон жылнамасында (720 жылдары) Нихон Шохи император қыран құс баптаған. Бос уақытында құстарын жиі аңға салуға тырысатын болған.

Батыс жұршылығында да құсбегілік, саятшылық жақсы дамыған. Эпикалық жыр «*Нибелунга туралы жырда*» Кримгильд патшайымның сүйікті сұңқары болғаны айтылады. Жыр соңында патшайым құсынан айрылып қалып, қатты қайғырады. Патшайымның құсын екі су бүркіт өлтіріп тастаған көрінеді. Ал әйгілі Сигурд жырында бір үлкен тырнаны екі ақсұңқар жарысып талайды. Ғұндардың Бургундиялықтарды жаулап алған кезінде де ақсұңқар құс ерліктің, батырлықтың символына айналғанын бірі білсе, бірі білмес. Еділ (Атилла) Батыс ғұндарының қолбасшысы бола отырып, қандай жорыққа шықса да өзімен бірге ақсұңқар құсын алып жүретін болған. Құстың бейнесін өз таңбасына айналдырған.

Көне Мысырдың XVIII династиясы дәуірінде, яғни б.д.д. 1580-1350 жылдары жазылған магиялық мәтіндер арасындағы бір кестеде басына томағаға ұқсас «бірдеңе» кигізілген, тұғырға ұқсас бөрене үстінде отырған, қарақұйрық жотасына «қонған» бір қатар сұңқардың бірнеше бейнесі салынған. Мысырлықтарда сұңқар патшалық биліктің рәмізі, Хорус құдайының бейнесі, иероглиф таңбасы орнына жүрді. Түркия жеріндегі Богаз қап қалашығы қиратындылары

арасынан саздан жасалған барельефте 107 бірі қолына сұңқар ұстаған (балақ бау тәрізді бауы төмен салбыраған), қолдарына шабатын қару ұстаған екі жігіт бейнеленген. Ескерткіш б.з.д. XIII ғасырдікі, хеттер мәдениетінікі, сұңқаршылықтың 3300 жылдық тарихын көрсетеді. Ал Саргон II патша заманындағы (б.з.д. 722-705 жылдары) Ассирия барельефінде осыған ұқсас деректер бейнеленген ескерткіш Лувр музейінде сақтаулы (Бабалықұлы т.б. 1983: 97). Бұлардан шығатын қорытынды сұңқар ұстаушылардың ежелгі мекені туралы мағлұмат береді. Адамзат тарихындағы аңшы құстарға қатысты заттық айғақ б.з.д. 2400 жыл бұрын Месопотамия жерінен Нойон ула тауынан табылған атақты ғұн қазынасы арасындағы кілем, сырмақтарда тауешкіге түсіп жатқан жыртқыш аңның айқасы, Есіктегі сақ обасынан табылған «Алтын адам» қазынасының жәдігерлерінде дәл сондай көріністі бейнелеген алтын тоға – Орта Азиялықтарда аушы құс культінің аса көнеден келе жатқандығының айғағы.

Көне түркі дәуірінде, ескерткіштерден қыран құстың бейнесін көре аламыз. Тас мүсіндерде сұңқар құстың түрлі бейнелері бар.

Айталық:

1) құс бейнесі Күлтегінде бар;
2) құс бейнесі Күлтегін, Білге қаған ескерткіштерінде, тас қорғанда қашалып, күні бүгінге дейін сақталған;

3) құс бейнесі Алтын тамған тархан бітіктасында бар. Ата-бабаларымыз қыран құстарын құрметтегені соншалық, оларды тас мүсіндердің ең жоғары жағына, үлкен махаббатпен, аса жауапкершілікпен еш артық қимылсыз, шебер суреттей білген;

4) құс бейнесі Күллі-чүр ескерткіш кешенінің тас қоршауында бар;

5) құс бейнесі Жетісу тас мүсінінде де көркем суреттелген.

Аңшылық, саятшылық туралы деректер алғаш VI-VII ғасырларда түркілердің жазбаларынан көрініс берген. Ол жазбаларда хандардың, биліктегі тұлғалардың қаншалықты құсты жақсы көретіндігі айтылған. М. Қашқари, Рашид ад-Дин, Қ. Жалайырдың еңбектерінен құсбегілік жайлы мәліметтер көре аламыз.

Күлтегін жырында Күлтегіннің құс салып, аңға шығатын сәті баяндалған. Ол туралы ғалым Т. Зәкенұлы Күлтегін жайлы жазылған «Мәңгітас» атты еңбегінде былай дейді:

«Қапазан қаған жанына Күлтегін мен азасы Бөрі Оғыланды ертіп Өтүкеннің кең төскейін сауырлап, артынан қосшыларын ертіп, саят құрып шыққан еді... Бұл далада баспазан жері, бармазан елі қалмазан Қапазан үшін өз өлкесінде, ұйық мекенінде ит жүгіртіп, құс салып, ұзақты күн ат үстінде саят құрғаннан артық қуаныш жоқ-ты», – дейді (Әбілғазы, 1992: 106).

Көк аспанның иесі саналатын құс барлық қосқанаттылардың төресі ретінде кей деректерде көрініс тапқан. Көктің иесі бола тұра, әлем елшісіне айналған. Тек әлем елшісі ғана емес, сонымен бірге Тәңірлік ұғымды сипаттаушы бірден бір символ. Аспан короліне айналған бұл құстарды *самұрық, бүркіт, көгершін* деген секілді топтарға бөлеміз. Демек, көне түркі тектес халықтардың наным-сенімі бойынша ел басқару, ел билеу тікелей көк аспанмен байланысты. Ал Тәңір жарылқаушысы құстарға ерекше кие берген. Біз оған қарсы келмеуіміз керек деген пікірде болған. Соның ішінде қыран құстың қырағылығы мен алғырлығын ерекше қастерлеп, биліктің рәмізі ретінде көшпелілер ту-байрақтарын да қыран құстардың бейнесімен әшекейлеген.

Аушы (аңшы, аң алатын) саятшылыққа салатын құс немесе жеңіл түрде тек құс деп атауға болады. Бұл түркі халықтарында құсбегілікпен айналысатын адамдардың өзара қарым-қатынасындағы күнделікті қолданылып жүрген сөздері.

Түркі тіл біліміндегі «құс» атауының этимологиясына көз жүгіртетін болсақ, атаудың ілік тұлғасы ескі түрік тіліндегі *qut* «құт» болып, одан тілдік даму заңдылығымен *құт>quis* болып өзгергенін аңғаруға болады. *Құт* тұлғасы *құс, құр, қыр+ғи, құз+ғұн, қаз, сұң+қар, кез+құйрық* т.б. атаулардағы ұқсас құрылымдармен түбірлес, тектес, осы тілдік өріске «құс, қос, қыз, қыр+қын» т.б. сөздері де төркіндес. Басқаша айтқанда, осы атаулардың морфемалық мағынасы «екі, қос, жұп қанатты» дегенді білдіреді. *Қыр+ан, қыр+ғи, қар+ға, қар+шыға, қар+лығыш, қыр+ғауыл, сұң+қар* деген атауларындағы *қар, қыр* тұлғалары да осы *құт, құс* түбірлерімен ұқсас дүниелер.

Ә. Баһадүрдің «Шежіре-и Түрк» туындысында Оғыз қаған аңызы жайлы сөз болады. Оның

жиырма төрт ұл немересі болған. Әрқайсысы құс асыраған, ол құстарды өз таңба-белгілері ретінде пайдалана отырып, қырандарының аттарын ерекше құт, құс танымымен жалғаған. Мысалы, шежіреде аталатын құстардың атауы: *сұңқар, күйгенек, көбек сары, тұрымтай, қыр-ғұ, қыз+ыл, қар+жығай, көж+ген, жере+лажын, сарыша, баһари (қарға), су бүр+кіт, ала тұғанақ, бұғдайнақ, құмай, енчары, йағалбай, біқұ, қар+шығай, ителгұ, тұйғын, чере+қарчығай* (Әбілғазы, 1992: 129).

Яғни, тіліміздегі *қырғи* о баста *қыр+ғұ, қаршыға – қар+жығай, лашын – ла+жын, ителгі – ителгұ* болса керек.

М. Қашқаридың «Түркі тілдерінің жинағы» (Диуани лұғат-ат түрік) сөздігінде «*ым білсе ер өлмес*» деген сөз бар. Мұның себебін Қашқари былай түсіндіреді. Соғыс уақытында көшбасшылар өз жауынгерлеріне өз ойын жасырын айтпақ болғанда, ым белгілері ретінде қару-жарақ немесе құс аттарын қолданған.

Құсбегіліктің түркілерде өте жақсы дамығандығына М. Қашқаридың мына өлеңі тағы бір дәлел:

*...Құлан киік аулатып,
Тамаша қылып қуансам,
Асауды мініп тулатып,
Итке киік қайырттып,
Ұстап соны бір тынысам,
Аңға барып құс салам».*

Философиялық ойдың көрінісі Махмұт Қашқари тілін барынша жан-жақты зерттеген қазақстандық ғалым Д. Кенжетай: «Түркі тілінің байлығын көрсетуде, сонымен қатар көне түркі дүниетанымынан, әдет-ғұрпы мен салт-санасынан хабардар беру мақсатында ғалым саятшылық жайлы көп қалам тербеген», – деген пікірді айтады.

Әлемнің төрт бұрышын мойындатқан көне түркілердің атадан балаға қалған құнды мұрагерлері дүйім түркі жұртшылығының болмысын ашады. Қарапайым халықтың дүниетанымын береді. Уақыт пен кеңістікті игерудің құпияларын ашады. Осы орайда рухани және материалдық құндылық жүйесін сипаттауда, айшықтауда М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» энциклопедиялық еңбегінің рөлі ерекше (Хинаят т.б. 2007: 78).

Тоныкөк ескерткіштерінде құсбегілікке, жыртқыш құс атауларына қатысты теңеу, метафора, аллегория, гипербола, эпитет, қанатты сөздер, мақал-мәтелдер жиі қолданылады. Жырда Түрік қағанатының күш қуаты артып, жері барынша кеңіді, ел тұрмысы түзелді дегенді төмендегіше суреттейді:

*Ол кезде құл-құлды болған еді,
Күң-күңді болған еді,
Інісі азасын білмес еді,
Ұлы әкесін білмес еді,
Жауымыз түгел жыртқыш құстай еді,
Біз жемтік едік.*

VIII ғасырдағы «Күлтегін», «Тоныкөк» ескерткіштеріндегі әрі XI ғасырдағы «Диуани лұғат-ат түрік» ескерткішіне кірген ауыз әдебиеті үлгілерінде бергі дәуірде қазақ поэзиясын құраған сөз үлгілерінен шешендік сөз, шешендік толғау сөз, мақтау (ода) мазмұндас жоқтау-арнау өлең түрлері кездеседі. Олардың көбінде батырды сипаттау мақсатында «бүркіттің образы» алынған. Мәселен, «Күлтегін» жырында «*бек ердім*», «*алп туран*», «*қыранпен*», «*куч қул тутуқ*» деген тіркестер кездеседі. Мағынасы: *мен қыранмын, алыпқа ұшамын* деген ұғымды береді (Әбілғазы, 1992: 114).

«Қабуснаме» еңбегі күллі түркі дүниесінің алтын кітабы десек, артық айтқандығымыз емес. Еңбек 1032-1083 жылдар аралығында жазылған. Аталған туындының бір тарауында құсбегілік туралы толық жазылған ақпарат берілген. Осы еңбекте «*салбурын*» сөзіне анықтама беріледі. Салбурын – *құс салу, топпен саят құру* деген мағынада берілген. Араб тілінде *салбурын* – «түлкі», «ұрын», қазақ тілінде «тығылу, жасырыну» дегенді білдіреді. Сонда «жасырынған түлкіні аулап алу» деген түсінікті беріп тұр. Белгілі ғалым К. Юдахин осы сөзге «топтаса отырып

аңға шығу» деп анықтама береді. Сөз саптауда моңғол тілінде толық мағынасы бар *золбирах* – «кезбелікке салыну, қаңғыру, үй-күйсіздікке ұшырау, жақын адамдарынан оқшаулану», *салбар*, *салбарлах* – «бөліну, бөлектену, топтану» секілді бірліктер септігін тигізеді.

Мұхаммед Бабыр «Бабырнама» еңбегінде туған жерінің табиғатын көркемдеп суреттеу, қанық портреттер мен көркем пейзаж беру мақсатында *құсты* бейнелеп көрсеткен: *мұнда құстар әлді, аңға шықса оп-оңай олжасын баса алады. Жайылымдағы қырғауылдың семіздігіне адам наңғысыз»,* – деген пікірді айтады. «Бабырнама» еңбегінің екінші бөлімі «Кабул» деп аталады. Осы бөлімде «Сұлтан Құсмұрын төренің әкімдері» деп аталатын тақырыбында былайша көрсетіледі: *«Бұрындық туралы айтсақ, ол білгір, ұлы басшы болатын. Қыран құс салуды жаны сүйетін. Егер қолаңсыз жағдай орын алып, төренің құстарының бірі жоғалса, не өлген болса, ол ұлдарының аттарын атап: «құсым жоғалғанша, қыршындардың неге желкесі үзілмейді»,* – деп зарланатын. Сонымен қатар осы бөлімде Жалайыр (Жалайыр Шора) қазақ құсбегілерінің пірі екендігі де айтылады.

Марко Поло өзінің күнделігінде құсбегілікке қатысты қызықты деректер жазады: «Көшпенді түркі халықтарында құстар өте көп. Көбісі сұңқар. Олар құстарын құрметтейтіндері соншалық, қанаттыларды оң қолдарына отырғызады. Сұңқарлардың мойындарына жіңішке қайыс тағатын болған. Ол құстардың кеудесінде үнемі салбырап тұратын».

Тарихи даму барысында өркениеттің кең қанат жаюы, әсіресе әртүрлі құрал-жабдықтардың көбеюі құсбегілік өнердің өрісін тарылтты. Бұл өнер жалпы көшпенділерге тән ортақ өнер болса да, бүгінде жойлып барады. Қазіргі таңда бұл өнерді дәріптеушілер – қазақтар және қырғыздар. Тарихта әйгілі «Жеті жарғы» ата заңының болғанын бәріміз білеміз. Дәл осы заңда құсқа арнап жазылған бір сөйлем бар. Ол былай делінген: «Егер адамзат баласы үйретілген, яғни аңға салып жүрген итті немесе құсты өлтірген болса, ол адам қатаң жазалануы мүмкін. Яғни, зардап шеккен құстың немесе иттің иесі бір күң немесе құл сұрай алады».

XIX ғасырда Төрт би төре Түркістанның Шығыс аймағында үстемдік еткен көрінеді. Ол өз заманында *«Абақ керей жарғысын»* жаздырған. Бұл жарғыда қазақ халқының өмір сүру нормалары көрсетілген. Осы заңда: «Құс ұясын кімнің ауласына салса, құстың балапандары сол адамдікі. Аңшының қанжығасы майланса және ол дер кезінде табысын қанжығасына байламаса, қасына өзінен жасы үлкен адам келген жағдайда, ол сол кісіге бермесе, айыппұл төлейді», – деп көрсеткен. Бұдан шығатын қорытынды, қазақ халқы аңшылық, саятшылық, құсбегілік өнерді қатты құрметтеген. Тіпті арнайы заңдар мен жарғылар шығарған. Қыран құсқа байланысты мұндай мәртебе тек біздің елде ғана жақсы дамыған. Яғни, қазақтар құмай тазы мен жүйрік атты қалай жақсы көрсе, құстарды да дәл сол деңгейде көре білген.

Қырғыздар арасында да құсбегілікке қатысты қара сөз, мақал-мәтел, айшықты теңеу, ажарлы сөз орамдары бар:

*Қуш төрөсү Буудайық,
Төш этинен ойду ошол,
Боор етине тойду ошол,
Көзүнө қанын куйганда,
Тапка келип қалды ошол.*

Түркілер, оның ішінде қазақтар бүркітті ерекше қастерлеп құрметтесе, қырғыздар да дәл солай пір тұтқан. Қазақтар Жалайыр Шораны құсбегілердің пірі деп білсе, қырғыз халқы Тінейді кереметке ие Сарықұстың иесі деп білген. Тіліміздегі *«Тінейдегі қасиет – ұялас екен Сарықұспен, Шорадағы қасиет – ұялас екен бар құспен»* деген сөз орамы осыдан қалса керек. Және де ел аузында тасбауыр жандарға байланысты айтылған *«Тінейдің Сарықұсындай, өзіңе-өзің шеңгел сал»* деген мәтел бар. «Құсың түлкі алса – бүркіт, алмаса – шүршіт» деген тіркес те қырғыздар арасында кең тараған.

Халқымыздың ортасында осы ұлы ұғымның төңірегінде қыран бүркітке қатысты толып жатқан ырым-тыйымдар бекем орын алып, қазақи салт-дәстүрлер болып біржола қалыптасқан. Ауылға бүркіт ұстап әкелгенде *«Бүркіт қонды, бас аман, мал өседі, жақсылық болады»* деген тіркестер тілімізде пайда бола бастаған. Бүркіттің иығына үкі тағатын дәстүр бар (Мұқанов, 2002: 187). Бүркітші алған түлкісін ең алдымен қағушыға байлайтын салт бар. Қазақтың дәстүр-

салтында ауылға бүркітшілер келіп қонса, «ырыс, береке келді» деп үлкен құрмет көрсетсе, түсінде бүркітті көруді «басқа бақыт, байлық оралды» деп жақсылыққа жорыған. Бүркіттің тұла бойы тұнып тұрған қасиет, *бүркіт бір сілкінсе, бір пәле кетеді* дейтін *тәмсіл сөз* де бар. Қазақ құсбегілерінің тағы бір ерекшелігі *құсбегі, бүркітші, қағушы, салбуырын, сонар, тілеу, тілек, шырға, айну* секілді көптеген атау сөздері бүгінгі күнге дейін өз жалғасын тапқан. Күлтегінде: «Тілімізде тек бүркіттің ғана 200-ден аса атауы бар: *шегір, іш жарғыш, бұқатана, жаудыркөз, шомбал, жанбауыр шөгел, жарық, жемсау т.с.с.*», – деп көрсеткен. Бүркіт мекен ететін тауларды *Бүркіт тау, Бүркіт шың, Қиян ұя* десе, қыран, бүркіттей өжет, алғыр болсын деп ырымдап, *Құсбек, Бүркітхан, Тастүлек* т.б. деп бүркітке қатысты ат қойған (Күлтегін. Тоныкөк, 2001: 76).

Осы орайда ғалымның аңшылық, құсбегілік жайлы жазбалары этноспен тікелей қарым-қатынаста екенін байқатады. Ғалым Ә. Қайдар: «Этнос және оның тілін біртұтас, өзара тығыз байланысты құбылыс деп қарасақ, тіл қоғамда тек сол этностың қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар оның (этностың) бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспетті барлық болмысы мен өмір-тіршілігінің, дүниетанымы мен әдет-ғұрпын бойына сіңіріп, ата мұрасы, асыл қазына ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын қызметі тағы бар», – деп, этно-лингвомәдениеттанымдық негізде қарастырады. Антропоцентристік парадигма аясында қазақ тіл білімінде фразеологизмдер мен паремеологизмдерді академик Ә. Қайдар негіздеген «Адам-Қоғам-Табиғат» контексті аясында зерттеудің нәтижесінде көптеген ғылыми еңбектер өмірге келді. Яғни, біз жоғарыда атап өткен құсбегілікті тіліміздің лексикалық қорының «Табиғат» бөліміне жатқызамыз (Қайдар, 2013: 344).

Этнографиялық әрі фольклорлық материалдарға қарағанда адамның аңға, аңның адамға айналу сенімі бір кездегі аңшылардың, құсбегілердің аң терісін жамылып, жасырынып жүруінен аңға, құсқа ұқсап, соның бар қимыл-қозғалысын салып қайталаудан шыққан секілді.

Құсбегілікке қатысты сөздер мен атаулардың қолданысы көне түркі тілінде баршылық. Осыған қатысты мәселелерді көне түркі тілінің сөздіктерінен көптеп кездестіруімізге болады. Енді солардың кейбіреулеріне тоқталсақ. В. Даль сөздігінде *сонориться* (охотиться на лыжах за дикими козами, открывать след, проследивать, выслеживать зайцев по свежесневавшему осеннему снегу) деген етістікті формалы сөздің сонармен тікелей қатысты екендігін көруімізге болады. Демек, қансонар дегеніміз – «алғашқы қардан кейінгі тым-тырыс уақыт» деген ұғымды білдіреді (Даль, 1905).

В. Радловтың көрсетуі бойынша, қырғыз тілінде сону – жан, адам баспаған қар; ешкім тимеген жер. Якут тілінде сонор // сонун // сонуо // соно – күздегі бірінші жауған қар (кейде сонор хар); ізді байқауға қолайлы жаңа жауған қар; жаңалық, жаңа; сонун – жаңа; сонун қәпсән – жаңа әңгіме; сонун оғо – жаңа туған бала; сонун тыл – жаңа тіл; моңғол тілінде һони(н) – жаңалық хабар; қызықты, тамаша; жаңа, беймәлім, ғажайып, һонинтай – қызықты, мұнда с ~ һ дыбыстары ауысқан (моңғ.) һоно, қаз. сона; ұйғыр тілінде сону – дәп-дәл; қазақ тілінде соны – тың, жаңа. Жоғарыда келтірілген сонар // сонур // сону // соны // сонун // һонин сөздерінің түбірі біреу-ақ, ол сон, ал -ар // -ор // -ур // -у // -ы // -ун // -ин – бұлардың барлығы жалғау-жұрнақтар. Сонда *сон* түбір сөзі «жаңа, тың, алғашқы, бірінші»; «басқаларға қарағанда дұрысы, тәуірі, қолайлысы» деген мағыналарды беретінін байқаймыз (Радлов, 1905).

Қазақ тілінде ерекше қолданыста жүрген «сонар» деген сөз о баста «тыныштық, ең алғаш жауған қардан кейінгі сәт» деген ұғымды білдірген. Қазіргі тіл білімінде бұл сөз «бірінші қар жауғаннан кейінгі аң аулау» деген мағынаны бүркенген. Немесе «ақ ұлпа аппақ қар» деген қате ұғымдар да қалыптасқан.

Біздің ғылымда осы «құс» ұғымына қатыста жаңа термин қалыптасқан. Орнитологияның қарастыратын мәселесі сөз жоқ «құс» төңірегінде болып жатқан «жәйттар». Қазақ тіліндегі құстардың аттары басқа ұлттың құс атауларымен аса ұқсас емес. Көне ұйғыр тіліндегі құстарға қатысты сөздер төмендегідей беріледі:

йүз – құс
күн – торғай
йтуш – ителгі

ерен – сонар
үзгү – қакпа
топлағу – тоқылдақ
тарқанш – тартпа
учуч – құстың балапаны
үч – үш
ба – бапта т.б.

Құстармен тіл табысу, оларды қолға үйрету қазақтардың өркениетке қосқан үлесі. Қазақ үшін әрқашан төрт түлік мал бірінші орында болса, құстарға деген жанашырлық пен бекзадалық та қалыс қалар емес. Құстарда бар қасиет: биіктік, қырағылық, киелілік әр қазақтың бойында бар (Уахатов, 1993: 159). Халық ауыз әдебиеті үлгілері ертегілер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, өтірік өлеңдер, аңыз-әңгімелер, көркем шығармалар қайсысын алып оқысаңыз да адамдардың құстарға деген махаббатын көре аламыз. Басқа халықтар сияқты қазақ халқының да өзіне тән даму, қалыптасу тарихы бар. Ешбір тайпа, ұлт және халық тарихсыз болмайды. Әрбір халық ұлт болып қалыптасу үшін талай тарихи кезеңдерді басынан өткізеді. Жылдар бойы дамиды, өседі, жетіледі. Осы орайда қазақтардың тұрмыс-тіршілігінде де ерекше орын алған кәсіп – ол құсбегілік болды. Құстарды саятшылыққа баулып, оларды қолға үйретіп, бірі – құс салып, аң ауласа, екінші бір топ адамдар – құстарға өнер ретінде қараған. Адамзат баласының қолы ұзын емес, бірақ ол құс сала отырып, көздеген мақсатына оңай жетуді үйренген. Құсбегі өзін кей қанатты құсқа теңеген кездер де болған. Сөйтіп, қанатты құстар небір мифтік әңгімелер мен ертегілерге негіз болғаны бізге аян. Құсты қолға үйрету – оңай шаруа емес. Қызықты әрі қиын кәсіппен айналысу оңай болмады әрі «құспен тілдесуге» біраз уақыт керек, көптеген адам сол себепті де құсты армандаса да, оған қолдары жетпей, «қап, әттеген-ай» деп сандарын соқты.

Құсты ұстау – құспен бірдей өмір сүрумен тең. Бүркіт, қаршыға, ителгі секілді құс өте тәкаппар, өте киелі, өте кірпияз, бір уақытта тыныш, кейде өте ашулы болып келеді. Оларда құбылмалы көңіл-күй, сол себепті де көп адам өзінің жеке құсының болғанын армандаса да, оған қолдары жете бермеді.

Лингвистикалық аспектіде әлемді зерттеу мәдени-ақпараттық түсініктің молайғандығын көрсетеді. Лингвомәдени бірлік, лингвомәдени түсінік қалыптасады. Қосқанаттыларға қатысты әртүрлі тілді бедерлеуші нәтижелер пайда болады. Этнос дүниетанымына орай орнитологиялық сөздік қор жаңадан қалыптасқан. Жинақталған сөздік қор арқылы тілімізде көптеген ұғым-түсініктер қалыптасқан. Сөздер мен сөз тіркестерінің мәні, тілдік ерекшеліктері, тарихы мәдени ақпараттарды да береді. Мысалы, қазақтар құстың патшасы деп бүркітті таныған, аққуды сұлулықтың символы деп білген, ұлар – маңғаздық пен кербездікті сипаттайды, қарлығаш – достықтың белгісі, бозторғай – ән мен жырдың бейнесі т.б. (Ел аузынан, 1988: 201).

Көне түркі тілдерінде құсбегілік атауларға байланысты бәрімізге ортақ тілдік бірліктер қалыптасқан. Мәселен, *лашын* – қыран құс. Қаршыға тұқымдасына жатады. «*Қараторғайлардың басына ұя салған қара қарғалар, жұмыртқасын шағып ішетін я балапанын іліп әкететін ителгі, қаршыға, лашын, қарақұстармен төбелеседі де жатады*». «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» бұл сөздің этимологиясы солтүстік түркі диалектісіне жатады. Түркі тілдерінің өздігінде сөз басында, сөз ортасында бұл тіркес келмейді деп жазылған. Тек сөз соңынан көре аламыз. Себебі А. Айтмұқашованың жұмысында *лаш* – «добивать добычу» деп берілген тіркесті көзіміз шалады (Айтмұқашова, 2007: 18). Ал *-ын* болса, ол зат есім тудыратын жұрнақтардың бірі екендігі сөзсіз. Мысалы, *жабын, табын, жалын* т.б.

Жоғарыда көрсетілген осы мысалдан-ақ құстардың адам өміріндегі рөлін айқындауымызға болады. «Құсбегілік лексикасын тілдік тұрғыдан арнайы зерттеудің негізінде халқымыздың өткендегі әлеуметтік-экономикалық өмірінен, ұлттық мәдениеті мен тарихи даму кезеңдерінен құнды әрі мәнді деректер аламыз және қазіргі қазақ тілінің лексикалық қабаттарын анықтауда практикалық және теориялық тұрғыдан маңызы өте зор» (Сейтимова т.б., 2023: 57). Осыдан олардың тілімізге қалай әсер ететінін байқауымызға болады. Белгілі бір тілдің сөз байлығы, оның сөздік құрамы әлденеше замандар бойына қалыптасып, толығып баюынан пайда болған. Жүйесіз тіл болмайды. Ал тіл тұрмыс-тіршіліктен пайда болады. Тіл сөзден тұрады. Сөздер –

табиғаттағы белгілі бір заттық ұғым. Антропоцентристік аспекті мен заттық ұғым егіз десек, бүгінгі біздің зерттеп отырған мәселе, құстардың адамдармен «достығы» ерте заманнан басталған. Құстар адамға дос бола білді, табыс көзі болды, сонымен бірге әлемді бір-бірімен тоғыстырып, көркем әдебиетте әртүрлі «образда» сипатталып, адамзат жүрегінен орын алды.

Қорытынды

Түркі тектес халықтардың мәдениетінде төрт түліктің маңызы қаншалықты жоғары болса, қосқанаттылардың маңызы төрт түліктен бір мысқыл да кем емес екендігін байқауға болады. Тілдік қолданыстарда соңғы кезде аң-құс пен жан-жануарларды мақұлқат деп атау қалыптасқан. Мақұлқат әлемінің үлкен бір бөлігін қанатты құстар иеленген.

Этнос дүниетанымындағы құстар мен құс атаулары туралы тілде құстың сұлулығын, тазалығын, достығын, тәкаппарлығын, өжеттігін, еңбекқорлығын, мықтылығын, ұшқырлығын, алғырлығын т.б. көптеген қасиеттерін суреттейтін небір көркем салыстырулар, метафоралар, тенеулер, айшықты сөз орамдары, мақал-мәтел, тұрақты тіркестер, аңыз-әңгімелер, жыр-дастандар бар. Антропоцентристік парадигма аясындағы ғылыми зерттеулерде сөздің танымдық табиғатына басымдық беріледі. Осы тұрғыдан келгенде тіл мен этнос, тіл мен табиғат (құс) байланысы – бір-бірінен ажырағысыз құбылыстар. Қорыта айтқанда, құсбегіліктің түркі тектес халықтардың әдебиеті мен тілінде бейнеленуі, өзіндік даралық ерекшелікке ие. Құсбегіліктің түркілер фольклорындағы жағдайын жүйелеп, даралап жинақтау, зерттеу, реттеу әлі де жеткіліксіз. Осы мақсатқа жету барысында біз жоғарыда құстар әлемін лингвистикалық аспектіде зерттеп қана қоймай, оның ұлт мәдениеті мен дүниетанымындағы, тұрмыстық өмірі мен әдет-ғұрпындағы ерекшелігін этномәдени тұрғыдан талдадық.

Әдебиеттер

- Айтмұқашова А.А. (2007) Ғұрыптық фольклор лексикасы: идиоэтникалық семантика. Филол. ғыл. канд... дисс. автореф. – Алматы, 2007.
- Әбілғазы Б. (1992) Түрік шежіресі. Көне түркі тілінен аударған Б. Әбілқасымұлы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
- Әуезов М. (2014) Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 3-том. – Алматы: Дәуір, Жібек жолы, 2014.
- Бабалықұлы Ж., Тұрдыбаев А. (1983) Қырандар. – Алматы: Қайнар, 1983.
- Даль В. (1956) Русский толковый словарь. – Москва, Гос. изд. иностранных и национальных словарей, 1956.
- Древнетюркский словарь (1969) – Ленинград: Наука, 1969.
- Ел аузынан (1988) Құрастырушылар: Адамбаев Б., Жарқынбекова Т. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.
- Жәңгірұлы Ш. (1986) Алымыр құстар жөнінде // Ғылым және өнер (Үрімжі). – 1986, №4.
- Күлтегін. Тоныкөк. (2001) – Алматы: Өлке, 2001.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (1961) 10 томдық. Жалпы редакциясын басқарған Ысқақов А. – Алматы. Ғылым, 1961.
- Қайдар Ә. (2014) Ғылымдағы ғұмыр. – Т. VI. – Алматы: Сардар, 2014.
- Қайдар Ә. (2013) Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). – II том. – Қоғам. – Алматы. Сардар, 2013.
- Марғұлан Ә. (2007) Саят құстары // Таңдамалы. 2-том. – Алматы: Алатау, 2007.
- Мұқанов С. (2002) Халық мұрасы: Тарихтық-этнографиялық шолу. – Алматы: Жазушы, 2002.
- Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Санкт-Петербург: Типогр. Импер. Акад. наук, 1905.
- Сейтимова А.И., Түйте Е.Е. Құсбегілік кәсібіне байланысты кейбір сөздердің шығу төркіні // Қарағанды университетінің Хабаршысы. – Филология сериясы. – 2023. – № 2 (110).
- Уахатов Б. (1993) Алтын бастау. – Алматы: Рауан, 1993
- Хинаят Б., Исабеков Қ. (2007) Саятшылық қазақтың дәстүрлі аңшылығы. – Алматы: Алматыкітап, 2007.

Referenses

- Abilgazy (1992) Turik shejiresi. Kone turki tilinen audargan B. Abilqasymuly. – Almaty: Ana tili, 1992 [Abilgazy (1992) Chronicle of the Turks. Translated from the ancient Turkic language by B. Abilqasymuly. – Almaty: Ana tili, 1992] (in Kazakh)
- Aitmuqashova A.A. (2007) Guryptyq folklor leksikasy: idioetnikalyq semantika. Filol. gyl. kand... diss. avtoref. – Almaty, 2007 [Aitmuqashova A.A. (2007) Vocabulary of Traditional Folklore: Idioethnic Semantics. Philol. science. kand... diss. abstract. – Almaty, 2007] (in Kazakh)
- Auevov M. (2014) Shygarmalarynyng elu tomdyq tolyq jinagy. – 3-tom. – Almaty: Dauir, Zhibek zholy, 2014 [Auevov M. (2014) Complete fifty-volume collection of works. – 3-vol. – Almaty: Dauir, Zhibek zholy, 2014] (in Kazakh)
- Babalyquly J., Turdybaev A. (1983) Qyrandar. – Almaty: Qainar, 1983 (in Kazakh) [Babalyquly J., Turdybaev A. (1983) Eagles. – Almaty: Qainar, 1983] (in Kazakh)

- Dal V (1956) Russkij tolkovyj slovar. – Moskva: Gos. izd. inostrannyh i nacionalnyh slovarei, 1956 [Dal V. (1956) Russian explanatory dictionary. – Moscow: St.publish. house of Foreign and National Dictionaries, 1956] (in Russian)
- Drevnetjurkskij slovar (1969) – Leningrad: Nauka, 1969 [Ancient Turkic Dictionary (1969) – Leningrad: Nauka, 1969] (in Russian)
- El auzynan (1988) Qurastyrushylar: Adambaev B., Zharqynbekova T. – Almaty: Zhazushy, 1988. – 320 b. [From the mouth of the country (1988) Compilers: Adambayev B., Zharqynbekova T. – Almaty: Zhazushy, 1988. – 320 p.] (in Kazakh)
- Hinajat B., Isabekov Q. (2007) Sajatshylyq qazaqtyng dasturli angshylygy. – Almaty: Almatykitap, 2007 [Khinayat B., Isabekov K. (2007) Sayatshylyq is traditional hunting of the Kazakh. – Almaty: Almatykitap, 2007] (in Kazakh)
- Zhangiruly Sh. (1986) Alymyr qustar zhoninde. – Gylym zhane oner (Urimzhi).– 1986, №4. [Zhangiruly Sh. (1986) About Alymyr birds // Science and art (Urumqi). – 1986, №4] (in Kazakh)
- Kultegin. Tonykok (2001) – Almaty: Olke, 2001 [Kultegin. Tonykok (2001) – Almaty: Olke, 2001] (in Kazakh)
- Margulan A. (2007) Sajat qustary. – Tangdamaly. 2-tom. – Almaty: Alatau, 2007 [Margulan A. (2007) Birds Of The Hut. – Selective. Volume 2. – Almaty: Alatau, 2007] (in Kazakh)
- Muqanov S. (2002) Halyq murasy: Tarihtyq-jetnografijalyq sholu. – Almaty: Zhazushy, 2002 [Muqanov S. (2002) Folk Heritage: a historical and ethnographic review. – Almaty: Zhazushy, 2002] (in Kazakh)
- Qaidar A. (2014) Gylymdagy gumyr. – T. VI. – Almaty: Sardar, 2014 [Qaidar A. (2014) Life in Science. – T. VI. – Almaty: Sardar, 2014] (in Kazakh)
- Qaidar A. (2013) Qazaqtar ana tili aleminde (jetnolingvistikalıyq sozdik). – II tom. – Qogam. – Almaty: Sardar, 2013 [Qaidar A. (2013) Kazakhs in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary). – Volume II. – Society. – Almaty: Sardar, 2013] (in Kazakh)
- Qazaq tilining tusindirme sozdigi. 10 tomdyq. Zhalpy redakcijasyn basqargan Ysqaqov A. – Almaty: Gylym, 1961 [Explanatory Dictionary of the Kazakh language (1961) in 10 volumes. Head of the general editorial office Isqaqov A. – Almaty: Gylym, 1961] (in Kazakh)
- Radlov V.V. (1905). Opyt slovarja tjurkskih narechij. – Sankt-Peterburg: Tipogr. imper. Akad. nauk, 1905 [Radlov V.V. The experience of the dictionary of Turkic dialects. – St. Petersburg: Typogr. The Empire. Academy of Sciences, 1905] (in Russian)
- Seitimova A.Y, Tuite Y.Y. (2023) Qusbegilik kasibine bailanysty keibir sozderding shygu torkini. – Qaragandy universitetining habarshysy. – Filologija serijasy. – 2023. – № 2 (110) [Seitimova A. I., Tuite E. E. Origin of some words related to the profession of qusbegi. – Bulletin of Karaganda University. – Philology series. – 2023. – № 2 (110)] (in Kazakh)
- Uahatov B. (1993) Altyn bastau. – Almaty: Rauan, 1993 [Uakhatov B. (1993) Golden beginning. – Almaty: Rauan, 1993] (in Kazakh)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 22.12.2023

Article

IRSTI 16.31.61

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-111-124>**M. Imangazina¹, M. Pimenova², H. Develi³**¹Corresponding author, Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: meruyertimangazina@mail.ru²Doctor of Philology, Professor, P.P. Semenov-Tyan-Shansky International University for the Humanities, Russia, St. Petersburg, e-mail: pimenova@yandex.ru³Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Istanbul University, Türkiye, Istanbul, e-mail: develi@istanbul.edu.tr

LANGUAGE REPRESENTATION OF NONVERBAL MEANS: PECULIARITIES OF VERBALISATION IN THE KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES

Abstract. Nonverbal means are elements of the national vocabulary which represent the nation's consciousness in language, which are actively used in belletristic texts. Nonverbal elements are distinct in world languages both by their structure and meaning. This feature is one of the main language factors which create difficulties for translators while they interpret belletristic texts. For instance, the majority of lacunae (untranslated parts of text) in the Russian variant of the epic novel "Abai Zholy" (The Path of Abai) are the nonverbal elements. The purpose of the study is to assess the level of communicative recognition of the Kazakh people by considering how communication aids are coded in the language, as well as to determine the similarities and differences of nonverbal components in the Kazakh and Russian languages from the point of view of lexicology, grammar, pragmatics and stylistics. In the course of the research, comparative analysis of translations, grammatical analysis of nonverbal means, lexical-semantic analysis and cognitive analysis methods were used. As a result of the research, it was found that there are more language units and grammatical structures expressing the meaning of "күлу" (to laugh) in the Kazakh language than in the Russian language. In the translation of this kinema, it was found that words with the root "смех" in the Russian language was actively used, and due to the lexical-grammatical features of languages, linguistic and cultural factors, the accuracy, expressiveness and semantic features of the nonverbal components in the translated text were not fully preserved.

The relevance of the research can be seen from the fact that the linguistic representation of nonverbal actions in M. Auevov's epic novel "Abai Zholy" and its linguistic value in the translated text are considered for the first time on the basis of the anthropocentric paradigm and in the interlinguistic aspect.

Keywords: nonverbal means, verbalization, translation, "Abai Zholy", paralinguistics, Kazakh language, Russian language.

М. Иманғазина¹, М.В. Пименова², Х. Девели³¹автор-корреспондент, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: meruyertimangazina@mail.ru²филология ғылымдарының докторы, профессор, П.П. Семенов-Тян-Шанский атындағы Халықаралық гуманитарлық университет, Ресей, Санкт-Петербург қ., e-mail: pimenova@yandex.ru³философия докторы (PhD), профессор, Ыстанбұл университеті, Түркия, Ыстанбұл қ., e-mail: develi@istanbul.edu.tr

БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАРДЫҢ ТІЛДЕГІ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ: ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНДЕГІ ВЕРБАЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Халық санасының тілдегі көрінісі саналатын ұлттық сөздік құрамның көркем мәтінде белсенді қолданылатын тобы – бейвербалды құралдардың вербалдануы. Бейвербалды элементтер әлем тілдерінде әрі құрылымы, әрі мағынасы жағынан әралуан болып келеді. Бұл ерекшеліктер – әсіресе көркем мәтіндерді аудару барысында аудармашыларға қиындық тудыратын факторлар. Мысалы «Абай жолы» роман-эпопеясының орыс тіліндегі аудармасында лакуналардың (мәтіннің аударылмаған бөлігі) басым бөлігін бейвербалды амалдар құрайды.

Зерттеудің мақсаты коммуникацияның көмекші құралдары тілде қалай кодталғанын қарастыру арқылы қазақ халқының коммуникантты тану деңгейін бағамдау, сондай-ақ қазақ және орыс тіліндегі бейвербалды компоненттердің лексикалық, грамматикалық, прагматика-стилистикалық тұрғыдан ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау. Зерттеу барысында аудармаларды салыстыра талдау, бейвербалды құралдардың вербалды амалдарына грамматикалық талдау жасау, лексика-семантикалық және когнитивті талдау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде қазақ тілінде «күлу» мәнін білдіретін тілдік бірліктер мен грамматикалық

құрылымдардың орыс тіліне қарағанда әлдеқайда көп екені, аталған кинеманы аударуда орыс тіліндегі «смех» түбірлі сөздердің белсенді қолданылғаны белгілі болды. Тілдердің лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне, лингвомәдени факторларға байланысты аударма мәтіндегі бейвербалды компоненттердің эмоцияны бейнелеу дәлдігі, экспрессивтілігі және семантикалық ерекшеліктері толық сақталмағаны анықталды.

Зерттеудің өзектілігі бейвербалды амалдардың М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы тілдік репрезентациясы және оның аударма мәтіндегі тілдік құндылығы зерттеу жұмысында антропоэзекті парадигма негізінде және интерлингвистикалық аспектіде тұңғыш рет қарастырылып отыруынан көрінеді.

Тірек сөздер: бейвербалды амалдар, вербалдану, аударма, «Абай жолы», паралингвистика, қазақ тілі, орыс тілі.

М. Имангазина¹, М.В. Пименова², Х. Девели³

¹автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: meruyertimangazina@mail.ru

²доктор филологических наук, профессор, Международный гуманитарный университет имени П.П. Семёнова-Тян-Шанского, Россия, г. Санкт-Петербург, e-mail: pimenova@yandex.ru

³доктор философии (PhD), профессор, Стамбульский университет, Турция, г. Стамбул, e-mail: develi@istanbul.edu.tr

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ НЕВЕРБАЛЬНЫХ СРЕДСТВ: ОСОБЕННОСТИ ВЕРБАЛИЗАЦИИ В КАЗАХСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Невербальные средства считаются выражением сознания людей в языке, активно используемым в художественных текстах. Невербальные элементы в разных языках мира различны по структуре и по значению. Эти особенности являются основными факторами, вызывающими трудности у переводчиков при переводе художественных текстов. Например, в переводе на русский язык романа-эпопеи «Путь Абая» большинство лакунов (непереведенной части текста) представляют собой невербальные элементы коммуникации.

Цель исследования – оценить уровень познания коммуниканта путем рассмотрения того, как в языке кодируются невербальные средства общения, а также определить сходства и различия невербальных компонентов в казахском и русском языках с лексической, грамматической, стилистико-прагматической точек зрения. В результате исследования установлено, что в казахском языке языковых единиц и грамматических структур, выражающих сущность «смеха», гораздо больше, чем в русском языке. При переводе данной кинематики на русский язык активно используются образованные от слова «смех» однокоренные слова в зависимости от лексико-грамматических особенностей языка. При переводе не полностью сохраняется точность, выразительность и семантические, лингвокультурные особенности представления эмоций невербальными компонентами в тексте.

Актуальность исследования состоит в том, что языковая репрезентация невербальных компонентов в романе-эпопее М. Ауэзова «Путь Абая» и передача значений в переводном тексте рассматриваются впервые на основе антропоцентрической парадигмы, а также в интерлингвистическом аспекте.

Ключевые слова: невербальные средства, вербализация, перевод, «Путь Абая», паралингвистика, казахский язык, русский язык.

Introduction

Language is considered to be the main tool of human communication, and it is believed that the main feature of the communicative function of language is “communicating through words”. “However, new research on language ability has revolutionized our understanding of language, its role in human life, and humanity's perception of it. Most educated people have their own opinion about language. They consider it as a very important product of human culture, the most significant (quintessence) of our charms and communication skills, and an incomparable natural phenomenon that separates us from animals. Also, it was observed that language and consciousness are mutually assimilated, that a certain language forms a certain consciousness, and that the speakers of different languages have different understandings of life” (Pinker, 2019: 15). “Different understandings of life include the speakers’ own critical attitude and assessment of their actions, words, and events happening around them. This is also marked in the language” (Sydyk, Sadirova, 2023: 111). And since the 40s of the 20th century, it has been said that language is not limited to words, if we take into account that the communicator is a “person”, there are other ways for two persons to communicate information to each other. As a result, communication was divided into “verbal communication” and “nonverbal communication”. “M. M.

Bakhtin believed that in the theory of communication, the fact that the elements of dialogue can be considered not only words, but also smiles, gestures, looks, everything that can be exchanged, has been recognized for a long time” (Guseva, 2014: 22).

Nonverbal means of communication are the main tools utilized in every nation’s communicative culture along with the verbal language. Depending on their meaning, nonverbal means are divided into kinetic, tacesic, prosodic, proxemic. All of these exist both in real life (during the communication of people) and in fictional texts (when characters communicate). In particular, “kinetic means of communication, or, more precisely, kinesics, are one of the most significant layers of paralinguistics and nonverbal semiotics. Under kinesics (from the Greek kinesis – movement) is understood the totality of kines – significant bodily movements (gestures, facial expressions, postures) employed in the process of human communication.

When paraelements of life appear on the pages of a book, it is important to preserve their true and complete character, that is, close attention should be paid to their verbalization. One of the works in which nonverbal means are skillfully used is the novel-epic “Abai Zholy”. In the text of the novel, the most actively used emotional and informational kinema is “laughter”. Since in our article we consider the kinema of *laughter* as a nonverbal action, all the uses of *laughter* in the text are shown as ways of verbalization of nonverbal components. In the novel “Abai Zholy” where the empirical materials of the research were collected, M. Auezov used a lot of nonverbal methods, thereby accurately depicting the national mentality, psychology, social system and national communicative behavior of not only the character, but also the Kazakh people in general. However, the nonverbal components of the work are often included in the list of non-translatable, non-equivalent units during the consideration of novel translations. Our assumption that one of the main reasons may be that different people recognize paraelements differently and verbalize them in different ways was proven during the comparative analysis of translations.

The representation of non-verbal means in language, although it has been carefully studied in various languages of the world, has not yet been the subject of a separate study in Kazakh linguistics. In our research article, considering “laughter” as a non-verbal component, we analyze the peculiarity of the kinema “laughter”, characteristic of the Kazakh people, in comparison with the Russian language. Thus, we strive to determine the ways of verbalizing the emotions of a smile in both languages, and to highlight the features of the process of “verbalization” of non-verbal means in the Kazakh language.

Materials and methods

The novel-epic “Abai Zholy”, considered one of the best works of the 20th century in Kazakh literature, which served as the basis for the research, is not only a national, but also a global work, translated into 116 foreign languages. The novel “Abai Zholy”, which was reprinted five times in 1942-1961, is the fruit of M. Auezov's artistic language. The language of the novel “Abai Zholy” has been studied from a linguistic point of view for more than 60 years. For instance, A. Baitanayev, having studied M. Auezov’s epic novel and the language of it, divides the author’s artistic command of language as follow:

1. Proverbs that can be met within the novel;
2. Selected extracts from the novel;
3. Phrases authentic to Auezov that can be found in the novel;
4. Aphorisms which can be met in the novel;
5. Moments build on the philosophical thought (Baitanayev, 1969: 140).

However, until now, the nonverbal actions of the characters in M. Auezov's novel, which comprehensively show the anthropological knowledge of the Kazakh people, have not been the subject of research. Describing the half-century history and life of the Kazakh people, the author skillfully describes the communicative behavior of each character using various language tools, one of which is nonverbal, and thus he was able to accurately show the culture of the national communication of the Kazakh people of the 19th-20th centuries.

In the article, the methods of grammatical analysis, lexical-semantic analysis are used to consider the appearance of paraelements in the language. Semantic, pragma-stylistic analysis methods, comparative analysis of translations to determine the equivalence of translation and original text were

used to describe the semantic features of the "laughter" kinema in the novel-epic "Abai Zholy".

Literature review

The study of nonverbal communication means begins with the works of S. Spencer, W. Wundt, and Ch. Darwin. This field of science has been intensively studied since the fifties of the 20th century. A. Hill was the first to introduce the term paralinguistics into scientific practice. The beginning of the study of paralanguage is closely related to the development of techniques for phonemic analysis. In the 40s of the 20th century, researchers such as Trager, Wells, and Pike conducted extensive research on intonation.

M. Zhumabayev is one of the first Kazakh authors to recognize the deep connection between nonverbal actions and human psychology. He says: "The secret of a person's soul is revealed through the body and facial expressions" (Zhumabayev, 1992: 53). Zh. Aimaulytov is the author of one of the first textbooks written in the Kazakh language, "Psychology". In this study, he describes mimics as follows: "A person's behavior is assessed based on his mimics, and the facial expressions are the easiest to notice. Mimics is this called the facial expressions, and its study – the study of visage" (Aimaulytov, 1988: 88).

Nonverbal actions as a form of paralinguistics in the works "Paralinguistics" by G.V. Kolshanskiy, "Nonverbal components of communication" by I.N. Gorelov, as well as by M.A. Tokarev, Y.B. Borev, O.A. Guseva, E.A. Kopylkova's studies were considered. Professor B.Momynova has been actively working in Kazakh Linguistics in this field. The scientist was the first to lexicographize Kazakh gestures in the Kazakh, Russian, and Chinese languages and wrote a comprehensive monograph describing Kazakh gestures in detail.

It can be said that full-fledged research on the function of para-elements in fiction began in the 80s of the 20th century with the 3-volume work of Canadian anthropologist Fernando Poyatos Fuster entitled "Nonverbal Communication across Disciplines". In the introduction to the work, the scientist explains why he was interested in nonverbal means of communication in the literary text: *When, after investigating the various nonverbal communication systems, I began to progressively fathom the literary texts I had to discuss during the many years I taught narrative literature, I kept discovering, rather naively, the dynamic value of paralanguage and kinesics in the hands of the writer* (Fernando Poyatos Fuster, 2002: 32). Fernando Poyatos also discusses the issue of the translation of nonverbal actions in the literary text in "Textual Translation and Live Translation (from the experience of researching nonverbal communication in literature, theater and cinema)" as a subject of research in his monograph. And as for the research works that specifically focused on the peculiarities of laughing cinema, one of them is Bondarenko's dissertation in Russian linguistics "Laughing Ontology of Laughter Culture". Also, in his research, Guseva says that the topic of "laughter" has not been fully studied in linguistics, and assesses that "laughter is a cultural phenomenon" (Guseva, 2014: 83).

Non-verbal components in the language of a work of art are partially considered in works related to the language of a literary text and analyzed with examples. As a voluminous study of the creativity of an individual author, we can note the research work of Zh. Nursultankyzy, devoted to non-verbal elements in the works of O. Bokeev. However, auxiliary means of communication in the novel "Abai Zholy" which describes in detail the half-century life and history of the Kazakh people, have not yet been the subject of separate study. Therefore, this scientific article examines the ways of verbalization of non-verbal means in the novel "Abai Zholy" and the features of translations in the interlinguistic direction based on the comparative method.

Results and discussions

The verbalization of nonverbal means refers to the textual representation of such non-linguistic means as gestures, body movements, voice changes, which convey extra information during the act of communication. Currently, research of the psychological features of each nation, culture of communication and intellectual instinct, i.e., the feature of representing the real world in language, is the main direction of the anthropocentric paradigm. Since the national code and national consciousness play an important role in coding the world in language, the lexicon of the world's languages also consists of units that are not completely equivalent to each other. One group of language units based on national knowledge is nonverbal means that are the subject of research. Nonverbal means are used very

actively, especially in artistic texts and literary works. In order to express the state of the character, the communicative situation, the attitude of the communicants to each other, the author often describes and introduces the changes in their voice, appearance, and movements to the reader. The reason is that it is not only the words that give life to a lifeless character, but also various changes in his character.

Nonverbal communication is of interest not simply because it is a part of every nation's culture, but also because "for the reason that they generally have stable verbal descriptions, constituting a branched and extensive layer of language" (Vereshchagin, Kostomarov, 1980: 196). That is why the verbal form of nonverbal actions is taken into account in linguistics. Communication aids play an important role, especially in artistic texts and works of art. The meanings of nonverbal means are often conditioned by a specific environment; consequently, representatives of different nations distinguish themselves from one another by their facial expressions and gesture patterns, allowing for discussions about their national character, which are associated with ethnic, geographic, socio-cultural environments. The nonverbal behavior of the Kazakh people has its unique features that reflect the specifics of national character, national consciousness, mentality, culture, and way of life. P.A. Samovar emphasizes the necessity of studying nonverbal elements of communication, as interactions between representatives of different cultures possess a specific nature. "Only in the process of communicative acts with representatives of another culture do you realize that their movements are nothing but manifestations of their culture" (Samovar, 1980: 45).

There is no doubt that nonverbal means of communication are common to all mankind. Even when a baby is born, he tries to convey certain information through his various movements. «There are similarities and differences between non-verbal techniques, gestures applicable to the communication of any population. However, a number of non-verbal techniques used and their meaning in context are different in communication. Non-verbal communication is performed by different parts of the body and carry a certain meaning. Communication gestures are similar in terms of origin, but in terms of semantics these gestures have different meanings and in the same sense are transmitted through different nonverbal techniques, as well as nonverbal techniques used in communication of Kazakh, Russian and other nationalities, including hands, head, eyes, etc., gestures are not used in the same meaning among all nations. Non-verbal techniques during communication, such as the relationship of kinesic elements in communication by language, the role of the body in performing movements in verbal description are universal and have some national and dialectical character" (Eshimov, Nurtileuova, Kulmanov, 2022: 25). Within kinemas, the symbolic meaning of gestures is often culturally bound. However, there are also universal nonverbal actions common to all people and mentality. One of them is laughter.

Based on the intention of the communicant, laughter may be genuine (biological) or artificial. When it comes to the features of the emotion of laughter, its base is positive, though it may change due to various situations in human life. For instance, a person laughs joyfully as a reaction to good news, loudly while reacting to a joke, angrily in negative situations, artificially with the purpose of concealing their inner turmoil or for other reasons. During the laugh, a person's facial muscles contract two-ways, their lips part, their eyes lighten up and their face turns red. O. Guseva says the following about this: "In everyday consciousness, laughter is a human reaction to humor or tickling, manifested by specific sounds and involuntary movements of the muscles of the face and respiratory system. In some cases, laughter can be a reaction to nervous tension (nervous laughter) or be a sign of a mental disorder" (Guseva, 2014: 82).

By depicting the character's "smile" in the works of art, the author tries to describe not only the emotion, but all its external signs. It brings the character to life for the reader and creates imaginatively expressive uses. In the novel "Abai Zholy" there are many types of laughter depending on the communicative situation, the personal characteristics of the communicators, and their pragmatics.

In Kazakh culture, laughing has its own etiquette and order. Especially the Kazakh people do not approve of inappropriate laughter such as "жыртындай" (grinning). Also, the seriousness of a girl's and a boy's character is measured by their smile, "бос күлкі" (laughing in vain) is considered a sign of insanity and frivolity. A girl laughs freely and openly in the company of her peers, but in the company of adults, she tries to keep her manners as much as possible and suppress her smile or laughter. For

instance, in the novel: «Әйгерімнің күлкісі қатты келсе де, қайнағаға күлуден именіп, қысыла қызарып, артындағы Зылиқаға бірнәрсе айтқан болады» (Аuezov, 1989: 34). (*Although Aigerim wished to laugh out loud, she hesitated to laugh in front of her father-in-law, so she blushed and pretended she was saying something to Zylukha sitting behind*). In this sentence the author conveyed the etiquette between a father-in-law and a daughter-in-law, the national feature of Kazakh communication, that is, the national-ethical base for the nonverbal means. Similar to this, every culture has its own stereotypes and ethics related to laughing. For instance, “in French culture, a smile serves as a means of communication, a signal of politeness; the more a person smiles when greeting, the more affable they appear at that moment, demonstrating greater politeness towards their interlocutor. Russian communicative behavior is characterized by a lack of habitual smiling, which stands out as one of the most prominent and culturally specific features of Russian social interaction. In Russian communicative behavior, a smile “for politeness” or “out of politeness” simply isn't customary, and even conversely, towards a purely polite smile from an interlocutor, if recognized as such, a Russian person typically responds with caution or even hostility: the Russian phrase “he smiled out of politeness” carries a disapproving attitude towards the smiling individual” (Sternin, 1996: 13-20).

When speaking of the *verbalization of laughter*, it is necessary to pay attention to the aspects of its meaning. There are many types of laughter in the epic novel, and they are not the same in terms of semantics. A number of units refer to the loudness of laughter, others to duration of laughter, others to positive/negative associations with laughter, and others to the cause of laughter. “In the process of study, it is necessary to draw a distinction between the physical aspects of the units under investigation and their communicative function. The former entails, for instance, examining the differences between a smile and laughter as nonverbal reactions, analyzing the intensity and volume of sound, tonal analysis, duration, as well as gender-specific characteristics. As for the communicative aspect, there is interest in investigating differences between situations of involuntary reaction and situations where laughter serves as a communicative sign, provided that both the character of the sound and all other attributes are considered” (Guseva, 2014: 84).

Coding of paraelements in the Kazakh language by means of language units can be said to be an indicator of knowledge of the Kazakh people's worldview and anthropology. In the novel “Abai Zholy” the author uses various ways of verbalizing laughter, among them there are occasional uses typical of the author, as well as language units taken from the vocabulary of the Kazakh language. The first way to verbalize the kinema “laughter” is to use singular verbs that refer to laughter.

The singular verbs expressing the meaning of laughter which are most frequently encountered in the work: күлу, күлімсіреу, мысқылдау, сақылдау, қарқылдау, сықылықтау, кекету, жымию (to laugh, to smile, to smile mockingly, to laugh loudly and with a cracking sound, to laugh loudly and with a roaring sound, to chuckle, to mock, to smile).

Table 1 – The lexical-grammar of the “laughter” in Kazakh and Russian Languages

<i>Type of laughter kinema</i>	<i>The underlying word</i>	<i>Voice feature, quietness or loudness</i>	<i>Intention of the communicant</i>	<i>Degree of laughter</i>	<i>Translation</i>
Күлімсіреу	күлкі	-	-	+	улыбаться (to smile)
Мысқылдау	мысқыл	-	+	-	натянуто улыбаясь (to grin)
Сақылдау	сақылда	+	-	+	покатываясь со смеху (to burst into laughter)
Қарқылдау	қарқылда	+	-	+	громко рассмеяться (to laugh out loud)
Сықылықтау	сықылықта	+	-	-	посмеиваясь (to giggle)
Кекету	кекесін	-	+	-	усмехнуться (to smirk)
Жымию	жымию	-	-	+	с улыбкой, улыбнуться (with a smile, to smile)

In the Russian variant, there are two lexemes (улыбаться, смех) and their grammatical variations:

- *Улыбаться – с улыбкой (to smile – with a smile);*

- *Смех – рассмеяться, усмехнуться, посмеиваясь (Laughter – to laugh, to grin, chuckling).*

And in the Kazakh language, each feature of laughter is represented by separate words that have nothing to do with each other in terms of meaning and grammar (having a common root).

A very rarely used method in the novel is to verbalize the humor movie using a combination of the main verb and the auxiliary verb. *Auxiliary verb phrases:* мәз болу (to get rejoiced), мырс ету (to grin).

Table 2 – Auxiliary verb phrases of the kinema “laughter”

<p><i>Мәз болу</i> (To get rejoiced)</p>	<p>Байтас қорықса, қорықпаса да сыр алдырған жоқ. Сондықтан, Жұмабайдың ашуын алыстан танып, <i>мәз болып</i> күліп келе жатып: – Құла бестінің төбелін де жоқ қыпты, қарай гөр өзін! – деді (https://qazcorpus.kz/find-parallel/).</p> <p>(Baitas, whether he was scared or not, did not show it. That is why, sensing Zhumabai’s anger from afar, he shouted joyfully: – Look at him, he rubbed out the bald spot on his horse’s head!)</p>	<p><i>С веселым смехом</i> (With a happy laugh)</p>	<p>Теперь, поняв проделку Абая, он подъезжал <i>с веселым смехом</i>: – Посмотри-ка, он даже лысину своему буланому затер! (https://qazcorpus.kz/find-parallel/)</p> <p>(Now, understanding Abai’s mischief, he was approaching with a happy laugh: – Look, he erased the bald spot on his horse’s head!)</p>
<p><i>Мырс ету</i> (To chuckle in a mocking way)</p>	<p>Қысылған да іркілген де жоқ. Баппенен, үлкен кісідей айтып шықты. Құлыңшақ үндемей, басын иезңкіреп отырып <i>мырс ете берді</i> де: – Шай іш! Кәне, жақындандар! – деп шайға қарай қозғалды (https://qazcorpus.kz/find-parallel/).</p> <p>(He did not get shy or hesitate. Told everything with the confidence of a grown man. Kulyنشhak silently nodded, chuckled and moved towards the tea table: – Have some tea! Come closer!)</p>	<p><i>Невесело усмехнулся</i> (Grinned sadly)</p>	<p>Абай говорил уверенно, спокойно, деловито, с достоинством взрослого человека. Кулиншак молча кивнул головой и <i>невесело усмехнулся</i>. – Выпей чаю!.. (https://qazcorpus.kz/find-parallel/)</p> <p>(Abai spoke confidently, gravely, with the nobility of a grown man. Kulyنشhak nodded silently and said with a sad grin: – Have some tea!..)</p>

Both the verb phrases are translated with the help of the root «смех», and while depicting the connotation of laughter, such adverbs and adjectives as «с веселым», «невесело» are used.

In the novel “Abai Zholy”, M. Auezov uses a variety of word combinations when depicting the kinema of laughter. They can be divided into participle-verb, onomatopoeic word and verb, adverb and verb, adjective and verb, noun and verb based on their structure. Also, based on the communicative function of laughter, it may be divided into the following two groups:

– *Stands for the intention of the communicant:* паңдана күлу (to laugh arrogantly), сүйсініп күлу (to laugh admiringly), еріксіз күлу (to laugh involuntarily), кекете күлу (to laugh mockingly), ызалана күлу (to laugh out of anger), именіп қана күлісу (to grin with hesitation), қысыла күлімсіреу (to smile hesitantly), сүйсіне күлу (to laugh with admiration).

– *Demonstrates the physical feature of laughter:* сақылдап күлу (to crack with laughter), ақырын күлу (to laugh quietly), жымыып күлу (to smile), сылқ-сылқ күлу (to shudder with laughter), қарқылдап, ақсия күлу (to howl with laughter, to show teeth when laughing), қатты күлу (to laugh loudly), үнсіз күлу (to laugh silently), қатты қызарып, сүйсіне күлу (to laugh while blushing, admiringly), лекіте күлу (to laugh unstoppably), тыжырынып күле түсу (to make a face then laugh), даурыға күлу (to laugh out loudly), қарқ-қарқ күлу (to roar with laughter), сылқылдап күлу (to laugh melodiously), сақылдай күлу (to laugh with a cracking sound), қарқылдап күлу (to laugh with a roaring, croaking sound), мұртынан жымыю (to grin unnoticeably), үні өшкенше күлу (to laugh till the voice is lost), бір танауынан күлу (to chuckle), аппақ кесек тістерін көрсету (to show one’s

teeth), аппақ тісін аз ақсита күлу, қызара күлу (to laugh and blush), мырс етіп мұрт астынан күлу, мырс-мырс күлу (to smirk, grin unnoticeably or quietly).

Among these two groups, the units of the second group, which represent the external nature of laughter, are the real nonverbal components of the work. That is why we will focus on the translations of these kinemas.

Table 3 – Phrasal form of the kinema “laughter”

<i>сақылдап күлу</i>	с громким хохотом (with a loud laugh)
<i>сылқ-сылқ күлу</i>	иронически усмехнулся (grinned ironically) звонким молодым смехом (with a bright young laugh) беззвучно засмеялся (chuckled silently) от души рассмеялся (with a hearty laugh) захохотал (burst out laughing)
<i>лекіте күлу</i>	–
<i>сылқылдап күлу</i>	усмехнулся (grinned) покатывался со смеху (was rolling on the floor laughing) смеяться (to laugh) беззвучно смеясь (laughing silently) смех (laughter) посмеиваясь (chuckling)
<i>бір танауынан күлу</i>	с надменной и злой улыбкой (with an arrogant and evil grin)
<i>аппақ кесек тістерін көрсетті</i>	белоснежная улыбка (a white-tooth smile)
<i>мырс етіп, мұрт астынан күлу</i>	едва заметно усмехнулся (grinned unnoticeably)
<i>мырс-мырс күлу</i>	рассмеялись (laughed)

The following data is given in the studies comparing the Russian and English kinemas “laughter”: “The most intriguing aspect lies in the manner (or character) of laughter, which conveys the laughing individual's attitude towards the object of laughter. When analyzing a literary work, it also characterizes the hero. In Russian, this is conveyed through adverbs (for example, "мерзко захихикал" or "нехорошо засмеялся"), whereas in English, it is inherent in the semantics of the verb” (Guseva, 2014: 84).

It is possible to say the same about the Kazakh and Russian languages. While the Kazakh language utilizes a variety of expressive lexis, the Russian translation only uses the lexemes «смех» and «улыбка», adding extra meaning with the help of other parts of speech. The representatives of the kinema of laughter, created by free phrases, clearly show the peculiarities of verbalization in two languages (Kazakh and Russian languages). Firstly, the voice patterns are conveyed with the help of onomatopoeia in the Kazakh language (сылқ-сылқ, сақылда, сылқылда), while the Russian language utilizes adjectives. Secondly, certain types of laughter are not even found in the translation (лекіте күлу), this might be an expressive phrase showing the type of laughter characteristic only of the Kazakh nation, that is, every language has its own kinds of nonverbal components. Thirdly, the Kazakh language pays more attention to the movement of facial muscles when laughing (мұрт астынан, бір танауынан, аппақ кесек тістерін көрсетіп), while the Russian variant uses descriptive (белоснежная) and estimative (с надменной, злой) vocabulary.

Another group of free phrases are noun-based. Although the movie “Laughter” is based on the change in the human face, it is not always verbalized only through verbs. Sometimes nouns can also serve as the main support. Noun based phrases: *үнді күлкі* (a melodious laugh), *сыңғырлаған күлкі* (a chiming laughter), *әжуа* (a mock), *кекесін* (irony), *мазақ күлкі* (a mocking laughter), *мысқылышыл ажар* (a mischievous face), *кекесін жүз* (a mocking face expression).

Although the majority of scientists say that the verbal and nonverbal actions in the language have a national character, some scientists do not agree with this opinion. In the principle of development of Ch. Darwin, it is said that gestures expressing emotions – facial movements are independent of race and culture and common to all people around the world. In this regard, the linguist B.K. Momynova concludes the following: «...by looking at the nonverbal elements of communication, i.e. gestures and

body movements, it is possible to estimate which nationality or continent a person is a representative of, because the body language of each nationality has its own characteristics and features, and these features are often the basis (motivation) for phraseology» (Momynova, 2003: 14). The difficulties in translating nonverbal actions, the lack of the same capabilities and ways of representing them in the language show that the second opinion is appropriate.

The vocabulary of the Kazakh language contains a large number of phraseological units created by verbalizing communication aids. In particular, the phraseological expressions for laughter are: *шексілесі қату* (to laugh so intensely that one's intestines stale) (the original spelling is preserved), *езу тарту* (to smile), *жымың қағу* (to chuckle). Phraseological units created on the basis of nonverbal components are often found in the Kazakh language as well as in the Russian language. "In the phraseological system of the Russian language, primarily kinesic means of nonverbal communication — facial expressions, gestures, and postures — are reflected. The verbalization of nonverbal communication components at the phraseological level is a regular and stable phenomenon, based on a series of sequential operations: nonverbal semiotic sign – its verbal nomination – reinterpretation – phraseologization. There is no sphere of human activity that is not figuratively fixed in phraseological units of the language. It is in the phraseological system that the linguistic-cultural accumulations of the ethnic group are concentrated and particularly vividly and brightly reflected. Paralinguistic means, possessing a stable character and understood by all language speakers, can be verbally entrenched in speech units; in particular, many nonverbal signs have found their reflection in phraseological expressions" (Moseychuk, 2017: 26).

One of the grammatical ways of verbalizing "laughter" are phrases made with analytical verbs. Analytical verbs are a type of complex verb that serves to more accurately describe the nature and mode of the performed action. By means of analytical forms, signs such as the pace of the movement, the attitude of the subject towards the action, and the duration of the movement are clearly visible. Since the paraelements aim to show the intention of the communicator, the pragmatics of his actions, the use of analytical verbs for verbalization is considered a rational approach. Complex verbs in the analytical form related to laughter found in the novel: *күліп қалу, күліп жіберу, күле түсу*. J. Fers emphasized that the context of the information or situation provided in the course of communication includes the life experience, cultural knowledge, and history of the whole person. It is also emphasized that the process of information exchange between two people and its form, lexical content and structure resemble a pre-prepared ceremony (Fers, 1962: 74-90). Analytic verbs add connotative, grammatical meaning to any action. However, since this way of creating complex verbs is not found in languages other than Turkic, the translation of analytic verbs is also quite complicated. For instance, the kinema «күле түсіп» is left as a lacuna, untranslated.

Table 4 – Analytical verb form of the kinema “laughter”

<p>Күліп жіберіп (Having laughed)</p>	<p>Шай құйып отырған Манастың келіншегі, әсіресе, ырза болды білем, қып-қызыл боп, қатты күліп жіберіп, Абайға жалт етіп қарап, тамсанып қойды (Auezov, 1989: 138).</p> <p>(Manas's wife, who was pouring tea, was specifically rejoiced, so she blushed, laughed out loudly and threw a glance at Abai admiringly.)</p>	<p>Жена Манаса, разливавшая чай, даже причмокнула языком от удовольствия и засмеялась, бросив восхищенный взгляд на Абая (Auezov, 1977: 155).</p> <p>(Manas's wife, who was pouring tea, clicked her tongue out of joy and laughed, casting an admiring glance on Abai).</p>
<p>Күле түсіп (While laughing)</p>	<p>Ербол күле түсіп, үлкен қоңыр көздері жалт етіп, Абайға қарады (https://qazcorpus.kz/find-parallel/).</p> <p>(Erbol laughed, his large brown eyes flashing at Abai).</p>	<p>И он выразительно взглянул на друга (Auezov, 1977: 273).</p> <p>(And he looked at his friend expressively).</p>

One of the main features of an artistic text is expressiveness. One of the artistic methods that create expressive, emotional vocabulary is *simile*. The simile is made not only by simulating some

features of the subject, but also by paying attention to the actions performed by the subject. Expression of the emotion of laughter in the text depicted by the simile: *бір танауынан мырс бергендей сәл жымыя түсу* (to smile quietly as if exhaling from a single nostril) (Aueзов, 1989: 49). This emotion is shown in the following way in the translated text: «Толмач, опустив руку в ящик, усмехнулся и начал выкладывать на стол шарики, громко считая...», that is, the translator interpreted a complex phrase consisting of seven words with a single word «усмехнулся». It is obvious that the given lexeme is not sufficient from the semantic and expressive aspect.

The specificity of each language in the verbalization of such paraelements also affects the equivalence of translation.

The main reason for the difficulties in translating nonverbal acts is the lack of corresponding units in the two languages and the lack of appropriate alternatives. The gap between the Russian translation of the novel "Abai Zholy" and the non-linguistic equivalents of the original will prove our point. For example, a number of inconsistencies can be seen in the translation of the kinesic means of "laughing" in the work (Table 5).

Table 5 – The representation of the kinema "to laugh" in the Kazakh and Russian variants of the novel "Abai Zholy"

№	Original	The Russian equivalent	Meaning of the para-elements in the target language
1	– Абай сен де жүр!.. Атаң ғой, атаңа сәлем бер, - деп мысқыл еткендей сылқ-сылқ күлді (Aueзов, 1989: 98).	– Абай, иди и ты тоже! Он же тебе тесть, отдай тестю салем! – и он <i>иронически усмехнулся</i> (Aueзов, 1977: 99). – Abai, you too, come! He is your father-in-law, greet him! – he <i>smirked</i> .	<i>Усмехнуться</i> . Слегка засмеяться (обычно с насмешкой, недоверчиво) (https://slovariki.org/). To laugh slightly (often mockingly, without trust)
2	Қараса, бұның шоқпарын тартып ап, ақ боз аттың алдынан көлденең шығып, қазір <i>шексілесі қатып, үнсіз күліп тұрған</i> бағанағы шәкірт бала (Aueзов, 1989: 5).	Не мерещится ли ему? Перед ним на коне — мальчик!.. Так вот кто налетел на него, отобрал шоқпар, остановил коня и теперь <i>заливается смехом, не в силах вымолвить слова</i> (Aueзов, 1977: 5). <i>Isn't he dreaming? In front of him – a boy on a horse!.. This is who attacked him, took the shoqpar and now stands laughing, unable to speak.</i>	<i>Заливаться смехом</i> . Смеяться громко, с перекатами голоса (https://slovariki.org/). (To laugh out loudly, with voice cracks)
3	Жаңағы даурықтардың бәрін естіп, тоқыраған Шөженің өзі. Ол қатты, <i>ашық дауыспен қарқылдап, сүйсіне күлді</i> (Aueзов, 1989: 109).	Услышав пререкания, Шөже остановился. Он <i>громко рассмеялся, голос у него был звучный, ясный</i> (Aueзов, 1977: 109). <i>Having heard the quarrel, Shozhe stopped. He laughed out loudly, his voice was brazen, bright.</i>	<i>Громко смеяться</i> . Начать сильно смеяться. Р. в глаза кому-н. (ответить смехом) (https://slovariki.org/). (To start laughing loudly) (The word <i>сүйсіне</i> was left untranslated. This word adds extra shade to the emotion)
4	Бала топтан шыға бергенде, Айғыз күліп: – Пай, жаман қатындар сілекейлеп, баламыздың бетінен сүйер жер де қалдырмады-ау, – деп <i>паңдана күлді де</i> , Абайды көзінен сүйді (Aueзов, 1989: 11).	– Ну вот, всякие грязнули заслюнявили все лицо нашему мальчику, и поцеловать некуда! – И она <i>с высокомерной усмешкой</i> поцеловала Абая в глаза (Aueзов, 1977: 38). – <i>Here they are, all those dirty women, they covered our boy's face with saliva, there's even nowhere to kiss! – and she, grinning with disdain, kissed Abai on his eyes.</i>	<i>Усмешка</i> . Улыбка, выражающая насмешку или недоверие, насмешливое движение рта (https://slovariki.org/). (A grin is a smile that signifies mocking or distrust, a smirking movement of the lips)
5	Үлкендер ақырын <i>мырс-мырс күліп қойды</i> (Aueзов, 1989: 15).	<i>Старики рассмеялись</i> (Aueзов, 1977: 42). <i>The old men burst out laughing.</i>	<i>Рассмеяться</i> . Начать сильно смеяться (https://slovariki.org/). (To burst out laughing)

Continuation of table 5

6	Дағдылы қорқақтығы, Құнанбайға қарсы шаба алмайтын ежелгі маймақтығы» деп, <i>мырс етіп, мұрт астынан күліп қойды</i> (Auezov, 1989: 72).	«Трусит по обыкновению, – подумал он. – Как всегда, слаб волей и боится Кунанбая...» И он <i>едва заметно усмехнулся</i> (Auezov, 1977: 76). “As usual, he’s being a coward, – he thought. – As always, he is weak, and Kunanbai scares him...” And he grinned slightly.	<i>Усмехнуться</i> . Слегка засмеяться (обычно с насмешкой, недоверчиво) (https://slovariki.org/). (To laugh or smile slightly, usually mockingly or with distrust).
7	Абай әлгі де <i>қысылмай, күле қарап</i> Майбасарды <i>мысқыл еткендей мырс етті</i> де, арт жағында тұрған домбыраны алып, даңғылдатып тарта бастады (Auezov, 1989: 85).	Но Абай и тут <i>не смутился</i> . Он ответил Майбасару <i>насмешиливой улыбкой</i> , взял домбру, стоявшую за его спиной, и начал молча наигрывать (Auezov, 1977: 116). <i>Abai did not hesitate here. He grinned at Maibasara mockingly, took the dombyra that was behind his back, and started playing.</i>	<i>Улыбка</i> . Мимика лица, губ или глаз, показывающая расположение к смеху или выражающая привет, удовольствие либо иронию, насмешку (https://slovariki.org/). (A smile, the mimic of the face, lips or the eyes that precedes laughter or expresses a greeting, pleasure or irony, mock)
8	Абай <i>күлместен, мысқылдай қарайды</i> (Auezov, 1989: 13).	Но Абай по-прежнему оставался невозмутимо серьезным, и <i>только в глубине его глаз притаился добродушный смешок</i> (Auezov, 1977: 40). <i>Still, Abai remained indifferent serious, and only in the depth of his eyes there was a small laugh.</i>	<i>Смешок</i> . Короткий, не сильный смех (https://slovariki.org/). (A short, small laugh).
9	Оспан оның тітіркенгеніне <i>мәз болып</i> , әкесін ұмытып <i>сақылдап күліп</i> : – Бақа! Бақа салып жібердім көйлегіңе, - деп, Абайды бұрынғыдан да жаман тітіркендірді (Auezov, 1989: 16).	А Оспан, забыв о присутствии отца, <i>покатываясь со смеху</i> , закричал: – Лягушка! Я посадил ему за ворот лягушку! Абай забарахтался еще больше (Auezov, 1977: 43). <i>And Ospan, forgetting about his father’s presence, howling with laughter, cried: – A frog! I put a frog in his shirt! Abai squirmed even more intensely.</i>	<i>Покатываться со смеху</i> . Громко, безудержно смеяться, хохотать (https://slovariki.org/). (To laugh out loud, being unable to stop).

When showing a character’s emotions in Kazakh fiction, the para-element of *мырс ету* is often used. This type of laughing is specific to the Kazakh cognition. As the fifth, sixth and seventh examples demonstrate, the kinema of *мырс ету* is translated differently in three different contexts. *Дағдылы қорқақтығы, Құнанбайға қарсы шаба алмайтын ежелгі маймақтығы» деп, мырс етіп, мұрт астынан күліп қойды* (Auezov, 1989: 72). In this sentence, the kinema is not translated at all. The phrase *едва заметно усмехнулся* refers to the original phrase *мұрт астынан күлу*. In the seventh example, the extract *мысқыл еткендей мырс етті* is interpreted in the form of *насмешиливой улыбкой* in the target language. However, this equivalent does not show the semantic peculiarity of the phrase *мырс ету*. In the fifth example, the kinemas *мырс-мырс күліп қойды* is interpreted with the help of the equivalent *рассмеялись*, which does not depict any expressive shade but only shows the loudness of the laughter. There is contrast between the meanings of these notions: the sentence «Үлкендер *ақырын мырс-мырс күліп қойды*» shows a concealed emotion, while the translation «*Старики рассмеялись*» shows an open, bright emotion. Also, such shades of the phrase *мырс ету* as *кекету* (to mock), *болымсыз күлу* (to laugh negatively), *естілер-естілмес түрде күлу* (to laugh almost silently) are not shown in the translation *рассмеялись*.

In the fourth example, the phrase *паңдана күлді* is translated as *с высокомерной улыбкой*. Here the para-element changes its nature entirely. While *laughing*, a person’s entire facial muscles move, and the emotion is shown by voice. At the same time, *улыбка (жымию)* is just a smile, and it is a rather primitive kinetic action compared to laughter. The contextual word *паңдана* partly corresponds to the

translation *с высокомерной*, while the second component (*күлу – улыбка*) loses its emotional coloring in the translation and becomes an entirely different kinema.

Contrary to that, the second example shows quite adequate translations of the expressions *«шекілесі қатып, үнсіз күліп тұрған»*. The translations *«заливается смехом, не в силах вымолвить слова»* depict the original emotions fully. These equivalents are easy to perceive for the Russian-speaking reader both from the semantic and the structural aspects. In the same way, the equivalent of metaphorical nonverbal actions in the Kazakh language with consistent metaphorical usages in the Russian language, which have a corresponding meaning and have a high emotional impact, will be a successful solution for the translation text.

The last example can be mentioned as a type of kinema that has found a high artistic equivalent in the translated language: *сақылдап күліп – покатываясь со смеху. Покатываться со смеху* is a metaphorical use that is widespread in the Russian language, especially frequent in the language of literary works, and fully conveys the emotional color and meaning of the original word, being a successful translation. As one of the conclusions of A.V. Bondarenko's work, the idea is advanced that “one of the poorly developed aspects of linguaculture is ethnic laughter. The problem of understanding foreign humor is among the current issues of intercultural communication, translation, and translation studies” (Bondarenko, 2009: 33). In order to solve such problems in translation, the translator should first of all focus on the communicative context in which the nonverbal component is present. As Kobzeva believes, “The communicative context is a decisive factor and condition for the production and understanding of kinesics. Only within the context are the meanings and functions of kinesics clarified, as they participate in the communicative process. It allows for the analysis of the selection of kinesic means in representing speech acts, adequate to a specific communicative situation, and establishes regularities in the correspondence between kinesic behavior and its verbal representation of kinesics in literary texts..” (Kobzeva, 2009: 10).

Conclusion

Fiction is the quintessence of the national language that is intact and richly colored. That is why the analysis of literary texts in the linguistic aspect should not be neglected. M. Auezov's novel-epic “Abai Zholy” uses nonverbal methods in the language of artistic works to describe the character's behavior and convey his inner psychological state. Nonverbal methods are an important component in the semantic organization of the text of the novel, increasing the national colorit, encouraging the reader to enter the “world of the work”.

When studying auxiliary means of communication in a work, methods of description and analysis were used, and to determine methods of verbalization of non-verbal elements, methods of semantic analysis, typification, expressive-stylistic analysis, and contextual analysis were used. As a result, it has been shown that the most productive way of verbalization in the novel-epic text is through verbs. In the language representation of the kinema “laughter” in the original text, free phrases, regular phrases, similes, single verbs naming emotions, noun phrases, analytical verbs are used, while in the translated text, several active lexemes and components supplementing their meaning are used. The study showed that the vocabulary of nonverbal expressions of laughter in the Kazakh language is extensive. Also, in the course of this research, it was revealed that in intercultural communication, the problem of universalism presents a certain complexity, which consists in the interpretation of nonverbal behavioral phenomena of representatives of one national culture by speakers of another culture, in other words, in the problem of translatability.

Analyzing the translation of nonverbal means related to the kinema “laughter” in the text of the work, it was revealed how complicated it is to translate non-linguistic means, and even that it is impossible to convey all the shades of meaning in the translation. From this, it can be concluded that the imagery characteristic of the literary text, the national specificity characteristic of linguistic units in the literary text, and the complex semantic structure of the translation require not only skill from the translator, but also writing skills, high linguistic competence, deep knowledge to recognize the peculiarities of the language and culture in which the original text was written.

Non-verbal means cover all spheres of social life, starting with everyday life; there are non-linguistic elements of a professional nature. Over time, non-verbal elements change, based on the

knowledge, life, ethics, customs, and culture of each person. Therefore, the study of non-verbal means encoded in language, inherent only to the Kazakh people, as an important detail of the Kazakh communication culture will always be a pressing issue in Kazakh linguistics.

The article was written within the framework of the project "The language of political leaders and statesmen: from the leaders of Alashorda in the early twentieth century to independence" (AP14872071) (2022-2024).

References

- Aimauytov Zh. (1998) Psihologija. – Almaty: Gylym, 1998. – 447 b. [Aimauytov Zh. (1998) Psychology. – Almaty: Gylym, 1998. – 447 p.] (in Kazakh)
- Auezov M. (1989) Abai zholy. I tom. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 377 b. [Auezov M. (1989) Abai Zholy. – I volume. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 377 p.] (in Kazakh)
- Auezov M. (1977) Put' Abaja. Roman, t.I. – Alma-Ata: Zhazushy, 1977. – 608 s. [Auezov M. (1977) The Path of Abai. Roman, – Vol. I. – Alma-Ata: Zhazushy, 1977. – 608 p.] (in Russian)
- Baitanaev A. (1969) Shyn sheberlik. – Almaty: Gylym, 1969. – 140 b. [Baitanayev A. (1969) A real skill. – Almaty: Gylym, 1969. – 140 p.] (in Kazakh)
- Bondarenko A. V. (2009) Yazykovaja ontologija smehovoj kul'tury: avtoref. ...dokt. filol. nauk. – M., 2009. – 37 s. [Bondarenko A.V. (2009) Linguistic ontology of laughter culture: abstract. ...dr. philol. science. – M., 2009. – 37 p.] (in Russian)
- Eshimov M.P., Nurtileuova S.R., Kulmanov S.K. Non-verbal components of communication: similarities and differences. – Tiltanyam, 2022. – No.86 (2). – P. 17-27. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-2-16-25> (in English)
- Fernando Poyatos Fuster. Nonverbal Communication across Disciplines: Volume 3: Narrative literature, theater, cinema, translation. – John Benjamins Publishing House, 2002. – 287 p. (in English)
- Fers Dzh. (1962) Tehnika semantiki. – Moskva, 1962. – S. 74-90. [Fers Dzh. (1962) Semantics technique. Moscow, 1962. – P. 74-90] (In Russian)
- Guseva O. A. (2014) Verbalizacija neverbal'nyh reakcij (k postanovke problemy). – Vestnik MGLU, 2014. – Vypusk 20 (706). – S. 82. [Guseva O.A. (2014) Verbalization of non-verbal reactions (problems of staging). – Vestnik MGLU, 2014. – Issue 20 (706). – P. 82] (in Russian)
- <https://qazcorpus.kz/find-parallel/>
- <https://slovariki.org/>
- Kobzeva O.V. (2009) Verbal'naja reprezentacija kinemy v hudozhestvennom tekste: semantika i pragmatika (na materiale russkogo i fransuzskogo jazykov). avtoref. ...d-ra filol. nauk. – Rostov-na-Donu, 2009. – 18 s. [Kobzeva O.V. (2009) Verbal representation of kinema in a literary text: semantics and pragmatics (based on the material of the Russian and French languages). abstract ...dr. philol. sci. Rostov-on-Don, 2009. – 18 p.] (in Russian)
- Momynova B. (2003) Liderler imidzhin qalyptastyrudagy beverbaldy elementter men bagalauyshtyq leksikanyng roli. – Tiltanyam, 2003. – №1. – B. 14-20. [Momynova B. (2003) The role of non-verbal elements and evaluative vocabulary in forming the image of leaders. – Tiltanyam, 2003. – No. 1. – P. 14-20] (in Kazakh)
- Mosejchuk T.V. (2017) Verbalizacija neverbal'nogo komponenta kommunikacii vo frazeologicheskoj sisteme russkogo jazyka. – Vestnik GSGU, 2017. – №3 (27). – S. 26-29 [Moseichuk T.V. (2017) Verbalization of the non-verbal component of communication in the phraseological system of the Russian language. – Vestnik GSGU, 2017. – No. 3 (27). – P. 26-29] (in Russian)
- Pinker C. (2019) Til – instinkt. – Almaty: Ulttyq audarma bjurosy qogamdyq qory, 2019. – 15 b. [Pinker C. (2019). Language is an instinct. – Almaty: National Translation Bureau public fund, 2019. – 15 p.] (in Kazakh)
- Samovar P.A. (1985) Neverbal'naja interakcija. Inokul'turnaja kommunikacija. – Bel'mont, 1985. – 312 s. [Samovar P.A. (1985) Non-verbal interaction. Inocultural communication. – Bel'mont, 1985. – 312 p.] (in Russian)
- Sternin I.A. (1996) Kommunikativnoe povedenie v strukture nacional'noj kul'tury. Etnokul'turnaja specifika jazykovogo soznaniya. – M.: Nauka, 1996. – S. 13-20 [Sternin I.A. (1996) Communicative behavior in the structure of national culture. Ethnocultural specificity of linguistic consciousness. – M.: Nauka, 1996. – P. 13-20] (in Russian)
- Sydyq P.S., Sadirova K.K. (2023) Tildik refleksia: sana men til qyzmetining qatynasy. – Tiltanyam, 2023. – № 92 (4). – B. 110-119. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-4-110-119> [Sydyq P.S., Sadirova K.K. (2023) Linguistic reflection: the relationship between consciousness and language activity. – Tiltanyam, 2023. – № 92 (4). – P. 110-119] (in Kazakh)
- Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G. (1980) Lingvostranovedcheskaja teorija slova. – M.: Rus. jaz., 1980. – 196 s. [Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G. (1980) Linguistic and cultural theory of the word. – M.: Rus. lang., 1980. – 196 p.] (in Russian)
- Zhumabaev M. (1992) Pedagogika. – Almaty: Ana tili, 1992. – 160 b. [Zhumabayev M. (1992) Pedagogy. – Almaty: Ana tili, 1992. – 160 p.] (in Kazakh)

Әдебиеттер

- Yeshimov M.P., Nurtileuova S.R., Kulmanov S.K. Non-verbal components of communication: similarities and differences. – Tiltanym, 2022. – No.86 (2). – P. 17-27. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-2-16-25>
- Fernando Poyatos Fuster. Nonverbal Communication across Disciplines: Volume 3: Narrative literature, theater, cinema, translation. – John Benjamins Publishing House, 2002. – 287 p.
<https://qazcorpus.kz/find-parallel/>
<https://slovariki.org/>
- Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Ғылым, 1998. – 447 б.
- Ауэзов М. Путь Абая. Роман, т.І. – Алма-Ата: Жазушы, 1977. – 608 с.
- Әуезов М. Абай жолы. I том. – Алматы: Жазушы, 1989. – 377 б.
- Байтанаев Ә. Шын шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1969. – 140 б.
- Бондаренко А. В. Языковая онтология смеховой культуры: автореф. ...канд. филол. наук. – М.: 2009. – 37 с.
- Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Русский язык, 1980. – 196 с.
- Гусева О.А. Вербализация невербальных реакций (к постановке проблемы) // Вестник МГЛУ. – Выпуск 20 (706). – 2014. – С. 72- 82.
- Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.
- Кобзева О.В. Вербальная репрезентация кинемы в художественном тексте: семантика и прагматика (на материале русского и французского языков). автореф. ...д-ра филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2009. – 18 с.
- Момынова Б. Лидерлер имиджін қалыптастырудағы бейвербалды элементтер мен бағалауыштық лексиканың ролі // Тілтаным. – 2003. – №1. – Б. 14-20.
- Мосейчук Т.В. Вербализация невербального компонента коммуникации во фразеологической системе русского языка // Вестник ГСГУ. – № 3 (27). – С. 26-29.
- Пинкер С. (2019). Тіл – инстинкт. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 15 б.
- Самовар П.А. Невербальная интеракция. Инокультурная коммуникация. – Бельмонт, 1985. – 312 с.
- Стернин И.А. Коммуникативное поведение в структуре национальной культуры. Этнокультурная специфика языкового сознания. – М.: Наука, 1996. – С. 13-20.
- Сыдық П.С., Садирова К.К. Тілдік рефлексия: сана мен тіл қызметінің қатынасы. // Тілтаным. – 2023. – 92 (4). – Б. 110-119. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-4-110-119>.
- Ферс Дж. (1962) Техника семантики. – Москва, 1962. – С. 74-90.

The article has been received: 19.04.2024

Article

IRSTI 16.21.55

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-125-132>**M. Serikqyzy¹**, **O. Kabadayı²**¹Corresponding author, Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: marjanserikqyzy1@gmail.com²Doctor of Philology, docent, Ahi Evran University, Turkey, Kirsehir, e-mail: kabadayiosman@yandex.com

EXAMPLES OF TRADITIONAL WORDING SYSTEM PATTERNS IN KAZAKH FAIRY TALES

Abstract. Since society began to develop rapidly, a person's life habits have also changed. Such a change has led to a change in the wording system of our language, as a result of which it has become a copy language that repeats the elements of a different language, which involves only the exchange of information. Therefore, it is important to show the norms and patterns of traditional wording, while maintaining the substantive nature of our language. Fairy tales are one of the oldest folklore genres, which has not changed, spreading among the population by word of mouth. Their influence on the development of a child's language and the maturation of imagination has been proven by scientists. The purpose of the research work is to identify traditional Kazakh wording patterns in the language of fairy tales. Kazakh fairy tales collected by A. Divayev were taken as the object of study. During the writing of the article, a linguo-stylistic analysis was carried out, sentence construction, transmission of complex phrasal integrity, internal/external relationship of the text, system were considered, as a result of which criteria were determined that serve as an example for the Kazakh wording in the fairy tale text. The scientific significance of the research work is the definition of traditional grammatical, ethical, communicative norms of the Kazakh language, practical significance is recommended as an application for students of philology, linguistics, journalism, Kazakh language learners.

Keywords: fairy tales, traditional Kazakh wording system, child's language, listener, storyteller.

М. Серікқызы¹, О. Кабадайы²¹автор-корреспондент, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: marjanserikqyzy1@gmail.com²философия докторы (PhD), доцент, Ахи Евран университеті, Түркия, Кыршехир қ., e-mail: kabadayiosman@yandex.com

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ДӘСТҮРЛІ СӨЗСАПТАМ ҮЛГІЛЕРІ

Аңдатпа. Қоғам қарыштап дами бастағалы адамның өмір сүру дағдысы да өзгерді. Мұндай өзгеріс тіліміздің сөзсаптау жүйесінің өзгеруіне алып келді, соның салдарынан ол тек ақпарат алмасуды көздейтін қасаң, жұтаң, оған қоса өзге тілдің элементтерін қайталайтын көшірме тілге айналды. Сондықтан тіліміздің субстанциялы қасиетін сақтай отырып, дәстүрлі сөзсаптам үлгілерін, нормаларын көрсетудің маңызы артты. Ертегілер өзгеріске ұшырамаған, халық арасында ауыздан ауызға тараған, ежелден бері келе жатқан фольклор жанрының бірі. Ертегілердің бала тілінің дамуы мен қиялының жетілуіне әсері ғалымдар тарапынан дәлелденіп келеді. Зерттеу жұмысының мақсаты ертегілер тіліндегі қазақтың дәстүрлі сөзсаптам үлгілерін анықтау. Зерттеу объектісі ретінде Ә. Диваев жинаған қазақ ертегілері алынды. Мақаланы жазу барысында лингвостилистикалық талдау жасалып, сөйлем құрылысы, күрделі фразалық тұтастықтың берілуі, мәтіннің ішкі/сыртқы байланысы, жүйесі қарастырылып, нәтижесінде ертегі мәтініндегі қазақтың сөзсаптамасына үлгі болатын өлшемшарттар анықталды. Зерттеу жұмысының ғылыми маңызы – қазақ тілінің дәстүрлі грамматикалық, этикалық, коммуникативтік нормасының анықталуы, практикалық маңызы – филология, лингвистика, журналистика мамандықтарының студенттеріне, қазақ тілін үйренушілерге қосымша ретінде ұсынылады.

Тірек сөздер: ертегілер, қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы, баланың тілі, тыңдаушы, ертегіші.

М. Серікқызы¹, О. Кабадайы²¹автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: marjanserikqyzy1@gmail.com²доктор философии (PhD), доцент, Университет Ахи Евран, Турция, г. Кыршехир, e-mail: kabadayiosman@yandex.com

ОБРАЗЦЫ ТРАДИЦИОННОГО РЕЧЕПРОИЗВОДСТВА В КАЗАХСКИХ СКАЗКАХ

Аннотация. С началом развития общества изменились и жизненные навыки человека. Такое изменение привело к изменению системы словарного запаса нашего языка, в результате чего он превратился в более сжатый, предназначенный только для обмена информацией, и, кроме того, повторяющий элементы другого языка. Поэтому стало важнее отражать традиционные модели и нормы словарного запаса, сохраняя при этом субстанциональное свойство нашего языка. Сказки – один из старейших фольклорных жанров, который не претерпел изменений, распространяясь среди населения из уст в уста. Их влияние на развитие языка и зрелость воображения детей доказывают учёные. Цель исследования – выявить традиционные казахские образцы словарного запаса на языке сказок. Объектом исследования были взяты казахские сказки, собранные А. Диваевым. При написании статьи был проведен лингвистический анализ, рассмотрено строение предложения, передача сложной фразовой целостности, внутренняя/внешняя связь, система текста, в результате чего были определены критерии, которые являются образцом казахского лексикона в тексте сказки. Научное значение исследовательской работы – определение традиционных грамматических, этических, коммуникативных норм казахского языка, практическое значение – предлагается в качестве дополнения студентам специальностей филология, лингвистика, журналистика, изучающим казахский язык.

Ключевые слова: сказки, традиционное казахское речеобразование, язык ребенка, слушатель, рассказчик.

Introduction

In 2020-2022, at the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics, a 27-month grant research work was carried out on the topic IRNAP08856640 “Pragmatics of traditional wording system models of the Kazakh language”. The goal was to determine the structure, system, norm and style of the traditional wording system of the Kazakh language from fairy tales and legends, with the idea of the project leader, Professor Q. Kuderinova. As a result, the meaning of the term “wording system”, which was introduced for the first time, was determined, and the prerequisites of traditional Kazakh vocabulary models were determined from fairy tales, the first journalistic articles, stories from the 20s-30s of the XX century. The article aims to determine the parameters of the traditional Kazakh wording system from Kazakh fairy tales guiding the results of the grant research work.

First, let's focus on the concept of “wording system”. “Wording system is a systematic word in which the verbal system of thought, the ethics of communication, the logic of language agree with each other, the beginning of a word and the end of a word are equal, the idea or opinion is appropriate, the problem can be determined, the whole aesthetics and expression of the text, the artistic” (Kuderinova, 2021: 16).

Nowadays the wording system of the Kazakh language has changed. As before, systematic speaking, influencing through words, and feeling the value of words have disappeared. If we consider that the people who lose their language will also lose it, the issue of language should be placed among the previous problems. We must pass on our language to the next generation, which is melodious, impressive, concise, and poignant. Scientists are saying that our language is losing these qualities and is turning into an artificial language that has adopted the structure, words, and norms of other languages. That is why, taking into account the features of the natural development of the language, it is important to define the traditional wording system and show its examples.

Fairy tales spread from mouth to mouth among the people, and since they appeared at an early age, their language tells about the life, traditions and way of life of the people who lived in that period, about the state of their language that has not changed in any way. Belinsky appreciated the fairy tale as “a mirror of the people's soul”.

“Fairy-tale discourse is a 'universal repository' of information encoded over centuries. This type of discourse represents the most in-depth depiction of an ethno-socioculturally conditioned worldview and national mentality, allowing for judgments about the speech-thinking strategies of the people as a collective linguistic entity that produces it.” We believe that in folk tales you can find Kazakh speech skills, the art of the wording system, which is disappearing from our language on this day.

The role of Kazakh grandmothers, mothers, growing up, fairy tales and legends played a great role in the development and formation of the child's language. They help the child master their native language, increase vocabulary, communicate, form the grammatical structure of his language, and develop creative thinking. It also educates the child to be able to listen, add imagination to his

imagination, be quick-witted, teach the good and disgust the bad.

In the old days, every visitor who came to the Kazakh village was asked to tell the fairy tales, legends, songs and epics that he knew. We believe that listening to a storyteller is the beginning of training and educating young people in the facets and secrets of the art of speech.

Materials and methods

To achieve the article's purpose, the analysis pursued multiple directions and employed various methods and techniques. Initially, a linguistic and stylistic analysis of Abubakir Divayev's fairy tales, collected from the Kazakh steppes, was conducted. "This is because Abubakir used a special method in collecting oral heritage: he made it a habit to listen to the same tale from several localities, from the mouths of several people, and aimed to determine the true folk version of that work" (Orazayeva, 2012: 43).

In order to determine the traditional wording system models, the features of sentences and phrases in the language of fairy tales, the construction of a complex phraseological unit, transmission, repetitions, stable structures, repetition of the story line, transmission of verbs, the rhythm of the text, and the rhyme of the text were considered and illustrated with examples.

Also, the scientific methodological basis of the article includes the works of Q. Kuderinova, who first addressed the issue of word combinations in Kazakh linguistics, as well as S. Qasqabasov and M. Gabdullin, who studied folk oral literature.

Throughout the writing process, we employed scientific methods such as generalization, description, exposition, comparison, and differentiation.

Literature review

The results of A. Baitursynov, R. Syzdyq, N. Uali, Q. Kuderinova, the above-mentioned Grant research project "Pragmatics of the traditional wording system of the Kazakh language" and the works of N. Amirzhanova, Y. Maralbek, M. Serikqyzy were considered. The object of the study was the fairy tales collected by A. Divayev, written in a form that retained the natural state of the language of fairy tales and did not fall into the modern style of word processing. Deputy director of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov Y. Maralbek (collection of texts, 2022: 4), who transcribed fairy tales from Arabic script to Cyril. The works of the researcher of Kazakh oral literature M. Gabdullin, M. Auezov, who studied the history of Kazakh literature, S. Qasqabasov, a researcher of the history of Kazakh folklore was also considered.

Results and discussions

"...a fairy tale is a story that expresses the attitude of a country to the world in ancient times, shows a certain trace of that attitude, then expresses the way of a certain country, tells a special example; buries evil, raises Good, tells a fictional wholesale story" (Auezov, 1957). A fairy tale is a visual text that is transmitted orally, spoken in black words. The role of a storyteller in heating up the beauty of a fairy tale is great. It depends on the skill of the storyteller to reach the listener in a sweet State, to sound beautiful, to motivate him to continue listening. "...Telling a story is not entertainment of the will, it requires great skill. The ability to tell fairy tales based on many different wonderful stories without breaking the lines, to connect each story without breaking, to tell interesting stories, to give each of the heroes of fairy tales appropriate characteristics, to create their image, to find a word, language according to the actions of each of them requires a lot of art and skill from the storyteller. Therefore, whether a fairy tale is attractive or not depends on its narrator" (Gabdullin, 2013: 139)

"If we look at the examples of countries that have scientifically studied fairy tales, the biggest condition is to record the fairy tale in its original state, without altering or changing it with the words of each narrator. Then we will not see the language art and expression of a poet who sings individual poems, but we will see a richer stock of stories told by the majority of the people" (Auezov, 1957: 13). That is, the language of fairy tales is not the words of an individual author, but reflects the language of the people at that time, as well as problems, traditions and professions. M. Auezov notes in his work that "even if we consider each great storyteller himself, in addition to the mixture of words that he adds from his own soul, there are many language and patterns that have been passed from mouth to mouth since ancient times and have been uniformly spoken and sorted" (Auezov, 1957: 15). In fact, fairy tales originated in the people, spread from mouth to mouth among the people, and are a precious heritage that

has been passed down from generation to generation, so examples of traditional Kazakh wording systems are often found in the language of fairy tales.

A. Baitursynuly: “When you ask how much is the value of a fairy tale, the answer will be given as needed. Necessary places of the fairy tale:

1. The forgotten words of the people will be found in fairy tales. If so, a fairy tale is a linguistic necessity.

2. In the absence of children's literature, there is a great obstacle to the education of the child's spirit and imagination. The child is taught to imagine and speak.

3. What is necessary for the data giver in terms of intelligence, manners of the past” (Baitursynuly, 2013: 257), first of all, it shows the impact on the development of the child's language.

The language structure and lexical nature of the fairy tale are simple, colloquial, so it does not cause any problems for ordinary people to accept.

Most Kazakh fairy tales have a similar plot, structure, beginning and ending. All fairy tales begin *in the old days, when the religion is Muslim; there is a fairy tale; early-early times, when the goat's fur is gray, when the pheasant's fur is red, and the tail is long*. In this way, the storyteller captivates the child with the upcoming fairy tale and leads him to the world of fantasy. Kazakh fairy tales begin with phrases: “Once Upon a time there was a rich man”, “Once upon a time there was a Khan”, “Once Upon a time there was an old woman and an old man”. Or it comes with a common, unusual, poetic beginning, such as “there is a fairy tale”. Sometimes the words “Once Upon a time there were three brothers” also begin at the beginning of the fairy tale. Thus, the usual words that are constantly told before the fairy tale open the way to the story, explain the order. It is not a different story, but a fairy tale, which, in addition to other words, has its own distinctive feature and expression. Let the listener understand and hear it, adapt to the specifics of the story” (History of Kazakh literature, 1948). In other words, before entering a fairy tale, the storyteller first prepares his audience, explaining that a long and interesting story (often told in a monolingual way) which differs from the previous story is beginning and that it can lead to a fantasy world.

And all the fairy tales end with the words “*so he achieved his goal*”, “*he joined his beloved and lived a long life*”, “*he had children with a beautiful wife, he passed the world without dreams*”, “*his cattle were raised, his soul was revived, there was a big family*”, “*evil was won by kindness, evil was won by good*”. This will allow the child to admire the hero, imitate his actions and words, and only now the imagination will become a legacy, a direction that will be given to the child, who is learning the world.

“The genre of fairy tales is a developed, artistic form of legendary prose, that is, artistic prose. Its purpose is not only to instruct the listener, but also to give aesthetic pleasure. In other words, the function of the fairy tale genre is broad, it plays both an educational and artistic and aesthetic role. The entire genre features of the fairy tale follow from these two functions. Therefore, the main goal of fairy-tale prose is to make the plot as spectacular, beautiful and detailed as possible” (Qasqabasov, 1984: 185). The conclusion is that not only the plot of the fairy tale should be interesting, the language should also be lush and artistic.

“The traditional Kazakh wording system was distinguished by its brevity, versification, the ability to convey a lot of meaning in a small word, the ability to drop extra endings, phrases, and sometimes even sentences, if the meaning is clear” (Baissydyk, 2023: 220). It was also noted that in the Kazakh word, there is often an alternation of types of sentences, the use of rhymed rhythmic sentences. Speaking to the attention of the listener, expressing the word not directly, speaking in a pleasant Brown voice, making himself smaller than the listener, all this made the traditional Kazakh speech rational, mobile and beautiful.

Each person lines the word differently. One can say the key word and say the reason that led to it, its consequences. Now one of them will say the reason, show the consequences and leave the summary to the end. And almost all fairy tales first describe the birth of one character, his growth, struggle with difficulties, the path to the goal in a gradation ascending order. This contributes to the fact that the picture that is drawn in the child's mind falls in order. “What is unsystematic is difficult to keep in memory. If language did not have a system, if they were in a state of unrelated, disorganized,

disorganized, fragmented elements, then language would not be preserved in the human mind, it would not be suitable for serving as a means of communication, a means of exchange of views" (Akhanov, 1993), says K. Akhanov. That is, when speaking, it is necessary that the sentence has a logical connection with the previous and subsequent sentence, the previous paragraph with the subsequent one. Only then will we be considered intelligible speech, and the main condition for communication is that the listener understands the speech of the speaker. If there is no mutual system between his sentences, the Kazakh reproaches this as "the blessing of his word fled", "we did not understand what he said" We know that the structure of a fairy tale is a pattern that reflects the correct structure inherent in our language.

In the text of the fairy tale, "when you speak your opinion, you can develop it if the power of the last word is greater than the previous word. ... speech makers also use this natural law of speech and strengthen their speech at the right place" (Baitursynuly, 1926: 48). In the fairy tale "Altyn Saqa", a boy who pulls the leash, shakes the cart first gets a scabby foal, when he horses the foal, the scabies heals, when he puts a cloth on it, he becomes a horse, when he puts a man on it, he becomes a bigger horse, and when he pulls a village, he becomes a much bigger horse. When you ride on it, it becomes the biggest and fastest horse. The increasing and increasing emphasis power from the previous word to the last word, from the previous thought to the last word, from the default phenomenon to the second phenomenon helps to select single sentences with a similar system, sharp and impressive expression of thoughts and the expansion of the semantic field.

In fairy tales, a storyline is told through the work of two people of different characteristics, two different animals, making the same story, comparing opposite phenomena (good/evil, mercy/evil, rich/poor). Then the case of one is clearly reflected in the influence of the other. This is also a common phenomenon in our language. This is explained by A. Baitursynuly: "when two things are simultaneously or opposite, the difference between them becomes more noticeable" (Baitursynuly, 1926: 46).

In the text of a fairy tale, there are structures that move from one fairy tale to another, in the form of a whole system of sentences, and in the form of phrases. For example, "*thirty days of play, forty days of feasting*", "*a long time ago, there was a rich man, he was in need of a child*", "*pulling the leash, shaking the cart*", "*no horse to ride, no clothes to wear, no food to eat*", "*day after day, month after month, year after year*", "*his neck was like a honeysuckle, his lice was like a sparrow*", "*the only left is as less as tenge from an iron boot, as a needle from an iron stick*", "*he grew not every month, but every day, he smiled in six days, he walked in sixty days, he became a giant in six years*". Dozens or even hundreds of such phrases can be cited. These structures, found in almost all fairy tales, can be easily memorized in the child's language and mind. These structures give an aesthetic relief to the simple text of the fairy tale.

Although the text of the fairy tale is simple, there are also elements that give aesthetic art and are created in a dream, and such elements are like the sauce of a fairy tale. In the middle of a fairy tale that is told in simple sentences, such words as a poem can be met, which gives aesthetic pleasure to the mind of the listener, and then it goes back to simple language.

Another feature is the repetition of the story line. Here, too, it corresponds to the traditional practice of speaking the Kazakh language. Because semantic repetitions, repetition of the previous sentence at the beginning of the next sentence do not bore the listener. It does not interrupt the thought. At the same time, it further develops the story and makes the audience more interested. *For example, when an old woman pulls out one of her teeth and shoots, she pulls off one of the legs of the foal. Foal runs away on three legs and does not stop. When the old woman pulls out another tooth and throws it away, she pulls out another leg of the foal. Foal hits both legs and does not stop. When the old woman pulls out another tooth and shoots it, she pulls out another leg of the foal. The foal gives up.* (from the fairy tale "Golden Saqa").

Fearing the wolf, the calf came to Bekbolat and said: "Try to save me from this wolf! I will help you when you are in trouble. Take a fiber from my fur. If you burn it in a difficulty, I will come"

After that, a big bird is chasing two samruks. Samruks saw the boy coming near him and said: "Save him from this enemy! We can also be helpful for you. Pluck two feathers from both of us. If you

burn our feathers in difficulty, we will come”, they say.

A fox was being chased by an eagle, the fox came to Bekbolat and said: “Don't worry, uncle, save me from this enemy! I will also help you, pull out one of my whiskers. If you burn it, I will be ready there”. (from the fairy tale “Bekbolat”).

Here the author intensifies the story, repeating it in one line, without interrupting the chain of events. In this way, it stimulates the audience and gives them the opportunity to listen tirelessly.

The repetition of not only the storyline, but also the words within the sentence was often encountered. Phrases such as *in ancient times, when the tail was short, whether black or white; six days and six nights pass; there was a rich, he had lots of cattle, he was in need of a child, then he had a child; the A foal runs away, when it sees an old woman chasing; one was soaked in gold water, one was soaked in silver water; there the dog died, the wolf died; day after day, month after month, year after year; no horse to ride, no clothes to wear, no food to eat* also give aesthetic beauty to the text of the fairy tale. These also aim to make the pronunciation of a thought melodic, rhythmic, and to make it pleasing to the eye and ear. That is, the word and melody are combined and serve to convey the idea to the listener in an impressive way.

Almost all the verbs in the fairy tale are given in the form of the past tense and by combining the past tense + the Kazakh auxiliary verb “turns out to be”. It is not surprising that this type of verb often appears in fairy tales, as the past tense shows that the speaker has not fully grasped the event, and expresses the meaning without evidence. And the sentences are often connected through the conditional mood. General conditional compound sentences are often found in our language. They are especially exposed in colloquial speech, in the words of characters in works of fiction, in the narratives of individual authors. But it is known that a verb in the conditional mood is not always used in a conditional sense. Sometimes it is a period, sometimes it is a wish.

Another thing we noticed in fairy tales is that the verb at the beginning of the fairy tale begins with + -ыпты, -іпті, and throughout the fairy tale it continues. And if the verb begins in the form of the Kazakh auxiliary verb + “turns out to be”, it will be in this sequence until the end. For example, in the fairy tale “Shyqbermes Shygaibai”:

In ancient times, there was a rich man named Shyqbermes Shygaibai. He doesn't care about anyone who goes to his house, whether he is black or white. In the time of Shygaibai, there was a trickster named Aldar Kose. Hey, no matter how cunning your predecessors are, they cannot deceive Shyqbermes Shygaibai, people say. This word reaches Aldar. Aldar also hears the name of Shyqbermes Shygaibai.

...“That's what Aldar's game will be like,” he said. That is, the text is built on a certain rhythm.

In the text of the fairy tale, the phenomenon of alternating the types of sentences inherent in the traditional speech skills of our language was also often encountered. “A simple sentence, a bare sentence, a floodplain sentence, a complete, incomplete sentence, a type of compound were used in a certain order. A few simple sentences don't go hand in hand. Concurrent interrupts the flow of thought, and the abundance of a complex sentence makes it heavy, tiring for the reader's perception. The high readability of the text is due to the predominance of short sentences” (Kuderinova, 2021: 15), says Professor Q. Kuderinova. And in the text of the fairy tale, short sentences were often encountered, and they alternated with complex ones.

In fiction, linguistic personalities encountered a motivational deviation from the norms of the literary language for a certain stylistic purpose, while in the language of the text of the fairy tale there were no such deviations. The standard of habitual use of grammatical persons and techniques in the language is built unchanged. The order of words in their sentences is constant: the narrator is at the very end of the sentence, at the beginning or in the middle of the initial sentence, the determinant, the finisher, the complement precedes the words they relate to, there is a semantic connection between them.

In modern Kazakh society, “the use of various emoticons in correspondence with each other, the use of ready-made templates, sending ready-made videos, lack of time, the constant influx of information, the rapid development of society reduce the ability of a person to think and lead to a sharp, short, hoarse language” (Kabadayı, Sadykova, 2022: 57). And telling stories, listening to fairy tales will

greatly contribute to the development of the child's language, improving his imagination, giving him educational and aesthetic pleasure.

Conclusion

In conclusion, fairy tales influence children's upbringing and language development in accordance with traditional norms. The simplicity of fairy-tale language enables children to grasp fundamental information freely, conveying it in a systematic and gradual manner, while stimulating their imagination and fantasy.

As a result of the research work, the following structures were shown, which serve as an example for the traditional Kazakh wording system in the language of fairy tales:

- it is possible to introduce the character and explain the details of the story in a simple language without high-pitched expressions;
- the word spoken in order of systematic, gradational growth helps to create a picture in the mind of a person in order;
- the story line, sentences, phrases, repetition of words adds an aesthetic texture to the text, affects the retention of thoughts;
- melodious structures, combining words and music, are used to convey words to the listener in an effective way. It is intended to make the pronunciation of words melodious and rhythmic, to make it pleasing to the heart and ears;
- the text based on a specific rhythm is easier to listen to;
- the alternating use of sentence types typical of the traditional speech exercise of our language leads to listening without distracting and boring the listener;

As you can see, the fairy tale not only instills kindness and good qualities in the young generation, but also helps them to understand the layers of sweet expressions and logical phrases, regular words and phrases in our native language.

References

- Ahanov K. (1993) Til bilimining negizderi. – Almaty: Sanat, 1993. – 496 b. [Akhanov K. (1993) Foundations of Linguistics. – Almaty: Sanat, 1993. – 496 p.] (in Kazakh)
- Auezov M.O. (1957) Qazaq ertegileri. 1 tom / M.O. Auezov, E.S. Ismailov. – Almaty: Qazaqtyng memlekettik korkem adabiet baspasy, 1957. – 682 b. [Auezov M.O. (1957) Kazakh tales. Volume 1 / M.O. Auezov, E.S. Ismailov. – Almaty: Kazakh State Art Literary Publishing House, 1957. – 682 p.] (in Kazakh)
- Baitursynuly A. (1926) Adabiet tanytyqysh. – Tashkent: Kazmembas, 1926. – 282 b. [Baitursynuly A. (1926) Literary exponent. – Tashkent: Kazmembas, 1926. – 282 p.] (in Kazakh)
- Matinder jinagy (dasturli sozsaptam ulgileri) (2022) – Almaty: El-shezhire, 2022. – 320 b. [Collection of texts (traditional wording system samples) (2022) – Almaty: El-shezhire, 2022. – 320 p.] (in Kazakh)
- Gabdullin M. (2013) Qazaq halqynyng auyz adabietii: oqu quraly. – Almaty: Rauan, 2013. – 456 b. [Gabdullin M. (2013) Oral literature of the Kazakh people: textbook. – Almaty: Rauan, 2013. – 456 p.] (in Kazakh)
- Qazaq adabietining tarihy (1948). – Fol'klor. – Almaty: Qazaq SSR Gylym Akademijasynyng baspasy, 1948. – 1 tom. [History of Kazakh literature (1948) – 1 volume. – Folklore. – Almaty: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1948] (in Kazakh)
- Kabadayi O., Sadykova M.S. (2022) Qazirgi jane dasturli qazaq sozsaptamy: salystyrmaly taldau (leksika-frazeologijalyq dengej bojynsha). – Tiltanyam. – No.3(87), 2022. – B. 52-59 [Kabadayi O., Sadykova M.S. (2022) Modern and traditional Kazakh vocabulary: a comparative analysis (on the lexical-phraseological level. – Tiltanyam. – No.3(87), 2022. – P. 52-59.] (in Kazakh)
- Qasqabasov S. (1984) Qazaqtyng halyq prozasy. – Almaty: Gylym, 1984. – 272 b. [Qasqabasov S. (1984) Kazakh folk prose. – Almaty: Gylym, 1984. – 272 p.] (in Kazakh)
- Baissydyk I., Kuderinova K., Shakhanova R., Rizakhojayeva G., Zhylytyrova Zh. (2023) Lexical aspect in language and culture communication. – Xlinguae. – 2023. – Vol. 16, No. 1. – P. 220. (in English)
- Kuderinova K.B. (2022) Qazaq tilining dasturli sozsaptamy. – N. Gumil'ov habarshysy. – №1(138). – 2022. [Kuderinova K.B. (2022) Traditional wording system of the Kazakh language. – N. Gumilev Bulletin. – No.1(138). – 2022.] (in Kazakh)
- Orazbaeva F.K. (2012) Abubakir Divaev – folklorist – Almaty: Bilim, 2012. – 192 b. [Orazbayeva F.K. (2012) Abubakir Divayev is a folklorist. – Almaty: Bilim, 2012. – 192 p.] (in Kazakh)

Әдебиеттер

Аханов К. (1993) Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б.

Әуезов М.О. (1957) Қазақ ертегілері. 1 том / М.О.Әуезов, Е.С.Ысмайылов. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1957. – 682 б.

Байсыдық И., Кудеринова К., Шаханова Р., Ризахожаева Г., Жылтырова Ж. (2023) Lexical aspect in language and culture communication // XLinguae, – 2023. Vol.16, No.1. – P. 220.

Байтұрсынұлы А. (1926) Әдебиет танытқыш. – Ташкент: Қазмембас, 1926. – 282 б.

Ғабдуллин М. (2013) Қазақ халқының ауыз әдебиеті: оқу құралы. – Алматы: Рауан, 2013. – 456 б.

Кудеринова К.Б. (2022) Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы. – Н. Гумилев хабаршысы. – №1 (138). – 2022.

Қабадайы О., Садықова М.С. (2022) Қазіргі және дәстүрлі қазақ сөзсаптамасы: салыстырмалы талдау (лексика-фразеологиялық деңгей бойынша). – Тілтаным. – №3(87). – 2022. – 52-59-бб.

Қазақ әдебиетінің тарихы (1948). – Фольклор. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы, 1948. – 1 том.

Қасқабасов С. (1984) Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.

Мәгіндер жинағы (дәстүрлі сөзсаптам үлгілері) (2022). – Алматы: Ел-шежіре, 2022. – 320 б.

Оразбаева Ф.К. (2012) Әбубәкір Диваев – фольклорист. – Алматы: Білім, 2012. – 192 б.

The article has been received: 05.02.2024

Мақала

FTAMP 16.41.25

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-133-139>**А.А. Қайрат¹**, **Ш.Д. Бүркітбаева²**¹автор-корреспондент, магистр, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kairatasau@gmail.com²философия докторы (PhD), Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

КӨНЕ ҰЙҒЫР ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚОС СӨЗДЕР

Аңдатпа. Мақалада көне ұйғыр тіліндегі қос сөздер қазіргі қазақ тіліндегі қос сөздермен салыстырылып қарастырылды. Көне ұйғыр тілі басқа түркі тілдері сияқты көне түркі тілінің тармақтарының бірі. Мақаланы жазудағы мақсат елімізде енді зерттеле бастаған ескі ұйғыр тіліндегі элементтердің қазіргі қазақ тілінде қаншалықты кездесетінін, сақталғанын салыстыра қарастырып, зерттеу. Еліміздің зерттеушілерімен қатар көне ұйғыр тілін зерттеуші шетелдік ғалымдардың да еңбектері қарастырылды. Мақаланы жазу барысында VIII ғасырдың соңы мен XIV ғасырға дейінгі уақыт аралығында көне ұйғыр тіліндегі мәтіндердің ішіндегі қос сөздердің қолданысы зерттеліп, олардың қазіргі қазақ тілінде қаншалықты кездесетіндігі ашып көрсетілді. Көне ұйғыр тіліндегі мәтіндерден алынған сөйлемдер, қазіргі қазақ тілімен салыстырылып, қазіргі қазақ тілі грамматикасы тұрғысынан талданды. Соның нәтижесінде қазіргі қазақ тіліндегі қос сөздердің сол бастапқы, тарихи мағынасын жоғалтпай, фонетикалық жағынан біраз өзгерістерге ұшырағаны болмаса айтарлықтай өзгермегені анықталды. Бұл біздің қызығушылығымызды тудырып, оларды салыстырмалы түрде қарастыруды жөн көрдік. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығы жоғары. Алынған нәтижелерді қазақ тілі тарихы және түркітану пәндеріне зерттеу материалы ретінде пайдалануға болады. Сонымен қатар зерттеу барысында қазіргі қазақ тілінің көне түркі тілдерінен өте көп мөлшерде тілдік элементтерді бойына сіңіргенін және олардың әлі де қолданыста жүргенін анықтадық.

Тірек сөздер: қазақ тілі, көне ұйғыр тілі, түркі тілдері, қос сөздер, түркітану.

А.А. Қайрат¹, **Ш.Д. Бүркітбаева²**¹автор-корреспондент, магистр, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kairatasau@gmail.com²доктор философии (PhD), Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

ПАРНЫЕ СЛОВА В ДРЕВНЕУЙГУРСКОМ И СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье парные слова древнеуйгурского языка сравниваются с современными казахскими парными словами. Древнеуйгурский язык – одна из ветвей древнетюркского языка, как и другие тюркские языки. Цель написания статьи – сравнить и изучить, насколько элементы древнеуйгурского языка, которые сейчас изучаются в нашей стране, встречаются и сохраняются в современном казахском языке. Наряду с отечественными исследователями были рассмотрены труды зарубежных ученых-исследователей древнеуйгурского языка.

В ходе написания статьи было изучено употребление парных слов в древних уйгурских текстах конца VIII-XIV веков, выявлено, в какой степени они встречаются в современном казахском языке. Предложения, взятые из древних уйгурских языковых текстов, сравнивались с современным казахским языком и анализировались с точки зрения грамматики современного казахского языка. В результате было установлено, что парные слова в современном казахском языке не утратили своего первоначального, исторического значения, а претерпели некоторые фонетические изменения, но существенно не изменились. Это пробудило интерес, в ходе которого положено сравнение. Работа имеет большое научное и практическое значение. Полученные результаты могут быть использованы как исследовательский материал по истории казахского языка и тюркологии. Кроме того, в ходе исследования мы обнаружили, что современный казахский язык впитал в себя огромное количество языковых элементов из древнетюркских языков, и они до сих пор используются.

Ключевые слова: казахский язык, древнеуйгурский язык, тюркские языки, парные слова, тюркология.

A. Kairat¹, **Sh. Burkitbayeva²**¹Corresponding author, Master, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kairatasau@gmail.com²Doctor of Philosophy (PhD), Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

PAIRED WORDS IN ANCIENT UYGHUR AND MODERN KAZAKH LANGUAGES

Abstract. In the article, paired words of the ancient Uighur language are compared with modern Kazakh paired words. The ancient Uighur language is one of the branches of the ancient Turkic language, like other Turkic languages. The purpose of this article is to compare and study to what extent the elements of the ancient Uighur language, which are currently being studied in our country, are found and preserved in the modern Kazakh language. Along with the researchers of the country, the works of foreign scientists-researchers of the ancient Uighur language were considered. During the writing of the article, the use of paired words in ancient Uighur texts of the late VIII-XIV centuries was studied, and it was revealed to what extent they are found in the modern Kazakh language. Sentences taken from ancient Uighur language texts were compared with the modern Kazakh language and analyzed from the point of view of the grammar of the modern Kazakh language. As a result, it was found that paired words in the modern Kazakh language have not lost their original, historical meaning, but have undergone some phonetic changes, but have not changed significantly. This interested us, and we decided to compare them. The work is of great scientific and practical importance. The results obtained can be used as a research material on the history of the Kazakh language and Turkology. In addition, during the research, we found that the modern Kazakh language has absorbed a huge number of linguistic elements from the ancient Turkic languages, and they are still used.

Keywords: Kazakh language, ancient Uyghur language, Turkic languages, paired words, Turkology.

Кіріспе

Түркі тілдерде танымал күрделі сөздердің бір түрі қос сөздер. Яғни екі сөздің қосарланып айтылуынан жасалған күрделі сөздер. Қос сөздердің тілімізде алатын орны аса үлкен. Қос сөздер негізінен, екі сөзді қосақтау, бір сөзді қайталау арқылы я оның бір буынын қабаттастыру арқылы жасалады. А. Байтұрсынұлы өз еңбегінде: «Қос сөз дегеніміз қосарынан айтылатын бір өңкей есімді сөздер. Қос сөз екі түрлі болады, біреуі нәрсенің көбін қамти атайды. Екіншілері нәрселерді айыра атайды. Алдыңғысы-жалпылағыш қос сөз, соңғысы жалқылағыш қос сөз» (Байтұрсынұлы, 2013) деп анықтама берсе, Қ. Жұбанов бұл сөздерді «қосар сөздер» деп, түбір сөзден туынды сөз жасаудың жалғыз амалы түбірге қосымша жалғау ғана емес, түбір сөздің я туынды сөздің өзді-өзін қосақтап та сөзге үстеме мағына беруге болатынын оны қосарынан айтылатын қосар сөздер, деп бес түрге бөледі (Жұбанов, 2010). Кейін І. Кеңесбаев «Қос сөз бірімен-бірі жымдасып, бірінен-бірін ажыратуға болмайтын арнаулы сөз тобы. Ол өзінің алғашқы, не соңғы компонентімен қатар тұрса ғана қос сөз болады» (Кеңесбаев, 1950) десе де кейбір тұста қос сөздердің «қос сөз» болып танылмауына «дефистің» болмау әсерін бір түрлі құбылысқа балайды. Тіл білімі ғалымдарының қос сөздерге деген көзқарасы әр түрлі болуымен қатар, ортақ заңдылықтарын сөйлемдегі қызметіне байланысты бір арнаға түйістіреді десек болады.

Көне ұйғыр жазулы жәдігерлердің зерттелу барысы әлемде Германия, Түркия секілді елдерінде қарқынды жүріп жатқанын байқауға болады. Бұған мысал ретінде ғаламтор желісіндегі жарияланымдар мен шығарылымдарды айтсақ болады.

Қос сөздер түркі тілдерінің бір ерекшелігі десек болғандай. Түрік тілінде «ikilemeler», ағылшын тілінде «paired words», орыс тілінде «парные слова» деп аталатын бұл терминнің, барлық тілдегі жұмсалу аясы мен қызметі бірдей. Тек әр тілдің өзіне тән ерекшеліктеріне байланысты кішігірім өзгешеліктер болуы әбден мүмкін. Мысалы, түрік тілінде «ikilemeler»-ден басқа, «üçlemeler» деген термин де кездеседі.

Қос сөздердің пайда болып қолданылуы көне түркі дәуірінен бастау алады. Қос сөздер көне ұйғыр тілінде белсенді түрде қолданылған. Олай болуының себебі, бұл дәуірде алдыңғы буыннан қалған тілдік өзгешеліктер мен аударма әдебиетінің жақсы дамуы. Айта кетерлік мәселе қазіргі қазақ тілінде белсенді түрде қолданып жүрген қос сөздеріміздің бастауы сол көне ұйғыр кезеңінен бастау алады. Бұлай деуіміздің себебі қайталау және қосарлау арқылы жасалған, ортақ мағына беретін сөз тіркестері тілімізде баршылық десек болады. Бүгінгі таңда қазіргі қазақ тілі мен көне ұйғыр тілінің айырмашылығы біреуінің тірі, екіншісінің өлі тілдер қатарына жатуы болып табылады. Сондықтан да зерттеу барысында көне ұйғыр жазба ескерткіштері пайдаланылды. Сәйкесінше қазақша берілген үлгілер әдеби шығармалар мен түсіндірме сөздіктерден келтірілді. Мақаланы жазу барысында көне ұйғыр тілінен алынған сөздердің қазіргі қазақ тілінде көп қолданылып жүргенін байқадық. Алайда бұрынғы кезеңдер мен қазіргі заман арасында көп ғасырлар өтіп, тіркестер тарихи өзгерістерге түскенін де ескергеніміз абзал.

Материал және әдістер

Мақалада жинақтау және талдау әдісі арқылы мәселенің зерттелу деңгейі анықталып, тақырыптың өзектілігі анықталды. Туыстас тілдердің тілдік материалдарын салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы зерттеу екі тілдегі қос сөздердің ортақ сипаттары мен ерекшеліктерін байқауға мүмкіндік берді. Салыстыру барысында қос сөздердің ұқсастықтарына баса назар аударылды. Сондай-ақ қазақ және көне ұйғыр тіліндегі қос сөздердің этнолингвистикалық, лингводерекнамалық және мәтінтанулық талдауы екі тіл арасындағы байланысты аңғаруға негіз болды.

Зерттеу материалы ретінде қазіргі қазақ және көне ұйғыр тілдеріндегі шығармалардан сұрыпталып алынған материалдар, тақырып аясында зерттеу жүргізген авторлардың еңбектерінен жиналған үлгілер сараланып алынды.

Әдебиетке шолу

Түркі тілдеріндегі қос сөздердің зерттелуі сонау XIX ғасырда И.Н. Ильминский, К. Фой, И. Гигон, А. Казембектің қызығушылығын тудырған. Аталған тұлғалардың зерттеулеріне кейін басқа да түркітанушылар: Н.К. Дмитриев (Парные словосочетания в башкирском языке, 1930), И.А. Баскаков (Ногайский язык и его диалекты, 1940), Е.У. Убрятова (Парные слова в якутском языке, 1940), Б. Орузбаева (Некоторые заметки о парных словах, 1957), М. Абдурахманов (Парные слова в тюркских языках, 1975) атсалысты.

Қазақ тіліндегі қос сөздердің морфологиясына қатысты мәселелер А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, А. Ысқақовтың ғылыми еңбектерінде көрініс тапты. Қазақ тілі білімін зерттеуші І. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаев «Қазіргі қазақ тілі» атты еңбегінде: «Қалыптанған тиянақты фразеологиялық топқа жататын сөздердің бір саласы қос сөздер болады» десе, ал профессор А. Ысқақов болса: «сөзді қайталап қолданудан лексикалық түсінігі өзгермейді, демек жаңа сөз тумайды, тек грамматикаланады» – деп пікір білдіреді. Профессор К. Аханов «Грамматика теориясының негіздері» атты еңбегінде қос сөздердің үстеме буынды түрлерінен басқалары күрделі сөздер деген пікір айтады. Қос сөздер мәселесі қазірге дейін тіл ғылымында зерттеушілер тарапынан зерттеліп, зерделеніп келе жатқан күрделі тақырып. Бұған мысал ретінде 1991 жылы шыққан Ә. Нұрмағамбетовтың «Қос сөздердің құпиясы» еңбегін атасак болады.

Жалпы түркі тілдерінен бөліп алып көне ұйғыр тіліндегі қос сөздерді ең алғаш түрік ғалымдары: С. Чағатай (1942), М. Өлмес (1998), С. Шен (2002), Х. Айдемир (2007); неміс ғалымдары: У. Шиллинг (2000), Мюллер (2004) т. б. ғалымдар зерттеп, өз еңбектерін жарыққа шығарған. Ең алғаш көне ұйғыр тіліндегі қос сөздерді зерттеген Саадет Чағатай «Yıllık Araştırmalar Dergisi» журналында «Uygurca'da Hendiadyoinler» (Ұйғыр тіліндегі қос сөздер) деген атаумен мақала жариялады. Мақалада 250-ге жуық көне ұйғыр тіліндегі қос сөздер қарастырылды. Кейін басқа да зерттеушілер бұл мәселеге назар аударып, қос сөздер қоры ұлғаюда десек те болады. Ғалымдар көбінесе қос сөздердің қалай жасалғанын, мәтін жолдарында қаншалықты жиі кездесетінін, басқа да сыңар сөздердің басқа сөздермен қалай тіркескенін немесе қандай жағдайда жалғыз кездесетініне қатысты мән-мағынасын ашып отырған.

Қазақстанда да көне ұйғыр тілін зерттеген ғалымдар бар, олар: Ғ. Айдаров, С. Аманжолов, Ә. Қайдар сияқты түркітанушы ғалымдар. Ғ. Айдаровтың «Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі» қазіргі түркітану ғылымында өзіндік маңызы бар еңбек болып табылады.

Мақаланы жазу барысында негізгі әдебиет ретінде төмендегі сөздіктер де қолданылды: «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (он бес томдық); Б.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак (1969) «Древнетюркский словарь»; Clauson Sir G. (1972) «An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish»; Klaus Röhrborn «Uigurisches Wörterbuch (Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien)».

Нәтижелер және талқылау

Түркі тілдерінің бірі болып табылатын қазіргі қазақ тілінде сақталып қалған көне түркілік сөздердің саны өте көп. Уақыт өте келе ел арасында қос сөздерді қолдана отырып сөз саптау мәнері әлі де бар. Екі тілдегі кейбір қос сөздер фонетикалық және лексикалық жағынан бірдей қолданыста жұмсалғандығы салыстыру барысында аңғарылды. Олар талданып мысалдармен

берілді. Көне ұйғыр кезеңінен бастап қолданылған қос сөздерде кездескен кейбір өзгерістер, яғни көне ұйғыр тіліндегі бірнеше қос сөздің қазіргі қазақ тілінде қолданылып, екінші сөздерінің қатты өзгеріске ұшырамағанын көрсетіп, түсіндіруге тырыстық.

Үшінші түркі қағандығының тілі болған көне ұйғыр тілін зерттеуге қатысты Қазақстандық түркітану қоғамы әлі де артта қалып жатқан сияқты. Бұл кемшілікті аз да болсын толықтыру мақсатында көне ұйғыр тілі мен қазіргі қазақ тіліндегі қос сөздерді өзара салыстырдық. Осылайша дыбысталуы, жазылуы, білдіретін мағынасы бірдей кейбір қос сөздер жинақталып, көне ұйғыр тіліндегі мәтіндерден алынған мысалдар мен қазақ тіліндегі мәтіндерден алынған мысалдар келтірілді. Қазақ тіліндегі кейбір қос сөздердің сыңар сөзінің және екі сөздің де біраз өзгеріске ұшырағандығы байқалады. Мысалға «ақсақ-шолақ – мүгедек (топал, қолсыз)»; қазақшада әдетте «ақсақ-тоқсақ» болып қолданылады, қос сөздегі екінші сөз «тоқсақ» белгілі бір толыққанды мағына бермейді немесе мағынасы көмескіленген сөз. Бірақ «ақсақ-шолақ» сөзі де қазақшада қолданылады. Сондай-ақ «шолақ» сөзі дәл көне ұйғыр тіліндегідей «қолсыз, қолы қысқа» деген мағынаны білдіреді. Қазақшада «ақсақ шолақ» сөздері бөлек қолданылады. Бұл екі сөздің де бөлек мағынасы бар, дербес сөздер деп айта аламыз. «Kurt қоғуз» қос сөзі де соған ұқсас тіркес. Қазақшада «кұрт-қоңыз» десек те түсінікті. Тіпті кейбір аймақтарда дәл осы формада қолданылады. Алайда қазақ әдеби тілінде «кұрт-құмырсқа» деп қолданатынымыз белгілі. Көне ұйғыр тіліндегі «оғғи-каракқи» тіркесі, қазақшадағы «ұры қарақшы, ұры-қары» тіркестеріне сәйкес келеді. Дегенмен қазақ әдеби тілінде «ұры-қары» тіркесінің жиі қолданылатынын көруге болады. Әрі қарай көне ұйғыр тіліндегі қос сөздер мен қазақ тіліндегі қос сөздерді өзара салыстырып мысалдармен көрсететін боламыз.

Сурет 1 – “Daśakarmarathāvadānamālā” шығармасының «Үшінші күнә» бөлімінен үзінді (Германиядағы сканерленген каталогтан алынды. Каталог нөмірі: U 1071 (алды, арты))

Ақтарып-төңкеріп. Көне ұйғыр тілінде *aqtaru toñtaru*. *Араластыру, астаң-кестеңін шығару.* Клаус Рёрборнның «Uigurisches Wörterbuch» сөздігінде: *öz biligsiz bilgä [kü]čintä bu muntaу emgäk içintä aytaru toñtaru teğzinürlär.* Жоғарыдағы мәтіннің аудармасы: «надандықтарының күшімен бұл осылай азап шегіп *дөңбекшіп* тұрады» (Рёрборн, 1977: 75). Қазіргі қазақ тілінде ақтару-төңкеру деген қос сөз көркем әдеби стильде қолданылады. Мәселен: *Менің қағаздарымның арасын ақтарып-төңкерістірді* (Нұршайықов, 2009: 38). Демек, көне ұйғыр тіліндегі қос сөздермен қазіргі қазақ тіліндегі қос сөздердің қолданысы мен мағынасында ешқандай айырмашылық жоқ. Бұдан көк түріктер кезеңінде, дәлірек айтсақ VI ғасырда ортақ түркі лексиканың болғандығын аңғаруға болады.

Ағызып-тамызу. Көне ұйғыр тілінде: *aq tökul* – ағу төгілу, ағып-таму: *etözi alqu qan jiriñ aqar tökülür;* «бүкіл денесінен қан мен ірің ағып төгіліп тұр еді» (Рёрборн, 1977: 78). Мұндай қос сөз қазақ тілінде де ағып төгіліп емес, ағызып-тамызып немесе ағып-тамып секілді тіркесте кездеседі. Мысалы: *Біршек шала сарып, бұтына ағызып-тамыза жөнелді, тумысында зәресі ұшып қатты үрейленгені* (Жүнісов, 2002: 74).

Ақырын-ақырын. Көне ұйғыр тілінде *aquru aquru: ündürüp akuru akuru barşka yakın bardı;* «ақырын ақырын барысқа жақын барды» (Рёрборн, 1977: 82). *Құдай-ау, қайда сол жылдар,*

Махаббат, қызық мол жылдар? Ақырын, ақырын шегініп, Алыстан кетті-ау құрғырлар (Абай, 1994: 267).

Ақсақ-тоқсақ. Көне ұйғыр тілінде *aqsaq čolaq: aqsaq čolaq közsüz teglük bolmıšlar*; «олар ақсақ тоқсақ, соқыр болған» (Рёрборн, 1977: 83). Қазақ тілінде де беретін мағынасы бірдей. *Су кешіп таудан астың да, Қой-қозыңды маңыратып, Бота-інгенді аңыратып, Сиырыңды мәңіретіп, Мешеулерді еңіретіп, Талдырмашты талдырып, Ақсақ-тоқсақ қалдырып, Үдере тартып көшкенсің* (Бабатайұлы, 2012: 37).

Алым-берім. Көне ұйғыр тілінде *alım berim: alımqa berimkä oñaj bolsa öz*; «алым берімде әділетті болу керек» (Рёрборн, 1977: 93). Қазіргі қазақ әдеби тілінде дәл осы формада қолдануға болады. Мысалы: *Қалаға сауда-саттық, алым-беріммен келетін қырдың әр байының екінші жұмысы Бақи шеберге іс тапсыру екен» деген сөз Сарыбұйратқа да жеткен* (Исабаев, 1989: 94).

Алыс-беріс. Көне ұйғыр тіліндегі *alıš beriš* қос сөзі қазақ тіліндегі алыс-беріс қос сөзімен сәйкес келеді. Мысалы: *qatılıl qarıl(l)ül ališ beriš*; «алыс берісті дұрыс және әділетті жаса» (Рёрборн, 1977: 95). Қазақ тіліндегі мысалға қарасақ: *Қарабас қырық қалада магазин ұстан, он екі мемлекетпен алыс-беріс сауда жасады* (Оразалин, 1959: 175). Бұл қос сөздің өміршеңдігін дәлелдейтін тағы бір жайт – осы сөз бертінге дейін қазіргі түрік тілінде сақталып қалған бірден-бір қос сөз. Мұны мерзімді түрік баспасөзінен көруге болады: *Tatilya çevresine 25 katlı bir otel, alış-veriş merkezi ve Bayındır Tıp Merkezi yapılacak* (Hürriyet газеті, 23.08.97) (Бисенғали, 2022: 57).

Анда-мұнда. Көне ұйғыр тілінде *anta munta: külüg anta munta yügürtgü ol*; *адам ақылын анда мұнда қолдану керек* (Рёрборн, 1977: 148). *Құм ұйықтайды анда-мұнда шашылып, Мұң ұйықтайды мың бұтаққа асылып* (Әлімақын, 2021: 27).

Аниша-мұниша. Көне ұйғыр тілінде *anča munča: ät'özlärinä anča munča tusulur*; *өздеріне аниша-мұниша пайда әкеледі* (Рёрборн, 1977: 132). *Манас енді жөнелді, Алды-артына қарамай, Болжасының жебесі аниша-мұниша шарадай* (Манас, 1934: 152).

Іліс-тартыс. Көне ұйғыр тілінде *iliş tartıš*. Клаус Рёрборнның «Uigurisches Wörterbuch» сөздігінде келтіріледі. Қазіргі қазақ тілінде іліс-тартыс қос сөзіне қарағанда талас-тартыс тіркесі жиі қолданылады. Мысалы: *Ол кісіні сөзбен іліп-тартып, болмаған жерден араласады да отырады* (Бұлқышев, 1968: 714).

Қарға-құзғын. Көне ұйғыр тілінде *karga kuzgun: karga kuzgun tag säñräm*; *Қарға құзғын тауы монастр* (Вилкенс, 2021: 434). Қазақ тілінде бұл қос сөз белсенді қолданып тапқан. Мысалы: *Соғысқа шығатұғын болса патша, Алар ем үстіне оның мініп атиша. Арманым о, дариға болмас еді, Көздерін қарға-құзғын шұқып жатса* (Ізтілеуов, 1961: 69).

Көшіп-қону. Көне ұйғыр тілінде *köçür-kontur: yağıg sañçtıš köçürü konturu kēlir* «жауын жеңіп көшіріп қондырып келе жатыр» (Вилкенс, 2021: 399). *Соның көбі шәһәрден орын алып, Сахарада біздің қазақ көшіп-қонған. Бағының еш падишаһқа қарамастан* (Дулатұлы, 2003: 47).

Көз-құлақ. Көне ұйғыр тілінде *köz kulkak* болып кездеседі. Мысалы: *elig köz kulkak tuttı eldä qatıu*; «билеуші мемлекетке көз құлақ (ие) болды» (Вилкенс, 2021: 92). *Жақын жерге барсам, Ержан да көз-құлақ болар* (Мұқанов, 1938: 489).

Құрт-қоңыз (құрт-құмырсқа). Көне ұйғыр тілінде *qurt qoñuz: ayulıy qurt qoñuz adartu umaz*; «улы жәндіктер зиян бере алмайды»; *taqıl jētä bu etüz ersär...qamaı qurtlarnıñ qoñuzlarnıñ terkinı qanıñ jiriñniñ ornaqı...erür*; «тағы бұл дене десе... бүкіл құрт-құмырсқалардың, қанның, іріңнің орны» (Вилкенс, 2021: 425). Қазақ тілінде негізі құрт-құмырсқа қос сөзі қолданылады. Құрт пен қоңыз бөлек дербес қолданыстағы сөздер деуге болады. Мысалы: *Жаз шықса, құрт-құмырсқа жыбырласып, Тірілер өлген дене қимылдасып. Қарулы, өзі жылпың бозбалалар, Ел көмсе, жүк артысар қом қомдасып* (Найманбаев, 1988: 158).

Жазу-жаңылу. Көне ұйғыр тілінде *jaz-jañıl: kēntü özüm bilmädin jazmıš jañılmıš ajiı qılınçıtñi kēntü öküñür erñi jetinčsiz*; «өзім білмей жазып жаңылған жаман амалым үшін өкінемін» (Вилкенс, 2021: 880). Қазақ тілінде: *Бірде рота командирі оны атып тастай жаздады, «Жаздым, жаңылдым, екінші батыл боламын» деп уәде беріп, жалынған соң гана қойды* (Әлішев, 1970: 173).

Көне ұйғыр тіліндегі *til ağız* қос сөзінің қазақ тіліндегі баламасы *тіл-ауыз* тіркесі. Көне

ұйғыр тіліндегі мысалы: *suw mahabud ooŋka siŋmāk üzä til ağız kurıp tiltä kara çizig bolur; «сүтек отқа араласқанда тіл-ауыз құрған қара сызық болады»* (Вилкенс, 2021: 713). Қазақ тіліндегі мысалына мән берсек: *Оралбайдың жұртында жалғыз үй отырған кемпір, тіл-ауыздан айрылғандай, бұлар келгенде үнсіз орнынан тұрып, үйден шықты* (Мыңжасарова, 1970: 84).

Осы мысалдарымен берілген қос сөздердің екі тілде де ақпарат беруші тарапынан сөздерді қолдануында лексикалық ұқсастықтар байқауымызға болады. Сөйлем ішінде түпкі мағынада ортақтық байқай аламыз. Демек көне ұйғыр тіліндегі жазба мәтіндердегі тілдік элементтердің қазіргі күнде тілімізде жазба мәдениетімізбен қатар ауыз екі тілімізде де сақталғандығын сезіне аламыз деуге болатындай. Көне ұйғыр тіліндегі мәтіндер бірнеше топқа бөлінеді. Дегенмен, ғалымдарымыз барлығында дерлік аудармалық ерекшеліктер барын байқаған. Көне ұйғыр тіліндегі қос сөздердің бүгінге дейін қолданыста болуы түркі тілдерінің аса салмақты екендігін тағы да растайды.

Қорытынды

Түркі тілінде қос сөздер алғашқы Орхон Енисей ескерткіштерінен бастап түркі тілінің әр кезеңінде қолданылған. Бұл бағыт көптеген зерттеушілердің тарапынан зерттелген сала десек болады. Осыған дейінгі және қазіргі кезеңде көне ұйғыр тілінің қос сөздерін зерттеуде дереккөз ретінде С. Чағатай мен В. Хатибоғлуның еңбектеріне көп сілтеме жасалады. Осы мақаланы жазу барысында көне ұйғыр тіліндегі қос сөздермен қатар қазақ тіліндегі көптеген шығармалар мен еңбектерді қарастырдық. Оларға: «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі», І. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаевтың «Қазіргі қазақ тілі», Ф. Оразбаеваның «Ой өрнегі – сөз» және көптеген ақын жазушылардың шығармалар жинағындағы қос сөздер мен қос сөздерге қатысты зерттеулер жатады. В. Хатибоғлуның «қос сөздер көне ұйғыр тілінің басты ерекшеліктерінің бірі» деген пікірі алдағы уақытта осы бағыттағы зерттеушілердің қызығушылығын әрі қарай арттырады деп ойлаймыз.

Зерттеу барысында, көне ұйғыр жазбаларындағы қос сөздерді талдай отырып, мағынасын қазіргі қазақ тілімен салыстырып, басқада сөздермен қалай тіркесетіндіктерін анықтадық. Қазіргі қазақ тілінің көне түркі тілі мен көне ұйғыр тілінен мирас ретінде сақтаған бай сөздік қоры, бертін келе сөздің мағына кеңею заңдылығы бойынша заманға сай тіркестер тудыра бастағандығына да көз жеткіздік. Сөздердің мағыналық тұтастығы сақтала отырып сөйлемді белгілі бір дәрежеде көркемдейтін құрал бола білгендігін екі тілде де берілген мысалдардан көре аламыз. Бұл дегеніміз қос сөздердің функционалдық қызметі қай кезеңде болмасын түркі тілдері үшін маңызды деген тұжырымды қуаттай түседі. Қос сөздердің сөйлем ішінде атқаратын орнын көре отырып, бұларды сөзжасамда да пайдалануға болатынын байқадық. Мұның қазақ тілінің сөздік қорын молайтуға қосар үлесі зор.

Әдебиеттер

- Аханов К. (1972) Грамматика теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1972.
- Байтұрсынұлы А. (2013) Қазақ тіл білімінің мәселелері. Құраст.: Ғ. Әнес. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
- Бектұров Ш. К. (2006) Қазақ тілі: лексика, фонетика, морфология, синтаксис. – Алматы: Атамұра, 2006. – 336 б.
- Бисенғали А.З. (2022) Қазақ және түрік тілдеріндегі жаңа қолданыстардың салыстырмалы сипаты. – Алматы: Қазақ кітабы, 2022. – 108 бет.
- Жұбанов Қ. (2010) Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Атамұра, 2010. – 608 б.
- Кеңесбаев І. (1950) Қазақ тіліндегі фразалық қос сөздер. – Алматы, 1950. – 190 б.
- Наделяев Б.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. (1969) Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1969. – 677 б.
- Оразбаева Ф.Ш. (2019) Ой өрнегі – сөз. – Алматы: Ан Арыс, 2019. – 516 б.
- Ысқақов А. (1991) Қазіргі қазақ тілі. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
- Clauson Sir G. (1972). An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. – Oxford, 1972.
- Gülcalı Z. (2015) Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan «Aç Bars» hikayesi. – Ankara: TDK, 2015.
- Klaus Röhrborn (1977) Uigurisches Wörterbuch. (Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien - Neubearbeitung – I). – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1977. – 446 s.
- Marcel Erdal (2004) A Grammar of Old Turkic. – Leiden: Brill, 2004.
- Ölmez M. (2017) Eski uygurca ikilemeler üzerine. – İstanbul: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten Dergisi, 2017.

– 243 s.

Uğur A., Tokyürek H. (2023) Altun Yaruk Sudur Metninde Sadece İkileme Yapısında Görülen Fiiller Üzerine. – İstanbul: Dil Araştırmaları, 2023. – 34 s.

Wilkens Jens (2021) Handwörterbuch des Altuigurischen. – Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2021.

References

Ahanov K. (1972) Grammatika teoriyasynyng negizderi. – Almaty: Mektep, 1972 [Akhanov K. (1972) Fundamentals of grammar theory. – Almaty: Mektep, 1972] (in Kazakh)

Baitursynuly A. (2013) Qazaq til bilimining maseleleri. – Almaty: Abzal-Ai, 2013. – 640 b. [Baitursynuly A. (2013) The problems of Kazakh linguistics. – Almaty: Abzal-Ai, 2013. – 640 p.] (in Kazakh)

Bekturov Sh. K. (2006) Qazaq tili: leksika, fonetika, morfologija, sintaksis. – Almaty: Atamura, 2006. – 336 b. [Bekturov Sh. K. (2006) Kazakh language: lexicon, phonetics, morphology, syntax. – Almaty: Atamura, 2006. – 336 p.] (in Kazakh)

Bisengali A.Z. (2022) Qazaq zhane turik tilderindegi zhanga qoldanystardyng salystymaly sipaty. – Almaty: Qazaq kitaby, 2022. – 108 b. [Bisengali A. Z. (2022) Comparative nature of new usages in the Kazakh and Turkish languages. – Almaty: Qazaq kitaby, 2022. – 108 p.] (in Kazakh)

Zhubanov Q. (2010) Qazaq tili jonindegi zertteuler. – Almaty, 2010. – 608 b. [Zhubanov Q. (2010) Researches on the Kazakh language. – Almaty, 2010. – 608 p.] (in Kazakh)

Kengesbaev I. (1950) Qazaq tilindegi frazalyq qos sozder. – Almaty, 1950. – 190 b. [Kenesbayev I. (1950) Phrasal paired words in the Kazakh language. – Almaty, 1950. – 190 p.] (in Kazakh)

Nadeljaev B.M., Nasilov D.M., Tenishev E.R., Shherbak A.M. (1969) Drevnetjurkskij slovar. – Leningrad: Nauka, 1969. – 677 b. [Nadelyayev B.M., Nasilov D.M., Tenishev E.R., Shcherbak A.M. (1969) Ancient Turkic Dictionary. – Leningrad: Nauka, 1969. – 677 p.] (in Russian)

Orazbaeva F. (2019) Oi ornegi – soz. – Almaty: An Arys, 2019. – 516 p. [Orazbayeva F. (2019) Pattern of thought is a word. – Almaty: An Arys, 2019. – 516 p.] (in Kazakh)

Ysqaqov A. (1991) Qazirgi qazaq tili. Filologija fakul'teteri studentterine arnalgan oqulyq. – Almaty: Ana tili, 1991. – 384 b. [Ysqaqov A. (1991) Modern Kazakh language. Textbook for students of philological faculties. – Almaty: Ana tili, 1991. – 384 p.] (in Kazakh)

Clauson Sir G. (1972) An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. – Oxford, 1972 (in English)

Gulcalı Z. (2015) Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan «Aç Bars» hikayesi. – Ankara: TDK, 2015 (in Turkish)

Klaus Röhrborn (1977) Uigurisches Wörterbuch (Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien – Neubearbeitung – I) Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1977. – 446 p. (in German)

Marcel Erdal (2004) A Grammar of Old Turkic. – Leiden: Brill, 2004 (in English)

Ölmez M. (2017) Eski uygurca ikilemeler üzerine. – İstanbul: Belleten Journal, Yearbook of Turkic Language Studies, 2017. – 243 p. (in Turkish)

Uğur A., Tokyürek H. (2023) Altun Yaruk Sudur Metninde Sadece İkileme Yapısında Görülen Fiiller Üzerine. – İstanbul: Language Studies, 2023. – 34 s. (in Turkish)

Wilkens Jens, (2021) Handwörterbuch des Altuigurischen. – Göttingen: University Press Göttingen, 2021. (in German)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 30.01.2024

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
APPLIED LINGUISTICS

Мақала

FTAMP 16.31.41

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-140-149>

Б.С. Карагулова,¹ С.С. Мухтарова,² Р.К. Койлыбаева³

¹автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ., e-mail: bkaragulova@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ., e-mail: sandymukhtarova@mail.ru

³философия докторы (PhD), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: 007_raushan@mail.ru

АУДАРМАДАҒЫ СӨЗ ТАҢДАУ (ТРАНСФОРМАЦИЯ) МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Аударма – шығармашылық үдеріс ретінде көркемдік дәлдікті, сәйкестікті жеткізудің нәтижесі. Бір ұлттың екінші ұлтпен, бір мәдениеттің екінші мәдениетпен байланысы рухани деңгейде аудармада көрініс табады. Халық танымындағы қалыптасқан ақпарат, тұрмысында түйген, санадағы қалыптасқан ұғымдар аудармада қалай сипатталатынын анықтау – аударматану саласында өзекті мәселе. Себебі бүгінгі жаһандану кезеңінде мәдениетаралық қатынастың аударма барысында көрініс табуы тіл білімінің дамуын көрсетеді. Сонымен бірге аударма ұлтты таныстырудың негізгі құралы деп анықталатындықтан аударылатын шығармада мәдени ерекшеліктер барынша толық жеткізілуі керек. Дегенмен көркем мәтіннің негізінде жазушының шығармашылық әлемі, ұлттық көзқарасы, әдеби дәстүр көрінетіндіктен, аударма барысында қиындық туындайды. Осы тұрғыда толыққанды аударма болу үшін аудармашы өз тарапынан өзгерістер енгізеді. Ал осы өзгерістер трансформациялар деп аталады. Трансформация түрлерін қолдану аударма сапасын арттыра түседі.

Осы бағытта қазақ халқының бар болмысын суреттеген тарихи шығармалардың бірі І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының орыс, ағылшын тілдеріне аударылу жолдарын зерттеу, сөз таңдау түрлерін анықтау, трилогиядан эмпирикалық материалдар іріктеліп, аударылу барысында пайдаланылған трансформациялардың жолдарын анықтап, ерекшеліктерін зерттеу – аталған мақаланың басты мақсаты.

Ғылыми мақаланы жазу барысында төмендегідей әдіс-тәсілдер қолданылды: сипаттау, салыстыру, салғастыру, лексикографиялық, эмпирикалық, когнитивтік, этнолингвистикалық және концептуалдық. Осының негізінде нәтижелері талқыланып, нақты қорытындылар беріледі. Мақаланың теориялық-практикалық маңызы – магистранттар мен докторанттар және ғылыммен айналысатын жастар ғылыми жұмыстарына практикалық және теориялық материал ретінде кеңінен пайдалана алады. Сонымен қатар филология бағытында білім алушыларға лексикология, аударма теориясы мен практикасы, лингвомәдениеттану, салғастырмалы грамматика пәндері бойынша практикалық сабақтарда материал ретінде қолдануға болады.

Тірек сөздер: көркем аударма, трансформация, реальный сөздер, «Көшпенділер» трилогиясы, мәдениет.

Б.С. Карагулова,¹ С.С. Мухтарова,² Р.К. Койлыбаева³

¹автор-корреспондент, кандидат филологических наук, доцент, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе, e-mail: bkaragulova@mail.ru,

²кандидат филологических наук, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе, e-mail: sandymukhtarova@mail.ru

³доктор философии (PhD), Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы, e-mail: 007_raushan@mail.ru

ВОПРОСЫ ТРАНСФОРМАЦИИ В ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. Перевод является важным инструментом в коммуникации между разными культурами и этносами. Перевод помогает сблизить, найти точку соприкосновения даже не в родственных языках. Также хотелось бы отметить, что перевод можно сравнить с ковром, где с одной стороны узор ярко выраженный и с другой стороны менее заметен узор. Целью переводчика является сохранить с двух сторон одинаковый узор, передать

национальную специфику переводящего языка. Наиболее трудным видом перевода считается художественный перевод, так как писатель не только описывает всю историю события, но также вкладывает душу в произведение, ведь это детище писателя. В связи с этим затрудняется работа переводчика, так как переводчик должен не только изложить суть произведения, но и в полной красе донести до читателя всю национальную специфику языка. В нашем исследовании мы сделали попытку проанализировать переводческие трансформации, какие из них наиболее эффективные при переводе художественного произведения. За основу нами был выбран роман-трилогия И.Есенберлина «Кочевники». Целью нашего исследования является определить приемы трансформации безэквивалентной лексики казахского языка на русский и английский языки. Научная значимость статьи заключается в комплексном анализе факторов перевода при трансформации казахских этнокультурных единиц на русский и английский языки. При написании научной статьи использовались следующие методы: описание, сравнение, сопоставление, эмпирический, когнитивный, этнолингвистический и концептуальный. Актуальность статьи заключается в выборе эмпирического материала из трилогии, выявлении способов трансформаций, используемых при переводе, и изучении их особенностей. На основании этого обсуждаются результаты и даются конкретные выводы. Практическая значимость статьи связана с приобретением практических и теоретических навыков для будущей научной работы магистрантами, докторантами и молодыми учеными, занимающимися наукой. Кроме того, материалы исследования можно использовать на практических занятиях по предметам Лексикологии, Теория и практика перевода, Лингвокультурология для студентов-филологов.

Ключевые слова: художественный перевод, трансформация, слова реалии, трилогия «Кочевники», культура.

B. Karagulova,¹ S. Mukhtarova,² R. Koilybayeva³

¹Corresponding author, Candidate of Philological Sciences, docent,

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan, Aktobe, e-mail: bkaragulova@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, K. Zhubanov Aktobe Regional University,

Kazakhstan, Aktobe, e-mail: sandymukhtarova@mail.ru

³ Doctor of Philosophy (PhD), Kazakh National Pedagogical University named after Abai,

Kazakhstan, Almaty, e-mail: 007_raushan@mail.ru

TRANSFORMATION ISSUES IN TRANSLATION

Abstract. Translation is an essential tool in communication between various cultures and ethnics. Translation helps to bring people closer together, to find the point of contact even in non-related languages. It is important to highlight that the translation is as a carpet where from one side the pattern is brighter than another side of the carpet. The purpose of the translator is to try to keep the same patterns on both sides, to convey the national identity of the target language. The literary translation is the most challenging type of the translation, as the translator does not only describe the story of the event, besides the translator puts the soul on the work, since the artist gives birth to this piece of art. In this regard, the work of the translator becomes more difficult, whereas the translator must not only present the translation in another language, but also conveys to the recipients all the national identity. In our research, we made an attempt to analyze the translational transformations, and which of them are more effective in the literary translation. Our study is based on the novel-trilogy “The Nomads” of I.Yesenberlin. The purpose of our research is to determine the transformation methods of Kazakh non-equivalent vocabulary into Russian and English languages. The following methods were used in the research: description, comparison, contrast, empirical, cognitive, ethnolinguistic and conceptual. The relevance of the article lies in the selection of empirical material from the trilogy, identifying the methods of transformation used in translation, and studying their features. Based on this, the results are discussed and specific conclusions are given. The practical significance of the article is related to the acquisition of practical and theoretical materials for future scientific work by undergraduates, doctoral students and young scientists. In addition, it can be used in practical classes in the subjects of Lexicology, Theory and Practice of Translation, Linguo-cultural Studies for philology students.

Keywords: literary translation, transformation, realia words, “The Nomads” trilogy, culture.

Кіріспе

Аударма арқылы өзге бір халықтың көркем туындысын өз тілінде қабылдап, түсініп, әдеби шығармамен сусындайды. Сонымен бірге аударма арқылы мәдениеттер мен жетістіктер, тәжірибелер алмасып, екі мәдениеттің рухани деңгейде тоғысуын көрсетеді. Сондықтан көркем әдебиетті аудару – шығармашылық көзқарасты талап ететін күрделі жұмыс. Әдеби шығармалардағы барлық оқиға, шындық көркем және эстетикалық таным арқылы жүзеге асырылады. Халықтың мәдениетінің ажырамас бөлшегі саналатын ұлттық сенімдер, көзқарастар, этномәдени дүниетаным негізінде қалыптасқан тілдік бірліктер өзге тілде мүлдем кездеспейді. Осы орайда баламасыз лексикалардың лингвомәдениеттану сипатынан ғана емес, көркем аудармадағы көрінісін қарастырудың маңыздылығы артады. Баламасыз лексиканы көркем

шығармада анықтап, аударылу тәсілдерін қарастыру зерттеу өзектілігін көрсетеді. Көркем аудармада баламасыз лексика түрлі әдістер мен стратегиялар арқылы жүзеге асады. Осылайша мақала мазмұнының өзектілігі белгілі бір ұлтқа ғана тән лексикалардың көркем аудармадағы аударылу мәселесінде айқын көрінеді. Аударма барысында түпнұсқа тілінде баяндалған мәтінді өзге тілге жеткізу үшін екінші мәтін жасалады және ол түпнұсқа тілдегі барлық белгілі бір халықтың ұлттық мәдени ерекшеліктерін, тарихын, болмысы мен танымын толық жеткізуі керек. Ал жоғарыда көрсетілген ерекшеліктер әртүрлі трансформациялар арқылы жүзеге асырылады. Көркем аудармада сөз таңдау тәсілдері – трансформациялар ерекше мәнге ие. Сондықтан ұлттық мәдени ерекшеліктер трансформация тәсілдері арқылы жүзеге асады десек, оларды зерттеп-зерделеу аударматану саласын дамытуға қатысты өзекті мәселе болып саналады деп есептейміз.

Қазіргі таңда көркем шығарма мәтіндерін қазақ тілінен орыс, ағылшын тілдеріне аудару барысында қолданылатын тілдік трансформация ерекшеліктеріне салыстырмалы-салғастырмалы әдістер арқылы талдаулар жасау арқылы көркем шығарма тілін жан-жақты зерттеу қажеттілігі өзекті мәселелердің қатарында тұр. Заманауи аударматануда түпнұсқа мәтініндегі ұлттық-мәдени ерекшеліктерін жеткізу – басты мәселелердің бірі. Оқырман басқа мәдениет туралы дүниетанымын сол елдің шығармаларын оқу арқылы қалыптастырады, осыған орай аудармашылар шығарманы аударуда өз интерпретациясын ұсынады. Ал интерпретация трансформация мәселесімен тікелей байланысты. Толыққанды аударма болу үшін аталған мәселенің (сөз таңдау) маңыздылығы жоғары. Сондықтан мақала мақсаты – қазақ халқының бар ұлттық-мәдениеті көркемделген тарихи шығарманың бірі – І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының орыс және ағылшын тілдеріне аударылу жолдарын талдау болып табылады. Зерттеу нәтижелерін аударма саласына қатысты пәндерді оқытуда теориялық және практикалық материал ретінде пайдалануға болады.

Материал және әдістер

Зерттеу барысында аталған мәселеге қатысты маңызды пікірлерді қорытып, талдау барысында түсіндірме әдіс қолданылды. Сонымен бірге зерттеу нысаны ретінде алынған сөздердің мағыналарына талдау жасау барысында лексикографиялық әдіс арқылы сипаттау, когнитивтік, этнолингвистикалық және концептуалдық талдаулар жүргізілді. Қазақ, орыс, ағылшын тілдеріне қатысты материалдардың ерекшеліктері мен сәйкестіктерін анықтау мақсатында салғастырмалы және сипаттамалы әдістер пайдаланылды. Сол сияқты шығарманың аударылу ерекшеліктеріне талдау жасау барысында трансформация тәсілдері қолданылды.

Мақалада аталған мәселеге қатысты теориялық материалды толықтыру мақсатында ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалды, олардың ой-пікірлеріндегі сабақтастық пен ерекшеліктер анықталды. Бұл жерде түсіндірме тәсілдері қолданылды. Ал осы алынған теорияны практикамен сабақтастыру үшін нақты шығарма мәтіндерімен (түпнұсқа, аударма) жұмыс жасалды. Мәтіндегі сөздердің мағынасын нақтылау кезінде сөздіктермен жұмыс жасалды, бұл бағытта лексикографиялық әдіс қолданылды. Қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі ерекшеліктер мен ұқсастықтарды анықтау жолында әр тілдегі материалдар салғастырмалы әдіс арқылы талданды. Сонымен бірге белгілі бір тілде жазылған шығарманың басқа тілдерге аударылу сапасын анықтауда аударма тәсілдеріне талдау жасалды. Аталған әдіс-тәсілдерді қолдану шығарманы аудару барысында кездесетін басты мәселелерге талдау жасауға себін тигізеді, осы арқылы аудару кезіндегі проблемаларды анықтап, оны шешу үшін нақты тұжырымдар жасауға негіз болады.

Әдебиетке шолу

Аударма теориясында аудармаға қатысты трансформациялар бойынша біраз ғылыми еңбектер бар, атап айтар болсақ, В.Н. Комиссаров (1996), Л.К. Латышев (1981), А.В. Федоров (1983), А. Попович (1980), И.С. Алексеева (2010). Ал отандық ғалымдар арасынан А. Алдашева (2006), Б. Қарағұлова (2016), А.К. Жұмабекова (2012), Ж. Жақыпов (2004), Ж. Сәмитұлы (2005) сияқты ғалымдар еңбектерінде аудармадағы трансформация мәселесіне тоқталған. Мақалада жоғарыда көрсетілген ғалымдардың трансформацияға қатысты теориялық материалдарды қолдана отырып, І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы мен оның аудармасына қатысты трансформация мәселесі алғаш рет қарастырылады.

Е. Бауыржанұлы тарихи прозаны аудару барысында тарихи фактілерді дұрыс синтездей алу керектігін айтады, яғни нақты этностың тілі мен мәдениетін қамтитын көркем шығармаларда сол халық жөнінде фондық білім болуы қажет. Аудармашының міндеті – тек лексика-семантикалық компонентті ғана жеткізу емес, сонымен қатар ұлттық-мәдени фондық элементті де дұрыс түсіндіру (Бауыржанұлы, 2023: 192).

Аударма теориясында зерттелуге тиісті маңызды мәселелерінің бірі – аудармадағы трансформациялардың қолданылу жолдарын анықтау. Л. Латышев, А.Л. Семенов, А.В. Федоров, А. Алдашева сияқты ғалымдар аудару барысында трансформациялардың пайда болуы түпнұсқа тіл мен аударма тілдерінің арасындағы айырмашылықтардың болуы себептерімен байланысты деген пікір айтады. Расында, тілдер арасында айырмашылықтардың болуы заңдылық, дегенмен аудару кезінде трансформацияларды орынды пайдалану, олардың қолданылу жолдарына талдау жасау арқылы аударма теориясына қатысты белгілі бір тұжырымдар жасауға негіз болады. Ғалымдардың ойынша, аударма трансформациялары екі үлкен топқа бөлінеді: құрылымдық-деңгейлік және мазмұндық. Құрылымдық-деңгейлік трансформация мәтін мазмұнын өзгертпейді, тек бірліктердің тілдік мәртебесіне ғана ықпалын тигізеді. Оларға морфологиялық, синтаксистік, лексикалық және стилистикалық трансформациялар жатады (Комиссаров, 1990: 133-138).

Ғалымдар мазмұндық трансформацияға жағдаяттық-семантикалық трансформацияларды, экспликацияны (сипаттама аударма), түзетуді жатқызады, бұл тәсілдер мәтін мазмұнын өзгертуге тікелей ықпал етеді (Комиссаров, 1990: 141).

Қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің типологиялық айырмашылықтарының өзі – түрлі аударма трансформацияларының пайда болуының негізгі себептердің бірі. Аудару барысында сөз таңдаудың (трансформация) бірнеше тілдік түрлерін кездестіруге болады:

Стилистикалық трансформациялар – аударма бірліктерінің стилистикалық бояуының өзгеруі.

Морфологиялық трансформациялар – бір сөз таптарын келесі бір сөз таптарымен немесе бірнеше сөз табымен алмастыруы.

Синтаксистік трансформация – сөз және сөз тіркестерінің синтаксистік функцияларының өзгеруі. Аударма үдерісінде синтаксистік функцияның өзгеруі синтаксис құрылысының қайта құрылуымен беріледі: бағыныңқы сөйлемнің бір типі келесі типпен өзгертілуі.

Семантикалық трансформациялар суреттелген оқиға элементтері арасындағы түрлі себеп-салдарлық байланыстар негізінде жүзеге асады.

Лексикалық трансформациялар – тікелей сөздік сәйкестіктерінен ауытқушылық, яғни сөздікте берілген тікелей баламалардың орнын мағынасы жақын лексикамен ауыстыру. Лексикалық трансформациялардың ең басты ерекшелігі – түпнұсқа тілі мен аударма тіліндегі лексикалық бірліктер көлемінің сәйкес келмеуі (Қарағұлова, 2016: 52-53)

Грамматикалық трансформацияларға синтаксистік үйлесім, сөйлемдерді бөлу немесе бөлшектеу, сөйлемдерді біріктіру, грамматикалық алмастыру (сөз формасын, сөп таптары мен сөйлем мүшелерін) жатады. Ал кешенді лексика-грамматикалық трансформацияларға экспликацияны (сипаттама аударма), антонимдік аударманы және компенсацияны жатқызамыз.

Жоғарыда аталған барлық трансформациялар өзара сабақтасады, кез келген жағдайда классификацияға қарамастан, трансформациялар фонетикалық (дыбыс және әріп деңгейінде), лексикалық (лексема деңгейінде), грамматикалық (немесе синтаксистік – сөз тіркестері мен сөйлемдер деңгейінде) деп бөлінетіні белгілі.

Л.С. Бархударовтың пайымдауынша, түпнұсқа мәтіннің қандай да бір элементіндегі ауыстыруларды трансформация тәсіліне жатқызуға болады. Ғалымдар компенсация (өтеу, орнын толтыру) тәсілін түрлі категорияларға жатқызады. Мысалы, Я.И. Рецкер компенсацияны лексикалық трансформацияға жатқызса, В.Н. Комиссаров кешенді трансформацияға жатқызады. Сөйлемдерді біріктіру және бөлшектеу сияқты трансформацияларды Л.С. Бархударов ауыстыру тобына жатқызса, В.Н. Комиссаров грамматикалық өзгертулерге жатқызған. В.Н. Комиссаров транслитерация және транскрипция секілді тәсілдерді аударма трансформацияларына жатқызады. Ғалымдар бір құбылысты зерттесе де, әрбір ғалымның классификасы бір-бірінен

ерекшеленеді. Ал Б.С. Қарағұлова трансформация тәсілдеріне теориялық тұрғыдан талдау жасай отырып, оны практикалық тапсырмалармен сабақтастырады.

Нәтижелер және талқылау

I. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясын және оның орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларын талдау барысында жалпы 3173 түпнұсқа сөйлемі негізге алынып, 173 этномәдени лексикалық бірлік іріктелген болатын. Алайда мақала көлеміне сәйкестендіріп, бірнеше бірліктің аудармаларына ғана тоқталдық. Трилогияның орыс тіліндегі баламасын М. Симошко, ал ағылшын тіліне О. Чоракаев аударған. «Көшпенділер» трилогиясы Қазақ хандығының түрлі кезеңдерін сипаттайтын болғандықтан, аудармашылар алдында қазақ халқының өмірі, салты туралы бейнені толықтай жеткізу үшін этномәдени детальдарды толық аудару міндеті тұрды. Осы мәселені авторлардың бірі С.С. Мухтарова «Особенности безэквивалентности в лексическом пространстве казахского, русского, английского языков (на материале переводов художественной литературы)» тақырыбындағы диссертациясында жан-жақты толық қарастырып, нақты тұжырымдар жасайды.

Біз өзіміздің зерттеуімізде аудармашылардың қазақ тіліндегі баламасын орыс және ағылшын тілдеріне трансформация жасау барысында қаншалықты мағынасын дұрыс бере алғандығын және ұлттық колоритті де сақтай алғандығын қарастырамыз.

Енді осы трансформация түрлерінің аударма барысында жүзеге асуын нақты I. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының аудармалары арқылы талдап көрейік.

Желкілдеген кілең ақ сеңсең *бөрік*, күнге шағылысқан көк құрыш найза суыт келеді (Есенберлин, 2014: 209) / Они казались ее порождением – в *высоких бараньих шапках* со свисающими на глаза космами (Есенберлин, 2015а: 274-275) / They seemed to have been born of it, each one wearing a *high sheepskin hat*, the strands of its fur trailing over their eyes (Yesenberlin, 2015а: 278).

Бұл мысалдағы «бөрік» сөзі тек қазақ халқына ғана тән реалий сөз. Реалий сөздер басқа ұлттың тұрмысында кездеспейтін болғандықтан, екінші тілдің тілдік бірлігінде оған сәйкес лексикалық бірліктер болмайды. Сондықтан аудару барысында осындай сөздер қиындықтар туғызатыны сөзсіз. Автор осы жағдайларда сөз таңдау әдістерін жан-жақты қолданады. Бұл жерде *бөрік* лексемасы сипаттама тәсілі арқылы аударылған. Аудармашылар реципиенттің назарын этномәдени лексикаға аудару мақсатында аталмыш баскиім үлгісінің формасы мен материалын сипаттап көрсеткен. *Шапка* және *hat* аудармалары *бөрік* лексемасының гипонимі болғандықтан, біздің ойымызша, берілген вестиялды лексикасының аудармасы дұрыс.

Нағашы туыстық атауы орыс тіліне *родственники матери*, ағылшын тіліне *relatives on the maternal side* және *mother's relatives* нұсқаларында аударылған: Арқадан келе жатқан жолаушымыз, Ырғыз бойындағы Табынға *нағашылап* барамыз (Есенберлин, 2014: 807) / Мы едем из Сары-Арки и направляемся к *родственникам моей матери* из рода Табын на берега Иргиза (Есенберлин, 2015б: 304) / We are heading from Sary-Arka for the banks of the river Irgiz. There live *relative of my mother* who belong to the tribe Tabyn (Yesenberlin, 2015б: 305). – «Жамантай аға сұлтанның елінен көрінеді, Ырғыз маңындағы *нағашыларымызға* бара жатырмыз дейді» (Есенберлин, 2014: 808) / «Оказались из аула самого Жамантая. Говорят, что едут в гости к *родственникам его матери*, которая будто бы проживает на Иргизе» (Есенберлин, 2015б: 306) / «They say they are from Zhamantai's aul and on the way to see their *mother's relatives*, who they say live on the River Irgiz» (Yesenberlin, 2015б: 306-307).

Бұл мысалдардан лакуна феноменін байқауға болады. *Нағашы* сөзі орыс және ағылшын тілдеріне лакуна болып келеді. Түсіндірме сөздіктегі анықтамасына назар аударайық: *Нағашы* – «шеше жағынан туысқан адамдар (родственники со стороны матери)» (Жанұзақов, 2008: 611). Аталмыш туыстық қатынасты аудару кезінде аудармашылар сипаттама аудармасын пайдаланған. Мысалдардан берілген туыстық қатынастың нақты атауы қазақ халқының мәдениетінде ғана орын алатынын байқап отырмыз. Қазақ халқы – бауырмал халық болғандықтан, үш жұртына ерекше тағзым етіп, әрбір туыстық қатынастарына атау берген халық. Біз *нағашы* лексикалық бірлігінің орыс және ағылшын тілдеріне сипаттама аударма арқылы аударылғаны өте дұрыс деп есептейміз.

Тақия вестиялды лексикасын талдап көрейік, Т. Жанұзақовтың түсіндірме сөздігінен *тақия* сөзіне келесідей анықтама табамыз: *тақия* – «кестелеп, сырып тігілген дөңгелек, жеңіл баскиім» (Жанұзақов, 2008: 775). Аталмыш лексема орыс және ағылшын тілдеріне екі түрлі аударма тәсілі арқылы берілген: транслитерация және сипаттама аударма.

Ал қыздары Орта жүздің қыздарындай аш белін қынар күміс белбеу, үкілі *тақияға* әуес емес (Есенберлин, 2014: 600) / А девушки носят плотно обтягивающие серебряные пояса и *тахию с перьями* – *разновидность тюбетейки* (Есенберлин, 2015б: 35) / Girls wore silver belts and *takhia (a kind of cap)* with feathers (Үесенберлин, 2015б: 35).

Аудармашы *тақия* лексемасын ағылшын тіліне аудару барысында транслитерация тәсілін пайдаланып қана қоймай, сипаттама аударма арқылы ағылшын тілі лексемасына бейімдеген. О. Чоракаев қазақ мәдениетінің элементін сақтап және ағылшын тілді ортаға түсінікті етіп жеткізе білген. Бұл трилогия тарихи-этнографиялық шығарма болғандықтан романның мазмұнын жеткізу кезінде *тақияның* қандай баскиім үлгісі екені маңызды, сондықтан аудармашы оқырманға сипаттама аударма арқылы *тақияға* анықтама беріп, реципиентке қазақ этномәдени лексикасын анық түсінуге мүмкіндік беріп тұр. Жеке *тақия* лексикалық бірлігінің өзге тілге аударылуын қарастыратын болсақ, екі тілдік аударма да барабарлық аудармаға жатады деп ойлаймыз.

Контекстуалды талдауға жүгінетін болсақ, орыс және ағылшын тіліне аудару барысында түпнұсқа мәтіні мүлдем өзгертілгенін аңғаруға болады. Аударма нұсқалары трансформацияға ұшырап, болымсыз мағынадағы сөйлем болымды реңке айналды, яғни, *әуес емес* тіркесі *носят* және *wore* (кию) деген қарама-қарсы мағынаға ұшырап тұр. Аудармашылар аталмыш мағынаны жеткізу барысында шендестіру тәсілін (антономический перевод) пайдаланған. Аудармашы осы тұста шендестіре аудару тәсілін ұтымды пайдаланып отыр. Шендестіру тәсілі түпнұсқа тіліндегі мағынаны аударма тілінде қарама-қарсы түсінікпен алмастырады, бірақ мағына өзгермейді. Бұл жағдайда түпнұсқа мәтінінің біртұтастығын сақтау мақсатында мәтін қайта құрылады. Осы жағдайды ескере отырып, шендестіру тәсілі, шын мәнінде, тек лексика-грамматикалық қана емес, сонымен қатар көп жағдайда стилистикалық трансформация құралы ретінде қарастырылады. Осыған байланысты аталған тәсіл көбінесе түпнұсқа мәтінінің мағыналық және стильдік реңктерін жеткізудің ең қолайлы және ыңғайлы тәсіліне айналады (Самарин, 2017: 161).

Келесі мысалдан да көптеген жағдайда транслитерация мен сипаттама аударма қатар жүретінін байқаймыз: Кәмшат *бөрік*, күміс тізген үкілі *сәукеле* (Есенберлин, 2014: 600) / Это все те же *шапки-саукеле: высокие, конусообразные*, украшенные монетами, с пышными перьями филина наверху (Есенберлин, 2015б: 35) / Those were the same *saukele hats: high, cone-formed hats*, decorated with coins and the fluffy feathers of theagle-owl on top (Үесенберлин, 2015б: 34).

Сәукеле – «Қазақ қыздары ұзату тойында киетін оқалаған сәнді, эшекейлі баскиім» (Жанұзақов, 2008: 720). Бұл жердегі «аралас» аударма – сөздің мағынасы мен формасын оқырманға түсінікті болатындай қылып жеткізудің жалғыз тиімді тәсілі. Транслитерация арқылы *сәукеле* лексемасы қазақ халқында маңызды рөл атқаратынын білдірсе, сипаттама аударма оқырманға толық мазмұнын жеткізіп тұр. Дегенмен аудармашы *сәукелені* сипаттап, қандай бас киім екенін көрсеткенмен, оның тек негізгі қызметін, яғни тек ұзату кезінде киілетін бас киім екенін көрсетпеген. Түпнұсқа тілінде *сәукеленің* тек қыздың ұзатылу тойында ғана киетінін айтпаса да, жазбаса да белгілі, ал басқа ұлттың оқырманы үшін оны анықтап көрсету керек деп ойлаймыз.

Келесі талданатын лексемамыз – *тоқал*: Дәл осы сәтте Ақ Орданың есігі ашылып, үйге бүкіл Кіші жүзге аты шыққан әйгілі сұлу, Әбілқайырдың *кіші тоқалы* Нұрбике кербез кірді (Есенберлин, 2014: 409) / Со звоном растворилась створчатая дверь, и вошла *младшая жена* хана Абулхайра – знаменитая красавица Нурбике (Есенберлин, 2015в: 175) / The two-leafed door opened with jingle, and Abulkhair Khan's *junior wife*, the famous beauty by the name of Nurbike, entered the yurt (Үесенберлин, 2015в: 185). – *Тоқал-ай*, сыртқа шығып қонаққа шай қойғыз, қой сойдыр (Есенберлин, 2014: 686) / *Эй, тоқал!* – Он специально употребил это *пренебрежительное слово, означающее младшую жену*. – Сходи там, прикажи заколоть барана. И пусть побыстрее ставят самовар! (Есенберлин, 2015б: 161) / *Hey, tokal*, – he addressed her by the *derogatory word for*

a younger wife. – Tell them to slaughter a ram, and put the samovar on the fire, double quick (Yesenberlin, 2015b: 165).

Бірінші және екінші мысалдарда да *тоқал* – кіші әйел (*младшая жена; junior wife/ younger wife*) екендігі нақтыланып көрсетілген, екінші мысалда *пренебрежительное және derogatory (кемсітетін)* сын есімдері арқылы тоқалдың өзге әйелдер арасындағы орнын көрсетіп тұр. Ерте заманда қазақ еркектері бірнеше әйел алған, әйелдер арасындағы теңсіздікті қазақтың келесі мақалынан байқай аламыз: «Бәйбіше – құдай бұйрығы, тоқал – иттің құйрығы». Сонымен, *бәйбіше* ошақ иесі болса, *тоқал* бәйбішенің айтқанымен жүруге тура келген. Аудармашылар транслитерация мен қатар аялық (фондық) мағынаны сақтау мақсатында сипаттама аудармасын да қолданған.

Қазақ халқы көшпелі өмір сүрген: қысқы мезгілде *қыстауға* қоныс аударса, жазғы мерзімде *жайлауда* тіршілік еткен. *Жайлау* аудармасын қарастырып көрейік: Оның үстіне негізгі кәсібі мал бағу болған, әр аулы әр бөлек қонған монғол шонжарларына қыс – *қыстау*, жаз – *жайлау* жетпей, елге қоныс, малға өріс тапшылығы тағы бір пәле болды (Есенберлин, 2014: 292) / Неустанно и беспощадно теснимые китайскими войсками, они теряли свои *древние пастбища* – *джайляу* и вынуждены были в поисках новых *пастбищ* двигаться на запад (Есенберлин, 2015в: 11) / Constantly and mercilessly squeezed out by the Chinese army, they lost their *ancient pastureland* – *the dzhailyau* – and had to move west in search of new *pasturelands* (Yesenberlin, 2015в: 10). – Бұл ара қаржас руының ең шалғай *жайлауы* (Есенберлин, 2014: 586) / Здесь заканчивалось самое отдаленное *джайляу* – *пастбище рода* қаржас (Есенберлин, 2015б: 17) / That was the end of the most remote *dzhailyau* – *the pastureland* of the Karzhas kin (Yesenberlin, 2015б: 17).

Аудармашылар бұл мысалдарда сипаттама аударма арқылы ежелгі өріс екендігін анықтайды, бірақ екі мысалда да жайлау жазғы өріс екендігі көрсетілмеген. Сондықтан біз бұл толыққанды (адекватный) аударма деп есептей алмаймыз. *Жайлау* лексикалық бірлігін аудару барысында халықтың жазғы уақытында қоныстанатын өрісі екендігін анықтап көрсеткен жөн болар еді.

Киіз үй элементі *шаңырақтың* қаншалықты дұрыс аударылғанын талдап көрейік: Абылай *шаңырақтан* көзін алмай, бозарып келе жатқан таңға қарап ұзақ отырды (Есенберлин, 2014: 547) / Откинув голову, он долго смотрел в светлеющее небо сквозь *круглое отверстие в потолке* (Есенберлин, 2015в: 345) / He stared at the brightening sky through the *round hole in the ceiling* (58, 351). – *Шаңырағы* жерге түскен ақ отау, қараша үйлер (Есенберлин, 2014: 803) / *Шанраки* – *деревянные купола* – были в большинстве обрушены на землю (Есенберлин, 2015б: 302) / Most of their *wooden domes*, better known as *shanracks*, lay crashed on the ground (Yesenberlin, 2015б: 302).

Бірінші мысалда *шаңырақ* лексемасының формасы (*круглое отверстие, round hole*), екінші мысалда қандай материалдан жасалғандығы (*деревянные купола, wooden domes*) суреттеледі. Түрлі нұсқаларды пайдалану кезінде оқырман шатасып кету мүмкіндігі туындайды, сондықтан, біздің ойымызша, шығарма басында транслитерацияланып, түсіндірмесі сілтемеде немесе қасында берілген жөн болар еді. Бірінші мысалда *шаңырақ* лексемасының формасын ғана сипаттау кезінде ұлттық колорит сақталмаған, жай ғана оқырманға түрін түсіндіруге тырысқан.

Көркем шығарманы аудару кезінде аудармашылар оқырманға түпнұсқа мәтінінің рухы мен мәдениетін барынша толық жеткізуге тырысулары қажет екендігін есте ұстаған жөн.

Келесі лексикалық лексема – *барымта*: Екіншісі – кісі өлімі, *барымта*, үкіметке бағынбау тәрізді ауыр күнәлар (Есенберлин, 2014: 580) / Зато убийства, насильственный *угол скота* – *барымта*, неповиновение властям и другие тяжкие преступления разбирались во второй ступени – окружными приказами (Есенберлин, 2015б: 11) / But murders, the *stealing of the cattle* (“*barytma*”), disobedience to the authorities, and other serious crimes were considered at the second level by the district office (“*prikaz*”) (Yesenberlin, 2015б: 11).

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *барымтаға* келесідей анықтама беріледі: «Кектеніп жауласқан екі рудың бірінің-бірі мал-мүлкін күшпен тартып алуы» (ҚТТС, 1976: 109). Н.М. Рсалиева «Қазақ онимдерін ағылшын тілінде транслитерациялаудың ғылыми-теориялық негіздері» атты зерттеуінде аудармашылар реалий сөздерді аудару барысында бір ұлттың болмысына зақым келтіріп алмайтындай сақтықпен аударуы қажет екендігін атап айтады, яғни,

мәдениетаралық қарым-қатынаста «компромисс» табу үшін транслитерация мен сипаттама тәсілді бірге алып жүру керектігінің маңыздылығын нақтылайды (Рсалиева, 2012: 121). Біз аудармашы реципиентке денотат мағынасын толықтай түсінуді жеңілдету мақсатында сипаттама аударманы пайдаланды деп ойлаймыз. Сонымен қатар аудармашы ұлттық ерекшелікті сақтау негізінде жақша ішінде транслитерация нұсқасын да көрсеткен. Осы екі тәсілді пайдалана отырып, аудармашылар аталмыш лексикалық бірлікті орыс және ағылшын тілдеріне аудару барысында рационалды шешім тапты деген пікір білдіреміз.

Қорытынды

1. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында пайдаланылған лексика-грамматикалық трансформацияларды талдай отырып, төмендегідей қорытындылар жасалды:

1) аударма бір мәдениеттің екінші мәдениетпен жақынырақ танысуының бір әдісі ретінде танылады.

2) түпнұсқа және аударма тілдерінің құрылымындағы, тілдік заңдылықтарындағы өзгешеліктер, заттық жағдаятты суреттеу тәсілдерінің өзгешеліктері және стилистикалық факторлар, нақты бір ұлтқа ғана тән реалий сөздер – аудару барысында трансформация түрлерін қолдануға себепші жайттар.

3) зерттеу жүргізу барысында аударма үдерісінде трансформациялардың аралас түрлері де болатынын аңғардық, әртүрлі трансформациялар қатар қолданылып, үйлесімді жүйеде толыққанды аударма туындаған. Мысалы, орын тәртібін өзгерту алмастырулармен, грамматикалық өзгерістер лексикалық алмастырулармен, транслитерация мен сипаттама тәсілі қатар қолданылған.

4) аудармашылар шығарма мазмұнын аудару барысында көптеген жетістіктерге жеткен, дегенмен талдау жасау барысында автор стилінің және әңгіме логикасының бұрмаланған жерлерін аудару барысында қателіктердің де кеткенін байқауға болады. Мысалы, *жырау* лексикалық бірлігі *печец* деп аударылған. Ал қазақ тілінде *печецтің әнші* деген баламасы бар және жырау мен әншінің өзара тағы айырмашылығы бар екені белгілі. Дегенмен бұл жерде мағынасын жуықтатып, гипонимиялық тәсіл арқылы беріліп тұр.

5) зерттеу барысында шығарманың, алдымен орыс тіліне, кейін ағылшын тіліне аударылғаны байқалды. Бұл шығарманы әр тілге аударған сайын түпнұсқа тілдегі ұлттық колориттің біртіндеп азаюына әкеледі деген пікірді нақтылай түседі.

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін бейнелейтін тарихи көркем шығармалардың аудармасын зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Себебі бұндай бағыттағы зерттеулерді жүргізу арқылы аудармадағы басқа тәсілдердің түрлерін анықтауға болады. Сондықтан аударма тәсілдері арқылы осындай шығармалардың өзге ұлт оқырмандарына қандай деңгейде аударылып жатқанын анықтау, зерттеу, талдау жасау жұмыстары үздіксіз жасалу керек деген ойдамыз.

Әдебиеттер

Бауыржанұлы Е., Ашимханова С. А. (2023). Роль фоновых знаний в сохранении смыслового единства текста в художественном переводе: на примере трилогии И. Есенберлина «Кочевники». – Кеуеп, 80(3). – С. 189-199.

Комиссаров В.Н. (1990) Теория перевода (лингвистические аспекты). Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высш. шк. – 1990. – 253 с.

Есенберлин И. (2014) Көшпенділер. – Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2014. – 896 б.

Есенберлин И. (2015) Кочевники: Ист. трилогия / Пер. с казах. М. Симашко. – Алма-Ата: Жазушы, 1986. – Кн. 1. Заговоренный меч. – 224 с.

Yesenberlin I. (2015) The Nomads: a novel-trilogy/transl. from Russian by O. Chorakaev. – Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015. – Book 1: The Charmed Sword. – 380 p.

Есенберлин И. (2015) Кочевники: роман-трилогия. Пер. с каз. М. Симашко / И. Есенберлин. – Алматы: Ассоциация издателей, полиграфистов и книгораспространителей, 2015. – Книга 3. Хан Кене: – 380 с.

Yesenberlin I. (2015) The Nomads: a novel-trilogy / transl. from Russian by O. Chorakaev. – Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015. – В. 3: Khan Kene. – 380 pgs.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 986 б.

Есенберлин И. (2015) Кочевники: роман-трилогия / Пер. с каз. М. Симашко. – Алматы: Ассоциация издателей, полиграфистов и книгораспространителей, 2015. Кн. 2: Отчаяние: – 380 с.

- Yesenberlin I. (2015) *The Nomads: a novel-trilogy*/ transl. from Russian by O. Chorakaev. – Almaty: Association of publishers and booksellers, 2015. – Book 2: *Despair*. – 380 pgs.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. (1976) 2-том. Б-Г. – Алматы, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1976. – 695 б.
- Миньяр-Белоручев Р.К. (1996) *Теория и методы перевода*. – Москва: Московский лицей, 1996. – 208с.
- Латышев Л. К. (1981) *Эквивалентность перевода и способы ее достижения*. – Москва: «Международ. отношения», 1981. – 248 с.
- Федоров А.В. (1986) *Основы общей теории перевода (Лингвистический очерк)*. – Москва: Издательство Высш. школа, 1986. – 395 с.
- Попович А. (1980) *Проблемы художественного перевода*. – Москва: Высшая школа, 1980. – 199 с.
- Алексеева М.Л. (2010) *Реалии в художественном тексте: проблемы перевода и опосредительного анализа* / М.Л. Алексеева // *Русский язык и культура в зеркале перевода: матер. II междунар. науч.-практ. конф. к 150-летию юбилею А.П. Чехова*. – М.: Высшая школа перевода, МГУ, 2010. – С. 22-29.
- Алдашева А. (2006) *Аударматану (лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер)*. – Алматы: Арда, 2006. – 243 б.
- Қарағұлова Б.С. (2016) *Аударманың теориясы мен практикасы*. – Алматы: Ғылым ордасы, 2016. – 154 б.
- Жұмабекова А.Қ. (2010) *Аударматанудың негіздері*. – Алматы: Тау Самал, 2010
- Жақыпов Ж. (2004) *Аударматануды аңдату*. – Алматы: InnoPress, 2004. – 102 б.
- Сәмитұлы Ж. (2005) *Аударманың теориясы мен практикасы*. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 272 б.
- Мухтарова С.С. (2018) *Анализ перевода казахской безэквивалентной лексики (на материале трилогии И. Есенберлина «Кочевники»)*. – Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. – Серия Филология. – №4 (125). – 2018. – С.102-107.
- Самарин Д.А. *Антонимический перевод как особый переводческий приём*. – Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2017(11-1 (77)). – С.158-61.
- Рсалиева Н. М. (2012) *Қазақ ономастикалық атауларын ағылшын тілінде транслитерациялау ережесі (ЖОБА)*. // TILTANYM Учредители: Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, 2015(1). – 112-125 бб.

References

- Bauyrjanuly E., Ashimhanova S. A. (2023) *Rol fonovych znaniy v sohraneniі smyslovogo edinstva teksta v hudojstvennom perevode: na primere trilogii I. Esenberlina «Kochevniki»*. – Keruen, 80(3). – S. 189-199. [Bauyrzhanuly E., Ashimkhanova S.A. (2023) *The role of background knowledge in preserving the semantic unity of the text in literary translation: using the example of I. Yesenberlin's trilogy "The Nomads"*. – Keruen, 80(3). – P.189-199] (in Russian)
- Komissarov V.N. (1990) *Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty). Uchebnik dlja in-tov i fak. inostr. jazykov*. – Moskva: Vysshaja skola, 1990. – 253 s. [Komissarov V.N. (1990) *Translation theory (linguistic aspects)*. Textbook for the foreign language faculty. – Moscow: Vysshaja shkola, 1990. – 253 p.] (in Russian)
- Esenberlin I. (2014) *Koshpendiler*. – Almaty: Koshpendiler baspasy, 2014. – 896 b. [Yesenberlin I. (2014) *The Nomads*. Almaty: The Nomads, 2014. – 896 p.] (in Kazakh)
- Esenberlin I. (2015) *Kochevniki: ist. trilogija / Per. s Kazakh. M.Simashko*. – Alma-Ata: Zhazushy, 1986. – Kn.1 – *Zagovorenyj mech*. – 224 s. [Yesenberlin I. (2015) *The Nomads: historical trilogy / Translated from Kazakh by M.Simashko*. – Alma-Ata: Zhazushy. – Book 1: *The Charmed Sword*. – 224 p.] (in Russian)
- Yesenberlin I. (2015) *The Nomads: a novel-trilogy*/ transl. from Russian by O. Chorakayev. – Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015. – Book 1: *The Charmed Sword*. – 380 p. (in English)
- Esenberlin I. (2015) *Kochevniki: roman-trilogija. Perevod s Kazakh M.Simashko / I. Esenberlin*. – Almaty: Associaciya izdatelej, poligrafistov i knigoraspostranitelej, 2015. – Kniga 3: *Khan Kene*. – 380 s. [Yesenberlin I. *The Nomads: novel-trilogy. Translated from Kazakh by M. Simashko / I. Yesenberlin*. – Almaty: Association of Publishers, printers and booksellers, 2015. – Book 3: *Khan Kene*. – 380 p.] (in Russian)
- Esenberlin I. (2015) *The Nomads: a novel-trilogy / transl. from Russian by O. Chorakayev*. – Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015. – B. 3: *Khan Kene*. – 380 pgs. (in English)
- Qazaq tilining tusindirme sozdigi / Zhalpy redakcijasyn basqargan T. Zhanuzaqov. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 986 b. [Explanatory dictionary of Kazakh language / Managed the entire editing by T. Zhanuzakov. – Almaty: Dike-Press, 2008. – 986 p.] (in Kazakh)
- Esenberlin I. (2015). *Kochevniki: roman-trilogija / Perevod s Kazakh M.Simashko*. – Almaty: Associaciya izdatelej, poligrafistov i knigoraspostranitelej, 2015. Kn.2: *Otchajanie*. – 380 s. [Yesenberlin I. *The Nomads: novel-trilogy. Translated from Kazakh by M.Simashko / I. Yesenberlin*. – Almaty: Association of Publishers, printers and booksellers, 2015. – Book 2: *Despair*. – 380 p.] (in Russian)
- Yesenberlin I. (2015) *The Nomads: a novel-trilogy*/ transl. from Russian by O. Chorakayev. – Almaty: Association of publishers and booksellers, 2015. – Book 2: *Despair*. – 380 pgs. (in English)
- Qazaq tilining tusindirme sozdigi (1976) 2-том. Б-Г. – Алматы: Gylym baspasy, 1976. – 695 б. [Explanatory dictionary of Kazakh language. 2 volume. B-G. – Almaty: Gylym, 1976. – 695 p.] (in Kazakh)
- Миньяр-Белоручев Р.К. (1996) *Теория и методы перевода*. – М.: Московский лицей, 1996. – 208 с. [Миньяр-Белоручев Р.К. *Theory and methods of translation*. – М.: Moscow lyceum, 1996. – 208 p.] (in Russian)
- Latyshev L.K. (1981) *Jekvivalentnost perevoda i sposoby ee dostizhenija*. – Moskva: Mezhdunar. otnoshenija, 1981. – 248 s. [Latyshev L.K. *Translation equivalent and ways of achieving*. – Moscow: International relationship, 1981. – 248 p.]

(in Russian)

Fedorov A.V. (1986) Osnovy obshej teorii perevoda (Lingvisticheskij ocherk). – Moskva: Izd. Vysshaja shkola, 1986. – 395 s. [Fedorov A.V. The basics of general theory of translation (Linguistic essay). – Moscow: Publisher High school, 1986. – 396 p.] (in Russian)

Popovich A. (1980) Problemy hudozhestvennogo perevoda. – Moskva: Vyschaja shkola, 1980. – 199 s. [Popovich A. The issues of literary translation. – Moscow: High school, 1980. – 199 p.] (in Russian)

Alekseeva M.L. (2010) Realii v hudozhestvennom tekste: problemy perevoda I sopostavitelnogo analiza / M.L. Alekseeva. – Russkij jazyk I kultura v zerkale perevoda: mater. II mezhdunar. nauchno-prakt. konf. K 150-letnemu jubileju A.P. Chehova. – Moskva: Vysshaja shkola perevoda, MGU, 2010. – S.22-29. [Alekseyeva M.L. Realia in literary text: translation problems and comparative analysis / M.L. Alekseyeva. – Russian language and culture in translation mirror: materials of II international scientific-practical conference dedicated to 150 years of A.P. Chekhov. – Moscow: Translation High school, MSU, 2010. P. 22-29] (in Russian)

Aldasheva A. (2006) Audarmatanu (lingvistikalıyq zhane lingvomadeni maseleler). – Almaty: Arda, 2006. – 243 b. [Aldasheva A. Translation Studies (Linguistic and lingua-cultural issues). – Almaty: Arda, 2006. – 243 p.] (in Kazakh)

Karagulova B.S. (2016). Audarmanyng teoriyası men praktikasy. – Almaty: Gylym ordasy, 2016. 154 b. [Karagulova B.S. Theory and practice of translation. – Almaty: Gylym ordasy, 2016. – 154 p.] (in Kazakh)

Zhumabekova A.K. (2010) Audarmatanudyng negizderi. – Almaty: Tau samal, 2010. [Zhumabekova A.K. The basics of translation studies. – Almaty: Tau samal, 2010].

Zhakypov Zh. (2004) Audarmatanudy angdatu. – Almaty: InnoPress, 2004. – 102 b. [Zhakypov Zh. Translation Studies. – Almaty: InnoPress, 2004. – 102 p.] (in Kazakh)

Samituly Zh. (2005) Audarmanyng teoriyası men praktikasy. – Almaty: Qazaq universiteti, 2005. – 272 b. [Samituly Zh. Theory and practice of Translation. – Almaty: Kazakh University, 2005. – 272 p.] (in Kazakh)

Muhtarova S.S. (2018) Analiz perevoda kazahskoj bezekivalentnoj leksiki (na materiale trilogii + I. Esenberlina “Kochevniki”). – Vestnik Evrazijskogo nacionalnogo universiteta imeni L.N. Gumileva. – Seriya Filologija. – №4(125). 2018. – S. 102-107. [Mukhtarova S.S. Translation analysis of Kazakh non-equivalent vocabulary (on the materials of I. Yesenberlin trilogy “The Nomads”). – Bulletin of L.N. Gumilev Eurasian National University. – Series Philology. – №4 (125). – 2018. – P. 102-107] (in Russian)

Samarin D.A. Antonymous translation as a special translation technique. – Philologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – 2017 (11-1 (77)). – P. 158-610 (in English)

Rsalieva N.M. (2015) Qazaq onomastikalıyq ataularyn agylshyn tilinde transliteracijalau erezhesi (ZhOBA) [Rsalieva N.M. (2015) Scientific-theoretical bases for transliterating Kazakh onomastic names in the English language. – Tiltanym. 2015(1). – P. 112-125] (In Kazakh)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 17.11.2023

Мақала

FTAMP 16.21.37

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-150-161>А.Ж. Аманбаева¹, Н.С. Уртегешев²¹автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aaisaule@mail.ru²филология ғылымдарының докторы, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімінің Филология институты, Ресей, Новосибирск қ., e-mail: urtegeshev@mail.ru

АУЫЗША ПОЭТИКАЛЫҚ ІШКОРПУС: ПОЭТИКАЛЫҚ ДИСКУРСТЫҢ ПРОСОДИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Андатпа. Мақалада ауызша ішкорпус базасына енген поэтикалық дискурстың просодикалық ерекшелігін көрсету туралы сөз болады. Қазіргі таңда корпус базасына қазіргі қазақ ақындарының өлеңдері мен поэмалары жинақталып, оның просодикалық ерекшелігі көрсетіліп отыр. Сонымен қатар әрбір ақынның өлеңі мен поэмасына метабелгіленім жасалды. Бұл поэтикалық ішкорпустың ерекшелігі – жұртшылыққа қазақ ақындарының шығармаларын таныту және оның просодикалық ерекшелігін көрсету. Ол үшін әрбір ішкорпус базасына енген өлеңдер бунаққа бөлініп, оның просодикалық жағынан әуенінің ерекшелігі көрсетілді. Сондай-ақ орфоэпиясы да беріліп отыр.

Бұл поэтикалық ішкорпус базасы поэтикалық мәтіндер туралы ақпарат алуға және поэтикалық мәтіндердің интонациялық ерекшелігін зерттейтін магистранттар, докторанттарға жалпы ғылыми жұмыс жасайтын ізденушілерге арналған көмекші құрал. Қазіргі таңда орыс, чех (<http://www.versologie.cz/en/kcv.html>), башқұрт (<http://web-corpora.net/bashcorpus/search/>) поэтикалық ішкорпустары істеп тұр. Поэтикалық ішкорпус базасын бір жағынан электронды кітапхана деп айтуымызға да болады. Өйткені қай ақынның болмасын барлық өлеңдерін сол базадан алып, пайдалануға болады. Бұл поэтикалық ішкорпус базасы толыққан сайын әр ақынның өлеңдері көпшілікке қолжетімді болады. Яғни корпус базасы шексіз, ол жылдар өткен сайын толығы түседі.

Тірек сөздер: поэтика, поэтикалық дискурс, корпустық лингвистика, просодика, интонама, дыбыс.

А.Ж. Аманбаева¹, Н.С. Уртегешев²¹автор-корреспондент, кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы, e-mail: aaisaule@mail.ru²доктор филологических наук, Институт филологии Сибирского отделения Российской академии наук, Россия, г. Новосибирск, e-mail: urtegeshev@mail.ru

УСТНЫЙ ПОЭТИЧЕСКИЙ ПОДКОРПУС: ПРОСОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Аннотация. В статье обсуждается демонстрация просодических особенностей поэтического дискурса, введенного в базу устного подкорпуса. В настоящее время в базе корпуса собраны стихотворения и поэмы современных казахских поэтов, показаны их просодические особенности. Также стихотворениям и поэмам каждого поэта присвоена метаразметка. Особенность этого поэтического подкорпуса – знакомство с произведениями казахских поэтов и демонстрация их просодических особенностей. С этой целью каждое произведение, вносимое в базу корпуса, было разделено на стопы, и были показаны просодические характеристики мелодики. Также включена и орфоэпия.

Данная база поэтического подкорпуса представляет собой вспомогательное средство, которое предоставляет информацию о поэтических текстах и предназначена для магистрантов, докторантов и научных работников, исследующих интонационные особенности поэтических текстов. В настоящее время работают поэтические подкорпусы русского, чешского (<http://www.versologie.cz/en/kcv.html>) и башкирского (<http://web-corpora.net/bashcorpus/search/>) языков. Базу поэтического корпуса можно назвать и электронной библиотекой, поскольку стихотворения любого поэта могут быть получены из этой базы и использованы. По мере пополнения базы поэтического подкорпуса стихотворения каждого поэта станут доступны пользователям. Таким образом, корпусная база бесконечна и будет пополняться каждый год.

Ключевые слова: поэтика, поэтический дискурс, корпусная лингвистика, просодика, интонама, звук.

A. Amanbayeva¹, N. Urtegeshev²

¹*Corresponding author, Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly
Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aaisaule@mail.ru

²Doctor of Philology, Institute of Philology of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences,
Russia, Novosibirsk, e-mail: urtegeshev@mail.ru

ORAL POETIC SUBCORPUS: PROSODIC FEATURES OF POETIC DISCOURSE

Abstract. The article discusses the demonstration of prosodic features of poetic discourse introduced into the oral subcorpus database. Currently, the corpus database contains poems and epic poems of contemporary Kazakh poets, showcasing their prosodic features. Additionally, each poet's poems and epic poems are assigned meta-tags. The peculiarity of this poetic subcorpus is the introduction of the public to the works of Kazakh poets and the demonstration of their prosodic features. For this purpose, each work entered into the corpus database was divided into poetic feet, and the prosodic characteristics of melody were demonstrated. Orthoepy is also provided.

This poetic subcorpus database serves as an auxiliary tool, providing information on poetic texts and intended for master's students, doctoral candidates, and researchers exploring the intonational features of poetic texts. Currently, poetic subcorpora of Russian, Czech (<http://www.versologie.cz/en/kcv.html>), and Bashkir (<http://web-corpora.net/bashcorpus/search/>) languages are in operation. The poetic corpus database can also be referred to as an electronic library since poems by any poet can be obtained from this database and used. As the poetic subcorpus database is replenished, poems of each poet will be made available to the public. Thus, the corpus database is infinite and will be replenished annually.

Keywords: poetics, poetic discourse, corpus linguistics, prosody, intoneme, sound.

Кіріспе

Қазіргі қазақ тіл білімінде корпустық лингвистика саласы жан-жақты дамып келеді. Өйткені қазіргі компьютерлік технологияның дамуымен байланысты тілдің де ауқымы кеңейіп, адамзатты тез арада ақпараттандыруға, тілдің табиғатын ашып беретін ақылды база жасауға зерттеулер негіз болады. Осының бірі ретінде поэтикалық дискурстың просодикалық ерекшелігін корпустық лингвистика тұрғысынан зерттеп, корпус базасына енгізу қажеттіліктен туындап отыр. Осы орайда поэтикалық ішкорпус дегеніміз не?

Поэтикалық ішкорпус – бұл поэтикалық мәтіндердің электронды жинағы. Поэтикалық ішкорпустың басқа корпус базасынан ерекшелігі – ақындардың өлеңдері корпус базасына енгізіледі және әрбір қолданушы сол базадан бүкіл ақынның өлеңдерін тауып, олардың өлеңдерінің ерекшелігін салыстырып, зерттеу жұмысына қолдана алады. Поэтикалық ішкорпус базасында ақын өлеңдерінің формальды көрсеткіштері, яғни метабелгіленімі көрсетіліп, поэтикаға тән тармақ, бунақ, шумақтары анықталып беріледі.

Поэтикалық ішкорпус жасау идеясын алғаш рет 2000 жылдары В.А. Плунгян мен Д.В. Сичинава орыс тілінің ұлттық корпусының ішінен құрады. Бұл әлемдегі алғашқы ішкорпус болып саналады. Онда тек поэтикалық мәтіндердің жинағы ғана емес, онда өлеңдердің метабелгіленімі мен өлеңнің қай ұйқасқа құрылғаны туралы және рифма бойынша іздеу мүмкіндігі берілген. 2012 жылдан бастап басқа да тілдердің поэтикалық ішкорпусы пайда болды. Оған мысалы, Башқұрт және Чех поэтикалық ішкорпустарын жатқызуға болады. Сол кездері Чехияда танымал лингвист Petr Plecháč өлең ырғағын (рифма) анықтаудың әдісін ойлап табады. Осы әдісті чех, ағылшын, орыс, неміс тілдеріндегі өлеңдерге қолдануға болатындығы анықталады. Парсы поэтикалық ішкорпусын Б. Орехов дайындап, IX-XVII ғасырдағы парсы поэзиясының 4,3 млн. сөзқолданыстан тұратын мәтіндерін жинап, оған морфологиялық белгіленім жасалған (Орехов, 2019: 28). Поэтикалық ішкорпус не үшін қажет дейтін болсақ, ол белгілі бір кезеңдегі ұлттық поэзия мен тіл туралы ақпаратты қамтитын мәдени құндылық пен маңызды дереккөз болып табылады. Осындай корпус базасын жасауға әртүрлі мамандар, яғни лингвистер, ақындар, бағдарламашылар қатысады, үлкен ғылыми институттар қолдау көрсетеді. Корпус базасына енгізілген танымал ақындардың өлеңдері мен поэмаларын қолданушы пайдаланып, әрі қарайғы өзінің шығармашылығына, зерттеу жұмысына негіз етеді де, поэтикалық дискурс орнайды.

Қазіргі тіл білімінде дискурс мәселесі жан-жақты қарастырылып, оның түрлері анықталып

әр қырынан зерттеліп келеді. Дискурс ұғымы ХХ ғасырдың 70 жылдарынан бастап философияда қолданыла бастады. Тұңғыш рет «дискурс» ұғымын Ю. Хабермас «Коммуникативтік компетенция теориясына дайындық» деп аталатын еңбегінде қолданып, әрі қарай ол: В.И. Карасик, Е.С. Кубрякова, Н.В. Васильева, Н.Д. Арутюнова, Е.А. Гончарова, Ю.Н. Караулов, М.Л. Макаров, Н.М. Уэли, К.Қ. Садирова, Г.Г. Бүркітбаева, А.М. Жұмағұлова, А. Жалалова т.б. зерттеулерінде жан-жақты ашылды.

Поэтикалық дискурс – бұл ақындардың өлеңдері мен оқырман арасында туындайтын коммуникативтік қатынас. Яғни поэзияда ақын мен оқырман арасында байланыс орнап, оқырманның рухани дүниесі байып, поэзия оның ішкі көңіл-күйіне әсер етіп, ерекше сезімге бөлейді. Жалпы поэзия ол адам бойындағы сезімді қозғайтын, ерекше әсерге бөлейтін, өмір жайындағы түсінікті кеңейтетін ерекше жанр. Поэзия жанры өмірдегі болып жатқан жағдайларға байланысты әртүрлі тақырыпта өрбіп, адамның сезіміне әсер етеді. Әрбір өлеңнің тақырыбы да, сюжеті ақынның ішкі көңіл-күйіне және шабытына байланысты әртүрлі болады. Ақын өлеңдері адамның рухани дүниесін байытып қана қоймай оқушының қиялына, эмоциясына әсер етіп, өмірге деген көзқарасын өзгертеді. Яғни ақын өлеңдерін оқып, оларды бойына сіңірген адам мен ақын арасында дискурс орнап, оқырманның рухани дүниесі байиды. Осы жайында Г. Смағұлова: «Поэзияда жеке тақырыптағы ритмикалық дыбыстардың образды бірлігі арқылы оқушының қиялына, эмоциясына санасына әсер ету» көзделетінін баса айтады (Смағұлова, 2007: 42)

Қайсыбір ақынның өлеңін алсаңыз да сол заманның өмір шындығын, әртүрлі оқиғаларды тақырыпқа арқау етіп, оқырманға әсер етуге және таным-түсінігін, көзқарасын өзгеруге тырысатындығы байқалады. Яғни, ақынның әрбір өлеңінде өмір шындығы мен өмірге деген өзіндік көзқарасы анық көрініп тұрады. Осы жайында А. Локиев: «Поэтические образы следует рассматривать не с позиции знаковой информации, а с позиции их работы с читательским восприятием, изменения его мировоззрения и выработки нового миропонимания» деген ой айтады (Локиев, 2011: 12).

Көркем әдебиетке тән поэзия жанрын прозамен салыстыратын болсақ, поэтикалық мәтіндердің өзіндік стилі, әрбір өлеңге тән буын, бунақ, тармақ, шумаққа бөлінуі және өзіне тән ұйқас көрініс табады. Ұйқастың түрлері әр ақын өлеңінде әртүрлі болады. Қазіргі таңда ұйқас жайында С. Негимов, Р. Сыздық, М. Дүйсенов, Қ. Жұмалиев, Б. Кенжебаев, З. Ахметов т.б. сынды ғаламдар жан-жақты талдау жасайды. Әрине әр өлеңнің ерекшелігіне қарай талдайтын болсақ, ұйқастың да түрлері көп. Алайда өлеңнің ұйқасының бір жүйесі берілу керек. Осы орайда көбінесе Қ. Жұмалиев ұсынған қазақ өлеңдерінің ұйқас түрлері басшылыққа алынады. Олар: кара өлең ұйқасы (а а а б), шұбартпалы ұйқас (а а а а), ерікті ұйқас (а б в г б), егіз ұйқас (а а б б), шалыс ұйқас (а б а б), кезекті ұйқас (а б в б), аралас ұйқас (а а б в б в б б б), осы күнгі ерікті ұйқас (а б а б в г д) (Жұмалиев Қ., Қабдолов З., Ахметов З., 2013: 120). Осы ұйқас түрлері поэзияда кеңірек қолданыс тапқан.

Әрбір ақынның өзіндік стилі, өзіндік сөз қолданысы болады. Қайсыбір өлеңді оқысақ та, оның стиліне, сөз иірімдеріне, интонациясына қарап, қай ақынның өлеңі екенін аңғарамыз. Өйткені әр ақынның өлеңінде өзіндік ерекшелік байқалады. Сондай-ақ, әрбір өлең жолдары интонациялық жағынан өз сазымен мәнерлі түрде оқылғанда, ақын мен оқырман арасында дискурс орнайды. Яғни шығарманы оқып қана қоймай бойына сіңіру қажет. Әсіресе өлеңді жай ғана оқи салу мен мәнерлі етіп жеткізілудің арасында өзіндік айырмашылық бар. Яғни жәй ғана оқылған өлеңнің әсері адамға байқалмайтын болса, ал өзіндік сазымен мәнерлі етіп оқылған өлеңнің тыңдаушыға тигізер әсері ерекше көрініс тауып, мән-мағынасы ашыла түседі.

Жалпы өлеңнің өзіне тән сазы болатынын алғаш рет А. Байтұрсынұлы айтқан. Тұңғыш рет А. Байтұрсынұлы еңбегінде өлеңнің құрылысы, яғни өлеңнің түрленіп, бірнеше шумақтан тұратындығы, шумақтың өзі тармақтан, тармақ бунақтан, ал бунақ буыннан тұратындығы жан-жақты талданып берілген. Яғни сол кездің өзінде А. Байтұрсынұлы өлеңнің өзіне тән интонациясын «кілемге басына түсетін өрнек сияқты» деп беріп, бір-біріне үйлесіп келіп отыратындығын жан-жақты ашады (Байтұрсынұлы, 1989: 141).

Поэзия жанрына тән өзіндік ұйқас түрлері мен бунағы өлеңнің интонациялық жағынан ерекшелігін көрсетіп қана қоймай, оқырманын ерекше сезімге бөлейді. Ол үшін әрбір өлеңді

оқығанда оның дикциясына, яғни оқу шеберлігіне көп мән беру қажет. Яғни өлеңді оқығанда белгілі бір әуенмен, тиісті жерінде ырғағына мән беріп, кей жерінде баяулатып, кей жерінде қарқынды оқып, сөздің бояуын құбылтып оқу арқылы оқырманына әсер етеді. Әсіресе өлеңдерде логикалық және психологиялық кідірістердің ықпалы ерекше. Академик З.М. Базарбаева поэтикалық мәтіннің интонациялық ерекшелігін анықтап, «ырғағы буын санына негізделген силлабикалық өлең жүйесі» бар қазақ поэзиясындағы ритмикалық топтардың түзілуінің заңдылығы – ең алдымен қазақ тілінің жалғамалы тіл екендігінде, яғни сөздердің бір-бірімен жалғасып, жымдасып тұруында, ал екіншіден үндестік заңына негізделуінде, үшіншіден, белгілі бір сөздердің ырғағының қайталанып тұруында, дейді (Базарбаева, 2008: 73).

Жалпы поэтикалық шығармалардағы интонация ерекшелігін Ю.В. Казарин: «Поэтикалық графика өзінің белгілеушілік қызметімен байланысты фонетикалық функцияға және де әуенді функцияға ие. Яғни поэтикалық графикаға негізделі отырып авторлық интонацияны, дыбыстық үйлесімді, әуенділікті, ырғақтық суретті анықтай аламыз. Дикцияның аллитерацияға байланыстылығы бар, бірақ бұл байланыс қатысты түрде. Дикция – үстеме тілдік құбылыс, соның арқасында мәнерлеп оқу, айту, әуенге салу мүмкіндіктері ашыла түседі» – деп поэтикалық шығармалардағы интонацияның орны мен дикцияның ерекшелігін ашып береді (Казарин, 2004: 22). Яғни поэтикалық дискурс туындау үшін интонацияның, яғни сөз сазының мәні зор. Біз оны қазіргі классикалық үлгідегі таңдаулы ақындардың шығармаларынан байқаймыз.

Материал және әдістер

Мақалада поэтикалық дискурстың ерекшелігін көрсету және оны корпустың базасына енгізу мақсатында эксперименттік тұрғыдан электроакустикалық талдау әдістері қолданылып, қазақтың классик ақындары І. Жансүгіров пен М. Шахановтың поэтикалық мәтіндері алынып, олардың өлеңдерінің просодикалық ерекшелігін анықтау мақсатында фонетикалық-просодикалық талдау жүргізілді. Электроакустикалық талдау әдісі – ақындардың өлеңдерінің просодикалық ерекшелігін анықтау мақсатында қолданылып отыр. Бұл мақалада біз поэтикалық дискурсты акустикалық тұрғыдан талдап, деректерін көрсетеміз. Поэтикалық дискурстың просодикасын зерттеу үшін Praat компьютерлік бағдарламасын қолдана отырып, дикторлардың оқыған мәтініне акустикалық талдау әдісін қолдану қажет болды. Материалды акустикалық тұрғыдан талдау кезінде келесі параметрлер ескерілді: әуені (негізгі тон жиілігі), үдемелігі, қарқыны, кідіріс, тоналды диапазоны.

Экспериментті зерттеу барысында акустикалық параметрлерінің өлшем бірліктері төмендегідей:

- негізгі тон жиілігі (НТЖ) – герц (Гц)
- үдемелік – децибелл (дб)
- уақыт – миллисекунд (мск)
- тоналды диапазон белгісі жартылай тон – (жт)

Зерттеуде *негізгі тон жиілігі* (НТЖ) параметрі бойынша қозғалыс бағытының ең жоғарғы және ең төменгі мәні алынып, интонемалардың көтеріңкі-бәсең деңгейі анықталды (150Гц. – 89Гц.). *Үдемелік* амплитудасының параметрі ретінде – сөйлеу кезіндегі дауыстың күшеюі мен азаюына байланысты мәні алынды (40дб. – 3дб.). *Айтылу қарқыны* – сегмент ұзақтылығының буыны санына қатысы арқылы айқындалды (31мс – 7мс). *Кідірістің* сегментаралық көлемі интонограммалардан олардағы елтаңбалар санын 10 мс-қа көбейту арқылы анықталып, көлеміне қарай: ұзақ, орташа, қысқа болып бөлінді (120мс – 70мс-30мс). *Тоналды диапазон* – негізгі тон жиілігінің ең жоғарғы (max) және ең төменгі (min) мәндерінің қатысымы арқылы анықталады. Бұл жерде *НТЖ диапазоны* мен интервалының өзгерісін есептеуге арналған кесте (Артемов, 1956: 105-113) пайдаланылды. Онда дыбыс күшінің жарты тонға ұлғаю коэффициенті – $1,059^x$ және дыбыс күшінің өзгерісі шамасының x дәреже көрсеткіші көрсетіледі. Жартылай тон саны 1,059 мәніне тең.

Зерттеу жұмысын эксперименттік тұрғыдан зерттеу үшін В.А. Артемовтың «Экспериментальная фонетика», «Метод структурно-функционального изучения речевой фонетики», А. Жүнісбектің «Сингармонизм в казахском языке», «Қазақ тілінің дауысты дыбыстары» (экспериментті-фонетикалық зерттеу), Ж. Аралбаевтың «Қазақ фонетикасы

бойынша этюдтер», З.М. Базарбаеваның «Қазақ тілінің интонациялық жүйесі» атты еңбектері басшылыққа алынды.

Жалпы тіл білімінде алғашқылардың бірі болып, эксперименттік фонетикалық зерттеу жайында сөз қозғаған ғалым – Бодуэн де Куртене (Бодуэн де Куртене, 1963: 42). Кейін шәкірті В.А. Богородицкий «Гласные без ударения в русском языке» деп аталатын магистрлік жұмысын эксперименттік фонетика тұрғысынан зерттейді де, Қазан қаласында 1883 жылы «Экспериментті-фонетикалық зертхана» ашады. В.А. Богородицкийді эксперименттік фонетиканың негізін салушы деп айтуға болады. Ол эксперименттік фонетикаға физикалық зерттеулерді енгізу қажет екенін, сол арқылы анатомия-физиологиялық сипаттама, сөйлеу дыбыстарын артикуляторлық тұрғыдан талдау, қабылдау мен түсіну ерекшеліктерін зерттеуге болатынын айтады. В.А. Богородицкийдің бір ерекшелігі, ол зертханада зерттеу жүргізу үшін экспериментті-фонетиканы зерттеу әдістерін тауып, тіпті сөйлеу кезіндегі үдемелік пен ұзақтылықты өлшеу үшін қолдан құрылғы ойлап табады. Сондай-ақ ғалым орыс тілінің интонациясын түркі тілдерімен және батыс еуропа тілдерімен салыстыра зерттейді (Богородицкий, 2011: 72).

В.А. Богородицкийден кейін Л.В. Щерба «Экспериментті-фонетика зертханасының» жұмысын жалғастырып, тіл мен сөйлеудің, фонетика мен фонологияның ара-жігін ажыратып береді (Щерба, 1958: 42). Содан кейін М.И. Матусевич Ленинград университетінің экспериментті фонетика зертханасында теориялық және тәжірибелік жағынан жалғастырады. Осы зертхананың көп жылдар бойы жұмыс істеп, дамуының арқасында 1937 жылы арнайы сөйлеу интонациясы мен екпінін 80-1700 гц жиілігі бойынша тексеретін электродинамикалық жазу құрылғысы пайда болды. Сөйтіп алғаш рет 1945 ж. әртүрлі тілдердің дауысты фонемаларына графикалық талдау жасайтын спектроскопиялық тәжірибе жасалды (Артемов, 1956: 27). Осы зерттеулер негізінде электракустикалық әдіс пайда болды. Электракустикалық әдіс – бұл әуеннің тербелісін, дауыс үдемелігінің күшін және сөйлеу кезіндегі ұзақтылық пен тоналды диапазон ерекшелігін көрсету үшін қолданылады. Сондай-ақ зерттеу жұмысында салыстырмалы және сипаттамалы әдіс те қолданылады. Салыстырмалы әдіс поэтикалық дискурста, яғни ақын өлеңдерінің просодикалық ерекшелігін анықтау үшін қолданылса, ал сипаттамалы әдіс оның ерекшелігін сипаттап көрсету үшін қолданылады. Сондай-ақ «Қазақ тілінің ұлттық корпусының» поэтикалық ішкорпус базасына ақын өлеңдерінің просодикалық ерекшелігі көрсетілген мәтіндер жинақталып, оның метаразметкасы беріледі. Мұндағы метаразметкада ақын туралы толық мәлімет беріліп, өлеңінің тақырыбы, стилі т.б туралы ақпарат беріледі.

Әдебиетке шолу

Қазіргі қазақ тіл білімінде «Қазақ тілінің ұлттық корпус» базасы алғаш рет профессор А. Жұбанов бастамасымен жүзеге асып, оның ішкорпустары жан-жақты толығып келеді. Осы орайда корпус базасына қазақ тілінің поэтикалық мәтіндерінің просодикалық ерекшелігін көрсететін «Поэтикалық ішкорпус» әзірлеу қажеттіліктен туындап отыр. Өйткені қазақ ақындарының өлеңдерінің просодикалық ерекшелігін көрсету және оны көпшілікке таныту аса қажет. Осы орайда қай тілдерде поэтикалық ішкорпус бар және олар қалай жұмыс істеп жатыр дейтін болсақ, қазіргі таңда ағылшын, чех, орыс, башқұрт тілдерінің поэтикалық ішкорпусы жұмыс жасап тұр. Соның ішінде ағылшын поэтикалық ішкорпусы (Gutenberg English Poetry Corpus) 2 миллион сөзқолданыстан тұрады. Ал 2013 жылдан бастап жүзеге асқан башқұрт тілінің поэтикалық ішкорпусына алдында 101 ақынның 17 000 өлеңі енсе, соңғы көрсеткіш бойынша ол 1,8 млн. сөзқолданысқа көбейген. Онда XX-XXI ғасыр басындағы ақындардың өлеңдері енген. Барлық мәтін поэтикалық және морфологиялық белгіленімнен тұрады, яғни сөзді лингвистикалық әрі поэтика параметрлері бойынша іздеуге болады. Осы аталған ішкорпустар ішінде орыс тілінің ұлттық корпусының поэтикалық ішкорпусының мәтін базасы 13879558 сөзқолданыстан, 101521 мәтіннен тұрады. Бұл басқа ішкорпустармен салыстырғанда көлемі әрі белгіленімі жағынан ауқымды база болып есептеледі. Орыс тілінің ішкорпусында XVIII-XX ғасырлардағы орыс поэзиясының шығармалары қамтылған. Поэтикалық ішкорпусқа байланысты зерттеулер башқұрт және орыс тіл білімінде бар. Осы бағытта мақалалар мен еңбектер жарыққа

шыққан. Мысалы: Гришина Е.В., Корчагин К.М., Плунгян В.А., Сичинова Д.В. “Поэтический корпус в рамках НКРЯ: общая структура и перспективы использования // Национальный корпус русского языка: 2006-2008” (2009); Корчагин К.М. “Поэтический подкорпус Национального корпуса русского языка как акцентологический источник” (2008). т.б. Қазақ тіл білімінде поэтикалық ішкорпус «Қазақ тілінің ұлттық корпусының базасында» енді құрылып жатқандықтан, ол туралы зерттеулер аз. Поэтика, яғни өлең құрылысы жайындағы зерттеулер А. Байтұрсынұлы еңбектерінен бастау алады. Ал академик З. Ахметовтің «Өлең сөздің теориясы» атты еңбегінде өлеңнің ерекшелігі жан-жақты зерттелген болса (Ахметов, 1973: 32), академик З.М. Базарбаеваның «Қазақ тілі: интоналогия, фонология» атты еңбегінде поэтикалық мәтіндердің ерекшелігі мен ондағы буын және бунақ мәселелері қарастырылып, оның просодикалық ерекшелігі талданып берілді.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі техника мен технологияның дамуы барысында поэтикалық дискурстың просодикалық ерекшелігін анықтап, оны поэтикалық ішкорпусқа енгізу мәселесі қажеттіліктен туындап отыр. Ең алдымен поэтикалық дискурсқа енген ақындардың просодикалық ерекшелігін анықтау қажет. Жалпы поэтикада өлең шумақтан, шумақ тармақтан, ал тармақ бунаққа бөлініп, әрі қарай буынмен өлшенетіндігі белгілі. Осы орайда А. Байтұрсынұлы өлең құрылысына аса мән беріп, қазақ поэзиясындағы ырғақты топтарды бунақ деп айтып, әрбір өлеңнің жолын тармақ дейді де, ондағы ырғақ, интонациялық ерекшеліктері сөз болады. Сол туралы: «Бунақ дегеніміз өлеңді айтқанда сезілетін дауыс толқынының соқпа-соқпасының арасы» – дейді. Ал өлеңнің интонациялық ерекшелігі туралы: «Өрнекті сөйлемді айтқанда, дауыс көтеріліп, әнше оралып, қайырылып ашып береді» – дейді (Байтұрсынұлы, 1989: 62).

Қазақ тіл білімінде қазақ өлеңінің құрылысын жан-жақты зерттеген ғалым – З. Ахметов. Ол: «Қазақ поэзиясында өлең ырғағының тірегі – буын, яғни ырғақ буын санымен өлшенеді. Мұндай буын санына негізделген силлабикалық өлең жүйесі қазақ поэзиясынан басқа барлық түркі тілдес қырғыз, өзбек, татар, түркімен, әзірбайжан, башқұрт секілді халықтардың тілінде де қолданылады» – деп қазақ өлеңінің ерекшелігін көрсетеді. З. Ахметовтің пікіріне сүйенер болсақ, ғалым бунақтарды бөліп тұратын сөз жігінде әрдайым кідіріс бола бермейтінін, алайда тақпақ ырғағының, тонының кенет өзгеруі байқалатынын, ал сөз жігіне кідіріс тура келсе, онда ол жік айрықша бедерленіп, белгіленіп отыратынын айтады (Ахметов, 1973: 55).

Жалпы қазақ поэзиясындағы ақындар өлеңдеріне келер болсақ, әр ақынның өзіндік стилі бар. Әр ақынның өлең шумақтары, буын саны да әртүрлі. Осы орайда поэтикалық дискурстың просодикалық ерекшелігін анықтау мақсатында Қ. Аманжолов пен М. Шахановтың өлеңдері алынып, поэтикалық ішкорпус базасына енгізіліп отыр. Зерттеу жұмысында танымал ақын М. Шахановтың «Ғашықтық ғалыматы», «Нарынқұм зауалы», «Сейхундария», «Танакөз», «Жаңғырық» атты поэмалары просодикалық тұрғыдан талданды. М. Шаханов поэмаларын просодикалық тұрғыдан талдау барысында, өлеңнің әуені мен үдемелігі, қарқыны, кідіріс сияқты компоненттері эксперимент арқылы зерттелді.

Зерттеуге ақын М. Шахановтың «Ғашықтық ғаламаты» өлеңі мен «Сейхундария» атты поэмасы алынды (Шаханов, 44). «Ғашықтық ғаламаты» өлеңінің тақырыбы махаббат жайында, 15, 7-8, 4, 11 буынды, 4, 3, 2 бунақты, осы күнгі ерікті ұйқастар (а б а б в г д) түрінде көрініс тапқан. М. Шаханов өлеңдерінің басқа қазақ ақындарынан ерекшелігі, буын, бунақ, шумақ саны біркелкі болмайды. Ұйқасы сол өлеңнің әр тармағына қарай икемделіп, жымдасып, интонациялық жағынан үйлесіп тұрады. Поэтикалық ішкорпус базасына ақын өлеңі толық енгізіліп, просодикалық белгілері қойылды. Ал мақалаға ақын өлеңінің просодикалық ерекшелігін көрсету мақсатында тек үзіндісі ғана беріліп отыр (Шаханов, 2012: 48).

Ғашықтық ғаламаты

<қартаң әйел / жұмұсұма / іздеп келіп / жылады>↑ //

>жалғыз ҰҒЫЗЫМ / бар ^йед'айнам <↑ //

<тірлігімнің шынары> ↓ ///

^йеркелеттім↑ //

<үөмүрүмді / желкен ^йеттім / жол^үна>↓ ///

>тек^о сол гүлдөп / толуссун деп<↑ //
 >тек^о сол гійсін / сол ішсін деп<↑ //
 <йештенені / айағам жоқ / бәрім бердім / қолына>↓ ///
 <қызым сұлуу / бой түзөдү / ой түзөдү / жайдары<↑ //
 >ой түзөдү / көжжауун ап / қызғалдақтай / майдағы<↑ //
 <алды болду / құрбұсұнын / бірг'өскөн>↓ ///
 <үмүтүме / бақ пен ғайғы / қалай ғатар / мінгескен>↓ ///
 >бекер<↑ //
 >бекер / жіберішпін еркіне <↑ //
 >йерте түсүп / қалдау- / сірә / албырт сезім өртүнө>↓ ///
бақытты едім<↑ //
 >бақытты едім / мең ғандай<↑ //
 <қашан ғызым / жолуққанша / ғашықтықтың дертіне>↓ ///

Әуені мен үдемелігі. Өлеңнің басында, бірінші және екінші синтагмада әуені мен үдемелігі баяу басталып, үшінші және төртінші синтагмада көтеріңкі айтылады. Екінші және үшінші тармақта көтеріңкі-бәсең тоналды диапазонмен айтылады. Төртінші және бесінші тармақта әуені көтеріңкі-төмен болып, алтыншы және жетінші тармақта көтеріңкі әуенмен айтылады да, сегізінші тармақта бәсеңдей түседі. Яғни мұндай әуеннің бірде көтеріліп, бірде бәсеңдеуі өлеңнің ішкі мазмұнындағы ерекшелікті көрсетіп, тиянақсыз және тиянақты интонамамен айтылады. Ал тоғызыншы және оныншы тармақта көтеріңкі интонамамен, үдемеліктің күшеюі байқалса, он бір мен он екінші тармақта тиянақсыз интонамамен айтылады. Онан кейінгі тармақтарда да әуені мен үдемелік көрсеткіші бірде көтеріңкі, бірде бәсеңдей түскендігі байқалады. Яғни мұнда ақын әуені мен үдемелігін құбылту арқылы, ішкі астарлы ой мен сезімді жеткізуді көздегендігі байқалады. Мұндағы М. Шахановтың әрбір өлең иірімдері бір-біріне үйлесіп, сөздің мағынасына, ұйқасына қарай жымдасып, әуені мен үдемелігі ерекшеленіп, құбылып, ананың қызына деген ерекше ішкі сезімі терең толғаныспен беріліп тұр. Бұл ақынның өзіндік ерекшелігін көрсетеді.

Қарқыны. Бірінші тармақтан бастап қарқынның баяу айтылып, онан кейін бірқалыпты айтылуы сол өлең тармақтарының маңызды екенін байқатады. Ал екінші тармақ соңында жылдам айтылады. Үшінші тармақ орташа қарқынмен айтылып, төртінші тармақта баяулағандық байқалады. Өйткені бір сөзден тұратын бір тармақ, ерекшелеу мақсатында екендігі көрінеді. Онан кейін бесінші-тоғызыншы тармақтарда біресе баяулап, біресе жылдам айту байқалады. Өйткені мұнда өлеңнің ішкі мазмұны мен сол өлеңге тән ырғақ басты рөл атқарады. Жалпы өлеңнің өн бойында қарқынның бірден күшейіп, бірден бәсеңдеп кетуі байқалады. Бұл ақынның өлеңнің ішкі мазмұнындағы ерекше толғанысты көрсетудегі ерекше әдісі деуімізге болады.

Кідіріс. Ақын өлеңінде әр синтагмадан кейін кідіріс көрініс тапқан. Өйткені әр синтагма өзіндік мағынаға ие болып, сол өлеңнің ерекшелігін көрсетуге бағытталады. Ал әрбір синтагмадан кейінгі кідіріс физиологиялық және логикалық кідіріс ретінде көрініс тапқан. Кідірістің өлеңге тән тармақ, бунақ пен ұйқасты ұйыстырып отыруда да өзіндік орны бар.

Ал М. Шахановтың «*Сейхундария*» поэмасы көптармақты, 3 бунақты, 11 буынды, қара өлең ұйқасына құрылған. Бұл поэмада ақынның туған жерге деген махаббаты тақырыбы қозғалған (Шаханов, 2012: 45).

<сен / қыз едің / →ұйқұлұны / қозғалтқан↑ > //
 <дүйүм елдің / →махаббатын / маздатқан↓ > ///
 <жән'өзүң де / →сол сезімге / шөлдөгөн↑ //
 <бірақ оған / жол бермеген / көлдөнөң↓ > ///
 >йесең ғайтып / →көрмөгөн ↓ йеш / пендеден↑ < //
құралайды / →көзг'ататын / мерген ең↓ > ///
 >тек орамал / →тартқандығың / болмаса↑ < //
 <сөйтүп салмақ / →артқандығың / болмаса↑ > //
 <гүлге табын / →нәзіктігің болмаса↑ > //

>анаға тән / → жазықтығың ~ болмаса ↓ > ///
 <содам б'әлде / → көруңгөнің / керім боп ↑ < //
 <йерден төмөн / → жерің жоқ ↓ / > //
 <йер деушү ~ едім → / айнам / неге үөзгөрдүң ↑ < //
 > айнам неге / → көжжас^нна / сөз ~ бердің ↓ > ///

Әуені мен үдемелігі. Бұл өлеңнің бірінші және үшінші тармағында әуені бірқалыпты болып, дауыс үдемелігі күшейіп барып әлсірейді. Ал төртінші, бесінші тармақта әуені тиянақты интонамамен аяқталып, алтыншы тармақ көтеріңкі әуенмен басталып, соңында бәсең айтылады. Жетінші-тоғызыншы тармақтарда бірқалыпты әуенмен айтылып, әр тармақ соңында көтеріңкі айтылады да үдемелігі бәсеңдеп-күшейіп отырады. Оныншы, он төртінші тармақтардың аралығында әуені бірде көтеріңкі, бірде бәсең айтылып, үдемелігі бірде күшейіп, бірде бәсеңдейді. Мұнда ақынның ерекше сезімі просодикалық жағынан ерекшеленіп тұрады. Яғни әр тармақтың ұйқасқа құрылуы, әуеннің көтеріліп-бәсеңдеп тұруы қазақ поэзиясына тән құбылыс.

Қарқыны. Қарқын көрсеткіші жалпы өлеңнің бірінші тармағында бірқалыпты және баяу айтылып, екінші және үшінші тармақта жылдамдай түскені байқалады. Бірқалыпты қарқынмен айтылған төртінші тармақ ақын сезімінің ерекше тұстарын көрсетсе, ал бесінші тармақта жылдамдау байқалады. Онан кейінгі алтыншы тармақтан бастап, соңына дейін қарқынның баяу және бірқалыпты айтылуы ақынның ерекше толғанысын білдіріп, ерекшелеу мақсатында екендігі көрінеді.

Кідіріс. Бұл өлеңнің әрбір синтагма аралығында физиологиялық және логикалық кідірістердің жасалғаны байқалады. Өйткені автор әрбір өлең тармақтарының бунақ арасына кідіріс жасау арқылы ерекше толғанысын, туған жеріне деген сағынышын білдірткен. Әсіресе өлең тармақтары арасындағы бунақтың просодикалық жағынан синтагмаға сәйкес келуі және кідірістің жасалуы бұл өлеңнің өзіндік ерекшелігін көрсетеді.

Сонымен қатар просодикалық талдауға ақын Қасым Аманжоловтың «Туған жер» атты патриоттық өлеңі алынды (Аманжолов, 1985: 12). Бұл өлең 3 бунақты, 11 буынды, көп тармақты, қара өлең (а а б а) ұйқасымен берілген. Бұл ақынның өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Ұйқасы сол қара өлең болып өріліп отырады, интонациялық жағынан үйлесіп тұрады.

Туған жер

<шықшы тауға / қарашы / кең далаңа < ↑ //
 <мәз ~ боласың / ұқсайсың / жас ~ палаға < ↑ //
 <Уол шеті мен / бұл шетіне / жүгүрсөң < ↑ //
 <шаршайсың ба / құмарың бір / қана ма < ↑ //
 <Уа дарыйға / алтым бесік / тұған жер < ↑ //
 <қад^нрыңды / келсем білмей / кеше гөр < ↑ //
 <жат'алмас йем / топұрағыңда / теб'рембей ↑ //
 <ақым болмай / тасың болсам / мен йегер > ↓ // //
 <неткем байтақ / неткен ұлу / жер йедің < ↑ //
 <нендей гүйгө / жүрөгүмді / бөлөдүң < ↑ //
 <сенде тұдүм / сенде үөстүм мен / сенде үөлсөм < ↑ //
 <арманым жоқ / бұл дүнүйөдө / дер йедім > ↓ //
 <мен де үөзүндөй / байтақ йедім / кең йедім > ↓ //
 <қызығыңды / көрүп йеркін / келемін > ↓ //
 <сен д'айамай / бердің маған / барыңды < ↑ //
 <мен д'айамай / барым саған / беремін > ↓ // //
 <болдүм ғашық / тұған дала / мен саған < ↑ //
 <алыш ~ шүрсөм / арманым сен / аңсаған > ↓ //
 > жақын жүрсөм / мен төрүндө / ^нрахаттың < ↑ //
 <алтын діңгек / үөзүм тұған / босағам > ↓ // //

Әуені мен үдемелігі. Өлеңнің интонациясы барлық синтагмада жоғарғы әуенмен, өте

жоғары диапазонмен бір деммен көтеріңкі үдемелікпен айтылады. Бұл ақынның аяқталған ойын, тиянақты интонеманы, ерекше үдемелікті білдіреді. Әр синтагмада үдемелік күшейіп, бірте-бірте жоғарылап отырады. Яғни ақын үдемелікті күшейтіп, өлеңдегі ой мен сезімінің маңыздылығын арттырады. Мұнда Қ. Аманжолов адамның туған жеріне деген ерекше ыстық сезімін, терең толғанысын көрсетіп тұр.

Қарқыны. Бірінші тармақтан бастап, соңғы тармаққа дейін қарқыны бірде жылдамдап, бірде баяу айтылады. Бұл өлеңдегі әр тармақ ерекше мазмұн мен мағынаға ие дегенді көрсетеді. Әр ырғақ басты рөл атқарып, адамға патриоттық сезім ұялатады. Жалпы өлеңнің өн бойында қарқын басты рөл атқарып тұр. Бұл ақынның ерекше толғанысы мен өлеңнің әрбір тармағының маңыздылығын көрсетеді.

Кідіріс. Аталған ақын өлеңінде кідіріс әр бунақтан кейін анық көрініп тұр. Өйткені әр бунақтың өзіндік мағынасы бар және ол сол өлеңнің өзіндік ерекшелігін айқындап тұр. Әрбір бунақтан кейін физиологиялық немесе логикалық кідіріс жасалады. Бұл өлең жолдарында бірінші бунақтан кейін логикалық кідіріс жасалса, екіншісінде физиологиялық кідіріс жасалған. Ал үшінші кідіріс әдеттегідей аяқталған тиянақты ойды білдіріп, әр тармақтың соңында логикалық кідіріс жасалады.

«Қазақ тілінің ұлттық корпус» базасындағы «Поэтикалық ішкорпусқа» әрбір шығарманың мәтіндік деректері жайында мағлұмат беретін метабелгіленім де жасалып, енгізілді. Осы орайда әрбір өлеңнің метабелгіленімі төмендегідей үлгіде берілді.

1-кесте – Қасым Аманжоловтың «Туған жер» өлеңінің метабелгіленімі

Авторы	Қасым Аманжолов
Жынысы	ер
Туған жылы	1911
Туған жері	Қарқаралы
Оқыған	Шалқар Үркінбаев
Мәтін аты	Туған жер
Мәтіннің алғашқы жарияланымы	1946
Мәтін дереккөзі	Өлеңдер: поэзия. - Алматы : Мектеп, 1985. - 159 б.
Мәтін жанры	өлең
Мәтін формасы	жазбаша ауызша
Жазба мәтін графикасы	кирил жазуы
Стилі	көркем әдебиет
Мәтін тақырыбы	туған жер
Таралым типі	кітап
Шумақ саны	1 шумақты
Тармақ саны	20 тармақты
Бунақ саны	3 бунақты
Буын саны	11 буынды
Ұйқас түрі	қара өлең ұйқасы (а а б а)
Аудитория жасы	бастауыш мектеп жасы (6-10 жас) жасөспірімдік кезең (11-18 жас)
Субкорпус	поэтикалық мәтіндер
Сөзқолданыс саны	117
Мәтін көзі	интернет-ресурс
Белгілеуші	Н.Оспанғазиева
Корпусқа енгізген уақыты	01.11.2023ж.

Ал просодикалық ерекшелігі төмендегідей үлгіде талданды.

2-кесте – Қасым Аманжоловтың «Туған жер» (1946 ж.) өлеңінің орфоэпиясы мен просодикасы

Орфография	Орфоэпиясы мен просодикасы
<p>Шықшы тауға, қарашы кең далаңа: Мәз боласың, ұқсайсың жас балаға, Ол шеті мен бұл шетіне жүгірсең, Шаршайсың ба, құмарын, бір қана ма? Уа, дариға – алтын бесік туған жер, Қадырыңды келсем білмей, кеше гөр! Жата алмас ем топырағыңда тебіренбей, Ақын болмай, тасың болсам мен егер. Неткен байтақ, неткен ұлы жер едің! Неңдей күйге жүрегімді бөледің? Сен де тудым, сен де өстім мен, сен де өлсем, Арманым жоқ бұл дүниеде, – дер едім; Мен де өзіндей байтақ едім, кең едім; Қызығыңды көріп еркін келемін, Сен де аямай бердің маған барыңды, Мен де аямай барым саған беремін. Болдым ғашық, туған дала, мен саған, Алыс жүрсем, арманым – сен, аңсаған; Жақын жүрсем, мен – төрінде рахаттың, Алтын дінгек – өзім туған босағам!</p>	<p>шықшы тауға / қарашы / кең далаңа↓// мәз ~ боласың / ұқсайсың / жас ~палаға↑// ^уол шеті мен / бұл шетіне / жүгірсөң↑// шаршайсың ба / құмарың бір / қана ма↑// ^ууа дарыйға / алтым бесік / тұуған жер↑// қад^дрыңды / келсем білмей / кеше гөр↑// жат'алмас ^ием / топ^урағыңда / теб^брембей↑// ақым болмай / тасың болсам / мен ^иегер↓// неткем байтақ / неткен ұлу / жер ^иедің↑// неңдей гүйгө / жүрөгүмді / бөлөдүң↑// сен де тұудүм / сен де ^уөстүм мен / сен де ^уөлсөм↑// арманым жоқ / бұл дүнүйөде / дер ^иедім↓// мен де ^уөзүңдөй / байтақ ^иедім / кең ^иедім↓// қызығыңды / көрүп ^иеркін / келемін↑// сен д'аймай / бердің маған / барыңды↑// мен д'аймай / барым саған / беремін↓// болдүм ғашық / тұуған дала / мен саған↑// алыш ~шүрсөм / арманым сен / аңсаған↓// жақын жүрсөм / мен төрүңдө / ^ирахаттың↑// алтын дінгек / ^уөзүм тұуған / босағам↑//</p>

Қорытынды

Қазіргі қазақ тіл білімінде «Қазақ тілінің ұлттық корпусында» қазақ поэтикалық мәтіндерін ішкорпус базасына енгізе отырып, оны қазіргі заманауи технология көмегімен автоматтандыру қажет. Осы орайда мақалада поэтикалық ішкорпус базасына енген ақындар М. Шаханов пен Қ. Аманжолов өлеңдеріне просодикалық талдау жасалды. Сондай-ақ әр ақынның өлеңдерінің құрылысы, яғни буын және бунақ санының ерекшелігі көрсетілді. Просодикалық ерекшелігін көрсететін интонация компоненттері әуені мен дауыс үдемелігі, қарқыны, кідірісі жеке-жеке талданды. Талдау барысында М. Шахановтың поэзиясы басқа ақындарға қарағанда ерекше екендігі байқалды. Өйткені М. Шахановтың өлеңдерін талдау барысында классикалық тоғыз немесе он бір буыннан тұратын өлеңдермен қатар, бунақ саны мен буын саны әртүрлі боп келетін, алайда өлеңдерінің ұйқасы жұп-жұмыр, мағынасы жағынан үлкен ойға жетелейтін, өзіндік астарлы ой мен ерекше бір серпіліс беретін, оқыған адамды ойлантпай қоймайтын бір әсер бар екені байқалады. Әр өлеңінің ұйқасына қарайтын болсақ, көбінесе ерікті ұйқас түрінде берілген. М. Шахановтың өлеңдері негізінен екпіндетіп оқылады. Сол себептен ақын өлеңінде қарқындылық басым, яғни бірде жылдам айтылса, бірде бірқалыпты болып, ал кей жерінде баяулағандық байқалады. Бұл ақынның өзіндік ерекшелігін көрсетеді.

Айталық, ақынның «Ғашықтық ғаламаты» мен «Сейхундария» атты өлеңін салыстырап болсақ, «Сейхундария» өлеңнің басынан соңына дейін әуені бірде көтеріңкі, бірде бәсең айтылатын болса, ал «Ғашықтық ғаламаты» өлеңінде екі тармақта да көтеріңкі әуенмен айтылып, үшінші тармақта бәсеңдеу байқалады. Үдемелігі де әуенмен қатар жүріп, біресе күшейіп, біресе әлсірейді. Ақын өлеңінің ерекшелігі негізгі ой екі тармақ, не бір шумақта ғана айтылмайды. Тұтас бес-алты немесе жеті-сегіз жолдан тұрып ой аяқталуы мүмкін. Ой аяқталған жерде ұзақ кідіріс жасалып, тиянақты әрі тиянақсыз интонемалардың көрсеткіші құбылып, ақын өлеңінің ерекшелігін көрсетеді. Әдетте әуеннің көтеріліп-бәсеңдеп тұруы қазақ поэзиясына тән құбылыс. Алайда М. Шаханов өлеңдерінде әуеннің көтеріліп-бәсеңдеуі кезектесіп келмейді, өлеңнің мазмұндық ерекшелігіне қарай әртүрлі позицияда қолданылады. Ақын өлеңінде тармақ, шумақ сандары, ұйқастары әртүрлі боп келгенімен, өлеңде үлкен бір тақырып қозғалып, оқырманын ойландырып қоятындай әсер береді. Яғни ақынның өзіне тән идеясы бар. Осы жағынан келгенде

поэтикалық ішкорпус базасы ақын өлеңдерін жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді. Себебі поэтикалық ішкорпуста метабелгіленімі мен просодикалық белгіленімі ғылыми ақпаратқа сәйкес жасалды. Осы орайда мақалада поэтикалық мәтіннің мазмұны толық ашылды.

Ал Қасым Аманжолов өлеңдерінің көбі қара өлең (а а б а) ұйқасына құрылған. Әрбір тармағы үш бунақтан тұрады. Әрбір тармағында әуені бірде көтеріңкі, бірде бәсең болып, қазақ поэзиясының классикалық үлгісіне сәйкес келеді. Әр шумақта тиянақты ой аяқталып отырады. Қазақ поэзиясында Қасым Аманжоловтың өлеңдерінің көркемдік ерекшелігі аса жоғары бағаланған. Әрбір өлеңін оқу кезінде, бірде қарқыны бәсеңдеп, бірде көтеріліп отырады. Дауыс үдемелігі де жоғарды дауыс диапазонымен оқылады. Бұның бірден-бір себебі Қасым Аманжолов лирикасы отанды қорғауға, елді, жерді, табиғатты, аналарды, балаларды қорғауға бағытталатын патриоттық өлеңдер. Бұл ақын өлеңінің басқа ақындардан ерекшелігін көрсетеді.

Мақала ЖТН:BR21882249 «Мәдениетаралық коммуникация құралы ретіндегі Қазақ тілінің ұлттық корпусын (ҚТҰК) жетілдіру және оның ішкорпустарын кеңейту» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

- Аманжолов Қ. (1985) Өлеңдер: поэзия. – Алматы: Мектеп, 1985. – 159 б.
- Артемов В.А. (1956) Экспериментальная фонетика. Издательство литературы на иностранных языках. – Москва, 1956. – 227 с.
- Ахметов З. (1973) Өлең сөздің теориясы – Алматы: Мектеп, 1973. – 212 б.
- Базарбаева З. (2008) Қазақ тілі: Интонология, фонология. – Алматы, 2008. – 326 б.
- Байтұрсынұлы А. (1989) Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 318 б.
- Богородицкий В.А. (2011) Гласные без ударения в общерусском языке. – Москва, 2011. – 156 с.
- Бодуэн де Куртенэ И.А. (1963) Избранные труды по общему языкознанию. – Том 2. Издательство академии наук СССР. – Москва, 1963. – 391 с.
- Жұмалиев Қ., Қабдолов З., Ахметов З (2013) Әдебиет теориясы (1960-1970 жж). – Алматы, 2013. – 412 б.
- Казарин Ю.В. (2004) Филологический анализ поэтического текста. – Москва, 2004. – 432 с.
- Локиев А. (2011) Психоллингвистика поэтики. – Санкт-Петербург, 2011. – 53 б.
- Орехов Б. В. (2019) Башкирский стих XX века // Корпусное исследование. – СПб: Алетей, 2019. - 344 с.
- Смағұлова Г.Н. (2007) Көркем мәтін лингвистикасы – Алматы, 2007. – 152 б.
- Шаханов М. (2012) Ғашықтық ғаламаты (өлеңдер, балладалар, поэмалар). – Алматы: Өнер, 2012. – 474 б.
- Шаханов М. (2012) Дастандар және осызамандық эссе-поэмалар // 2-том. – Алматы, 2012 ж. – 574 б.
- Щерба Л.В. (1958) Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Т. I. – Ленинград, 1963. – 384 с.

References

- Amanzholov Q. (1985) Olengder: poezija. – Almaty: Mektep, 1985. – 159 b. [Amanzholov Q. (1985) Poems: poetry. – Almaty: Mektep, 1985. – 159 p.] (in Kazakh)
- Artemov V.A. (1956) Jeksperimental'naja fonetika. Izdatel'stvo literatury na inostrannyh jazykah. – Moskva, 1956. – 227 s. [Artemov V.A. (1956) Experimental phonetics. Publishing house of literature in foreign languages. – Moscow, 1956. – 227 p.] (in Russian)
- Ahmetov Z. (1973) Oleng sozding teorijasy – Almaty: Mektep, 1973. – 212 b. [Akhmetov Z. (1973) Theory of poetry. – Almaty: Mektep, 1973. – 212 p.] (in Kazakh)
- Bazarbaeva Z. (2008) Qazaq tili: Intonologija, fonologija. – Almaty, 2008. – 326 b. [Bazarbayeva Z. (2008) Kazakh language: Intonology, phonology. – Almaty, 2008. – 326 p.] (in Kazakh)
- Baitursynuly A. (1989) Shygarmalary: olengder, audarmalar, zertteuler. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 318 b. [Baitursynuly A. (1989) Works: poems, translations, research. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 318 p.] (in Kazakh)
- Bogorodickij V.A. (2011) Glasnye bez udarenija v obshcherusskom jazyke. – Moskva: Nobel Press, 2011. – 156 s. [Bogoroditskiy V.A. (2011) Vowels without stress in the all-Russian language. – Moskva: Nobel Press, 2011. – 156 p.] (in Russian)
- Boduen de Kurtene I.A. (1963) Izbrannye trudy po obshchemu jazykoznaniju. Tom 2. – Moskva: Izdatel'stvo akademii nauk SSSR, 1963. – 391 s. [Boduen de Kurtene I.A. (1963) Selected works on general linguistics. – Volume 2. – Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1963. – 391 p.] (in Russian)
- Zhumaliev Q., Qabdolov Z., Ahmetov Z. (2013) Adebiet teorijasy (1960-1970 zh). – Almaty, 2013. – 412 b. [Zhumaliyev Q., Qabdolov Z., Akhmetov Z. (2013) Theory of literature (1960-1970) – Almaty, 2013. – 412 p.] (in Kazakh)
- Kazarin Ju.V. (2004) Filologicheskij analiz poeticheskogo teksta. – Moskva, 2004. – 432 b. [Kazarin Yu.V. (2004) Philological analysis of the poetic text. – Moscow, 2004. – 432 p.] (in Russian)
- Lokiev A. (2011) Psiholingvistika poetiki. – Sankt-Peterburg, 2011. – 53 b. [Lokiyev A. (2011) Psycholinguistics of

poetics. – St. Petersburg, 2011. – 53 p.] (in Russian)

Orehov B. V. (2019) Bashkirskij stih XX veka. – Korpusnoe issledovanie. – SPb: Aletej, 2019. – 344 s. [Orehov B. V. (2019) Bashkir verse of the XX century. – Corpus research. – St. Petersburg: Alethei, 2019. – 344 p.] (in Russian)

Smagulova G.N. (2002) Matin lingvistikasy – Almaty, Qazaq universiteti, 2002. – 112 b. [Smagulova G. N. (2007) Linguistics of the literary text. – Almaty, 2007. – 152 p.] (in Kazakh)

Shahanov M. (2012) Gashyqyq galamaty (olengder, balladalar, poemalar). – Almaty: Oner, 2012. – 474 b. [Shakhanov M. (2012) The universe of love (poems, ballads, poems). – Almaty: Oner, 2012. – 474 p.] (in Kazakh)

Shahanov M. (2012) Dastandar zhane osyzamandyq esse-poemalar. – 2-tom. – Almaty, 2012. – 574 b. [Shakhanov M. (2012) Epics and poems of the profession. – Vol. 2. – Almaty, 2012. – 574 p.] (in Kazakh)

Shherba L.V. (1958) Izbrannye raboty po jazykoznaniju i fonetike. – T. I. – Leningrad, 1958. – 384 s. [Shcherba L.V. (1958) Selected works on linguistics and phonetics, – T. I. – Leningrad, 1963. – 384 p.] (in Russian)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 18.04.2024

Мақала

FTAMP 16.31.41

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-162-171>**А.М. Куркимбаева**

философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aizhan--k@mail.ru

АУДАРМА САПАСЫН БАҒАЛАУ (ТОРЕ ЯНСОННЫҢ «ТІЛ ТАРИХЫ: КІРІСПЕ» ЕҢБЕГІ НЕГІЗІНДЕ)

Андатпа. Аударма сапасын бағалау – аударматану ғылымының жылдам дамып келе жатқан қосалқы саласы. Ол түпнұсқа мәтін мен аударылған мәтін арасындағы байланыстарға назар аударады. Мақалада әлемдік лингвистика саласына танымал ғалым Торе Янсонның “The History of Languages: An Introduction” еңбегінің еліміздегі «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «100 жаңа оқулық» жобасы нәтижесінде аударылған «Тіл тарихы: Кіріспе» оқулығының аударма сапасын бағалау қарастырылады. Отандық тіл білімінде аталмыш жоба аясында аударылған оқулықтардың аударылу сапасын бағалау алғаш рет зерттеу нысанына алынды. Бұл – зерттеу жұмысымыздың өзектілігін арттыра түседі. Аударма сапасын бағалау батыс мемлекеттері тіл мамандарының назарынан тыс қалмайтын нысанға айналып үлгергені белгілі. Аталмыш ғылыми мақалада отандық аудармашылардың белгілі еңбекті аудару барысында қандай аударма әдістері мен терминдерді қолданғандығы жан-жақты талқыланады. *Зерттеу мақсаты* – лингвистика саласы мамандарын даярлайтын оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне арналған Торе Янсонның «Тіл тарихы: Кіріспе» оқулығының қазақ тіліндегі аудармасының сапасын зерделеу. Алдымызға қойған мақсатқа жету үшін келесі *міндеттер қойылды*: Торе Янсонның лингвистика саласындағы көрнекті еңбегіне және аударманы бағалауға арналған тәсілдерге шолу жасау, оқулықтың ана тіліміздегі аударма сапасын зерделеу. Талдау барысында осы еңбектің алғашқы тарауларының түпнұсқасы мен қазақ тіліндегі аудармасы пайдаланылды. Талдау нәтижесінде түпнұсқаның денотативті мазмұнын аударудағы бұрмалау, терминдерді аударудағы бірізділіктің сақталмауы және түпнұсқаның стилистикалық ерекшеліктерін беруге байланысты бұрмалаушылықтар анықталды. Зерттеу жұмысының *ғылыми маңыздылығы* отандық тіл білімі ғылымында ағылшын тілінен қазақ тіліне аударма сапасын бағалауды зерттеу аясын одан әрі кеңейтумен байланысты. Аударма сапасын бағалауға бағытталған зерттеу нәтижелерін аудармашыларды дайындау негіздері, аударма теориясы, тіл білімінің лингвотеориялық негіздері бойынша оқытылатын дәрістерде қолдануға болады.

Тірек сөздер: аударма сапасын бағалау, аударматану, ғылыми сала, оқу саласы, ағылшын тілі, қазақ тілі.

А.М. Куркимбаева

доктор философии (PhD), ассоциированный профессор,
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: aizhan--k@mail.ru

ОЦЕНКА КАЧЕСТВА ПЕРЕВОДА (НА ОСНОВЕ РАБОТЫ ТОРЕ ЯНСОНА «ИСТОРИЯ ЯЗЫКА: ВВЕДЕНИЕ»)

Аннотация. Оценка качества перевода – это быстро развивающаяся отрасль переводоведения. Основное внимание уделяется взаимоотношениям между исходным текстом и целевым текстом. В данной статье рассматривается оценка качества перевода работы известного ученого в области мировой лингвистики Торе Янсона «The History of Languages: An Introduction» («История языка: введение»). Перевод учебника был осуществлен в рамках государственной программы «Рухани жаңғыру» в русле проекта «100 новых учебников». *Актуальность нашей исследовательской работы заключается в том, что до настоящего времени оценка качества перевода данной работы не являлась предметом исследований в отечественном языкознании. Это повышает актуальность исследовательской работы. Известно, что оценка качества перевода стала объектом пристального внимания западных лингвистов. В данной научной статье подробно обсуждается, какие методы перевода и научные термины использовались отечественными переводчиками в процессе перевода вышеназванного научного труда. Цель исследовательского проекта – оценивание качества перевода учебника Торе Янсона «История языка: Введение» на казахский язык. Следует отметить, что данный учебник предназначен для преподавателей и студентов учебных заведений, готовящих специалистов в области лингвистики. Для достижения поставленной цели мы обозначили следующие задачи: обзор выдающихся работ Торе Янсона в области лингвистики, обзор подходов к оценке перевода, оценка качества перевода учебника на казахском языке. В процессе анализа автором были использованы оригинал и перевод на казахский язык первой главы данного труда. В результате анализа выявлены искажения в переводе денотативного содержания оригинала, несоблюдение последовательности в переводе терминов, а также искажения, связанные с передачей стилистических особенностей оригинала. *Научная значимость**

исследовательской работы связана с дальнейшим расширением сферы изучения оценки качества перевода с английского на казахский язык в отечественной лингвистике. Результаты исследования, направленные на оценку качества перевода, могут быть использованы в лекциях по основам подготовки переводчиков, теории перевода, лингвотеоретические основы языкознания.

Ключевые слова: оценка качества перевода, переводоведение, научная сфера, учебная сфера, английский язык, казахский язык.

A.M. Kurkimbaeva

Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor,
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and world languages,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aizhan--k@mail.ru

TRANSLATION QUALITY ASSESSMENT (BASED ON THE WORK OF TORE JANSON "HISTORY OF LANGUAGE: AN INTRODUCTION")

Abstract. Translation Quality Assessment is a fast growing sub-field of Translation Studies. It focuses on the relationships between the source text and target text. The research project deals with the evaluation of the quality of translation of the work of the famous scholar in the field of world linguistics Tore Janson "The History of Languages: An Introduction". The translation of the 100 new textbooks in the Kazakh language was carried out within the framework of the state program "Rukhani Zhangyru". *The relevance of our research work* lies in the fact that so far the evaluation of the quality of translation of this work has not been the subject of research in domestic linguistics. This increases the relevance of the research work. It is known that the evaluation of translation quality has become the object of close attention of Western linguists. This research project discusses in detail what translation methods and scientific terms were used by domestic translators in the process of translating the above-mentioned scientific work. *The purpose of the research project is* to evaluate the quality of translation of Tore Janson's textbook "The History of Languages: An Introduction" into Kazakh. It should be noted that this textbook is intended for teachers and students of educational institutions preparing specialists in the field of linguistics. *In order to achieve the goal* we have outlined the following tasks: review of Tore Janson's outstanding works in the field of linguistics, review of approaches to translation evaluation, evaluation of the quality of translation of the textbook in Kazakh. In the process of analysis, the author used the original and Kazakh translation of the first chapter of this work. The analysis revealed distortions in the translation of the original's denotative content, inconsistencies in the translation of terms, as well as distortions related to the transfer of the original's stylistic features. *The scientific significance of the research work is* related to the further expansion of the scope of the study of translation quality assessment from English into Kazakh in the domestic linguistics. The results of the study, aimed at assessing the quality of translation, can be used in lectures on the basics of translator training, translation theory, linguo-theoretical basics of linguistics.

Keywords: translation quality assessment, translation studies, scientific sphere, academic sphere, the English language, the Kazakh language.

Кіріспе

Зерттеу жұмысымызға арқау болып отырған швед лингвисті және профессоры Торе Янсонның «Тіл тарихы: Кіріспе» оқулығы – «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы аясында ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылған жүз жаңа оқулықтың бірі. Бұл оқулық лингвистика саласы бойынша айтулы еңбек болып табылады. Қоғам үшін осындай маңызды еңбектің ана тілімізге аударылуы – рухани қуаныш. Торе Янсонның «The History of Languages: An Introduction» оқулығы орыс тіліне аударылмаған. Оқулық түпнұсқадан қазақ тіліне аударылған. Аталмыш оқулық 17 бөлімнен тұрады. Түпнұсқасының көлемі – 280 бет. Аударма нұсқасында 244 бет деп берілгенмен, оқулық нақты 223 беттен тұрады. Түпнұсқа мен аударманы салыстырғанда, аударма мәтіні түпнұсқаға қарағанда көлемі жағынан қысқарақ шыққан. Әлемдегі тілдер тарихынан бай ақпарат беретін оқулықты ана тілімізге аударған – «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. Оқулық 2019 жылы аударылып, оқырмандарға жол тартты. Оқулықтың негізгі адресаттары – жоғары оқу орындарының оқытушылары мен профессорлары, шет тілі және тіл тарихы бойынша білім алып жатқан студенттер, магистранттар. Осы «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы аясында жарық көрген 100 құнды туындының әрқайсысы 10000 данамен басылып, еліміздің 130 университетіне таратылып, оқу бағдарламаларына енді. Торе Янсонның «Тіл тарихы: Кіріспе» оқулығын әрбір студент өз университетінің кітапханаларынан таба алады. Қарастырып отырған аудармаға қысқаша шолу жасай отырып, бұл аударманың академиялық сұранысқа сай аударма

болып табылатынын және оның әлі салыстырмалы аударма тарапынан арнайы ғылыми зерттеу нысаны болмағандығын атап өтеміз. Осындай оқулықтардың аудармасының сапасын бағалау – заман талабынан туған қажеттілік.

Танымал оқулықтың авторы Торе Янсон Гетеборг университетінде қызмет етіп, бірнеше жыл латын тілін зерттеумен айналысқан. Автор сонымен қатар шығыс және африка тілдерін де терең зерделеуден өткізген. Ғалым тіл мен қоғамның арасындағы байланысты зерттей отырып, тілдің қандай өзгерістерге ұшырайтынын саралады. Әлемдік бестселлерге айналған «The History of Languages: An Introduction» еңбегін Оксфорд университетінің баспаханасы 2012 жылы жариялады. Ғылыми туындыда автор әлемдегі тілдердің өткен тарихы мен болашағы туралы ой толғайды.

Аударма – бірнеше лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды қамтитын күрделі процесс екені анық. Аудармадағы экстралингвистикалық факторлар мәтіндермен, аудармашылармен, тілдермен және қоршаған ортамен байланысты. Бірнеше жылдан бері аудармашы аударған контент пен жасанды интеллект, яғни машина аудармасы сапасын талдап жүрген Dublin City University зерттеушісі Sheila Castilho бұндай күрделілік аударманың соңғы нәтижесінің сапасын бағалауда біршама қиындық тудыратындығын айтқан (Castilho et al., 2018: 10).

Теориялық және практикалық тұрғыдан аударма сапасын бағалау – аударма саласындағы ең көп талқыланатын тақырыптардың бірі. Бүгінгі таңда аударма сапасын бағалау саласындағы зерттеулер заман талабынан туындайды. Қазақ тілді аудиторияның талабынан шыға білетін аударма нарықта үлкен сұранысқа ие болып, бәсекеге қабілетті келеді. Әдебиет порталы өзінің Ютуб арнасында «Қазіргі аударма сапасы туралы» бағдарламаларын жүргізеді. Бүгінгі таңда аталмыш порталдың 42000 тыңдаушысы бар. Бұл да өте орынды, дер кезінде көтерілген мәселе. Аудармашылар мен оқырмандар «Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы аясында аударылған «Адамзат тарихына шолу» оқулығының аудармасы туралы оң пікірлерін білдірді. Аталмыш бағдарламада жүргізушілер аудармашы тарапынан жіберілген кейбір қателерге мысал келтіреді (Әдебиет порталы).

Көп жағдайда аударма сапасын бағалау бүгінгі күні батыс ғалымдарының еңбектерінде көрініс тапқан. Соңғы кезде елімізде көптеген шетелдік бестселлерлер, әсіресе, әдеби және фантастикалық жанрдағы шығармалар, психологиялық еңбектер ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылды. Ал сол аудармалардың сапасын бағалауға қатысты кешенді түрде жүргізілген ғылыми жобалар немесе еңбектер отандық ғылымда жоқтың қасы.

Зерттеушілердің осы жұмысын одан әрі қарай жалғастыру, отандық аударматану ғылымына жаңа леп, жаңа ізденіс берері сөзсіз. Осы кезге дейін тек көркем аудармалардың аударма сапасы жөніндегі мақалалар мен ғылыми еңбектер жарияланған. Сондықтан «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» шеңберінде жарыққа шыққан академиялық стильдегі оқулықтардың аударма сапасын бағалау өзекті болып табылады. Бұл оқулықтарды ЖОО студенттері мен оқытушы-профессорлар құрамы оқу үрдісінде қолданып жүр. Оқытушылар мен студенттерден осы аударылған оқулықтардың оларға қаншалықты түсінікті екенін білу де қызығушылық тудырады.

Материал және әдістер

Зерттеудің материалдары ретінде лингвистика саласында құнды оқулықтардың бірі швед ғалымы Торе Янсонның «The History of Languages: An Introduction» оқулығының қазақ тіліндегі аудармасы «Тіл тарихы: Кіріспе» оқулығының алғашқы тарауларының түпнұсқасы мен аудармасы пайдаланылды. Қарастырып отырған оқулықтың аударма сапасын бағалау барысында салғастырмалы талдау әдісі, салыстыру, жүйелеу және сипаттау әдістері қолданылады. Салғастырмалы талдау әдісі аударма қателіктері мен сәйкессіздіктерін анықтауға, сондай-ақ олардың ерекшеліктерін зерттеуге және дұрыс шешімдерді табуға мүмкіндік береді. Аударма негізінде оның қызметтерін зерттеу барысында мәтіннің лингвистикалық ерекшеліктерін сәйкестендіру арқылы дискурсивті талдау әдісі қолданылды. Аталған оқулықтың ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аударылу ерекшеліктеріне функционалдық және прагматикалық аспектілерде талдау жүргізілді. Зерттеу барысында қолданылған әдістер түпнұсқа мен

аударылған оқулықтың аударма сапасын бағалауға өз үлесін қосады.

Әдебиетке шолу

Аударма сапасын бағалау аударматану саласында ХХ ғасырдың 1950 жылдарынан бері қолданыста. Аталмыш кезеңнен бері аударма сапасын бағалауға арналған еңбектер ғылым көкжиегінде жарыққа шыға бастады.

Оттава университетінің ғалымы М. Williams: «Аударма сапасын бағалаудың өзектілігі мен негізділігі бұрынғыға қарағанда біршама артты: кәсіби аудармашылар, оларға тапсырыс берушілер, зерттеуші-аудармашылар және тағлымдамадан өтуші аудармашылардың көпшілігі түрлі себептермен аударма сапасын бағалауға сүйенеді», – деген тұжырым жасайды (Williams, 2009: 12). Ғалымның пікірінше, аударма сапасын бағалау жүйесі аударма ғылымындағы басты мәселе болып табылатын кез келген аударма теориясының негізінде жатыр.

Шын мәнінде, аударма саласына қызығушылық танытатын әр адам көбінесе дереккөздерге (олардың шынайылығына) баға береді, түпнұсқа авторлары мен аудармашыларға бағасын береді (олардың эстетикасы, әсер етуі мен оның жұмысына тигізетін әсері), түпнұсқа және аударылған мәтіндерді таразылайды (Williams, 2009: 20).

Теориялық тұрғыдан алғанда аударма сапасының аспектілері халықаралық жоғары деңгейде Біріккен Ұлттар Ұйымы мен Еуропалық Одақ аясында да зерттелді (Fernando, 2015: 18).

Аударма сапасын бағалау J. House (1977), B. Hatim (1998), S. Lauscher (2000), S. Colina (2008), M. Williams (2009), T. Conde (2012), Ö. Temizöz (2016), E. Calvo (2018) сияқты бірқатар батыс ғалымдарының еңбектерінде көрініс тапты.

Аударма саласына қатысты көптеген мәселелер тапсырыс берушілердің аударылған мәтін сапасына қанағаттанбауынан туындайды. Аудармашылар сонымен қатар басқа аудармашының жұмысын сыни тұрғыдан қайта қарастырады. Түпнұсқаға сай келетін сапалы аударма жасау – аудармашылар үшін басты мақсат болып табылады.

Juliane House – аударма саласының маманы, неміс лингвист-ғалымы алғашқылардың бірі болып 1977 жылы аударма сапасын бағалау үлгісін ұсынды. Ғалым 1997 жылы аталған үлгіге бірқатар өзгертулер мен толықтырулар енгізіп, 2015 жылы аударма сапасын бағалаудың үшінші мәрте жетілдірілген үлгісін жасайды, нәтижесін «Translation quality assessment: past and present» атты ғылыми еңбегінде баяндаған (House, 2015: 82). Аталмыш еңбектерінде зерттеуші аударма процесін лингвистикалық мәтіндік операция ретінде қарастырып, қорытындылай келе, «аударма – лингвистикалық әрекет» деген тұжырым жасайды.

Сонымен қатар аудармадағы барабарлық мәселесі де ғалымның назарынан тыс қалмады, өзге зерттеушілердің барабар аудармаға аса көңіл аудармай, аударма процесінде барабарлықты екінші орынға қоюын құптай қоймады.

Аударма сапасын бағалау үшін мәтіндік талдауды түбегейлі жүргізу қажеттілігі туындайды, яғни түпнұсқа мен аудармаға жеке-жеке тиянақты талдау жүргізіледі. Аударма сапасын бағалауда түпнұсқа мен аударманы салыстыру барысында имплицитті немесе эксплицитті қателіктерге көп көңіл бөлінеді.

Juliane House ондай қателіктерді «overt errors» және «covert errors» деп қарастырады (House, 2015: 75). Аударма сапасын бағалау барысында аударманың баламалық тұстарына да басты назар аударылады.

Аударма – тәуелді және туынды мәтін, олай болса, аударма сапасын бағалауда түпнұсқа мәтін мен аударылған мәтінге лексикалық, синтактикалық және мәтіндік талдаулар қатар жүргізіледі. Аталған осы үш критерий аударма сапасын бағалауда басты назарда болуы тиіс.

Испаниядағы Кастилья-Ла-Манча университетінің ғалымы Roberto Martínez Mateo – аударма саласында он жыл көлемінде фрилансер қызметін атқарған тәжірибелі аудармашы. Қазіргі кезде аталған университетте ағылшын тілінен дәріс береді және тәжірибелі аудармашы ретінде аударма сапасын бағалаумен айналысып жүрген зерттеуші. Ғалым өз мақаласында кәсіби аударма сапасын бағалаудың сапалық және сандық тәсілдерінің үйлесімділігін қарастырады. Зерттеуші аударма сапасын бағалаудың үш сатысын 1-суретте көрсетілгендей анықтайды. Алдымен аударманың сапасын анықтау, содан соң тәсілін анықтау, соңғы кезеңінде аударманы сәйкесінше бағалау (Mateo, 2016: 40).

1-сурет – Аударма сапасын бағалаудың үш сатысы

Зерттеу барысында отандық аударматануда аударма сапасын бағалауға қатысты еңбектердің арасынан түпнұсқа мен аударма мәтінді салғастыра зерттеу көбінесе көркем әдеби аударма саласын қамтитындығы байқалды.

Профессор Т.О. Есембеков «Мәтінді аудару және интерпретация» тақырыбымен берілген ғылыми мақаласында: «Аударылатын мәтінді тәржімалауға дайындық көп сөз болғанымен, ол мәтінді қабылдау, түсіну, талдауға ғана негізделген, ал оны бағалау мен теңестіру сияқты әрекеттер сөз бола бермейді», – деген тұжырым жасаған (Есембеков, 2007: 5). Ғалым мақаласында аударма сапасын бағалау отандық тіл білімі, аударматану саласының ғалым-зерттеушілері назарынан тыс қалмауына да назар аударады.

Қазіргі уақытта біздің топ ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті 2023-2025 жылдарға арналған ғылыми жобасы аясында «Аударма сапасын бағалау: ғылым және оқу салалары» бойынша ғылыми жоба шеңберінде тікелей ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылған филология саласы бойынша оқулықтардың аударма сапасын бағалау жұмысын жүргізіп келеді.

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің зерттеушісі Н.А. Аубакир «National Geographic» журналында мемлекеттік тілде жарияланған мақалаларды неміс ғалымы Джулиана Хаустың үлгісін пайдалана отырып, ғылыми-танымал дискурстың аударма сапасын бағалауға арнаған мақаласын жариялады (Аубакир, 2019: 30).

А.Қ. Жұмабекова мен А.Е. Ауелбекова «Ғылыми дискурстың баламалылығына жету аспектілері» атты мақаласында алғашқы рет «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы аясында Карен Армстронгтың «Күдай тарихы: 4000 жылдық иудаизм, христиан және ислам іздеуі» атты университеттерге арналған дінтану оқулығының ағылшын тіліндегі түпнұсқасы және қазақша аудармасына функционалдық және прагматикалық аспектілерде талдау жүргізді (Жұмабекова т.б., 2021: 114).

Нәтижелер және талқылау

Лингвистика және аударма саласындағы жетекші зерттеушілердің бірі В.Н. Комиссаров түпнұсқа мәтіннің мазмұнынан ауытқу дәрежесін төрт түрге бөледі:

- түпнұсқа мазмұнының өрескел бұрмалануы;
- мағынаның қате берілуі;
- түпнұсқа мәтін стилін дәл бермеу;

- аударма тілінің міндетті нормаларын бұзу, бірақ соған қарамастан баламалылық талабын қанағаттандырады (Комиссаров, 2000: 85).

Д.М. Бузаджи бастаған авторлық ұжымның «Новый взгляд на классификацию переводческих ошибок» атты еңбегінде арнайы әдебиеттер мен құжаттамаларды аудару сапасы мәселелерін қарастырады. Аударма сапасын бағалау мәселесіне байланысты негізгі теориялық ережелерге қысқаша сипаттама бере отырып, аударма қателерінің категорияларын ұсынады (Бузаджи, 2009: 33).

Авторлар аудармада кездесетін қателерді төмендегідей 4 топ бойынша жіктейді:

1-топ – мәтіннің денотативті мазмұнына байланысты мағынасын берудегі бұрмалаушылықтар:

- ақпаратты түсіріп тастау, қосу, алмастыру;

2-топ – түпнұсқаның стилистикалық ерекшеліктерін беруге байланысты

бұрмалаушылықтар:

• түпнұсқа мәтінінің функционалдық-стильдік/жанрлық ерекшеліктерін берудегі бұрмалаушылықтар, түпнұсқаны калькалау, нормативтік немесе узуалды сөз тәртібінен ауытқу;

3-топ – авторлық бағалауды беруге байланысты бұрмалаушылықтар:

• түпнұсқаның экспрессивті фонның (жағдайының) дұрыс берілмегендігі; авторлық баға мен авторлық стильді берудегі қателер;

4-топ – нормативтік және узуалды қателер:

• АТ орфографиялық және пунктуациялық нормаларының бұзылуына байланысты қателер. Оларға жалқы есімдерді дұрыс аудармауға байланысты қателер, рәсімдеу ережелерін сақтамау, АТ стилистикалық нормаларының айқын бұзылуына байланысты қателіктер (яғни АТ прескриптивті нормаға сәйкес келмейтін сөздерді, сөз формаларын, сөз тіркестерін, құрылымдарды қолдану). Сандық деректердің нақты түрлерін берудегі бұрмалануларға байланысты қателер (ондық бөлшектің белгілері және разрядтарды бөлгіштер, күндер мен тәуліктік уақыт, өлшемдер мен салмақтар және т.б.). Мәтіннің осы түріне АТ қойылатын рәсімдеу талаптарын бұрмалауға байланысты қателер (Бузаджи, 2009: 34). Аударма сапасын бағалау барысында осы жіктеу басшылыққа алынады.

1-мысал

Түпнұсқа: The first emperor managed to accomplish a great deal: among other things, he had an enormous sepulchral monument built to himself, including the famous terracotta army of warrior statues that was discovered and excavated a few decades ago (Janson, 2012: 65).

Аударма: Бірінші император көптеген жетістікке жетті: ол өзіне алып кесене орнатты, оны терракоттан (күйдірілген сазбалшықтан) жасалған әскер қорғап тұратын. Бұл топыраққа көміліп қалған кесене кешені 1970 жылдары табылып, әлі де аршылып, археологиялық жұмыс жүріп жатыр (Ұлттық аударма бюросы, 2019: 62).

Аталмыш мысалда аудармашы тарапынан түпнұсқада берілмеген жылды көрсету және өз тарапынан ақпарат қосқандығы байқалады. Бұл жерде Д.М.Бузаджидің 1-топты қатесі, яғни түпнұсқаның денотативті мазмұнын аударудағы бұрмалауды көруге болады. Түпнұсқа сөйлемде археологиялық жұмыстардың жүріп жатқандығы жөнінде сөз қозғалмайды. Аудармашы «терракота» сөзінің мағынасын жақша ішінде түсіндірмесін берген. Бұл өте орынды шешім. Дегенмен, «терракоттан жасалған әскер» дегенге қарағанда, «терракота әскері» немесе «сазды әскери мүсіндер» деп алған орынды.

2-мысал

Түпнұсқа: Nowadays we know that our species was not created in a moment but developed from earlier forms that *were more similar to apes than we are* (Janson, 2012: 4).

Аударма: Қазір біз бірден осы күйде пайда бола салмағанымызды білеміз (Ұлттық аударма бюросы, 2019: 16).

Екінші мысалда аудармашы түпнұсқадағы *were more similar to apes than we are*, яғни алғашқыда адам тегі адам тәріздес маймылдардан пайда болды деген сөз орамдарын түсіру әдісі арқылы өте ұтымды аударған. Біздің діни сеніміміз бойынша адамды жаратқан – Жаратушы Ие. Діни дискурс Дарвиннің адамның эволюциялық даму сатысын жоққа шығарады. Дегенмен аудармада ақпаратты түсіріп тастау Д.М. Бузаджидің 1-топты қатесі, яғни түпнұсқаның денотативті мазмұнын аударудағы бұрмалау деп саналады. Жалпы түпнұсқа мен аударманың бір-біріне сай келуін қадағалау маңызды, өйткені оның семантикалық және тілдік норманың сақталуына әсері үлкен.

3-мысал

Түпнұсқа: The script was not always easy to interpret, as many characters may mean either what they depicted or the sound value of that word. This is why there were also explanatory signs, called *determinatives* (Janson, 2012: 57).

Аударма: Сына жазуларын интерпретация жасау оңай болмаған, өйткені кей символдар өз бейнесінің мағынасын, кейбірі сөздің дыбыстық бейнесін беруі мүмкін. Сондықтан «анықтағыштар» деп аталатын түсіндірме таңбалар болған (Ұлттық аударма бюросы, 2019: 55).

Түпнұсқадағы «*determinatives*» термині «анықтағыштар» ретінде аударылған. Қарастырып

отырған терминді тіл білімінде «анықтағыштар» деп аударған сәттер кездеспейді. Терминком.кз сайтында, мысалы, «детерминанты перевода» термині «аударма детерминанттары» ретінде әдебиет пен лингвистика саласында бекітілген термин. Осыған орай «анықтағыштар» терминінің орнына бекітілген «детерминанттар» терминін қолданған орынды. Аудармашы оқулық аудармасының соңында оқулықтағы ұғымдардың ағылшынша-қазақша сөздігін ұсынған. Бұл жерде «determinatives» терминін «анықтауыштар» деп берген. Жалпы бір термин оқулық бойынша барлық кезде бірдей берілгені жөн.

4-мысал

Түпнұсқа: These languages are not well described (Janson, 2012: 10).

Аударма: Хойсан тілдері аса қатты зерттелмеген (Ұлттық аударма бюросы, 2019: 20).

Аударма мәтінде «бұл тілдер» сөз орамының орнына аударма барысында нақтылау трансформациялық әдісінің қолданылып тұрғанын көреміз. Аудармашы нақтылау трансформациясын қолдана отырып, оқырмандарға нақты қай тіл туралы сөз болып отырғандығына назар аударуды көздеген. Қарастырып отырған сөйлемде «described» сөзі «зерттелмеген» деп аударылған. Түпнұсқада бұл тілдердің жақсы сипатталмағаны баяндалады.

5-мысал

Түпнұсқа: In modern Chinese, just over 200 radicals are in use, and there are fewer than 1,000 characters that stand for pronunciations (Janson, 2012: 62).

Аударма: Қазіргі қытай тілінде қолданыста 200 радикал және дыбысталымды білдіретін 1000 символ ғана бар (Ұлттық аударма бюросы, 2019: 60).

Қарастырып отырған сөйлемде «radical» термині «радикал» ретінде аударылған. Аталмыш термин студенттерге түсініксіз. Айова университетінің қытайтанушы ғалымдары қытай тілінде қолданылатын «радикал» терминіне келесідей анықтама береді: «Radicals are defined as «the smallest, meaningful orthographic units that play semantic or phonetic roles in compound characters» (Shen, 2007). Осы терминді «түбір» немесе «мағыналық ақпаратты жеткізетін графикалық компонент» деп аударуға болады. Оқулықта берілген ұғымдардың ағылшынша-қазақша сөздігінде аудармашы «радикал» терминінің мағынасына тоқталып кеткенде, аталмыш термин студенттерге түсінікті болатыны сөзсіз.

6-мысал

Түпнұсқа: Nineteenth-century linguists generally thought that languages in societies where the material culture is not very advanced were simpler and somehow less highly developed than the languages we speak in Western societies (Janson, 2012: 11).

Аударма: XIX ғасыр лингвистері материалдық байлық аса дамымаған қоғамда тілдер қарабайыр, қарадүрсін деген пікірде болған (Ұлттық аударма бюросы, 2019: 21).

Аудармаға байланысты ұсынылған өз нұсқамыз: XIX ғасыр тіл мамандары өркениетті батыс елдерінің қоғамындағы сөйлеу ерекшеліктеріне қарағанда, материалды және мәдени тұрғыда айтарлықтай дамымаған қоғамның тілі қарапайым, жеңіл деп есептеген.

Аударма әдеби стильде аударылған. «Аударма ісі» оқу бағдарламасы бойынша білім алып жатырған екінші және төртінші курс студенттері «қарабайыр, қарадүрсін» лексемаларының мағынасын түсінбеді. Ағылшын тіліндегі «material culture» сөз тіркесі – *терминком.кз* сайтында «материалдық мәдениет» ретінде 2018 жылы бекітілген термин. Аудармада аталмыш термин «материалдық байлық» ретінде берілген. Сонымен қатар түпнұсқадағы «Western societies» сөз орамы аударма барысында түсірілген. Оқулықтың авторы батыс қоғамының өкілі ретінде батыс әлемін басқа қоғаммен салыстырып отырғандықтан, аталмыш сөз орамының аудармада түсірілмегені жөн. «Тіл біліміне кіріспе» және «Тіл білімінің лингвотеориялық негіздері» пәндері біздің жоғары оқу орындарында бірінші курста оқытылады. Сондықтан аударма тілі мектепті жаңа бітіріп келген студенттердің қабылдауына жеңіл болғаны жөн.

7-мысал

Түпнұсқа: The Indo-European languages as well as the Bantu languages seem to have arisen through development from an original language: in such cases it is customary to talk about a parent language and daughter languages (Janson, 2012: 39).

Аударма: Банту тобындағы тілдер де үндіеуропа тобындағы тілдердей бастапқы бір тілден

өрбіп шыққан тәрізді; солай болған жағдайда, дәстүр бойынша «әке тіл» мен «бала тіл» деп сөйлейміз (Ұлттық аударма бюросы, 2019: 43).

Оқулықтың 216-219 беттерінде аудармашы тарапынан оқулықтағы ұғымдардың ағылшынша-қазақша сөздігі ұсынылған. Әрине, бұл аудармашы тарапынан елеулі үлес. Осы сөздікте «parent language» терминінің «баба тіл» ретінде қазақ тіліндегі баламасы берілген. Дегенмен оқулық ішінде «әке тіл» (43-б.) және «прототілдер» (49-б.) ретінде аударылған. Жалпы қазақ тіл білімінде «әке тіл» және «бала тіл» деген түсініктер кездеспейді. Аудармада аталмыш терминдерді «прототіл» және «туыс тілдер» деп аударуға болады.

8-мысал

Түпнұсқа: There are a few books that partially cover the same ground as the present one. Fischer (1999) is much more about linguistics and language groups and much less about history (Janson, 2012: 44).

Аударма: Фишер (Fisher, 1999) лингвистика мен тіл топтары туралы көп әңгімелеп, тарихқа онша бармады (Ұлттық аударма бюросы, 2019: 47).

Бұл мысалда бірінші сөйлемнің аударылмай қалғанын көре аламыз. Аудармашы түсіру трансформациясын қолданған. Аударма барысында маңызды ақпаратты түсіру толық немесе қате аудармаға әкелетін сәттер де болады.

9-мысал

Түпнұсқа: Dogs bark, cats meow, mice squeak, horses neigh, and monkeys chatter (Janson, 2012: 6).

Аударма: Ит үреді, мысық мияулайды, тышқан шикылдайды, жылқы кісінейді, маймыл әртүрлі дыбыстар шығарып «сөйлеседі» (Ұлттық аударма бюросы, 2019: 18).

Аудармада маймыл әртүрлі дыбыстар шығарып «сөйлеседі» деген бөлімінде аудармашының тырнақшаға алу себебі түсініксіз. Аталмыш сөйлемде маймыл бір-бірімен сөйлесуге көмектесетін көптеген дыбыстар шығарады немесе тырнақшаны алып тастаған жағдайда, маймыл әртүрлі дыбыстар шығарып *тілдеседі* десе болады.

10-мысал

Түпнұсқа: People who study animal communication have found that many species use tens of different signals (Janson, 2012: 7).

Аударма: Жануарлардың қарым-қатынасын зерттейтін адамдар көптеген түрлердің ондаған әртүрлі сигналды пайдаланатынын тапқан (Ұлттық аударма бюросы, 2019: 18).

Аудармаға байланысты ұсынылған өз нұсқамыз: Жануарлардың қарым-қатынасын зерттейтін адамдар олардың ондаған әртүрлі сигналды пайдаланатынын анықтаған.

Аудармада мәселе жануарлардың коммуникацияға түсуі туралы болып тұрғандықтан, «көптеген түрлердің» орнына «олардың» деп қалдырғаны аударма сапасын арттыра түсері хақ.

Қорытынды

Қорытындылай келе, аударма сапасын бағалау барысында мынау «жақсы аударма» немесе «мынау жаман аударма» деп айту – тым жеңіл түсініктің салдары. Сондықтан аударманың сапасын анықтау барысында ғылыми терминдер мен ғылыми ой жүйесін қолдана отырып талдау, тұжырымды дәлелдеу керек. Бұл – ежелден тәжірибеге енген ұстаным.

Аударма үдерісінде жоспарлау, ұйымдастыру, ынталандыру, бағалау мәселелері қатар жүретіндігі белгілі. Аударма сапасын бағалау көпсатылы үдеріс болғандықтан, ол әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

Зерттеу нәтижесінде, біріншіден, оқулық аудармасында түпнұсқаның денотативті мазмұнын дұрыс жеткізбеуге байланысты қателер кездесті. Әлбетте, мұндай қателер мағынаның айтарлықтай бұрмалануына әкелмейді, дегенмен студенттердің мәтінді түсіну мен қабылдауға кедергі келтіреді. Екіншіден, аударма барысында терминдерді аударудағы бірізділіктің сақталмауы байқалды. Мұндай жағдай білім алушыларды шатастырады. Бірізділік – термин атаулыға қойылатын басты талаптардың бірі. Кірме терминдердің дұрыс баламасын таба білу де аудармашыларға үлкен міндет жүктейді. Үшіншіден, аудармада түпнұсқа мәтіннің стилін дәл жеткізбеу, студенттердің аудармада қолданылған әдеби сөз орамдарын түсінбеуіне алып келді. Төртіншіден, аударма барысындағы толықтыру мен түсіру сияқты аударма трансформациялары

мәтіннің прагматикасына әсер етеді. Түпнұсқадағы сөйлемнің маңызды бөлігінің қысқартылуы аударма сәйкессіздігіне әкеледі. Аудармада мәтіннің синтаксистік құрылымын сақтау маңызды.

Зерттеу барысында көптеген мысалдар талданды, бірақ мақаланың көлемі бұл талдауларды толық қамтуға мүмкіндік бермейді. Оқулық түпнұсқаға барынша жақын аударылған.

«Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» шеңберінде жарияланған академиялық стильдегі оқулықтардың аударылу сапасын бағалауға алғаш рет талпыныс жасалды. Лингвистикалық аспектіде аударманың сапасын бағалау, белгілі бір нәтижеге қол жеткізу отандық аударма сапасын көтерудің бірден-бір жолы болып табылады.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті 2023-2025 жылдарға арналған ғылыми жобасы бойынша ЖТН АР19680449 «Аударма сапасын бағалау: ғылым және оқу салалары» тақырыбы бойынша гранттық қаржыландыру аясында жарияланды.

Әдебиеттер

Aubakir N.A. (2019) Translation Quality Assessment of popular science material (on the material of the «National Geographic» article): Juliane House's model // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». – 2019. – №4(96). – 30-35-66.

Әдебиет порталы. Қазіргі аударма сапасы туралы [Электронды ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8HyAhwo94Pw> (қаралған күні: 05.08.2023).

Бузаджи Д.М., Гусев В.В., Ланчиков В.К., Псурцев Д.В. (2009) Новый взгляд на классификацию переводческих ошибок. – Москва, 2009. – 122 с.

Есембеков Т.О. (2007) Мәтінді аудару және интерпретация курсы // Аударматану мен әдеби компаративистиканың өзекті мәселелері: республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2007. – 5-7-бб.

Жұмабекова А.Қ., Ауелбекова А.Е. (2021) Ғылыми дискурстың баламалылығына жету аспектілері // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – №1. – 114-124-бб.

Janson T. (2012) The History of Languages: An Introduction. – Oxford Linguistics, 2012. – 280 p.

Комиссаров В.Н. (2000) Общая теория перевода: Проблемы переводоведения в освещении зарубежных ученых (Учеб. пособие). – Москва: ЧеРо, 2000. – 136 с.

Castilho S., Doherty S., Gaspari F., Moorkens J. (2018) Approaches to Human and Machine Translation Quality Assessment. – P. 1-29.

Martínez Mateo R. (2016) Aligning qualitative and quantitative approaches in professional translation quality assessment. Encuentro 25. – 2016. – P. 36-44.

Williams M. (2009) Translation Quality Assessment: Mutatis Mutadis. – Vol. 2 (1). – 2009. – P. 3-23.

Fernando P.R. (2015) Quality assurance in legal translation: evaluating process, competence and product in the pursuit of adequacy // International Journal for the Semiotics of Law 28. – 2015. – P. 11-30.

House J. (2015) Translation Quality Assessment Past and Present. – 2015. – 153 p.

Shen H., Ke C. (2007) Radical awareness and word acquisition among nonnative learners of Chinese // The Modern Language Journal, 91. – 2007. – P. 97-111.

Янсон Т. (2019) Тіл тарихы: Кіріспе. – Астана: «Ұлттық Аударма Бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 244 б.

References

Aubakir N.A. (2019) Translation Quality Assessment of popular science material (on the material of the «National Geographic» article): Juliane House's model. – Bulletin of the Karaganda University. Philology series. – №4 (96). – P. 30-35. (in English)

Әдебиет порталы. Qazirgi audarma sapasy turaly [About the current translation quality] [Electronic resource]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8HyAhwo94Pw> (accessed date 05.08.2023) (in Kazakh)

Buzadzhi D.M., Gusev V.V., Lanchikov V.K., Psurcev D.V. (2009) Novyj vzgljad na klassifikaciju perevodcheskih oshibok. – Moskva, 2009. – 122 s. [Buzadzhi D.M., Gusev V.V., Lanchikov V.K., Psurtsev D.V. (2009) A new look at the classification of translation errors. – Moscow, 2009. – 122 p.] (in Russian)

Castilho S., Doherty S., Gaspari F., Moorkens J. (2018) Approaches to Human and Machine Translation Quality Assessment. – 2018. – P. 1-29. (in English)

Esembekov T.O. (2007) Matindi audaru zhane interpretaciya kursy. Audarmatanu men adebi komparativistikanyng ozekti maseleleri: respublikalyq gylymi-teorijalyq konferenciya materialdary. – Almaty, 2007 – 5-7-bb. [Yessembekov T.O. (2007) Text translation and interpretation course. – Almaty, 2007 – P. 5-7.] (in Kazakh)

Fernando P.R. (2015) Quality assurance in legal translation: evaluating process, competence and product in the pursuit of adequacy. – International Journal for the Semiotics of Law 28. – 2015. – P. 11-30. (in English)

- House J. (2015) Translation Quality Assessment Past and Present. – 2015. – 153 p. (in English)
- Zhumabekova A.Q., Auelbekova A.E. (2021) Gylymi diskurs balamalylygyna zhetu aspektileri. – Torajgyrov universiteti habarshysy. Filologiya serijasy. – 2021. – №1. – 114-124-bb. [Zhumabekova A.Q., Auelbekova A.E. (2021) Aspects of achieving the equivalence of scientific discourse. – Bulletin of Torajgyrov University. Philological series. – 2021. – №1. – P. 114-124.] (in Kazakh)
- Janson T. (2012) The History of Languages: An Introduction. – Oxford Linguistics, 2012. – 280 p. (in English)
- Janson T. (2019) Til tarihy: Kirispe. – Astana: «Ulttyq Audarma Bjurosy» qogamdyq qory, 2019. – 244 b. [Janson T. (2019) The History of Languages: An Introduction. – Astana: Public Foundation "National Bureau of translation", 2019. – 244 p.] (in Kazakh)
- Komissarov V.N. (2000) Obshchaja teorija perevoda: Problemy perevodovedeniya v osveshhchenii zarubezh. uchenyh. (Ucheb. posobiye). – Moskva: CheRo, 2000. – 136 s. [Komissarov V. N. (2000) General theory of translation: Problems of translation studies in foreign coverage. scientists (Textbook). – Moscow: Chero, 2000. – 136 p.] (in Russian)
- Martínez Mateo R. (2016) Aligning qualitative and quantitative approaches in professional translation quality assessment. Encuentro 25. – 2016. – P. 36-44 (in English)
- Shen H., Ke C. (2007) Radical awareness and word acquisition among nonnative learners of Chinese. – The Modern Language Journal, 91. – 2007. – P. 97-111 (in English)
- Williams M. (2009) Translation Quality Assessment: Mutatis Mutadis. – Vol. 2 (1), 2009. – P. 3-23 (in English)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 31.08.2023

Article

IRSTI 16.31.21

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-172-181>N. Amirzhanova,¹ D. Sadyk² ¹Candidate of Philological Sciences, Nazarbayev University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: nazira.amirzhanova@mail.ru²Corresponding author, Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: sadyk_didar@mail.ru

SCIENTIFIC AND PRACTICAL PROBLEMS OF AUTOMATION OF THE KAZAKH ORTHOGRAPHY THROUGH THE METHOD OF MODELING

Abstract. The rapid development of digital technologies, including the emergence of the Internet, led to a radical change in the communicative landscape of the 20th century. The possibility of constant access to the Internet, as well as the use of applications for the exchange of instant messages online gave an impetus to the formation of a new digital language, the development of a new language environment. Currently, the Kazakh language entered the digital space and the life force of the Kazakh language was formed in the virtual space. In this regard, an inventory of knowledge related to the Kazakh language was carried out and the development of Kazakh language resources in the virtual space was put on the agenda.

Automation of orthography is the process of using computer programs and tools to check the spelling of words in a text. This allows one to automatically correct spelling errors and reduce the time spent on text editing. Innovative functions require the development of a formal language model. And for formal modeling of orthography, first of all, it is necessary to conduct an inventory of knowledge related to orthography, to identify difficulties in spelling. Currently, scientists of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly are conducting research within the framework of the program-targeted financing project “Automatic recognition of Kazakh text: development of linguistic modules and IT solutions”. As a part of the research, linguistic resources are differentiated and analyzed, allowing to automatically correct errors in word spelling.

The article analyzes in detail the automation of knowledge related to orthography, scientific and practical problems of its automatic representation, modeling of knowledge related to Kazakh orthography, definition of model concepts, common types of modeling, types of modeling used in automation. Also, for the automation of Kazakh orthography, types of modeling using phonetic-phonological and orthographic distinctive signs are proposed, the stages of automation of Kazakh orthography are described.

Keywords: orthography, automation, model, modeling, orthogram.

Н.С. Әміржанова,¹ Д.А. Садық²¹филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: nazira.amirzhanova@mail.ru²автор-корреспондент, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sadyk_didar@mail.ru

МОДЕЛЬДЕУ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚ ЕМЛЕСІН АВТОМАТТАНДЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы, соның ішінде интернеттің пайда болуы ХХ ғасырдағы коммуникациялық ландшафттың түбегейлі өзгеруіне әкелді. Интернетке тұрақты қол жеткізу мүмкіндігі, сондай-ақ онлайн түрде жедел хабар алмасу қосымшаларын пайдалану жаңа цифрлық тілдің қалыптасуына, жаңа тілдік ортаның дамуына серпін берді. Қазіргі кезде қазақ тілі цифрлық кеңістікке еніп, қазақ тілінің виртуалды кеңістіктегі өміршеңдігі нысанға алынды. Осыған байланысты қазақ тіліне қатысты білімдер түгенделіп, қазақ тілінің виртуалды кеңістіктегі ресурстарын әзірлеу күн тәртібіне қойылды.

Орфографияны автоматтандыру – бұл мәтіндегі сөздердің емлесін тексеру үшін компьютерлік бағдарламалар мен құралдарды пайдалану процесі. Бұл сөздердің жазылуындағы қателерді автоматты түрде түзетуге мүмкіндік береді және мәтінді өңдеуге кететін уақытты азайтады. Инновациялық мүмкіндіктер тілдің формалды моделін әзірлеуді талап етеді. Ал орфографияны формалды модельдеу үшін ең алдымен орфографияға қатысты білімдерді түгендеу, емледегі қиындықтарды саралау қажет. Қазіргі кезде А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғылымдары «Қазақ мәтінін автоматты танау: лингвистикалық модульдер мен IT-шешімдер әзірлемесі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жоба аясында зерттеу жүргізіп келеді. Зерттеу аясында сөздердің жазылуындағы қателерді автоматты түрде түзетуге мүмкіндік беретін тілдік ресурстар саралану, талдану үстінде. Осыған байланысты мақалада орфографияға қатысты білімдерді автоматтандыру, оны автоматты танытудың ғылыми-практикалық мәселелері, қазақ орфографиясына қатысты білімдерді алгоритмдеу түсініктерінің анықтамасы, кең таралған модельдеу түрлері, автоматтандыруда ұстанылатын модельдеудің типтері жан-жақты талданады. Сондай-ақ қазақ орфографиясын автоматтандыру үшін фонетика-фонологиялық және

орфограммалардың айырымдық белгілері арқылы модельдеудің түрлері ұсынылып, қазақ орфографиясын автоматтандырудың кезеңдері сипатталады.

Тірек сөздер: орфография, автоматтандыру, модель, модельдеу, орфограмма.

Н.С. Амиржанова,¹ Д.А. Садық²

¹кандидат филологических наук, Назарбаев университет,
Казахстан, г. Астана, e-mail: nazira.amirzhanova@mail.ru

²автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: sadyk_didar@mail.ru

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ АВТОМАТИЗАЦИИ КАЗАХСКОЙ ОРФОГРАФИИ ПОСРЕДСТВОМ МЕТОДА МОДЕЛИРОВАНИЯ

Аннотация. Стремительное развитие цифровых технологий, в том числе появление интернета, привело к радикальному изменению коммуникативного ландшафта XX века. Возможность постоянного доступа в интернет, а также использование приложений для обмена мгновенными сообщениями в режиме онлайн дали толчок к формированию нового цифрового языка, развитию новой языковой среды. В настоящее время казахский язык вошел в цифровое пространство, сформировалась жизнеспособность казахского языка в виртуальном пространстве. В связи с этим проведена инвентаризация знаний, касающихся казахского языка, и поставлена на повестку дня разработка ресурсов казахского языка в виртуальном пространстве.

Автоматизация орфографии – это процесс использования компьютерных программ и инструментов для проверки правописания слов в тексте. Это позволяет автоматически исправлять орфографические ошибки и сокращать время, затрачиваемое на редактирование текста. Инновационные функции требуют разработки формальной языковой модели. А для формального моделирования орфографии прежде всего необходимо провести инвентаризацию знаний связанных с орфографией, выделить трудности в правописании. В настоящее время ученые Института языкознания имени А.Байтұрсынұлы проводят исследования в рамках проекта программно-целевого финансирования «Автоматическое распознавание казахского текста: разработка лингвистических модулей и IT-решений». В рамках исследования дифференцируются и анализируются лингвистические ресурсы позволяющие автоматически исправлять ошибки в написании слов.

В статье подробно анализируются автоматизация знаний, связанных с орфографией, научные и практические проблемы ее автоматического представления, моделирование знаний, связанных с казахской орфографией, определение модельных понятий, распространенные виды моделирования, виды моделирования, используемые в автоматизации. Также для автоматизации казахской орфографии предложены виды моделирования с использованием фонетико-фонологических и орфограммных отличительных признаков, описаны этапы автоматизации казахской орфографии.

Ключевые слова: орфография, автоматизация, модель, моделирование, орфограмма.

Introduction

Nowadays, the issue of automatizing the culture of the written Kazakh speech is being considered, and the data related to the graphics and orthography of the Kazakh language is accumulated. This necessity is borne, firstly, out of increasing the livability of the Kazakh language in the virtual space and, secondly, out of improving the process of obtaining linguistic data through utilizing contemporary technological advancements.

There is no compensation for the request to transfer Kazakh texts on paper into electronic format, processing, obtaining various information, increasing the number and quality of electronic textbooks and content. Compared to a scanned graphic file, the electronic format is ideal: it reduces losses on information storage, distribution, use of the document, and allows to realize all possible scenarios of analysis. There are such programmes in active use, for example ABBYY FineReader. But, despite the fact that their algorithms are effective, printed, handwritten English characters obtained in the database are inadmissible for recognition of Kazakh alphabet characters. Therefore, to begin with, it is important to provide spelling automation for the recognition of Kazakh texts with built-in linguistic modules: they "penetrate" into the electronic text, including information of interest to the consumer on the elements of the text.

To automatize Kazakh orthography, it is necessary to develop the base of linguistic algorithms and models. It is only through models that one can create textual editors, autocorrecting tools, and programs of analysis and synthesis. Hence the orthographic models may serve as a material for creating a technology of the new methods of error prevention and identification.

Materials and methods

To automatize the Kazakh orthography, conceptual assumptions and works of Kazakh grammotologists are taken into consideration. In particular, the works of such prominent professors as R. Syzdyq, N. Uali, and Q. Kuderinova are taken as a basis.

Apart from such commonly scientific methods as modeling, algorithm creation, analysis, differentiation and generalization, and compiling, the methods of distributive analysis, formal linguistic analysis, and orthographic modeling are utilized. Orthographic modeling has become quite a significant method of scientific cognition and research. The method of modeling is used in every science, on every stage of scientific cognition; its heuristic power is immense. The mentioned power is identified through the following: via this method, it is possible to ease the difficult, to turn the invisible into visible and intangible into tangible, the unknown into known – hence the method allows to study a complex phenomenon in a thorough and multifaceted way.

Literature review

The issue of automatizing the orthography is viewed in relation to the fields of computational, applied, and mathematical linguistics and to the method of modeling which is widespread in these fields. Modeling a language is the process of creating a compressed and abstract variant of a language which serves for researching various linguistic phenomena. A model may be presented as a scheme, a mathematical formula, or as a computer program. Linguistic modeling is usually utilized in researching phonetics, morphology, syntax, and semantics. It provides linguists with an insight into how language works and how its elements interact.

Modeling is the process of creating models which are necessary for researching and analyzing a system. Linguistic modeling is helpful for automatic translation, cognizing a word, analyzing a text, creating virtual helpers and other natural language processing applications. Also, linguistic modeling is useful in studying language and its structure, and developing new theories related to linguistic phenomena.

A model is a simplified form which aids in analyzing and comprehending complex processes. Hence modeling refers to creating linguistic models which aid in analyzing and comprehending linguistic phenomena. These models consist of algorithms which help to understand the language through statistical, semantic, or syntactical methods.

Creating linguistic models is extremely necessary for analyzing texts, studying grammatical rules, encompassing the research of lexical interrelations and other linguistic phenomena, and preserving the literacy in the virtual space. Apart from preserving literacy, modeling is significant for developing computer programs which are capable of synthesizing speech and recognizing speech, translating texts, analyzing text content and even creating new texts. Thus, linguistic modeling may be used for studying the language and its structure. This helps linguists and other researchers create new theories related to linguistic phenomena and develop exact versions of language. In general, linguistic modeling is a significant tool for researching and analyzing natural language. It may be used to create computer systems and study the language and its structure.

A model refers to demonstrating a concrete object or process in a compressed and exact way. A model is a prototype developed for a computer. Various models of the same object may be developed. For instance, in automatizing orthographic knowledge, different modes of modeling may be utilized. In other words, a model can be described as creating an abstract or written plan of performing a certain activity. Hence modeling refers to creating a scheme of objects and processes.

In linguistics, there are various scholars who study modeling. For instance, one may note Noam Chomsky, an American linguist who created the theory of generative grammar and who utilized modeling for language research. Noam Chomsky is a prominent linguist who contributed to the field of linguistic modeling. Studying generative grammar theory, he claimed that a language relies on certain rules, and the number of correct sentences can be increased through these rules. N. Chomsky believed his theory to allow for better understanding of linguistic phenomena and easing the process of learning foreign languages (Chomsky N., 2000).

George Lakoff is an American linguist who utilized modeling to study metaphors. He suggested a conceptual theory which describes how we use well-known notions and images to comprehend new or

intangible ideas. G. Lakoff claims that metaphors are not only the means of furnishing the speech, but also the main tool through which we think and understand the world. Also, the scholar modeled metaphors, showing their usage in different spheres starting with politics and ending with science. For instance, he showed how the metaphor “life is game” is utilized in different contexts to describe the situations requiring strategic thinking and risk-taking. Additionally, he studied the metaphor of “emotions” and identified its influence on our understanding of emotions and their representation. G. Lakoff examines the traditional method of linguistic modeling and proves its excessive formality and its omission of context and cultural differences. The scholar suggests the use of flexible and contextual modeling methods which consider the interrelation of language and thinking, and claims that metaphors are utilized not only for colorizing the speech, but also for comprehending the world (Lakoff, 1996).

Another notable name is Richard Montague, an American scholar who studied the issue of linguistic modeling in its relation to semantics. He is known for developing semantics and utilizing modeling for studying the meaning of words and sentences. The scholar also created the linguistic model based on the ideas of categorization and types theory. Richard Montague, studying lexemes and identifying the main principles of modeling them, makes the following assumptions:

1. A language can be described as a collection of semantic units (lexemes) which refer to specific notions.
2. Every lexeme has a variant which defines its syntactical and semantic function in a sentence.
3. A sentence consists of lexemes interconnected through logical operators and quantitative links.
4. The meaning of a sentence is defined via the meaning of every lexeme that constitutes its structure and context.

Richard Montague applies these findings to the automatic analysis and generation of natural language texts. The scientist creates a system of formal semantics that allows to accurately determine the meaning of a sentence. He argued that only such an approach can ensure accuracy and reliability in automatic language processing. One of Richard Montague's main works on this topic is called *Language, Thought and Reality*.

One of the scholars who studied the theory of modeling and drew unique conclusions is Martin Kay. The scholar made several assumptions related to modeling. Namely:

- “1. Modeling is an important scientific tool which allows to exactify and verify the hypothesis.
2. Modeling might come in multiple forms: from mathematical models to computer modeling.
3. It is important to understand that models do not depict reality fully, but only reflect it partially.
4. Modeling might lead to comprehending complicated processes, but it may also lead to mistakes and erroneous conclusions” (Martin, 2000).

Another scholar who examined the theory of modeling is David Black. In his work, Black reviews the issues of modeling in science and answers the questions related to how mathematical models are utilized in linguistics and how they are connected to reality.

Along with the mentioned scholars, the names of S.I. Arkhangelskiy, V.V. Yermilova, and M.Vortofskiy can be noted in relation to automatizing and modeling language. S.I. Arkhangelskiy studied the theory of modeling and divided it into simple and complicated, schematic and discrete (Arkhangelskiy, 1980; Yermilova, 2001). S.I. Arkhangelskiy notes that every modeling process requires preparation and demonstrates that the schematic model is the best for modeling language-related knowledge. At the same time, M. Vortofskiy claims that modeling is not only collecting knowledge, but also “creating future” (Vortofskiy, 1988).

In the language automatization field of Kazakh linguistics, the names of Q. Bektayev, A.Zhubanov, A. Zhanabekova can be noted. Q. Bektayev developed the frequency dictionary of Kazakh syllables and introduced the pioneering field of Kazakh linguistics through utilizing the methods of analysis and synthesis of language materials. As a result, computational linguistics, applied linguistics, mathematical linguistics and other such disciplines became a part of Kazakh language studies. A. Zhubanov is among the scientists who studied the applied and mathematical sides of language and made unique assumptions in the field of automatization. A. Zhubanov claims: “The process of finding necessary information is being carried out via traditional (non-automatic) methods. However, it is proven that using such methods of retrieving information produces negative influence on the scholar’s

time efficiency. For instance, as statistics shows, the user of traditional methods spends 80 percent of their time on finding, analyzing, and selecting the necessary data. For these reasons, the innovations in the field of data service require new methods of processing linguistic data” (Zhubanov, 2012). Indeed, the issue is relevant. Contemporary linguistics requires new inquiries and new methods of automatizing language.

According to the findings of the above-mentioned scientists, the concept of linguistic model first appeared in structural linguistics. We would like to say that concepts of model and modeling are often used in language teaching as well as in applied linguistics because modeling creates analytical capabilities.

Results and discussions

The cognitive-linguistic base of Kazakh orthography has been forming for centuries. The cognitive-linguistic base includes orthological tools (dictionaries, spelling rules, manuals). These tools serve as the resource of automatizing the orthography, thus helping write certain words and expressions correctly. The resources are helpful for verifying the spelling and grammar (proper utilization of grammatical rules and entering corrections in case the word combination is written erroneously), for auto-completion (in order to be able to finish the words and word combinations correctly), and for translation (to translate words and word combinations into other languages).

Modeling can be implemented in the form of a formula, table, writing in words, block diagram. Scientists divide it into two types depending on its usage: verbal and schematic. If the sequence of actions to be performed is given in words or sentences, this is counted as verbal modeling. Verbal modeling can be used for Kazakh punctuation. And schematic modeling is effective for spelling.

In order to model Kazakh orthography, it is necessary, first of all, to determine the types of invariants, variants, and variations in the theory of phonology, secondly, to find the position of the orthogram, differential signs of orthograms, and its variants, and thirdly, to propose types of modeling depending on the type and kind of orthogram. This system is the main linguistic goal for the automation of Kazakh orthography.

The linguistic basis of developing orthographic modeling is studied in relation to identifying the invariant phoneme in the theory of phonology. In Kazakh phonology, it is possible to create phonetic-phonological models which serve as the main and primary stage of orthographic modeling, based on the theoretical conceptions of N. Uali (Uali, 1993) and Z. Bazarbayeva (Bazarbayeva, 2008).

The invariant phoneme is represented by a letter. When it comes to variants (*басшы – баишы*) and variations (*хатшы – хатчы*) of the invariant, they are only audial, not visually represented. Automatizing orthography requires clarifying variant and variation phenomena. The reason is, writing does not take into account the additional phonic meanings, i.e., variants of the phonemes which appear due to their positional and combinatory changes. Such positional and combinatory changes of sounds and their auxiliary meanings are the characteristic of speech only. Due to the omission of such linguistic tendencies in writing, orthographic difficulties arise. That is why we believe it is necessary to create phonetic-phonological and orthographic models while identifying the shades of phonemes in weak positions. This is the base of automatizing orthography.

Phonetic-phonological model is identified via the triad *letter-phoneme-sound*. As an example, the phonemes *a* and *л* can be shown.

Table 1 – Phonetic-phonematic modeling

№	letter	phoneme	sound	phonation	inscription
1	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>[a]</i> <i>[ä]</i>	<i>[қара]</i> <i>[кітап]</i> <i>[жайлау]</i>	<i>қара (look/black)</i> <i>кітап (book)</i> <i>жайлау (summer pastures)</i>

Continuation of the table 1

2	Һ	Һ	[Һ] [Һ'] [Һ°] [Һ°']	[maҺ] [m'eҺ'] [m°oҺ°] [m°yҺ°yl°']	maҺ (<i>morning</i>) meҺ (<i>equal</i>) moҺ (<i>frost</i>) myҺil (<i>get disappointed</i>)
---	---	---	------------------------------	--	---

The model above helps identify variants and variations of every Kazakh phoneme in their weak positions. This is, beyond doubt, the linguistic-cognitive knowledge necessary for automatization. Hence this process is the primary work which needs to be done while automatizing Kazakh orthography. The second stage encompasses such linguistic work as systematizing and complementing knowledge related to orthography and orthograms. Orthographic knowledge is primarily connected to orthographic rules. The orthographic rules are developed by the linguistic-cognitive model of any orthographic difficulties. Orthographic rules are laws which manifest different features of orthograms, i.e., the definition of graphic signs. The phonemic motivation of the graphic sign of writing is reflected in the content of any rule of orthography. The unit of spelling rules is included in the phonemic motivation, as is the unit of orthography. Graphic signs of writing are motivated by the basic shades of phonemes.

The notions of orthogram and orthographic rule are symmetric. Orthographic rules guide towards writing correctly and serve for avoiding or preventing difficulties in writing practice. While automatizing orthographic knowledge, orthographic rules and distinctive features of orthograms are taken into consideration. That is why, while automatizing the orthographic knowledge, tendencies of Kazakh orthography, types and kinds of orthograms, their distinctive features, and their variants must be considered.

The notion of distinctive features of orthograms was used by N.N. Algazina, the scholar in the field of Russian language teaching methodics, in the middle of the 60s of XX century (Algazina, 87). She studies distinctive features of orthograms in relation to the issues of attentiveness and agility. In 1970s, M.T. Baranov studied distinctive features of orthograms and defined them as specific signs which can be encountered within or between words, describing them as the conditions of choice which lead to proper inscription of words. Thus, distinctive features of orthograms are the signs which depict the presence of an orthogram within a word or between two words, the signs that show the usage of rules. Certain (phonetic, phonological, semantic) peculiarities of words are also the features of orthograms.

Distinctive features of orthograms are evident when a letter and a sound do not correlate in writing and speaking. Such features are only activated when a word is heard and its letter image comes to mind simultaneously. Distinctive features of orthograms are demonstrated in the position of “dangerous” sounds and sound combinations (letters and letter combinations). This poses difficulties mainly in orthography. Also, to identify the distinctive features of orthograms, it is necessary to be able to find morphemes and morphemic combinations within words. An artificial intelligence trained to identify morphemes looks for an orthogram in a programmed way, as the models of how orthograms are presented in roots, affixes, or between morphemes. Those distinctive features might be described as common for various orthograms. Apart from common distinctive features, there are certain features which characterize types or kinds of orthograms. To clarify, we propose the following model of automatizing orthograms (Table 2).

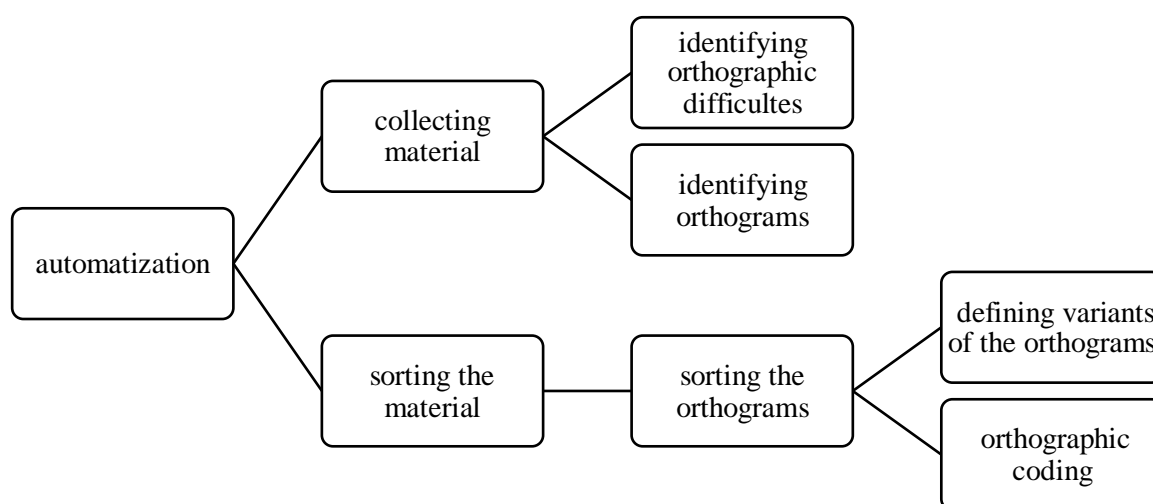
Table 2 – Modeling orthograms based on their distinctive features

Distinctive orthogrammatic feature of the letter A	Distinctive orthogrammatic feature of the letter Һ
- the phoneme <i>a</i> when it comes between <i>ж, ш, й</i> (<i>жаылау</i> (<i>summer pasture</i>), <i>шай</i> (<i>tea</i>)); - writing or omitting the letter <i>a</i> in a compound	- when it neighbors the consonants <i>қ, з, г, к</i> : <i>қара[Һ]</i> (<i>helplessness</i>), <i>і[Һ]ген</i> (<i>female camel</i>), <i>ше[Һ]зел</i> (<i>claws</i>), <i>әме[Һ]зеп</i> (<i>the tradition of marrying the</i>

Continuation of the table 2

word (<i>мамаазауи</i> (a stake to which a horse is bound)); - the letter <i>a</i> sounds like <i>ə</i> in the second syllable (<i>kiman</i> (book))	<i>spouse of a deceased brother</i>), <i>жы[ҥ]зыл</i> (a thorny bush), <i>басма[ҥ]ғы</i> (the so-called party of Kazakh youngsters), <i>же[ҥ]зе</i> (sister-in-law), <i>жәрме[ҥ]ке</i> (fair)
---	--

Distinctive features of orthograms are an intrinsic component of the content of orthographic rules. It is crucial to pay attention to this problem when spelling a word. To spell a word correctly, it is necessary to know, first of all, the orthographic principle, second, the spelling rules, third, orthograms of a language, their types and kinds, and positions of orthograms within words. Such positions are identified through the distinctive features. That is, a certain graphic sign in a certain position is formed through the orthographic rule, on the basis of recognizing an orthogram. That is why this system is the basis of automatizing. In a nutshell, automatizing Kazakh orthography consist of the following steps (Scheme 1):

Scheme 1 – Stages of automatization

The process of automatization is directly linked to solving complicated technical problems. For this reason, this process requires complementing orthographic data and creating a base consisting of different orthological tools. “Orthographic dictionary of the Kazakh language” will be taken as the linguistic base of automatizing Kazakh orthography. Several editions of the given dictionary have been published. Each edition complemented the dictionary and improved its base, and, as is known, variant words with different inscriptions were eventually codified as one. Among these editions, we chose “Orthographic dictionary of the Kazakh language” published in 2013.

The orthographic dictionary is compiled to help spell words correctly. Its purpose is to provide users with the information of how to spell words, including the words with complicated spelling. Also, the information about using words in different contexts and meanings is provided. Orthographic dictionaries are utilized to automatize Kazakh-language texts. They encompass the database of words, the spelling of which is checked within the text. In case the word is spelt incorrectly, the program suggests correction options. This speeds up the process of writing and processing texts, increases the grammatical quality of materials, and helps users avoid mistakes when creating texts which increases the quality of those texts.

The orthographic dictionary plays a crucial role in automatizing the processes which relate to processing Kazakh texts. They help create text editing programs, messengers and other applications which involve text, i.e. programming products. The spelling dictionary provides an opportunity of checking the word inscriptions automatically and suggesting the options of correction. This allows to accelerate the processes of creating and editing texts and increase the quality of the grammatical design

of texts.

Apart from the Orthographic dictionary, such issues as creating the database of Kazakh orthograms and identifying the number of Kazakh orthograms must be taken into consideration when dealing with the linguistic base of automatizing. The reason is that the artificial intelligence memory requires not only the database of orthograms, but also their modeled system. The examples are provided above and below (Table 3).

Table 3 – Base of the orthograms

<i>Orthographic norm</i>	<i>Variants of the orthogram</i>	<i>Explanation of the orthogram</i>
абайтану	абай тану	The words that contain “tanu” (cognition) are written together. These words, uniting with their initial component, signify a branch of science or a discipline, serving as semi-words.
абжылан	эбжылан, эб жылан, аб жылан	The names of snake types are written together. In orthoepy, the word “абжылан” is pronounced as “эбжылан”
абжыланға	абжылаңға	When the sound [н] combines with the sounds [г], [ғ] in the middle of a word, it is pronounced as [ң] but written as н.
абырой	аброй	In the words that start with [л], [р], [п], [м] and contain an open vowel, the closed vowels [ы] and [и] are not omitted
абысын	абсын	In the flow of oral speech, the letter ы is usually pronounced quickly. In the written form, it is not omitted as it is significant.
абысынға	абысыңға	When the sound [н] combines with the sounds [г], [ғ] in the middle of a word or at the end of words, it is pronounced as [ң] but written as н.
авансахна	аван сахна, аван сахына, авансахына, ауансахна, авансақына, авансақна	In practice, there are certain peculiarities of writing the letters қ and х. With relation to the traditional norms of orthography, some of such words are spelled with қ (рақмет), and the rest with х (сахна).
автобекет	авто бекет, аутобекет, ауто бекет	The traditional orthographic norm prescribes that the letter в in such prefixes as авто- and евро- is preserved and written together with the main word.

The orthographic database is a specific dictionary that encompasses the information about the correct spelling of Kazakh words. It is utilized for automatized checking of the spelling in texts and program products. The orthographic base encompasses the rules of spelling, considering all the words in a text, all the peculiarities and non-standard usages. The orthographic base is peculiar for its identification of incorrect orthograms. That is, the orthographic base includes the list of words which considers their correct spelling and all the possible variants.

The database allows users to identify spelling mistakes quickly and without distortion, providing opportunities for correction options. The orthographic base is a significant instrument of increasing the quality of working with texts and speeding the process of operating texts.

The database is constructed via analyzing numerous Kazakh texts. The texts are sourced from books, journals, newspapers, internet websites, etc. During the construction of the base, it is necessary to consider the issues of automatic analysis of the text, identification of correct spelling and all the possible variants of spelling. The base must contain information about grammatical rules.

Creating an orthographic database can be done manually or with the help of special software. In the first case, linguists analyze texts and create a list of words, taking into account all possible variants. In the second case, programs that automatically analyze texts and create an orthographic database based on the received data are used.

The orthographic database is constantly updated and supplemented with new words and spelling rules. This is necessary for it to work correctly with new texts and to take into account changes in the rules of the Kazakh language.

Conclusion

In the automation of Kazakh orthography, several linguistic aspects are considered together. The first is an inventory of phonetic (composition of vowels and consonants in the Kazakh language, system of pronunciation, hearing, formation and distinguishing features of each sound from another sound) and phonological knowledge (identifying the most basic phoneme that distinguishes the meaning, distinguishing the main and secondary tones (variant/variation) of sounds) necessary to define phonetic-phonological code types. Second, by sorting words that are difficult to write, it is necessary to determine the differential signs of orthograms in order to determine the types of orthographic code (finding types of orthograms from written words). If these two main tasks are fulfilled, the automation of Kazakh orthography will be on its way.

The fields of phonetics, morphology, vocabulary and syntax are mastered in the practice of speaking, and the rule of correct writing from a normative point of view requires the conscious use of special rules. If it is necessary to pay individual attention to language units for the formation of speaking skills, then writing is based on how to use each language unit and how they are reflected in writing. Therefore, for artificial intelligence, orthological tools that show the correct spelling of each linguistic unit (Orthographic dictionary of the Kazakh language, 2013) are also provided. This can be the material needed to determine the correct spelling of a word in an automatic system, to recognize the meaning of a word.

The article was written within the framework of the program of the Science Committee MSHE RK "Automatic recognition of Kazakh text: development of linguistic modules and IT solutions" (BR18574183)

References

- Algazina N. (1987) Formirovanie orfograficheskikh navykov. – M., 1987. – 158 s. [Algazina N. (1987) Formation of orthographic skills. – M., 1987. – 158 p.] (in Russian)
- Arhangel'skij S.I. (1980) Uchebnyj process v vysshej shkole i ego zakonomernye osnovy i metody. – M.: Vysshaya shkola, 1980. – 368 s. [Arkhangelskiy S.I. (1980) Study process in higher education and its logical bases and methods. – M.: Vysshaya shkola, 1980. – 368 p.] (in Russian)
- Bazarbaeva Z. (2008) Qazaq tili: intonologija, fonologija. – Almaty, 2008. – 284 b. [Bazarbayeva Z. (2008) The Kazakh language: morphology, intonology. – Almaty, 2008. – 284 p.] (in Kazakh)
- Chomskij N. (2000) Logicheskie osnovy lingvisticheskoy teorii. – Birobidzhan: IP «Trivium», 2000. – 146 s. [Chomsky N. (2000) Logical bases of linguistic theory. – Birobidzhan: IP «Trivium», 2000. – 146 p.] (in Russian)
- Ermilova V., Ermilova D. Ju. (2001) Uchebnoe posobie dlja uchrezhdenij srednego profobrazovanija. – M., 2001. – 184 s. [Yermilova V., Yermilova D. Yu. (2001) A manual for secondary education institutions. – M., 2001. – 184 p.] (in Russian)
- Lakoff G. (1996) Kognitivnoe modelirovanie. – Jazyk i intellekt. – M., 1996. – S. 143-184. [Lakoff G. (1996) Cognitive modeling. – Language and Intelligence. – M., 1996. – pp. 143-184.] (in Russian)
- Martin K. (2000) O modelirovanii lingvistiki – M., 2000. – 258 s. [Martin K. (2000) On modeling linguistics. – M., 2000. – 258 p.] (in Russian)
- Uali N. (1993) Qazaq grafikasy men orfografijasynyng fonologijalyq negizderi: filol. gyl. kand. ... avtoref. – Almaty, 1993. – 162 b. [Uali N. (1993) Phonological basics of Kazakh graphics and orthography: philol. science. kand... abstract. – Almaty, 1993. – 162 p.] (in Kazakh)
- Vartofskij M. (1988) Modeli. Rezentacija i nauchnoe ponimanie. – M., 1988. – 510 s. [Vartofsky M. (1988) Models. Representation and scientific understanding. – M., 1988. – 510 p.] (in Russian)
- Zhubanov A. (2012) Qazaq til bilimi: qoldanbaly lingvistika. – Almaty, 2012. – 696 b. [Zhubanov A. (2012) Kazakh linguistics: applied linguistics. – Almaty, 2012. – 696 p.] (in Kazakh)

Әдебиеттер

- Алгазина Н.Н. (1987) Формирование орфографических навыков. – М., 1987. – 158 с.
- Архангельский С.И. (1980) Учебный процесс в высшей школе и его закономерные основы и методы. – М.: Высшая школа, 1980. – 368 с.
- Базарбаева З. (2008) Қазақ тілі: интонология, фонология. – Алматы, 2008. – 284 с.

- Вартофский М. (1988) Модели. Репрезентация и научное понимание. – М., 1988. – 510 с.
- Ермилова В.В., Ермилова Д.Ю. (2001) Учебное пособие для учреждений среднего профобразования. – М., 2001. – 184 с.
- Жұбанов А. (2012) Қазақ тіл білімі: қолданбалы лингвистика. – Алматы, 2012. – 696 б.
- Лакофф Дж. (1996) Когнитивное моделирование // Язык и интеллект. – М., 1996. – С. 143-184.
- Мартин К. (2000) О моделировании лингвистики. – М., 2000. – 258 с.
- Уәли Н. (1993) Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1993. – 162 б.
- Хомский Н. (2000) Логические основы лингвистической теории. – Биробиджан: ИП «Тривиум», 2000. – 146 с.

The article has been received: 31.10.2023

Article

IRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-182-192>**N. Zhumai,¹ D. Nurpeissova,² S. Mauletova³**¹Corresponding author, Doctor of Philosophy (PhD), L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, e-mail: nurmiraali@mail.ru²Master, A. Saginov Karaganda Technical University, Kazakhstan, Karaganda, e-mail: dina_1708@mail.ru³Master, A. Saginov Karaganda Technical University, Kazakhstan, Karaganda, e-mail: sabin_r@mail.ru

EXPERIENCE IN TRANSLATING PROVERBS AND SAYINGS THROUGH A SPECIAL SITE

Abstract. Proverbs are structures that contain certain truths or evidence. They cover many aspects of human life and are often used in everyday life. The brevity of proverbs and the ease of use of their structure make it easier to memorize them. In different countries, proverbs often cover a similar topic, but are transmitted in different forms. In the course of the research, we created a site for the online translation of proverbs. In the course of this study, we grouped proverbs according to their subject matter and semantic similarity. We have collected about a hundred proverbs and sayings. The site presents the equivalents of proverbs in the Kazakh and English languages of different levels. Any of these proverbs can be found on the specified site by searching both in English and in Kazakh. The site is intended for a wide range of readers. The site can be used by students of English and Kazakh languages, students of the faculties of translation, philology, psychology, folklore, history, literary studies, cultural studies, etc., as well as teachers, researchers and professional translators. In the future, the site's funds will be constantly replenished.

Keywords: proverbs and sayings, equivalent, speech, wisdom, website.

Н. Жұмай,¹ Д.Л. Нұрпейісова,² С.Қ. Мәулетова³¹автор-корреспондент, философия докторы (PhD), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ., e-mail: nurmiraali@mail.ru²магистр, Ә. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қазақстан, Қарағанды қ., e-mail: dina_1708@mail.ru³магистр, Ә. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қазақстан, Қарағанды қ., e-mail: sabin_r@mail.ru

АРНАЙЫ САЙТ АРҚЫЛЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ АУДАРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Мақал-мәтелдер – белгілі бір шындықты немесе айқын айғақты ақпаратты бойына жинаған дайын құрылымдар. Олар адам өмірінің көптеген аспектілерін қамтиды және күнделікті өмірде жиі қолданылады. Мақал-мәтелдердің ықшамдылығы мен құрылымының қолдануға ыңғайлылығы оларды есте сақтау жолын жеңілдетеді. Әр түрлі елдерде мақал-мәтелдер көбінесе ұқсас тақырыпты қозғағанымен, әртүрлі формада жеткізілген. Зерттеу барысында мақал-мәтелдерді аударуға арналған онлайн аударма-сайтын жасадық. Бұл зерттеу барысында біз мақал-мәтелдерді тақырыбы мен мағыналық ұқсастығына сәйкес аталған сайтта топтастыру жолын көрсеттік. Жүзге жуық мақал-мәтелдер жинақталып, сайтта топтастырылды. Сайтта мақал-мәтелдердің әр түрлі дәрежедегі қазақ және ағылшын тілдеріндегі баламалары берілген. Бұл мақал-мәтелдердің кез келгенін тірек сөз арқылы ағылшынша да, қазақша да іздеу батырмасын қолдана отырып, аталған сайттан табу жолдары жеңілдетілген. Сайт оқырмандардың кең ауқымына арналған. Сайтты ағылшын және қазақ тілін үйренушілер, аударма ісі, филология, психология, фольклор, тарих, әдебиеттану, мәдениеттану т. б. салалардың білім алушылары, оқытушылар, ізденушілер мен кәсіби аудармашылар қолдана алады. Болашақта сайт қоры үнемі толықтырылып отырады.

Тірек сөздер: мақал-мәтелдер, балама, сөйлеу, даналық, веб-сайт.

Н. Жұмай,¹ Д.Л. Нурпейісова,² С.Қ. Маулетова³¹автор-корреспондент, доктор философии (PhD), Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана, e-mail: nurmiraali@mail.ru²магистр, Карагандинский технический университет имени А. Сагинова, Казахстан, г. Караганда, e-mail: dina_1708@mail.ru³магистр, Карагандинский технический университет имени А. Сагинова, Казахстан, г. Караганда, e-mail: sabin_r@mail.ru

ПРАКТИКА ПЕРЕВОДА ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК ЧЕРЕЗ СПЕЦИАЛЬНЫЙ САЙТ

Аннотация. Пословицы – это структуры, которые содержат определенные истины или доказательную информацию. Они охватывают многие стороны жизни человека и часто используются в повседневной жизни. Краткость пословиц и простота использования их структуры облегчают процесс их запоминания. В разных странах пословицы часто охватывают сходную тему, но передаются в разной форме. В ходе исследования мы создали сайт онлайн-перевода пословиц. В ходе данного исследования мы собрали около сотни пословиц, сгруппировали пословицы по тематике и смысловому сходству. На сайте представлены эквиваленты пословиц разного уровня на казахском и английском языках. Любую из этих пословиц можно найти на указанном сайте, выполнив поиск как на английском, так и на казахском языке. Сайт предназначен для широкого круга читателей. Сайтом могут пользоваться изучающие английский и казахский языки, студенты факультетов: переводческое дело, филология, психология, фольклор, история, литературоведение, культурология и др., а также преподаватели, исследователи и профессиональные переводчики. В дальнейшем фонд сайта будет постоянно пополняться.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, эквивалент, речь, мудрость, веб-сайт.

Introduction

The main purpose of the article is to unite proverbs and sayings in the Kazakh and English languages, which became the subject of the research, in the similarity of their themes and content, and to introduce these language materials to our created website. To be useful to those who want to learn Kazakh through English and to those who want to learn English through Kazakh. This site contains about one hundred and twenty proverbs and sayings in Kazakh and English and it will be continuously enriched in the course of our future research endeavors. This site simplifies the way to find any of the proverbs and sayings in English and Kazakh.

Nowadays, mastering a foreign language takes a special place in the development of students' vocabulary. In this regard, in order to facilitate the learning of proverbs and sayings by Kazakh and English students it is necessary to use different methods of language learning. The study of Kazakh equivalent of proverbs and sayings in English, also the comparisons of Kazakh-English proverbs, identification of similarities and national character of their content is one of the important aspects of this article. Due to the site created by us, this topical issue on the study of proverbs and sayings and comparative analysis of these data will be useful for people studying the Kazakh and English languages in comparison.

Our research goals are to conduct a survey among the population, create a website for easy reading, memorizing, and studying the English equivalents of proverbs and sayings in the Kazakh language, and to show the similarity of proverbs and sayings in the Kazakh and English languages, to group proverbs and sayings into certain thematic groups.

Particular attention is paid to teaching samples of oral literature, including proverbs and sayings that define our national identity, both in general education schools and in secondary special and higher education institutions. Of course, both the author and keeper of the memory of proverbs and sayings are the people. However, the understanding and perception of proverbs, brought to life at different times, may be varied. For this reason, many scholars have conducted studies devoted to this field.

Shoqan Ualikhanov first rewrote Kazakh proverbs on paper. He is an academic, orientalist, historian, folklorist, ethnographer, geographer, and educator. In his research, he wrote about the great importance of proverbs and sayings for the Kazakh people. He collected proverbs and sayings about farming, labor, religion, and other actual things of the society (Ualikhanov, 1984: 35). His reverent concern, love, and excitement for his folk inspired us to develop the website.

When we were searching for alternatives to Kazakh proverbs in English, we discovered a book by Richard Chanewix Trench called “Proverbs and their lessons” (Trench, 1861). He completely defined the proverbs and classified them into various groups according to their meanings. He noted that not all proverbs are true and clarified what is the difference between aphorisms and proverbs. Well-known English philosopher Francis Bacon said: “The genius, wit, and spirit of a nation are discovered in its proverbs”. Our research work is based on these above-mentioned academic works.

Materials and methods

In the course of studying the articles, work was carried out on generalization, systematization, grouping, textual analysis, and comparison. The principles of the science of paremiology, which studies

proverbs and narratives, are taken as a basis. This research work used research methods such as analysis, synthesis, induction, selection method, classification.

The aim of the research is the Kazakh equivalent of proverbs in English, comparing Kazakh-English proverbs, identifying similarities in their content and national character, determining their conversion in translation were realized. In accordance with this, the following tasks have been fulfilled:

1. Determining the relevance of the topic by conducting a survey of the population.
2. Creating a website for easy reading, memorizing and learning the equivalents of Kazakh-English proverbs.
3. Identifying similarity of proverbs in Kazakh and English by contents.
4. Grouping proverbs and sayings into specific thematic groups on the created website.

Literature review

Before the study of proverbs in Kazakh and English, it is worth mentioning those findings that have caused disputes between specialists to which branch they belong. For example, Adambayev B (Adambayev, 1996), Qaidar A. (Qaidar, 1998), Kunin, A.V. (Kunin, 2005), Kuzmin S.S., Shadrin N. L. (Kuzmin, 1989), Malaisarin Zh. (Malaisarin, 2004), Shumbalov A.E., Tolegenova A.A. (Shumbalov, 2019), Smailova A.T. (Smailova, 2005), Bekmambetova Z.Zh. (Bekmambetova, 2019) and others, present research substantiation that proverbs belong to the sphere of phraseology.

The scholar G.L. Permyakov, who has made a great contribution to the generalization, classifying and systematization of proverbs, and the determination of some aspects of the nature of linguistic associations, notes that both correspondent researchers and specialists in literature should study these constants (Permyakov, 1979: 79).

Based on the given opinions and the results of their own research, such characteristics of proverbs as persistence of personality, consistency, integrity, readiness for application give them a full opportunity to be studied in this field by including them among phraseological phrases.

Results and discussions

Before starting this project, we did a lot of studying and searching for various resources and information on this topic. In addition, we conducted different questionnaires to illustrate the significance of our theme among Kazakhstani citizens. During the preparation of the project we conducted a sociological survey “Proverbs in my life”. The respondents were teachers, students of high schools, and their parents. The number of participants – 77. The indicator of the participants by age category:

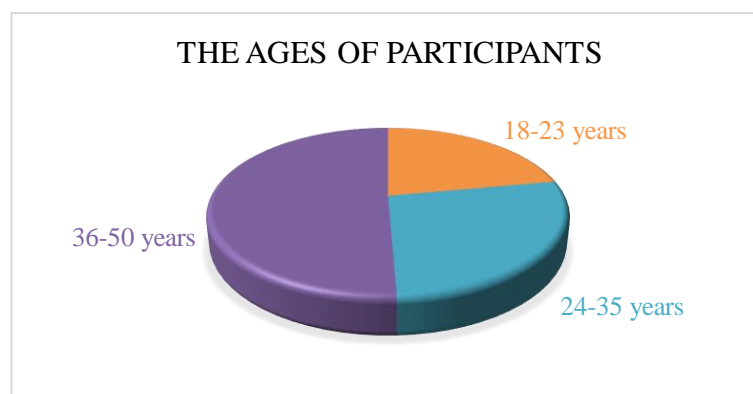

Figure 1 – The indicator of ages of the participants of the sociological survey

18-23 years old – 17 people

24-35 years old – 21 people

36-50 years old – 39 people

First, we asked the respondents to write their favorite proverbs and sayings in the Kazakh language. Each of the interviewees named his or her favorite proverbs. Interestingly, everyone really had “their own” proverbs: none of the proverbs were repeated.

Proverbs about *labor* and *knowledge* prevailed. This is understandable since work and knowledge

are the basis of human life.

Еңбек етсең емерсің – Еңбек етсең емерсің.

Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады – Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады.

Оқу – инемен құдық қазғандай – Оқу инемен құдық қазғандай.

In addition to proverbs about work, in the second and third place were proverbs about the *Motherland* and *honesty*. The most popular were the followings:

Өз үйім – өлең төсегім – Öz üim öleñ tösegim.

Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің – Üäda ne körseñ, üşqanda sony ilesiñ.

Желмен келген, желмен кетеді – Jelman kelgen, jelman ketedı.

We have compiled a ranking of participants' favorite wise sayings by topic:

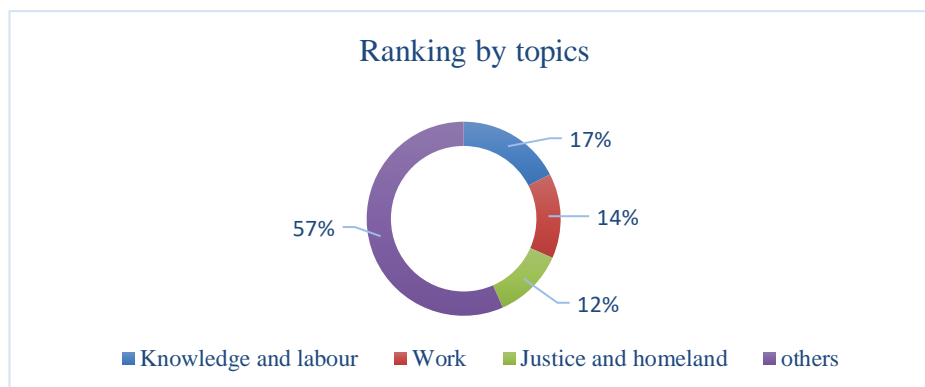

Figure 2 – The indicator of ranking by topics

Based on these quantitative indicators, the following conclusions can be formulated:

People older than 35 years actively use proverbs and sayings and know a significant number of them. Teenagers and young people are inferior to them in this aspect, which may be explained by less study of proverbs and sayings in the classroom as well as by the poverty of their vocabulary.

Few of the respondents use modern Kazakh proverbs in their speech, this is due to the fact that they are practically not known, or have heard them in the speech of others, but have not memorized them, or believe that already known proverbs are enough to use and there is no need to memorize new ones. Nevertheless, it is important that the younger generation does not deny the huge role of proverbs and sayings, but also welcomes their active use in modern speech. The survey also revealed a number of problems. The topics of proverbs that teenagers use in their speech are impoverished. Young people do not actively use proverbs and sayings.

Then, we were asked to name the English equivalent of Kazakh proverbs and sayings. However, the results of this questionnaire surprised us, as it was the other way around. The first survey revealed that people over 35 years old use proverbs and sayings in the Kazakh language in everyday life, but this survey revealed that, on the contrary, young people use English proverbs and sayings, because English is one of the most common languages in the world today and this language is most frequently learned by teenagers. Number of participants – 70.

By age categories who knows proverbs and sayings in English:

18-23 years old – 35 people – 46%

24-35 years old – 25 people – 32%

36-50 years old – 10 people – 12%

We have compiled a pie chart based on the results of this survey:

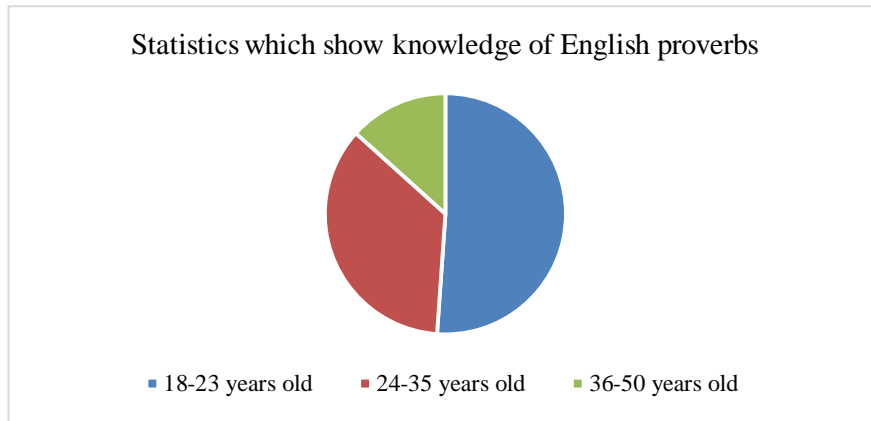

Figure 3 – The indicator of used English proverbs and sayings by age category

Based on these quantitative indicators, we can formulate the following conclusions: in general, we can see that most of the modern students know proverbs and sayings in English, understand their meaning, and use them correctly in their daily speech. Proverbs and sayings decorate our speech, making it marked, bright and expressive.

The results of these tests prompted us to attempt to fix the situation. Regardless of our inability to solve it fundamentally, we decided to do the best we could. As a solution, we created a website. At the same time be beneficial to all of society and try to spread proverbs and sayings among the population. In the creation of the site, we used the application as Html, Css, and Js. We are interested in programming, but we are not professionals in this field. Therefore, when creating the site, we had some complications. Since we selected 100 popular proverbs and sayings in Kazakh and English, it was not easy to manually add all these proverbs to the site. We also were unsure of the design. There were also some technical difficulties. However, despite these, we think we have a very useful and convenient site.

Our site is simple and user-friendly, that is why this site can be explored by people of various ages. It took us about two months to develop the website technically. You can see the result by going to the website. The link: https://gulim.github.io/Ayaulym_Project/

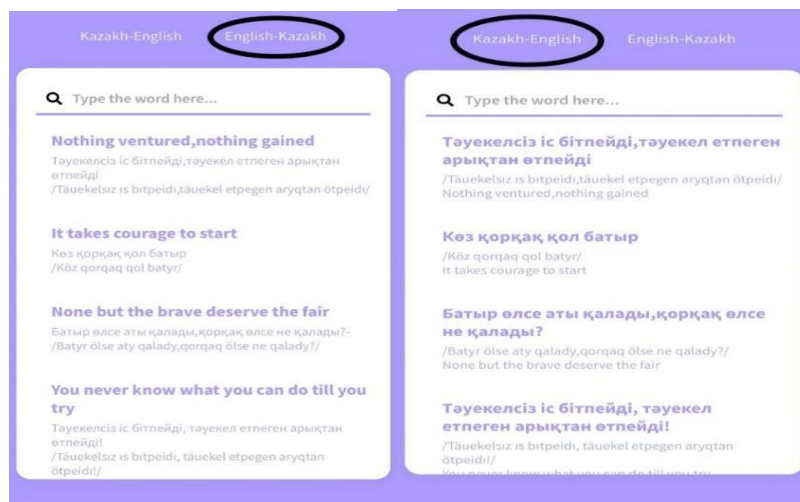

Figure 4 – Our site

You can click on these buttons and change the languages in which you wanted to find the equivalent proverb or saying in another language.

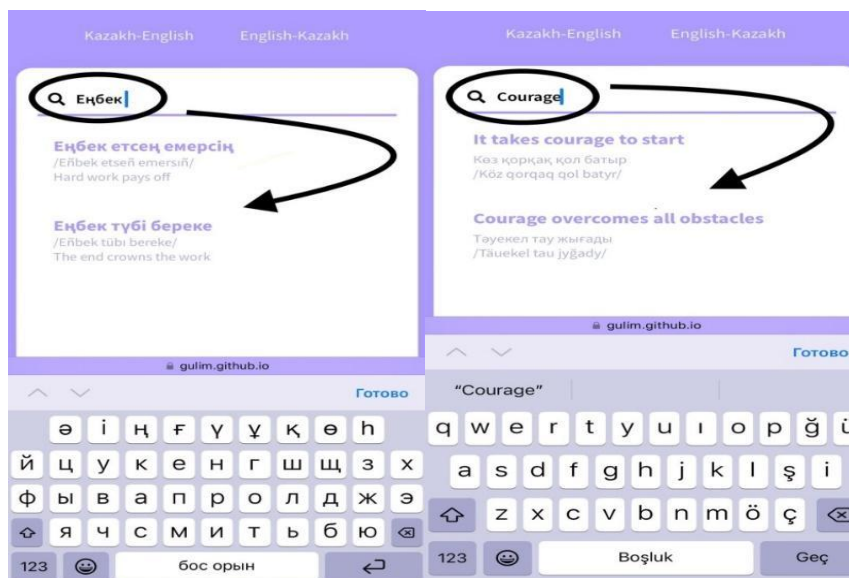

Figure 5 – The instruction of using the site

For example, let's enter in the search button the word “labour” and the translator found two proverbs in which this word is present. For example:

The original text: *Еңбек етсең, емерсің.*

Latin text: *Eñbek etseñ emersiñ.*

Translation: *Hard work pays off.*

Let's analyze these proverbs, we can assume that this is a complete equivalent translation. Because they both have at least one identical word and meaning. The meaning of the saying “Hard work pays off” is when you work diligently, you get great benefits from your efforts. It can be gratitude, recognition, awards, money, a position, a title, or a promotion. “Eñbek’s” translation is “work”. The second word “etseñ” means, “if you do”. Moreover, the last word is “emersiñ” which means drinking milk. Since ancient times, the Kazakhs have used dairy products for treatment purposes. To sick people were given milk, qumis, shubat, a mixture of sheep's milk and honey. In a word, milk is the basis of the rich Kazakh dastarkhan. Therefore, milk is a great wealth for Kazakhs. In both languages, this proverb has the same meaning.

The original text: *Еңбек түбі – береке.*

Latin text: *Eñbek tübi – bereke.*

Translation: *The end crowns the work.*

And the Kazakh proverb “Eñbek tübi – bereke” has a very deep meaning. The first word “eñbek” in English is “work, job, labor”. The second word is “tübi” direct translation is “root” and it means the end, the result. The third word is “bereke” which means “grace and wealth”. Merriam-Webster dictionary says “The end crowns the work” explained like the goal gives value to the labor that produced it.

1. The first category includes proverbs about “courage and bravery”. We found six proverbs related to this theme. Courage and the ability to take risks is one of the qualities that people have highly valued since ancient times. Because, as we know from history, wars used to be frequent. Whichever country it was in, it took great care of heroes. For example:

Тәуекелсіз іс бітпейді, тәуекел етпеген арықтан өтпейді – Nothing ventured, nothing gained.

Көз қорқақ қол батыр – It takes courage to start.

Батыр өлсе аты қалады, қорқақ өлсе не қалады? – None but the brave deserve the fair.

Тәуекелсіз іс бітпейді, тәуекел етпеген арықтан өтпейді! – You never know what you can do till you try.

Тәуекел тау жығады – Courage overcomes all obstacles.

Ер жігітке екі өлмек жоқ – A man can die but once.

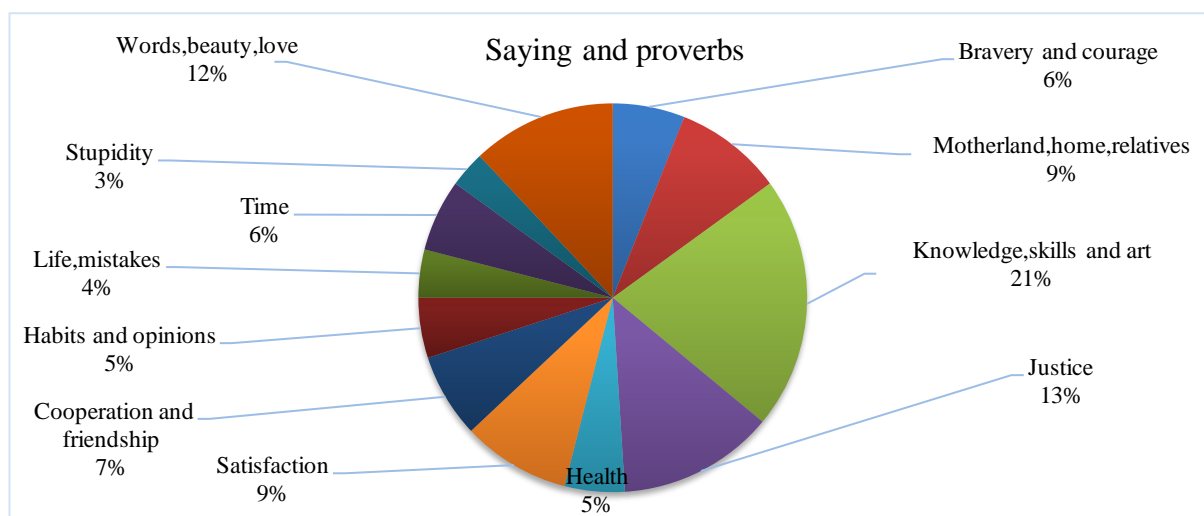

Figure 6 – The categories of proverbs and sayings

2. The second category includes proverbs about “Motherland, home and relatives”. We found 8 proverbs connected with this theme. Motherland is a valuable concept for any nation. Parents try to instill a love of their motherland, native land in their children from an early age. For example:

Өз үйім – өлең төсегім – There is no place like home.

Ел-елдің бәрі жақсы, өз елің бәрінен жақсы – East or west home is best.

Қайран менің өз үйім, кең сарайдай боз үйім – An Englishman's home is his castle.

Әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа – Every country has its customs.

Әкеге қарап ұл өсер – Like father, like son.

Судың басы бұлақ болса, аяғы құяр теңізге, жақсыдан жаман туса да, тартпай қоймас негізге – Blood is thicker than water.

Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілесің – Charity begins at home.

Өз елінде көртышқан да батыр – A cock is valiant on his own dunghill.

3. The third category is the theme in which the greatest number of proverbs are collected. It is “education, art, labor”. Anyone strives to learn and to be an artist. These topics are helpful in personal development. It contributes to the formation of the culture of the people. Therefore, people have come up with many proverbs related to these topics. For example:

Үйрен де жүрен – Live and learn.

Өнерліге өлім жоқ – Art is long, life is short.

Әдемі көрінгенше, ақылды көрін – Wear the old coat and buy the new book.

Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады – Knowledge is power.

Оқу инемен құдық қазғандай – There is no royal road to learning.

Қайталау – білім анасы – Practice makes perfect.

Нағыз ұстаны төс соғуынан танысың – A bird may be known by its song.

Жаман етікші біз таңдайды – A bad workman quarrels with his tools.

Шығасы шықпай кіресі кірмейді – You can't make an omelet without breaking eggs.

Көктемде жерге түскен бір дән – күзде мың дән болады – A day feeds a year.

Кісіні түсіне қарап емес, ісіне қарап бағала – Actions speak louder than words.

Сөз қанжардан да өткір – Words cut more than swords.

Айту оңай, істеу қиын – Easier to said than done.

Аз сөз – алтын – Silence is golden.

Көңілсіз жұмыс өнімсіз – What we do willingly is easy.

Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді – Hard words break no bones.

Екі қоянды бір оқпен ату – To kill two birds with one stone.

4. Proverbs of the fourth category is about justice. We found 12 proverbs on this topic, which is quite a lot. Justice is crucial to the formation of a peaceful society. For example:

Не ексең, соны орасың – People get what they deserve.

Жылтырағанның бәрі алтын емес – All that glitters is not gold.

Қарға қарғаның көзін шұқымайды – Hawk will not pick out hawk's eyes.

Басқаларға ор қазба, өзің түсесің – Actions can boomerang.

Су ішкен құдығыңа түкірме – Never cast dirt into that fountain of which you have sometime drunk.

Ұры өле-өлгенше ақпын дейді – Innocent until proven guilty.

Жаудың жағымпаздығынан гөрі, ащы шындық жақсы – Nothing hurts more than truth.

Соңғы күлген күледі – He laughs best who laughs last.

Өлім алдында бәрі тең – Death is the great leveller.

Не ексең, соны орасың – As a man sows, so shall he reap.

Екі жаман қосылса, өлгенінше қас болады – Two wrongs don't make a right.

Бай бауырын танымас, сауда досқа қарамас – One law for the rich and another for the poor.

5. Proverbs and sayings about health remind us of the right way of life, and the ability to appreciate a person's strength and capabilities. We found 5 proverbs on this topic. Proverbs remind us that in order to stay healthy, you need to eat well, get treatment on time, and do not forget about recreational procedures. For example:

Денсаулық – зор байлық – Good health is above wealth.

Ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық – Early to bed, early to rise, makes a man healthy, wealthy, and wise.

Ауырып ем іздегенше, ауырмайтын жол ізде – An ounce of prevention is worth a pound of cure.

Тазалық – денсаулық кенілі – Cleanliness is next to godliness.

Жан-жарасына уақыт емші – Time is a great healer

6. We have nine proverbs on the subject of patience. Proverbs and sayings about patience remind us that everything must be done slowly so as not to get into an awkward situation. Any desire can wait, and luck is just a coincidence. And so such qualities as patience and persistence will sooner or later change life for the better. For example:

Екі кемеңіз басын ұстаған суға кетеді – If you run after two hares you will catch neither // between two stools one falls to the ground.

Аспандағы сұңқардан қолдағы тұрымтай артық – A bird in the hand is worth two in the bush.

Әр нәрсеге асық болғанша, бір нәрсеге машық бол – You cannot run with the hare and hunt with the hounds.

Сыйлаған аттың тісін ашпас болар – Don't look a gift horse in the mouth.

Ештен кеш жақсы – Better late than never.

Қайтқан малда қайыр бар – One good turn deserves another.

Қарны ашқанға қара талқан майдай көрінеді – Hunger is best sauce.

Берген қол алған қолдан жақсы – It is better to give than to take.

Адам көркі – шүберек – Clothes make a man.

7. The following proverbs are about unity. Moral proverbs about unity remind us that only a united effort can defeat both external and internal enemies of an entire country. Proverbs encourage us to keep the family, to be faithful, and to be patient with each other, then betrayal and meanness will bypass. For example:

Көп көтерген жүк жеңіл – A problem shared is a problem halved.

Көптің қолы ұзын – Union is strength.

Көп түкірсе көл болар – Little strokes fell great oaks.

Балық басынан шіриді – Fish begins to stink at the head.

Достың ескісі, тонның жаңасы жақсы – Old friend and old wine the best.

Жақсы адам жолдасынан белгілі – A man is known by the company.

Жүз теңгең болғанша, жүз досың болсын – A friend in court is better than a penny in purse.

8. The next category includes proverbs and sayings about time and its value to human beings.

Time flows, carefree youth passes away, and a person grows old. It is important not to waste time and to do everything in time. For example:

Жаңалықтың жоқтығы да жақсы жаңалық – No news is good news.

Сабақты ине – сәтімен – There is a time of everything.

Бүгін бітер істі ертеңге қалдырма – Don't put off until tomorrow, what you can do today.

Сабыр түбі сары алтын – Patience is virtue.

Асықпаған арбамен қоян алар – Everything comes to him who knows how to wait.

Тамшы тама берсе, тас жарады – Constant dropping wears away a stone.

9. The proverbs of the next topic is about “stupidity”. These proverbs teach people not to be like that, to beware of it. These proverbs also remind us to think about it many times before making any resolutions. For example:

Ақымаққа арнап заң жазылмас – There is no law for fools.

Сүтпен біткен мінез – сүйекпен келеді – What is bred in the bone will come out in the flesh.

Ақымақ жауынды күні суға түсер – A fool wants his cloak on a rainy day.

10. Proverbs and sayings in the following category are about “kindness, mistakes, and hope”. Proverbs about kindness allow us to understand how important it is to treat others with kindness and to do good deeds. Also in proverbs about hope, it is said that even in case of disappointment or complete failure there is hope for the best. And proverbs about mistakes remind us not to make the same mistake twice and to make a decision in no hurry. For example:

Түн артынан күн келер – Night brings counsel.

Бұқаға туған күн, бұзауға да туады – Every dog has his day.

Бір құмалақ бір қарын майды шірімеді – The rotten apple injures its neighbors.

Адам қатесіз болмас, көл бақасыз болмас – Even an experienced person can make mistakes.

11. The next category includes proverbs and sayings about habits. Habit, that is, the need to do something every day, can be either positive or negative. These proverbs and sayings instruct us not to hold on to bad habits and waste time. For example:

Ауру қалса да, әдет қалмайды – Once a priest, always a priest.

Ит иттігін қылмай қоймас – An old dog will learn no new tricks.

Талғамға талас жоқ – Tastes differ.

Қанша адам болса, сонша ой, сонша пікір – So many men, so many minds .

Жақсы ит иесінің көз-құлағы – A man's best friend is his dog.

12. The last theme group is about “words, love, and beauty”. Love is a feeling that makes people do crazy things and feats. Although love can manifest itself not only to people but also to the Homeland, nature, and life. For example:

Кісіні сөзіне қарап емес, ісіне қарап бағала – Actions speak louder than words.

Сөз қанжардан да өткір – Words cut more than swords.

Жаны сұлудың тәні сұлу – Handsome is as handsome does.

Айтуға оңай, істеуге қиын – Easier said than done.

Аз сөз – алтын – Brevity is the soul of wit.

Ауызбен айтқанды, қолыңмен істе – Deeds, not words.

Үнсіздік – келісімнің белгісі – Silence gives consent.

Кімді айтса, сол келеді – Talk of the devil and he is sure to appear.

Бос ыдыстан көп дыбыс шығады – The empty vessel makes the greatest sound.

Махаббат әлемді билейді – Love makes the world go round.

Жақсы әйел жаман ерін хан қылады – Behind every great man there's a great woman.

Көзден кеткен көңілден келеді – Out of sight, out of mind.

Finding alternatives when translating proverbs requires linguistic precision and cultural rudimentary knowledge. As shown in the above discussion, translating proverbs involves more than just linguistic transformation; it requires a deep understanding of the cultural nuances, historical contexts, and idiomatic expressions unique to each language.

The speech of modern people is impoverished if they lack proverbs and sayings. They are the true diamonds of folk wisdom. Proverbs and sayings despite their widespread occurrence are not trivial

(Shumbalov, Tolegenova, 2019: 66). Hence, everyone should use these expressions more often so that their aptness, spiritual content, humor, and beauty are gradually imprinted in the consciousness. This will help preserve our wonderful language for future generations.

Proverbs and sayings introduce the history and society of these nations, and the learning of proverbs and sayings has given many an opportunity to expand their horizons and enrich and improve the structure of knowledge (Malaisarin, 2004: 13). We think that proverbs and sayings are essential to language learning.

Conclusion

Trying to find alternatives to proverbs is often a complex and iterative process. Some concepts may not have direct analogues in other languages, so translating proverbs requires creative adaptation and cultural interpretation.

In conclusion, finding alternatives in proverb translation is a complex trend that requires careful consideration of linguistic, cultural and contextual factors. Despite the many challenges, this process offers opportunities for the development of intercultural relations and mutual understanding. By bridging linguistic differences and promoting cultural diversity, translators play an important role in preserving and promoting the wisdom contained in these timeless proverbs.

Kazakh and English proverbs and sayings are quite challenging to translate into other languages. The major goal is to understand the content of proverbs and sayings before choosing an adequate way to translate them. How listeners will perceive the translated proverbs and sayings depends on it. It is crucial for us that people correctly understand the meaning of proverbs and sayings, as well as be capable of translating them into English and Kazakh. We proved that it is possible to find appropriate equivalents.

It is fair to say that our research work helped us to understand how familiar people are with proverbs and sayings in two languages. We have realized that if we do not study proverbs and sayings, they will lose preciousness. Therefore, we have created a website to make it easier to learn and memorize proverbs and sayings in Kazakh and English.

In the research, we reached the following conclusions:

1. Popular wisdom is vividly manifested in proverbs and sayings, and knowledge of proverbs and sayings of this or that nation contributes not only to the knowledge of the language but also to a better understanding of the way of thought and character of the people.
2. Comparison of English and Kazakh proverbs and sayings demonstrates how much these countries have in common, which in turn contributes to their better understanding and rapprochement.
3. We realized that these two languages are very abundant.

References

- Adambaev B. (1996) Agylyshyn zhane qazaq maqal-matelderining qurylymdyq zhane magynalyq uqsastyqtary. – Almaty, 1996. – 117 b. [Adambaev B. (1996) Structural and semantic similarity of English and Kazakh proverbs and sayings. – Almaty, 1996. – 117 p.] (in Kazakh)
- Alpysbaeva Q., Auesbaeva P., Alibekov T., Qosanov S., Sakenov S. (2001) Qazaq halqynyng maqaldary men matelderi. – Almaty, 2001. – 463 b. [Alpysbaeva Q., Auesbaeva P., Alibekov T., Qosanov S., Sakenov S. (2001) Proverbs and Sayings of the Kazakh people. – Almaty, 2001. – 463 p.] (in Kazakh)
- Bekmambetova Z.Zh. (2019) Paremiologicheskie sochetaniya v kontekste drugih ustojchivyh vyrazhenij. – Tiltanyim. – 2019. – №1. – S. 43-47. [Bekmambetova Z.Zh. (2019) Paremiological combinations in the context of other set expressions. – Tiltanyim. – 2019. – №1. – P. 43-47] (in Russian)
- Kuzmin S.S., Shadrin N. L. (1989) Russian-English Dictionary of Proverbs and Sayings. – 352 p. (in English)
- Kunin A.V. (2005) The course of the phraseology of modern English. – 488 p. (in English)
- Malajsarin Zh. (2004) Qazaq maqal-matelderi. – Almaty, 2004. – 184 b. [Malajsarin Zh. (2004) Kazakh Proverbs and Sayings. – Almaty, 2004. – 184 p.] (in Kazakh)
- Permyakov G.L. (1979) Posloviy i pogovorki narodov. – Moskva: Nauka, 1979. – 671 s. [Permyakov G.L. (1979) Proverbs and sayings of peoples. – Moscow: Nauka, 1979. – 671 p.] (in Russian)
- Qazaqtyng maqal-matelderi (2005) / Qurast. A. T. Smailova. – Almaty: Koshpendiler baspasy. – 312 b. [Kazakh proverbs and sayings. Edit. A.T. Smailova. – Almaty: Koshpendiler publishing house. – 312 p.] (in Kazakh)
- Qajdar A. (1998) Qazaq tilining ozekti maseleleri. – Almaty, 1998. – 308 b. [Qajdar A. (1998) Current Issues of the Kazakh Language. – Almaty, 1998. – 308 p.] (in Kazakh)
- Shumbalov A. E., Tolegenova A. A. (2019) Agylyshyn tili – ulttyq biringgaj testileuge dajyndyq kitaby. – Almaty,

2019. – 112 б. [Shumbalov A.E., Tolegenova A.A. (2019) English for preparation for the Unified National Testing. – Almaty, 2019. – 112 p.] (in Kazakh)

Trench R.Ch. (1961) Proverbs and their lessons. – London: G Routledge, 1961. <https://biblicalelearning.org/wp-content/uploads/2022/01/Trench-ProverbsAndTheirLessons.htm> (in English)

Ualihanov Sh. (1984) Bes tomdyq zhinaq. – Almaty, 1984. – 432 б. [Ualikhanov Sh. (1984) Collected works in five volumes. – Almaty, 1984. – 432 p.] (in Kazakh)

Әдебиеттер

Адамбаев Б. (1996) Ағылшын және қазақ мақал-мәтелдерінің құрылымдық және мағыналық ұқсастықтары. – Алматы, 1996. – 117 б.

Алпысбаева Қ., Әуесбаева П., Әлібеков Т., Қосанов С., Сәкенов С. (2001) Қазақ халқының мақалдары мен мәтелдері. – Алматы, 2001. – 463 б.

Бекмамбетова З.Ж. (2019) Паремнологические сочетания в контексте других устойчивых выражений // Tiltanyim. – 2019. – №1. – С. 43-47.

Kuzmin S.S., Shadrin N.L. (1989) Russian-English Dictionary of Proverbs and Sayings, 1989. – 352 p.

Kunin A.V. (2005) The course of the phraseology of modern English, 2005. – 488 p.

Қазақтың мақал-мәтелдері (2005) / Құраст. А.Т. Смаилова. – Алматы: Көшпенділер баспасы, 2005. – 312 б.

Қайдар А. (1998) Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998. – 308 б.

Малайсарин Ж. (2004) Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы, 2004. – 184 б.

Trench R.Ch. (1961) Proverbs and their lessons. – London: G. Routledge, 1961. <https://biblicalelearning.org/wp-content/uploads/2022/01/Trench-ProverbsAndTheirLessons.htm>

Пермяков Г.Л. (1979) Пословицы и поговорки народов. – Москва: Наука, 1979. – 671 с.

Уәлиханов Ш. (1984) Бес томдық жинақ. – Алматы, 1984. – 432 б.

Шумбалов А. Е., Төлегенова А. А. (2019) Ағылшын тілі – ұлттық бірыңғай тестілеуге дайындық кітабы. – Алматы, 2019. – 112 б.

The article has been received: 18.06.2023

Мақала
FTAMP 16.31.02

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-193-200>

 А.С. Барменқұлова

докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bs.aida@mail.ru

АЙМАҚТЫҚ ЛЕКСИКАДА САҚТАЛҒАН ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСТА БЕРІЛУІ

Аңдатпа. Мақала аймақтық лексикада сақталған этномәдени бірліктерді ұлттық корпуста лексикографиялау мәселесіне арналған. Қазақ халқының тұрмыс кешкен ортасына, территориясына, қоршаған табиғатына сай қалыптасып, тілде сақталған бірегей тарихи дамуы мен күнделікті өмір сүру ерекшеліктері, өмір сүру салты мен дәстүріне қатысты мәденитанымдық этномәдени құндылықтарды зерттеу заманауи антропоэлекттік парадигма аясында өзектелуде. Зерттеуіміз тілде сақталған этномәдени бірліктердің цифрлануымен ерекшеленеді.

Қазақ мемлекетінің бүгінгі таңдағы даму барысын белгілейтін қоғамдық-әлеуметтік жаңару бағдарына сай тіл арқылы ұлт құндылықтарын игеру аса маңызды. Зерттеу жұмысымыздың маңыздылығы – этномәдени бірліктердің мәнін архетиптік санада жаңғыртып, бүгінгі тіл иесінің қолданысындағы сөз әлеуетін таныту. Ғылыми зерттеудің мақсаты – тілші-ғалымдардың танымдық көзқарасын кеңейтіп, тіл арқылы мемлекетшілдік сана деңгейін көтеру. Жұмысымыздың өзектілігі – ұлттың дүниетанымымен, ұлттық болмысымен ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан, ғасырлар бойы жасаған ұлттық мәдениетімізді жаңғыртып, ұлттық корпус арқылы болашақ жастарға аманаттау. Корпус мәселесі қазақ ғылымында бұрын қозғалмаған. Қазіргі кезде дамып, салаланып, көптеген ішкорпустармен толыққан.

Зерттеу жұмысының нәтижелері мен талдаулары қолымызда жинақталған этномәдени атаулар қолданыста жоқ немесе аймақтық қолданыста сақталған, немесе шеттілдік балама атаулар арқылы қолданатын жастарға *саба*, *күбі*, *көзе* сияқты этнолексикалық бірліктердің көмескіленген мағынасын түсіндіріп, *адалбақан* мен *кебеженің*, *тай* мен *құнанның* айырмашылығын ажырата білуіне корпус арқылы көрсету болып табылады. Қазақ тіл біліміндегі этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық, диалектологиялық, әлеуметтанымдық т.б. зерттеулерде түсіндіріліп, жинақталған «қазақ әлемін» танытатын этномәдени бірліктердің жүйесін ұлттық корпуста берудің ғылыми-әдіснамалық үлгісін көрсету – жұмысымыздың арқалаған міндеті. Жұмысымыздың құндылығы тіл арқылы ұлт мәдениетін (болмысын) заманауи лингвистиканың ақпараттық көзі ретінде ізденушілердің жұмысын оңтайландыруында болып отыр.

Тірек сөздер: этномәдени бірліктер, антропоэлекттік парадигма, ұлттық корпус, аймақтық лексика, автоматтандыру.

А.С. Барменқұлова

докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: bs.aida@mail.ru

ПЕРЕДАЧА В НАЦИОНАЛЬНОМ КОРПУСЕ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЕДИНИЦ, СОХРАНИВШИХСЯ В РЕГИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКЕ

Аннотация. Статья посвящена вопросу лексикографии этнокультурных единиц, сохранившихся в региональной лексике в национальном корпусе. В рамках программы актуализируется изучение этнокультурных ценностей, связанных с уникальным историческим развитием и особенностями быта и традиций казахского народа, сформировавшихся в соответствии с характером окружающей среды и территории, сохранившимися в языке в рамках современной антропологической парадигмы. Наше исследование отличается оцифровкой сохранившихся в языке этнокультурных единиц.

Очень важно овладеть ценностями нации через язык в соответствии с направлением общественного обновления, которое определяет современное развитие казахского государства. Важность нашего исследования состоит в попытке воспроизвести значение этнокультурных единиц в архетипическом сознании, а также показать потенциал слов в употреблении современного носителя языка. Цель научного исследования – расширить познавательный кругозор языковедов и повысить уровень государственного сознания посредством языка. Актуальность нашей работы заключается в обновлении нашей национальной культуры, которая передавалась из поколения в поколение, создавалась веками и вверялась будущей молодежи через национальный корпус. Вопрос корпуса ранее в казахстанской науке не обсуждался. В настоящее время он развился и разветвился и имеет множество подкорпусов.

Результаты и анализ исследовательской работы призваны объяснить неясное значение таких этнолексических единиц, как *саба*, *кобе*, *козе*, чьи этнокультурные названия не в употреблении, либо сохранились в региональном

обиходе, либо будут найдены иностранные альтернативные названия, а также показать с помощью корпуса, что они могут понять разницу между *адалбакан* и *кебеже*, *тай* и *кунан*. Основная задача нашей работы – представить научно-методологическую модель системы этнокультурных единиц, представляющих «казахский мир», объясненную и собранную в этнолингвистических, лингвокультурологических, диалектологических, социологических и др. исследованиях в казахском языкознании. Ценность нашей работы заключается в оптимизации работы тех, кто ищет национальную культуру (бытие) через язык как информационный источник современного языкознания.

Ключевые слова: этнокультурные единицы, антропоцентрическая парадигма, национальный корпус, региональная лексика, автоматизация.

A. Barmenqulova

Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: bs.aida@mail.ru

TRANSFER OF ETHNOCULTURAL UNITS STORED IN THE REGIONAL LEXICON TO THE NATIONAL CORPUS

Abstract. The article is devoted to the issue of lexicography of ethnocultural units preserved in the regional vocabulary in the national corpus. The program updates the study of ethnocultural values associated with the unique historical development and characteristics of the life and traditions of the Kazakh people, formed in accordance with the nature of the environment and territory, preserved in the language within the modern anthropological paradigm. Our research is distinguished by the digitization of ethnocultural units preserved in the language.

It is very important to master the values of the nation through language in accordance with the direction of social renewal, which determines the modern development of the Kazakh state. The importance of our research is to reproduce the meaning of ethnocultural units in the archetypal consciousness, as well as to show the potential of words in the use of a modern native speaker. The purpose of scientific research is to expand the cognitive horizons of journalist-scientists and raise the level of state consciousness through language. The relevance of our work lies in the renewal of our national culture, which has been passed down from generation to generation, created over centuries and entrusted to future youth through the national corpus. The issue of the corpus was not previously discussed in Kazakh science. Currently it has developed and branched out and has many subsidiary corporations.

The results and analysis of the research work are intended to explain the unclear meaning of such ethnolexical units as *saba*, *kubi*, *kose*, whose ethnocultural names are not in use, either is preserved in regional use, or foreign alternative names will be found, and also show with the help of the corpus that they can understand the difference between *adalbakan* and *kebeje*, *tai* and *kunan*. The main objective of our work is to present a scientific and methodological model of the system of ethnocultural units representing the “Kazakh world”, explained and collected in ethnolinguistic, linguistic, dialectological, sociological and other studies in Kazakh linguistics. The value of our work lies in optimizing the work of those who are looking for national culture (being) through language as an information source of modern linguistics.

Keywords: ethno-cultural units, anthropocentric paradigm, national corpus, regional vocabulary, automation.

Кіріспе

Тілдің қызметі – этномәдени бірліктердегі ақпаратты ұлттың рухы ретінде ұлттың бойына сіңіріп, сақтау. Сайып келгенде, тілдің қызметі арқылы «тіл – халықты бір бүтін етіп тұтастырушы арқау» деген тұжырым халқымыздың бүгінгісі мен кешегісі, болашақ тарихы мен бағдарын белгілеудің өзектілігін құрайды. Қазақ тілінің ұлттық корпусы – ана тіліміздің мол байлығын көрсететін заманауи баға жетпес рухани қазына. Осыған байланысты ұлттық танымға нұсқау болатын, ұлттық нақышы айқын, ұлттық дүниетанымның мазмұнын лингвомәдени (этномәдени) бірліктер құраса, оның ең құнарлы бөлшегі – этномәдени лексика.

Этномәдени лексика – қазақ мәдениетінің ұлттық құндылықтарын тіл арқылы жинақтаған, заманнан-заманға жеткен құнды деректер мен рухани қазыналы байлығы. Осы болмысына сәйкес ұлттық тілдің тарихи дамуына байланысты күрделі, сан түрлі кезеңдерден өткен, өте кең ауқымды қамтитын ұғым болғандықтан, құрамы жағынан бірыңғай сипатта қолданыла бермейді. Бірақ қазақ әдеби тілінің даму, қалыптасу мен тарихи-диалектологиялық т.б. зерттеулерінің нәтижесіне сай – ортақтығы басым монолитті тіл. Бұл қасиет оның біртұтастығының жергілікті сипаты болса да, кең-байтақ аймақтың әртүрлі кезеңінде шетелге қоныс аударған қандастарымыздың бір-бірін еркін түсінісуі, қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері «сөйленіс» аталып, «сөйленістер тобына» жіктеледі.

Осыған орай «сөйленістер жүйесі» – бұл қазақтың ұлттық тілінің ажырамас бөлігі, ал

«аймақтық лексика» болса, осы жүйенің тіл тарихына қатысты қабаттардан тұратын кең саласы, тіл тарихының тарихи-әлеуметтік деректерінің реликтілік дәйеккөзі ретінде қарастыруымызға болады.

Аймақтық лексика – тарихи жазба деректерінің аздау сақталған түркі тілдерінің бірі ретіндегі қазақ тілінің өз тарихын, рухани-материалдық байлығын зерттеп-зерделеуінде өзін тану жолына жүгінетін көнекөз куәсі. Аталмыш лексика қазақтың дәстүрлі мәдениетінің аймақтық көріністерін әлі күнге дейін таңбалап, реликтілік сипатта осылайша сақталған аймақтық сөздердің мазмұнын тіл иесінің этномәдени болмысын бейнелейді. Олай болса, қазіргі қоғамдағы рухани жаңғыруға бет бұрған бағдарды жүзеге асырудың жаңа сапалық деңгейіне сәйкес «Әділетті Қазақстан» құруға рухани-танымдық тетік болатын, мемлекетшілдік сана қалыптастыруда қозғаушы күш ретінде танылатын, тереңнен жалғасқан танымдық-ақпараттық көздің бірі – аймақтық лексика. Ол – қазақтың біртұтас тілінің аймақтық қолданысы мен тіл тарихының үдерісінде қазақ жұртының реликтілік тілдік көрінісі ретінде сақталған төл мәдениетінің бөлшегі.

Заманға сай тіл ғылымының этномәдени бірліктерді бөліп зерттеуден гөрі оларды өзара байланыстыру этномәдени ақпарат жинақтары ретінде тұтас анықтап отырған кезеңінде аймақтық лексиканы этномәдени дереккөзі, ұлттық мәдениеттің аймақтық көрінісі тұрғысынан айқындап, оның мәдени-танымдық қызметін көрсетуге арналған зерттеу жұмыстарының маңыздылығын айқындап көрсетеді. Ұлттың тілінде таңбаланып, оның тұрмысымен байланысып келе жатқан ұлттық коды, осы аймақтық лексикадан кең көлемде таратылған, мәдени құндылықтарының аймақтық лексикада өзіндік ерекшеліктерін ала отырып, ұлттық мәдениетті айшықты толықтыра түсетініне ден қойып зерттеу тіл арқылы бейнеленген этномәдени тұтастықты зерттеу жұмысының өзектілігін нақтылай түседі.

Зерттеуші С.Б. Бектемирова өзінің «Лексикалық бірліктердің этномәдени табиғаты (түркі тілдеріндегі кинологиялық атаулар негізінде)» атты мақаласында: «Көбінесе лингвистикалық мәдениеттану этнолингвистикамен байланысты, біраз мәселелерді шешуде, теориялық, ғылыми принциптері, зерттеу нысаны мен мақсатының өзектес, тамырлас екені дау туғызбайды. Екеуінің арасын жалпы мен жалқының, бүтін мен бөлшектің байланысы іспетті қарауға болады», – деп жазады (Бектемирова, 2011: 57). Міне, бұдан этномәдени бірліктерді қарастыратын этнолингвистика саласы екенін байқаймыз. Осымен байланысты аймақтық қолданыста сақталған этномәдени бірліктер қазақ мәдениетінің құндылығын бойына терең дарытып жинақтаған, ғасырдан мұра болып келе жатқан байлығы деп қарастырсақ, оны жинақтап, жүйелеудің және ақпараттық-танымдық қорын ұлттық корпуста сай автоматтандыру үдерісін жүзеге асыру – аса өзекті. Осыған орай бұл жұмыс этномәдени бірліктердің сөздігін құрастырып, әрі қарай оның этномәдени ішкорпусының алгоритмін жасауға жалғасады.

Материал және әдістер

Қазақ тілінің аймақтық лексикасы, оның деңгейі, этномәдени мазмұнды аймақтық лексиканың ерекшелігі, ұлттық болмысты танытатын рухани және материалдық мәдениеттің тілдік бірліктері зерттеудің негізгі материалы ретінде қарастырылады.

Лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық т.б. бірліктердің мазмұнында сақталған этномәдени болмысты ашудың тәсілдері ретінде лексика-семантикалық, мәдени-семантикалық, этнолингвистикалық, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылып, тілде сақталған этномәдени бірліктерді ұлттық корпуста беру үлгісіне негіз болды.

Әдебиетке шолу

Қазақ руханияты мен тіл арқылы ұлт болмысын танудың қазақ тіл біліміндегі бастау көзі Қ. Жұбанов, А. Байтұрсынұлы, М. Әуезов, Ә. Марғұлан, Ш. Уәлиханов т.б. еңбектерінен басталып, кейін І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, Н. Уәлиев, Ж. Манкеева т.б. ғалымдардың еңбектерінде жалғасын тапты.

Қазіргі заманауи лингвистиканың *тіл-ұлт-мәдениет* үш тағанындағы сабақтастықта жүргізілуі – антропоөзектік парадигма аясында қалыптасқан қағида. Осымен байланысты тілді коммуникативтік-прагматикалық, когнитивтік және лингвомәдени, лингвоәлеуметтік, психолінгвистикалық, лингвоэкологиялық т.б. кешенді тұрғыдан қарастырудың концептуалдық

негізінде анықтау, сөздердің коммуникативтік сапаларын ашу – тіл арқылы мәдениетті жаңғыртуға қатысты қазіргі тіл білімінің өзекті мәселесі. Себебі дәстүрлі-құрылымдық лингвистикада сөздердің мағынасы тура және ауыспалы немесе көпмағыналылық деңгейлермен шектеледі. Сонымен қатар *көне сөз*, *тарихи сөз*, *кірме сөз* деп ажыратылады. Сол сөздердің тарихи кезеңінің мәдениетін танытатын белгілерін, ұлттың этникалық болмысын, дүниетанымын, қабылдау әлемін айқындауда кезінде құрылымдық лингвистиканың жан-жақты зерттеуге ала-алмайтындығын байқатты. Сондықтан антропоөзектік бағытта этнолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, психоллингвистика зерттеушілері сөздің денотаттық, коннотаттық, сигнификаттық мағынасын, бейнелі, жасырын және окказионалды, узуалды мағынасын, кешенді ұлттық кодын ашуға мүмкіндік береді. Ұлттық және антропоөзектік парадигмада екеуі бірдей зерттелетін этномәдени бірліктердің концептуалдық, семантикалық өрісін анықтап, болашақ ұрпаққа зерделеу ісі рухани жаңғыру үрдісін толықтыратын әрі пысықтай түсетін ғылыми-әдістемелік негіз ретінде айқындалуда. Сонымен қатар қазақтың ұлттық болмысын, ұлттық ерекшелігін танытатын, өткен тарихы мен тұрмыс-тіршілігінен хабар беретін, қазақы ұлттық дәстүрдің бейнесін айқындайтын этномәдени бірліктерді келешек ұрпақ санасында сіңіру ісі ұлттық құндылықты дамытудың жалғастығын білдіреді. Осы мүддеге сәйкес этномәдени бірліктерді топтастырып, жинақтап, танытудың заманауи озық технологиясы ретіндегі ұлттық корпуста беру жаңа заман тіл иесі санасын танымдық-ақпараттық құрылымдауға септігін тигізеді.

Зерттеуші М.К. Бисенбаева өзінің «Этномәдени лексиканың танымдық-қатысымдық қызметі (аймақтық лексика материалдары негізінде)» атты докторлық диссертациясында: «Ана тілінің қоғамдағы орны, тіл арқылы ұлтты тануға деген қажеттілік туады. Осындай ұлтты тануға негіз болатын ұлттық бояуы қалың да айшықты, ұлттық дүниетаным мазмұнды тілдік бірліктер – лингвомәдени (этномәдени) бірліктер» (Бисенбаева, 2019: 169), – деп тұжырымдаған болатын. Ол аймақтық лексиканың қазіргі қазақ тілін дамытудағы рөлін де айқындаған. Ұлттық корпуста берілетін этномәдени атаулардың мазмұнын ашуда да көрсетілген зерттеулердің нәтижесі мен тұжырымдары ғылыми-әдістемелік негіз ретінде пайдаланылады. Сонымен қатар мәдени-семантикалық белгіленім мен лексикалық мағынасын ашып көрсетіп, этномәдени тілдік бірліктердің қорын жасап, ұлттық корпустың ішкорпусын қалыптастыру – тіл арқылы ұлт болмысын танудың кешенді жүйесі.

Нәтижелер және талқылау

Ұлттық корпус компьютерлік біліктілік пен керек мәліметтерді іздеу жолдары үшін тілдің қазынасын сақтай отырып, мемлекеттік тілдің даму саласында өзекті болып, инновациялық-ақпараттық технологиялардың негізінде оқу үрдісін жаңартуға бағытталған. Ғалым А. Жұбановтың пікірінше, «ұлттық корпус сол тілдің өмір сүрген белгілі кезеңіндегі сан алуан жанрын, стилін, аймақтық, әлеуметтік нұсқасын және т.б. да түрлерін қамтиды. Ұлттық корпус ғылыми зерттеулердің түр-түрін жүргізуді қамтамасыз етеді: лексикографияға, жасанды интеллектіге, әдебиеттануға сөйлеу тілін талдау мен жинақтауға және лингвистиканың барлық салаларына қатысты зерттеу түрлері. Сонымен бірге академиялық сөздіктер мен ғылыми грамматикаларды құрастыру да корпустар негізінде жүзеге асады» (Жұбанов, 2014: 45).

Корпус жасаудың арқасында зерттеушінің уақытын үнемдеу, яғни тілдік ақпараттарды іздеу жұмысы мен тілдік бірліктерді реттеу және т.б. мәселелерді шешетіні сөзсіз.

Ұлттық корпусты құру қазақ тілін үйренуге, тіліміздің тарихын танып білуімізге, ұлттық болмысымызды танытатын этномәдени бірліктерімізді лексикографиялық тұрғыдан стандарттау бойынша жұмыстар жүргізуге, оқулықтар, сөздіктер, анықтамалық құралдарды құруға, тілдік бірліктердің статистикасын шығаруға мүмкіндік береді.

Ұлттық корпустың тағы бір пайда болу себебі техникалық құралдардың көмегімен үлкен қашықтықтарда информацияларды тарату қажеттілігіне байланысты. Сонымен бірге ақпараттық технологияның дамуы үлкен көлемді мәтіндермен жұмыс жасауға мүмкіндік берді. Қазақ тілінің ұлттық корпусының қалыптасуы – Қазақстан үшін маңызды мәселелердің бірі. Біз қарастырып отырған этномәдени ішкорпус – бұл дайындалып жатқан Қазақ тілінің ұлттық корпусының бір саласы. Бұл маңызды жұмыспен Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының

Этнолингвистика бөлімі арнайы айналысып отыр. Оның алғашқы қадамы ретінде біз этномәдени бірліктерді жинап, топтастырып, лексикалық, мәдени-семантикалық мағынасын ашып көрсетеміз. Соңында этномәдени бірліктердің сөздігін жасаймыз. Бұл жұмыс этномәдени бірліктердің ішкорпусының глоссарийі ретінде пайдаланылады.

Қазақ лексикография теориясының негізін қалаушы, профессор М. Малбақов лексикография саласының алдында тұрған мәселелерді көрсетуде сөздіктің маңыздылығын атап өткен еді. Ол: «Сөздік – бір тілдегі лексикалық бірліктер жиынтығы ғана емес, ол өзінің мақсаты мен арналған адресатына байланысты сөздік түзудің басты ұстанымдарын, сөздікте қамтылатын негізгі параметрлер құрамын анықтау керек» (Малбақов, 2002: 76), – деген болатын. Себебі тілдің танымдық қызметі ана тіліміздің қорында, оның сүбелі кездерінің бірі ретіндегі аймақтық қолданыста сарқылмайтын құндылық ретінде сақталып келе жатыр. Заманауи антропоэлектік бағытқа сәйкес профессор М. Малбақов: «Сөздің қазынасы – сан ғасырдың тарихи-әлеуметтік жағдайы, ата-бабамыздың елдік, ерлік салты, мәдени-рухани ғұрпы, тағдырын сипаттайтын қазақ мәдениеті мен дүниетанымының энциклопедиясы, этномәдени коды» (Малбақов, 2002: 78), – деген тұжырымдарды қолдана отырып, түрлі ғылыми жұмыстарға жетекшілік жасап келеді. Шынында, сөздік ісі – үздіксіз ізденіске, терең білімге толы зерттеу нәтижесі. Қазіргі тіл ғылымында сөздіктің төмендегі қызметтері белгілі: 1. Жинақтау, анықтау, жүйелеу, тіркеу қызметі; 2. Танымдық; 3. Реттеушілік; 4. Сипаттамалық; 5. Атауыштық; 6. Нормативті-коммуникативтік; 7. Тіл мәдениетін арттыру қызметі; 8. Мемлекеттік тіл мәртебесіне сай қызметі; 9. Мәдениетаралық коммуникация; 10. Зерттеулерге дәйектік қызметі т.б.

Тіліміздің сөздік қорын түгендеп, ұмыт бола бастаған түрлі атауларды жаңғыртып, жандандыра түсетін лексикографиялық еңбектердің қызметі ерекше болмақ. Қазіргі кезде сөздіктердің дәстүрлі жазба нұсқасымен қатар электронды нұсқасы қатар жүріп отыр. Осыған байланысты интернет-инновациялардың даму барысында жаңа лексикографиялық технологиялар алдыңғы қатарға шыға бастады. Қазақ тіл білімінде лексикография бағыты бойынша жаңа технологияларға деген қажеттілік «Қазақ тілінің ұлттық корпусын» жасау болып отыр. Корпустық жүйеде сөздің қолданыстағы қаншама контекстері көрсетілгендіктен, сөздікке енгізілмеген мағыналық реңкті айқындап беретін мысалдар да кездеседі.

Төменде көрсетілген этномәдени бірліктердің ыдыс-аяққа байланысты атауларын қарастырып көрейік. Ұлттық сөйленістер бойынша осы тілдік қолданыстағы топтардан *абдыра*, *тепем*, *кермағаш*, *күбі* т.б. сөздер кездеседі. *Абдыра* сөзі қазақ сөйленістеріндегі *а-ә* алмасуларына сәйкес *әбдіре* деп өзгерген. Алматы облысы, Петропавл, Қызылорда, Жамбыл, Қарақалпақ қазақтары тілінде «үлкен ағаш сандық» мағынасын білдіреді (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 11).

Орыс ғалымы В.И. Рассадиннің көрсетуі бойынша, «*абдыра* – сандық, қобдиша» (Рассадин, 1980: 115), монғол тілінде «*авдар* – кебеже сандық» (Монғ.-қаз. сөзд., 1954: 13), қырғыз тілінде «*абдыра* – үлкен жәшік, сандық» (Юдахин, 1985: 18), хакас тілінде «*абдыра* – қобдиша, кішкене сандық» (Хак.-рус. сл., 1953: 13), қалмақша «*авдр* – сандық, жәшік» (Рус.-калм. сл., 1964: 693).

Сөздің таралу көлеміне қарағанда, бүкіл түркі тілдеріне өте ертеде қолданысқа енген, күнделікті тұрмыста қолдануға қолайлы зат ретінде осы халықтардың бәріне ортақ қолданылған. Жамбыл облысының кейбір аудандарында *абдырия* – «жастықтың астына қоятын ағаш» ретінде танылған.

Бұл атаулардың қазақ ұлттық сөзқолданысы Батыс аймақтарында сақталғандығы байқалады: 1. Ердің екі қапталының астына салатын желдік. Аттың жон арқасына қалыңдап салатын киізден жасалған бұйымды *желдік* дейді. 2. Былғары тоқым, асты киіз, үсті былғары әбзел. Тоқымды қазақи нақышта сәндік ретінде салады (Атырау обл., Маңғыстау). 3. Тебінгі, тоқым. Тоқымның астына салынатын бұйымды кейбір аймақтарда *ішкілік* немесе *терлік* деп атайды. Қызылорда, Арал аймағында көп қолданысқа енген. *Тегене/тегеш/тепем/тегентай* – «үлкен, шұңғыл ыдыс». М. Қашқари сөздігінде *тегене* түрінде берілген (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 493). Бұл сөзқолданыс солтүстік аймақтарға да тән. «Қызым, омақадағы *тегенені* босатып, қоңсыға апарып бер». Ресейдегі Омбы аймағында көп қолданылады.

Міне, осы атаулардың барлығын салыстыра зерттеу арқылы жұмысымыздың алғашқы

жоспары болған этномәдени бірліктердің сөздігін құрастырып алдық.

Енді этномәдени бірліктерді ұлттық корпуста беруге байланысты мынадай ерекшеліктерін көрсетейік:

1) этномәдени бірліктер азатжолдан қою бояумен беріліп, нүкте қойылып отырады;

2) этномәдени бірліктердің лексикалық мағынасы мен мәдени семантикалық мағынасы он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» мен т.б. лексикографиялық еңбектердің негізінде ашылады; лексикалық мағынасы курсивпен ерекшеленеді;

3) этномәдени бірліктерден кейін стильдік белгісөздер (пометалар) қойылады;

4) мағына түсіндірілгеннен кейін иллюстрациялық материалдар ретінде мысалдар беріледі, мысалдар көбінесе көркем мәтіндерден алынады.

Осы бағытта топтастырылып, мағынасы ашылған этномәдени бірліктердің аймақтық сөздіктегі берілу үлгісін былайша көрсетуге болады.

Асадал – этн. ыдыс (Жамб., Шу; Сем., Аяг.). Ыдыс салатын сырлы, оюлы ағаш икаф. Асадалды қақпағын өрнектеп те жасайды (Жамб., Шу). Кебеже, сандықтарға қарағанда биік болып келеді. Оның екі немесе үш сәресіне күмістелген қақпақтар орнатылады. Ақтөбе өңірінде асадалды *сапаяқ*, Көкшетау жақта *бөгіребас* деп атайды. Төрт ағаш жақтауы өзара көлденең бекітіледі. Осындай бекітілген ағаш жақтаулары асадалдың *сұлбасы* деп аталады. Ол сұлбаның әр бетіне тұтастырылып, ұстатылған ағаштар асадалдың жабылған жақтарынан кейінгі жалғасы оның аяқтары деп аталады. Асадалдың үстіңгі бөлігіне бір тартпа орнатылады. Асадалдың алдыңғы жағы өю-өрнекті сүйек пен металл пластиналарымен безендіріліп, пластиналар қалпақты әшекей шегелермен бекітіледі (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 72).

Тас түнек. Дала тым-тырыс. Қос босағасындағы оюлы сүйек асадалдың үстінде жылтыраған май шамның өлеусіреген әлсіз жарығы маңынан аспайды. (Сәкен Жүнісов. Ақан сері).

Адалбақан – этн. жиһаз (Сем., Аяг.;). Киім ілуге арналған ашалы, ою-өрнекті ағаш. Киім, зат ілетін бұтақшалары бар үй жиһазы. Металдан, ағаштан және металл мен ағаштан біріктіріліп жасалады. Оның пішіні әртүрлі болып келеді. Ағаш пен темірден жасалып, алтын мен күміспен әшекейленеді. Төменгі бөлігі бунақталып, жоғарыдан төмен қарай түрлі қызыл, жасыл, сары бояулармен жолақтана боялады. Бунақтың жоғарғы жағынан күмістелген төрт-бес темір сақина кигізіледі. Сақиналардың араларына үш-үштен құстың басы сияқты күмістелген темір ілгектер бекітіледі. Жоғарғы төртінші сақинаның үстіңгі жағы жіңішкелене келіп ашаланып, күмістелген темір орнатылады. Осы тұсынан уыққа байланады. Баянауылдың шебері Б. Тоққариннің ағашқа темірді құймалау, соғу жолымен жасалған, ортасынан бүктелетін адалбақанның ерекше түрі сақтаулы. Металл бетіне күміспен күштеп, көгеріс өрнегін салып, ақық қондырып сәндеген. Биіктігі – 280 см, төмен қарай жуандау болып келеді. Төрт жерден жалпақ сақиналар орналастырылған. Металдан жасалған ою-өрнекті адалбақанның ұзындығы – 244 см, екі ашасының аралығы – 17 см, бір-біріне киілетін алмалы үш бөліктен тұрады. Төрт қырлы етіп, бетіне күмістен ою-өрнектер бедерлеген. Баскиім ілуге арналған басы бәйшешек қауызы сияқты етіп жасалған. Төменгі жағына екі аяқ бекітілген. Халықтың ұғымында адалбақан қасиетті таза мүлік деп есептелген. Ол ұзатылатын қыздың жасауына енеді, басқаға тарту етілмейді. Бағалы құнды заттың орнына жүретін адалбақанды шеберлерге арнайы ақы беріп, тапсырыспен жасатқан. Әшекейленбеген, ас-суға қолданылатын бұтақты ашабақанды кейде ел арасында *адалбақан* деп атаған (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 19).

Сонау адалбақанның төрдегі кебеже, жұкаяқтың беттеріне ойып салған өрнектер, қондырған сүйектер сонша нәзік, сонша әдемі (Ғ. Мұстафин. Дауыл.). Әсет шапанын жер төсектің бас жағындағы адалбақанға ілді (Қ. Толыбаев. Әсет).

Боқша – этн. бұйым (Сем.: Абай, Ақс., Көкп.), сөмке. Матадан тігілген қалта, портфель. Мектепке баратын болсаң, боқшаң қайда? (Сем., Ақс.). Қыздардың қуыршақ салып қоятын ыдысы (Жамб.: Мер., Шу). Жасы үлкен әйел адамның жиған-терген мүлкі, тұтынған заттары, жиған-терген мұрасы. Қайтыс болған адамды жерлеп келгеннен кейін оның көзі тірісіндегі жақын адамдарына сыйлаған, көпшілік тарқап кеткен соң, келіндері, бала-шағалары, жекжат-жұрағаттары, ағайындары артынан қалып, сандықты ашады. Бұрын «боқшаны ашу» деп аталса,

қазіргі кезде «ақырет сандық ашу» деп аталады. Ортаға әкелінген боқшаның құлыбын арнайы бір әйел ашады. Кемпірдің ең үлкен қызы немесе сол үйдің келіні ашып, ең бірінші, жолы үлкендерден бастап, жағалы киім, орамал, мата, кездеме, шапан, әшекей, қант, науат секілді жиған-тергендерін таратады (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 148).

Боқшаны «қалта» деп атайды. Шешем берген боқшасы шалылыңқы көрінді (Е.Раушанов. Сайын батыр.).

Бүйен – этн. ыдыс (Алм.: Жам., Тедж., Мары). Мал бүйенінен сарымай сақтауға арналған ыдыс. Малдың ащы ішек пен тоқ ішектің тоғысатын тұсындағы тұйық, жуан ішектен дайындалатын ыдыстың түрі. Алматы облысының кейбір ауыл аймақтарында бүйен ыдысын жасау үшін сойылған малдың, соның ішінде ешкі, қой, сиырдың бүйенін айналдырып, тазалап, тұздық суға салып, иіс-қоңсы кеткен соң жуып, оны үрлеп, көлеңкеде кептіреді. Тобырсыған кезде сарымай сіңіріп, жұмсартып сақтайды (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 63).

Арпа қаузаиды, бидай қуырады, оқушы балалардың қой ауылдан біреу б ү й е н г е, біреу қарыңға, біреу шөлмекке құйып әкелген шөкім сүтін пісіріп, айран ұйытады (Ә. Кекілбаев. Бір шөкім бұлт.).

Бұлқыншақ – этн. ыдыс (ҚХР). Жылқының, ешкінің терісінен жасалатын сұйық ас құятын ыдыс. Жылқының сан терісі мен тілерсек терісінен жасалған, сусын сақтауға, тасымалдауға ыңғайлы ыдыстың түрі. Дәстүрлі ортада мал бағуға, сапарға шыққанда қымыз, ашыған көже, шұбат, шалап, қойыртпақ т.б. сусындарды бұлқыншаққа құйып алып жүрген. Жылқының (тай, құнан) сан терісінен жасалатындықтан, сыйымдылығы он шақты литр сұйықтықты қамтитындай болады. Жіліншек жағындағы бөлігін ауыз жасап, оған лайық ағаш тығын жонылады. Бұлқыншақты сыртына түгін қалдырып немесе өрнектеп жасайды (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 160).

Ұста Д. Шоқпарұлы ыдыстың мұндай түрінің бұлқыншақ аталуы оның мойны қайқы болғандықтан, қанжығада немесе адам иығына асулы кезінде бұлқынып, шайқалып тұратындығына байланысты пайымдайды. Бұлқыншақты керегенің басына бауынан іліп қоюға болады. Салт атпен жүргенде ердің алдыңғы жағына ілінеді немесе қанжығаға байланады. Жаяу адам иығына асып жүреді. Бұл ыдыс малшы қауымның ыстық күндерде айран, шалап, қойыртпақ құюына мейлінше пайдалы (Уақатов, 1983: 50).

Қорытынды

Қорыта келгенде, төл мәдениетімізді жаңғыртып, мәдени мұраларымыздың мәнін түсінудің қажеттілігі үшін этномәдени бірліктердің этномәдени мазмұнын ашудың маңыздылығы айқындалды. Этномәдени бірліктерді жинақтап, ұлттық құндылықтарды тану тіл иесінің танымдық қабілетін дамытып, өз ұлтының мәдениеті астарланған этнобірліктердің табиғатын түсінуге ықпал жасайды. Көптеген материалдық және рухани мәдени өнімдер күнделікті қолданыста болмағандықтан, қазіргі тіл тұтынушысына танылмауы мүмкін. Мақаламызда аймақтық қолданыста сақталған сол бейтаныс атаулардың мағынасын іздеп, тануға ұмтылдыру үшін зерттеушілерге, студенттерге, мектеп мұғалімдеріне, оқушыларға т.б. қоғамдағы тіл құдіретіне қызығушы әлеуметке арнап, кейбір көне этномәдени атаулардың этномәдени мағынасын ашудың ұлттық корпуста берілген үлгісін көрсетуге тырыстық. Демек, болашақ ұрпақтың этномәдени сөздерді ұмытпай, тілдік қолданысын түсінуі мен қазақ тілін зерттеушілерге көлемді тәжірибелік материалды тез тауып, оларға әрі қарай зерттеу жүргізу үшін қазақ тілінің ұлттық корпусы таптырмас құрал деп білеміз.

Әдебиеттер

Бектемирова С.Б. (2011) Лексикалық бірліктердің этномәдени табиғаты (түркі тілдеріндегі кинологиялық атаулар негізінде) // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы. – 2011. – №1 (54).

Бисенбаева М.К. (2019) Этномәдени лексиканың танымдық-қатысымдық қызметі (аймақтық лексика материалдары негізінде): философия докторы (PhD) ... дисс. – Алматы, 2019. – 169 б.

Жұбанов А.Қ. (2014) Принципы автоматизации морфологической разметки текстов Национального корпуса казахского языка // Материалы международной научно-практической конференции «Контрастные исследования и прикладная лингвистика». – Минск, 2014.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. – Алматы: Арыс, 2005. – 824 б.

- Малбақов М. (2002) Бір тілді түсіндірмелі сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.
Монғолша-қазақша сөздік. – Ұланбатыр: Моңғол мемлекет баспасы, 1954. – 396 б.
Рассадин В.И. (1980) Монголо-бурятские заимствования в сибирских тюркских языках. – Москва: Наука, 1980. – 115 с.
Русско-калмыцкий словарь. – Москва: Изд-во Советская энциклопедия, 1964.
Уақатов Б. (1983) Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. – Алматы: Ғылым, 1983. – 160 б.
Хакасско-русский словарь. – Москва, Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1953.
Юдахин К.К. (1985) Киргизско-русский словарь. – Фрунзе, Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985.

References

- Bektemirova S.B. (2011) Leksikalyq birlikterding jetnomadeni tabigaty (turki tilderindegi kinologijalyq ataylar negizinde). – QazUU Habarshysy. Filologiya serijasy. – Almaty. – 2011. – №1 (54). [Bektemirova S.B. (2011) Ethnocultural nature of lexical units (based on canine names in Turkic languages). – Bulletin of KazNU. Philology series. – Almaty. – 2011. – №1 (54)] (in Kazakh)
- Beisenbaeva M.K. (2019) Jetnomadeni leksikaning tanyndyq-qatysymdyq qyzmeti (aimaqtyq leksika materialdary negizinde): filosofija doktory (PhD) ... diss. – Almaty, 2019. – 169 b. [Beisenbayeva M.K. (2019) Cognitive and participatory activity of ethno-cultural vocabulary (based on the materials of regional vocabulary): diss. ... Doctor of Philosophy (PhD). – Almaty, 2019. – 169 p.] (in Kazakh)
- Hakassko-russkij slovar. – Moskva, gos. izd. inostrannyh i nacionalnyh slovarej, 1953. [Khakass-Russian dictionary. – Moscow, State publ. house of foreign and national dictionaries, 1953] (in Russian)
- Malbaqov M. (2002) Bir tilde tusindirme sozdikting qurylymdyq negizderi. – Almaty: Gylym, 2002. – 368 b. [Malbaqov M. (2002) Structural foundations of a monolingual dictionary. – Almaty: Gylym, 2002. – 368 p.] (in Kazakh)
- Mongolsha-qazaqsha sozdik. – Ulanbatyr: Mongol memleket baspasy, 1954. – 396 b. [Mongolian-Kazakh dictionary. – Ulanbatyr: Mongolian State Publishing House, 1954. – 396 p.] (in Kazakh)
- Qazaq tilining ajmaqtyq sozdigi. – Almaty: Arys, 2005. – 824 b. [Regional Dictionary of the Kazakh language. – Almaty: Arys, 2005. – 824 p.] (in Kazakh)
- Rassadin V.I. (1980) Mongolo-burjatskie zaimstvovaniya v sibirskih tjurkskih jazykah. – Moskva: Nauka, 1980. – 115 s. [Rassadin V.I. (1980) Mongol-Buryat borrowings in Siberian Turkic languages. – Moscow: Science, 1980. – 115 p.] (in Russian)
- Russko-kalmyckij slovar. – Moskva: Izd. Sovetskaja jenciklopedija, 1964. [Russian-Kalmyk dictionary. – Moscow: Publ. house Soviet Encyclopedia, 1964] (in Russian)
- Uaqatov B. (1983) Qazaqtyng turmys-salt zhyrlarynyng tipologijasy. – Almaty: Gylym, 1983. – 160 b. [Uaqatov B. Typology of Kazakh folk songs. – Almaty: Gylym, 1983. – 160 p.] (in Kazakh)
- Judahin K.K. (1985) Kirgizsko-russkij slovar. – Frunze, glavnaja redakcija Kirgizskoj sovetskoj jenciklopedii, 1985. [Yudakhin K.K. (1985) Kyrgyz-Russian dictionary. – Frunze, the main editorial board of the Kyrgyz Soviet Encyclopedia, 1985] (in Russian)
- Zhubanov A.Q. (2014) Principy avtomatizacii morfologicheskoy razmetki tekstov Nacional'nogo korpusa kazahskogo jazyka. – Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Kontrastivnye issledovaniya i prikladnaja lingvistika». – Minsk, 2014. [Zhubanov A.Q. (2014) Principles of automation of morphological markup of texts of the National corpus of the Kazakh language. – Materials of the International scientific and practical conference «Contrastive research and applied linguistics». – Minsk, 2014] (in Russian)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 08.04.2024

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

**ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА
THEORETICAL LINGUISTICS**

Рысберген Қ.Қ.

ХАЛЫҚТЫҚ ТАРИХИ МИКРОТОПОНИМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ
СЕМАНТИКАСЫ.....5

Момынова Б.Қ.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АТАУЛЫҚ ТІРКЕСТЕР: БАСПАСӨЗДЕГІ ЖАҢА ЖӘНЕ КҮРДЕЛІ
ҚҰРЫЛЫМДЫ АТАУЛАР.....18

Темиргазина З.К., Овчинникова А.В., Абзалдинова Г.К.

СТИЛИСТИЧЕСКИЙ «ПЭЧВОРК» В РОМАНЕ Р. СЕЙСЕНБАЕВА «ОТЧАЯНИЕ, ИЛИ
МЕРТВЫЕ БРОДЯТ В ПЕСКАХ»30

Иманбердиева С.Қ.

ЗООТОПОНИМДЕР – ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КОД РЕТІНДЕ.....42

Balabekova Q., Otarbekova Zh., Imanqulova M.

LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE CONCEPTS “WEALTH” AND “POVERTY” IN
FOLKTALES.....52

Заданова Э.Б., Карасик В.И.

ЯЗЫКОВОЕ ОТРАЖЕНИЕ «АМЕРИКАНСКОЙ МЕЧТЫ» В КОНЦЕПТЕ
«SUCCESS».....67

Пиязбаева А.Б., Уракова-Йанч Л.

ЖАРНАМА ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ МЕНТАЛИТЕТ: СТРАТЕГИЯЛАР МЕН ТАКТИКАЛАРДЫҢ
ҚОЛДАНЫСЫ.....77

Мурсал А., Айтбаева Б.М., Ермекова А.Б.

ЕСКІ КІТАБИ СӨЗДЕРДІҢ ҚАЗІРГІ КӨРКЕМ ӘДЕБИ ТІЛІНДЕГІ СЕМАНТИКАСЫ (жазушы
Қажықұмар Шабданұлының «Пана» романы бойынша).....89

Сейтимова А.И., Түйте Е.Е., Savaş Şahin

ҚҰСБЕГІЛІК КӘСІБІНЕ ҚАТЫСТЫ АТАУЛАРДЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ
КӨРІНІСІ.....100

Imangazina M., Pimenova M., Develi H.

LANGUAGE REPRESENTATION OF NONVERBAL MEANS: PECULIARITIES OF
VERBALISATION IN THE KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES.....111

Serikqyzy M., Kabadayı O.

EXAMPLES OF TRADITIONAL WORDING SYSTEM PATTERNS IN KAZAKH FAIRY
TALES.....125

Қайрат А.А., Бүркімбаева Ш.Д.

КӨНЕ ҰЙҒЫР ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚОС СӨЗДЕР.....133

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
APPLIED LINGUISTICS

Карагулова Б.С., Мухтарова С.С., Койлыбаева Р.К.

АУДАРМАДАҒЫ СӨЗ ТАҢДАУ (ТРАНСФОРМАЦИЯ) МӘСЕЛЕСІ.....140

Аманбаева А.Ж., Уртегешев Н.С.

АУЫЗША ПОЭТИКАЛЫҚ ІШКОРПУС: ПОЭТИКАЛЫҚ ДИСКУРСЫҢ ПРОСОДИКАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІГІ.....150

Қуркимбаева А.М.

АУДАРМА САПАСЫН БАҒАЛАУ (ТОРЕ ЯНСОННЫҢ «ТІЛ ТАРИХЫ: КІРІСПЕ» ЕҢБЕГІ
НЕГІЗІНДЕ).....162

Amirzhanova N., Sadyk D.

SCIENTIFIC AND PRACTICAL PROBLEMS OF AUTOMATION OF THE KAZAKH
ORTHOGRAPHY THROUGH THE METHOD OF MODELING.....172

Zhumai N., Nurpeissova D., Mauletova S.

EXPERIENCE IN TRANSLATING PROVERBS AND SAYINGS THROUGH A SPECIAL
SITE.....182

Барменқұлова А.С.

АЙМАҚТЫҚ ЛЕКСИКАДА САҚТАЛҒАН ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ
КОРПУСТА БЕРІЛУІ.....193

Жауапты редакторлар: Хабиева А.А., Абаева М.К., Бисенғали А.З.
Техникалық редактор: Байсыдық И.Б.
14.05.2024 теруге берілді.
15.06.2024 басуға қол қойылды.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 12,7. Таралымы 300.
Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Ответственные редакторы: Хабиева А.А., Абаева М.К., Бисенғали А.З.
Технический редактор: Байсыдық И.Б.
Сдан на набор 14.05.2024.
Подписано в печать 15.06.2024.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание.
Условный печатный лист 12,7. Тираж 300.
Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт языкознания им.А.Байтұрсынұлы КН МНВО РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Responsible editors: Khabiyeva A.A., Abaeva M.K., Bissengali A.Z.
Technical editor: Baissydyk I.B.
Submitted for recruitment on 14.05.2024.
Signed to the press on 15.06.2024.
Format 70x100 1/16. Offset edition.
Conditional printed sheet 12,7. Edition of 300.
Editorial office address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
A.Baitursynuly Institute of linguistics KN MSHE RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61